Herkomst en groei van het Afrikaans

G.G. Kloeke

bron
G.G. Kloeke, *Herkomst en groei van het Afrikaans*. Universitaire Pers Leiden, Leiden 1950

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/kloe004herk01_01/colofon.php

Opgedragen aan
Mevrouw I. KREUNEN MEES

Voorbericht

Op initiatief van het 'Komitee Nederland-Suid-Afrika' maakte ik in 1939 een voordracht-tournée door Zuid-Afrika. De onderwerpen waarover ik sprak, waren ontleend aan de Nederlandse taalkunde en met name aan de Vaderlandse dialectologie. Afrikaners merken vaak tot hun verrassing, dat er in hun taal allerlei eigenaardigheden zijn, die zij in de 'Hoog'-Hollandse boeken niet weervinden, maar wel in de omgangstaal en de dialecten van Holland. Daarvan wilde men wat meer horen en ik heb naar vermogen aan die wens voldaan, al had ik na afloop wel enigszins het gevoel, dat ik mijn hoorders meer met materiaal dan met nieuwe ideeën had gevoed. Het moge interessant zijn te weten, dat tal van Afrikaanse taaleigenaardigheden herinneren aan het dialect van zuidelijk Zuid-Holland, de diepere oorzaak van deze verwantschap leek niet zo gemakkelijk op te helderen. Wat is de geestelijke en menselijke achtergrond van dit taalkundig gebeuren aan de Kaap? Zijn 'de' Afrikaners merendeels Zuidhollanders? En zo ja, kan de moderne taalwetenschap nog achterhalen, waar 'ze' vandaan komen? Wat heeft de àndere Nederlanders en de vele vreemdelingen aan de Kaap bewogen om nu juist d i a l e c t -eigenaardigheden in hun taal 'op te nemen' en de overeenkomstige 'Hoog'-Hollandse aequivalenten links te laten liggen? Vanwaar de eigenaardige 'draai' in het Afrikaans?

Deze en dergelijke problemen hielden mij bij het uitbreken van de oorlog nog voortdurend bezig en ik was al begonnen mijn nieuwe gegevens enigszins te ordenen, toen ik - na een wijdlopige zwenking in mijn levenskoers - op 9 Februari 1944 terecht kwam in Hoenderlo, waar een soort van retraîte tot het einde van de oorlog mij beschoren scheen. Ondanks slag bij Arnhem en verdere belemmeringen van materiële en geestelijke aard kon ik mij nog wel intermitterend aan de studie wijden. De richting daarvan was als vanzelf gegeven, daar mijn vriendelijke gastvrouw, mevr. I. KREUNEN MEES, mij haar omvangrijke Afrikaanse bibliotheek ter beschikking stelde. Door een wonderlijke lotsbeschikking viel mij, de Afrikaans-geïnteresseerde, aldus het voorrecht te beurt, in het hartje van de Veluwe een particuliere

Afrikaanse bibliotheek aan te treffen, zoals er nauwelijks een tweede in ons land zal zijn te vinden.

Maar de driejarige gescheidenheid van eigen hand-bibliotheek-inclusief-dialectmateriaal en het tohu-wabohu van in en na de oorlog waren van nadelige invloed op de vormgeving. Zo moest later weer veel worden omgewerkt en aangevuld, voorbarige conclusies moesten worden herzien, betogen beter gefundeerd, menige al te excessieve bewering verzacht. Is het mij gelukt, de stof zodanig te her-kneden, dat de nadelige sporen van zijn ontstaansgeschiedenis zijn uitgewist? De lezer moge mij geloven, als ik hem verklaar, dat ik mij in dit opzicht veel moeite heb getroost[1)].

Tot het sinds jaren bijeengegaarde materiaal behoorden ook de dialectgeografische gegevens. Van den aanvang af was ik mij ten volle bewust, dat de Afrikaanse problemen niet op de juiste wijze kunnen worden benaderd zonder een inzicht in de geografische structuur van het Nederlandse taalgebied en meer in 't bizonder van Holland. Hier lag een historische taak voor de Nederlandse taalgeografie: een testcase waaraan zij zich niet langer mocht onttrekken. Zouden de Afrikaanse problemen door de dialectgeografie tot oplossing kunnen worden gebracht?

Sinds jaren overtuigd van het nut der moderne taalgeografie, wil ik wel bekennen, dat daar, waar de taalhistorische fundering ons in de steek laat, oude opvattingen omtrent de verbondenheid van taal en stam (en gewest) onbewust toch altijd nog in mij nawerkten. Gaandeweg ben ik te dien aanzien echter tot steeds groter scepticisme geneigd geraakt: het komt mij voor, dat wij hier veelal op drijfzand bouwen. Trouwens in verschillende andere gevallen heb ik in dit boek ook taalgeografisch onvermogen moeten signaleren. Al apprecieer ik dus de dialectgeografie, ik ben overtuigd, dat ook de neogrammatische opvattingen hun waarde behouden, mede als veiligheidsklep tegen al te speculatieve methoden. Mijn overtuiging, dat de taalgeografie niet tegenover de historische grammatica staat, doch helpend en aanvullend naast haar, is in de afgelopen 25 jaar eerder versterkt dan verzwakt. De ènkel-dialectgeografische methode zonder taal-historische fundering (bronnenstudie!) verliest zich licht in ijdele reconstructies en bereidt daarmee haar eigen graf.

Reeds in 1923 trachtte ik aan de hand van een taalgeografische èn historische beschouwing duidelijk te maken ‘dass man sich sowohl

1) Kort voor de voltooiing van mijn manuscript verscheen nog de verhandeling ‘Dialekvermenging en Taalontwikkeling’ van Prof. S.A. LOUW. Het was mij niet meer mogelijk om hiermede in mijn tekst rekening te houden.

horizontal wie vertikal dem Lichte der Wahrheit nähern kann' (ZfdMaa 1923, blz. 231). Dat men voor 'kann' dient te lezen 'muss' blijkt uit mijn uitvoerig met oud taalmateriaal gedocumenteerd opstel 'Die Aussprache des germ. *û* im Altwestfriesischen (Teuthonista VIII 129-70), waarvan ik echter tot mijn leedwezen heb moeten constateren, dat het hiertelande vrijwel onopgemerkt is gebleven[1]. Ik betreur dit te meer, daar ik onder jongeren een toenemende neiging meen te bespeuren tot preferentie voor één alleen-zaligmakende 'methode'. Sommigen moeten blijkbaar nog leren, dat er in linguisticis doorgaans meer sprake is van èn...èn, dan van òf...òf.

Het zal de lezer dan ook niet ontgaan, dat mijn betoog na beschouwingen van taalgeografische aard herhaaldelijk ombuigt naar het algemeen-linguistische, sociologische en cultuur-historische niveau. Als de wingerd zijn stut eenmaal heeft bedekt, rankt hij nu eenmaal verder in de richting van het naastbij-liggende steunvlak. Dat klinkt een beetje opportunistisch. Sommigen zullen mij misschien 'gebrek aan methode' verwijten. Maar wordt de methode niet wel eens overschat ten koste van de feitelijke waarheid? Het is van belang de eindigheid en beperktheid van elke methode tijdig te onderkennen. Biedt ze geen verder perspectief, dan moet ze plaats maken voor een andere.

Met dat al is een groot gedeelte van mijn boek taalgeografisch van aard en het cartografisch werk vormt daarin een hoofdschotel. Vraagt men mij nu, of deze kaartjes het meest representatief geacht mogen worden om de verhouding tussen Afrikaans en Hollands te belichten, dan kan ik die vraag slechts voor een deel bevestigend beantwoorden. Ik moest roeien met de riemen, die ik had. Het is van algemene bekendheid, dat het materiaal ons voor Holland herhaaldelijk in de steek laat en ieder die het tijdrovend kaartwerk kent, weet, dat men niet van één auteur kan vergen in luttele jaren (en onder na-oorlogse omstandigheden) een veertigtal volslagen-nieuwe dialectkaartjes te produceren. Ik wil de lezer niet vermoeien met de lange lijdensgeschiedenis van dit omvangrijke kaartwerk, dat zich in zijn verschillende stadiën en formaten na verloop van tijd ophoopte tot een onoverzienbare massa. Wanneer de lezer thans alle kaartjes in dit kleine formaat rustig door de vingers kan laten glijden en vergelijken, gelieve hij te bedenken, dat hij een voorrecht geniet, dat de auteur pas was beschoren, toen de kopij van de tekst reeds nagenoeg gereed was.

1) Een synthese van beide methoden werd o.a. nog door mij toegepast in mijn opstel 'De beleefde Friese aanspraak met *jou*, een hoofdstuk uit de geschiedenis der betrekkingen tussen Fries, Gronings, Hollands en Nederlands (Med. NA Lett. NR. Deel IV (1941) 697-759).

Worden er enkele kaartjes gewogen en te licht bevonden, dan hoop ik, dat andere voldoende óverwicht zullen hebben. Belangrijke aanvullingen van deze cartografische bloemlezing zullen in de toekomst vooral door de medewerking van Afrikaanse zijde moeten worden verkregen; met groot genoegen verneem ik daarom, dat enkele Afrikaanse geleerden het plan hebben opgevat tot een enquête in Nederland met het vooropgezette doel om de bakermat van bepaalde Afrikaanse taalverschijnselen op te sporen. Zo vreemd het mag klinken: een dergelijk onderzoek is tot dusver nog nauwelijks ondernomen (zeker niet in systematisch-dialectgeografische zin).

Aan de Mens, als taal- en cultuur-drager èn als auctor intellectualis van het taalkundig gebeuren is in dit boek meer aandacht besteed dan in taalkundige verhandelingen gewoonte is. In Europa is de - zo zeer voor de hand liggende - neiging tot nadere identificatie en localisering der taalgebruikers vanouds ‘afgereageerd’ in een etikettering naar rassen en stammen: zijnde dit een van de weinige mogelijkheden om tot een ordening-volgens-origine te geraken van wat de huidige taalonderzoeker moeilijk anders kan zien dan als heirlegers anonymi.

Hoe geheel anders is dit voor Zuid-Afrika! In de monsterrollen en hun aanhangsels bezitten wij Kaapse ‘bevolkingsregisters’ waaruit, soms van jaar tot jaar, valt af te lezen, wie er aan de Kaap verblijf hielden: met naam en toenaam, meestal ook met vermelding van plaats of land van herkomst. Welk 17de- of 18de-eeuws Europees dorp kan op iets dergelijks bogen? Van deze unieke Afrikaanse gegevens dient de taalwetenschap naar vermogen profijt te trekken, en het is dan ook met volle overtuiging, dat ik ze bij mijn onderzoek heb betrokken.

Het ligt mij verre, een pleidooi te houden voor mijn ‘methode’ (s.v.v.), die immers meer neerkomt op het verschaffen van acces aan tot dusver min of meer verwaarloosde hulp-wetenschappen dan op een systematische bestrijding van linguistische theorieën. Wil men mijn streven onder een bepaalde noemer brengen, dan zou men wellicht kunnen spreken van bio-linguistiek. Taalgeschiedenis is m.i. niet te scheiden van sprekersgeschiedenis. Hoe meer de Mens-zelf op de achtergrond geraakt, des te theoretischer, abstracter, spitsvondiger dreigt onze taalwetenschap te worden.

Aan het slot van mijn taak gekomen, is het mij een aangename plicht dank te brengen aan hen, die mede hebben bijgedragen tot het totstandkomen van dit werk. In de eerste plaats aan de medewerkers van de Taalatlas, uit wier werk het Hollandse gedeelte kon worden

overgenomen. Ik moge hier dankbaar hun namen noemen met vermelding hunner kaarten uit de Taalatlas: Dr B. VAN DEN BERG (ladder), mej. JOHANNA DAAN (dwars, knieholte), mevr. A.M. GISPEN-NIJKAMP (zeis), H.A. GOETHART [thans mevr. KÜLLER-GOETHART] (moedervarken), mej. L.G. DE GRAAF (merrie, eikels, zoeken), mej. I. HABERMEHL (kater, ruin, hengst, naaf, ooi, gras, koe, koeien, trog, wielen, beer, stier), mej. Dr A.R. HOL (participium), mej. J.G.M. TEN HOLT (zeven), Dr A.P. KIEFT [†] (herkauwen), Dr P.J. MEERTENS (hiel, kies, paars, rug, staart), V. VERSTEGEN (honing), V. VERSTEGEN en I. HABERMEHL (kaas), Dr VAN DEN BERG en Dr J.W. WEEVERS (tarwe).

Behalve Dr P.J. MEERTENS, reeds bovengenoemd, is de tekenaar van het Dialectenbureau, de heer A.J.J. DE L'ORME mij zeer van dienst geweest door het verwerken der kaartontwerpen tot fotografeerbare zwart-wit-tekeningen. Met grote dankbaarheid denk ik ook aan de talloze medewerkers, die materiaal hebben ingezonden (aan het Dialectenbureau der Akademie, aan het Aardrijkskundig Genootschap en aan mij persoonlijk) of die mij door aanvullende mededelingen aan zich hebben verplicht.

Boven alle lof verheven is de medewerking van de Topografische Dienst, die - hoewel zelf tot over de oren in de na-oorlogse moeilijkheden en werkende in beperkte tijdelijke ruimten te Utrecht - steeds een open oog heeft gehad voor mijn belangen. Behalve van de in 1947 afgetreden directeur A. VAN HENGEL heb ik ook van de tegenwoordige directeur C.A.J. VON FRIJTAG DRABBE veel steun gekregen. Verder mogen hier met grote waardering worden vermeld de aan deze dienst verbonden heren J.H. BRAMLAGE, IJ. STEENSTRA, J.H.C.M. VAN BUITENEN, M.G. MEEUSE, W.R. DRAISMA benevens de heer LINDENBACH, die mij, ieder in hun ressort, zo ver in hun vermogen was, ter wille zijn geweest.

Leek het in de aanvang van 1948 nog, alsof het plan tot publicatie schipbreuk zou lijden op de financiën, dank zij de medewerking van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen werd mij, op advies van het Voorlopig Bestuur van de Nederlandse organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek i.o. een ruime subsidie verleend. Toen alle kosten-ramingen ook verder nog werden overschreden heeft vooral de principiële toezegging van steun door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen mij de moed gegeven om toch definitief zee te kiezen. Ik maak van deze toezegging met te groter dankbaarheid gewag, omdat hetzelfde genootschap mij ook vroeger reeds over soortgelijke acute moeilijkheden heen heeft geholpen.

Dank zij de medewerking van heren Curatoren der Rijksuniversiteit

te Leiden was het mij mogelijk om mij gedurende enige weken geheel op mijn boek te concentreren, waardoor de termijn van voltooiíng volgens het oorspronkelijke plan kon worden gehandhaafd.

Aan de Universitaire Pers Leiden te Leiden een woord van dank voor de wijze, waarop zij de wensen van de auteur in een aannemelijke realiteit heeft weten om te zetten; in 't bizonder dank ik de heer J.W. DE ROEVER voor zijn raad en voorlichting.

Zeer erkentelijk ben ik voor de welwillende medewerking die ik steeds heb mogen ondervinden van de ambtenaren van de Leidse Universiteitsbibliotheek (in 't bizonder van mijn vriend Dr G.I. LIEFTINCK) en die van het Rijksarchief (in 't bizonder van mej. M.A.P. ROELOFSZ).

Een ruim aandeel heeft mijn assistente, mejuffrouw A.H. VAN VESSEM in mijn werkzaamheden gehad. Zij maakte op mijn verzoek o.a. afschriften van de originele monsterrol van 1664 en van VAN MEERHOFF's journaal van 1663, dat de grondslag vormde voor mijn taalkundige analyse. Bij de correctie van kopij en drukproeven heeft zij mij (zelfs in haar vacantietijd) waardevolle diensten bewezen. Haar toegewijde belangstelling heeft met name mijn statistisch werk in hoge mate verlicht.

Leiden, October 1949
G. KLOEKE

Laet maer de ploegh wacker syn gangh gaen ende de dors vloer niet vercouwen

(JAN VAN RIEBEECK)

Eerste hoofdstuk
Prealabele problemen

1. Ras en taal, stam en taal

COLENBRANDER[1] heeft de bloedmenging van het Afrikaanse volk voor omstreeks 1806 als volgt becijferd: 50□% Nederlands, 27% Duits, 17¼% Frans en omstreeks 5½% van andere nationaliteiten (waarbij het inlands bloed met nog niet 1% geen rol van betekenis speelt). D.B. BOSMAN[2] schat de verhouding tussen blanke Afrikaners van Nederlandse, Duitse, Franse en andere afkomst op ten naastenbij 53:28:15:4. Maar dat zegt nog niets omtrent de herkomst van de t a a l die door de nakomelingen van deze nationaliteiten gesproken wordt. Zo is men het er nu over eens, dat de Franse invloed op het Afrikaans uiterst gering is geweest. Ook de invloed van het Duits, hoewel enkele sporen ervan wèl aantoonbaar zijn, komt (zoals beneden nog zal worden uiteengezet) bij lange na niet overeen met een percentage van 27%. Trouwens er zijn nog altijd bijkans 700 000 kleurlingen die Afrikaans als huistaal opgeven en een niet nader te schatten aantal anderen die buiten de statistieken vallen, maar die toch een bizondere vorm van Afrikaans als moedertaal hebben, hoewel zij ten dele weinig,

1 H.T. COLENBRANDER, De afkomst der Boeren, blz. 111.
2 D.B. BOSMAN, Oor die Ontstaan van Afrikaans, tweede druk (1928), blz. 26.

soms helemaal geen Europees bloed in de aderen hebben. Kortom als er één taal is, waarbij duidelijk aan het licht komt dat 'ras' en 'taal' voorlopig nog incommensurabele grootheden zijn, dan is het wel het Afrikaans.

Verband tussen ras en taal behoeft in zoverre niet te worden ontkend, dat dezelfde geschiedenis, die de lotgevallen van het ras beheerst, natuurlijk ook in de taal haar neerslag kan hebben achtergelaten. In veel gevallen zal dus een zekere mate van parallelisme tussen de geschiedenis van het ras en die van de taal kunnen worden waargenomen. Wanneer een ras ten onder gaat, zal over 't algemeen ook de taal verdwijnen. Maar het uitsterven van een taal behoeft geenszins gepaard te gaan met het uitsterven van de ras- of stamgemeenschap, die die taal oorspronkelijk gesproken heeft. Het Germaanse dialect dat in Normandië oorspronkelijk gesproken werd, is ten onder gegaan, maar de Normandiërs leven. In West- en Oost-Friesland wordt geen Fries meer gesproken, maar weinigen ontkennen het Friese karakter van de bevolking dezer gewesten. Het is niet zo, dat een 'rasmenging' noodzakelijk een taal'menging' veroorzaakt of omgekeerd. Zie ten onzent de Indo's, wier Indisch 'accent' zeer wel verklaard kan worden door dezelfde milieu-invloeden, die ook de nakomelingen van zuivere Europeanen in Indië ondergaan. Joden die hoofdzakelijk in niet-Joods milieu zijn opgevoed, hebben géén Joods 'accent', ook al zijn zij van zuiver Joodsen bloede. Uit het feit dat het Frans een sterke invloed op de meeste Europese talen heeft gehad, zal men niet willen concluderen tot een overeenkomstige Franse bloed'menging'. En wie zou het durven bestaan om op grond van een telling der Franse en Latijnse leenwoorden in het Engels het percentage Romaans bloed bij de Britse bevolking te berekenen? Trouwens ik geloof dat moderne linguisten niet geneigd zullen zijn om alleen op grond van het r e g i s t r e e r b a r e taalmateriaal enige conclusie ten aanzien van het ras te trekken. Wanneer wij uit radio of grammofoon een stem met Indisch accent horen, dan kàn die stem afkomstig zijn van een Javaan, maar evengoed van een volbloed-Europeaan die in Indonesische omgeving is opgegroeid (en zelfs van een Haagse Nederlander die in een Indisch-beïnvloed milieu is opgevoed). M.a.w. we moeten de geschiedenis van de plaat of persoon-in-kwestie kennen vóór we enige conclusie kunnen trekken. De raskwestie en de taalkwestie liggen in verschillend vlak. Wèl snijden beide vlakken elkaar (langs de historische lijn) maar voor 't overige is hier sprake van verschillende gebieden die volgens geheel verschillende methoden van onderzoek dienen te worden onderzocht. De taal als voertuig der gedachten is studie-object der geesteswetenschappen, het ras daarentegen is in de eerste plaats

een concrete aangelegenheid van somatische aard[3] en is als zodanig object der exacte wetenschappen. Desondanks kan zonder bezwaar worden toegegeven dat bepaalde rassen zich kenmerken door een overwegen van bepaalde geestelijke eigenaardigheden of hebbelijkheden. Maar men kan niet uitmaken of deze hebbelijkheden[4] primaire en min of meer onveranderlijke raseigenaardigheden zijn dan wel secundaire verworvenheden die door historie en levensomstandigheden zijn bepaald.

Geen dezer psychologische kenmerken (en zelfs niet een bepaald complex ervan) kan dan ook als positief ras-kenmerk op één lijn gesteld worden met somatische kenmerken als huidskleur, gelaatsvorm, schedelafmetingen enz.

Wie nu eigenaardigheden van taalkundige aard als ras- of stamkenmerken bestempelt, moet wel heel sterk in zijn schoenen staan. Trouwens in zó letterlijke zin laat zelfs VAN GINNEKEN, de schrijver van 'Ras en Taal' zich niet uit. Zijn theorie is in hoofdzaak gebaseerd op veronderstelde neigingen tot articulatie v e r a n d e r i n g (ronding, ontronding, mouillering enz.) die eigen zouden zijn aan bepaalde rassen of stammen en die (volgens v. G.'s mening) periodiek (om de zeshonderd jaar[5] zowat) naar boven zouden komen. Met een reeks van summiere dialectkaartjes meent hij zijn theorie aannemelijk te kunnen maken.

Laat mij mijn bezwaren tegen deze methode[6] in 't kort aanduiden. De kaartjes van VAN GINNEKEN zijn vervaardigd op een wijze, die het de Nederlandse dialectkenner (laat staan de buitenlandse lezerskring tot welke hij zich wendt) zeer moeilijk, ja vaak onmogelijk maakt, het gebruikte materiaal, en de verwerking ervan, kritisch te controleren. Tengevolge van deze techniek komt o.a. niet uit, welke grote leemten er nog in onze dialectkennis zijn.

Bovendien staat de historisch-verdiepte dialectgeografie nog in de

3 Aldus reeds mijn opvatting in NTg XX (1926) 10 en Expansie 64. Ik moge hier een citaat plaatsen van de bekende Zwitserse romanist W. VON WARTBURG (Einführung in die Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft, Halle 1943, blz. 188): 'Die Sprache wird auf geistige Weise weitergegeben; sie ist eine Erscheinung der Kultur. Alle Versuche, Sprache und Rasse in ursächlichen Zusammenhang zu bringen, waren von vorn herein zum Scheitern verurteilt und sind dann auch tatsächlich gescheitert'.

4 Bij andere rassen pleegt men veelal de nadruk te laten vallen op de ongunstige kanten, bij het eigen ras op de voortreffelijkheden (met 'verklaring' van sommige niet te loochenen ongunstige 'uitwassen').

5 Voor onze taal zou de theorie dus slechts ten aanzien van moderne tijd en middeleeuwen getoetst kunnen worden.

6 VAN GINNEKEN's methode werd aan een grondige kritiek onderworpen o.a. door E. HERMANN in Gött. gel. Anz. 1927, blz. 401 vv.

kinderschoenen. Met min of meer succes is van sommige isoglossen aannemelijk gemaakt, dat ze in een paar eeuwen aanzienlijk zijn verschoven, van andere, dat ze in de middeleeuwen ongeveer evenzo verliepen als nu. Maar over 't algemeen kan men zeggen, dat isoglossenkaartjes, die dialecttoestanden van vervlogen eeuwen weergeven, een sterk hypothetisch karakter dragen. De vermetelheid der hypothese is te groter, naarmate de tijden waarop de kaartjes betrekking hebben, verder van ons afliggen.

Dat het vaststellen van r a s g r e n z e n bezwaarlijk is, moet VAN GINNEKEN ten slotte wel toegeven: ‘Maar tot een stringent bewijs kon ik voor Europa niet komen, omdat de rassenkaart van ons meest gemengde werelddeel [de toestanden in andere werelddelen zullen misschien alleen eenvoudiger schijnen, omdat men er nòg minder van weet] nog altijd een onbereikbaar ideaal bleek te zijn....Er bestaat namelijk van geen enkel land een volkomen vertrouwbare raskaart’[7]. Hoe men dan toch met ‘ras’, als ware het een wel-gelimiteerd wetenschappelijk begrip, kan opereren (en lijnen kan trekken die, althans voor zover het ras- of stam-kaarten betreft, toch geen werkelijke grenzen kunnen zijn) is niet duidelijk. Informatieve kaarten die op de naam wetenschappelijk aanspraak kunnen maken kan men zich voorlopig dan ook alleen voorstellen van de (vele) r a s -k e n m e r k e n . Dat worden dus zuiver statistische kaarten waarop, om maar iets te noemen, de percentages blond-, bruin-, zwart- en roodharigen zijn verwerkt, zoals o.a. BOLK die in 1908 gepubliceerd heeft in de Text bij het werk van GALLÉE, Het boerenhuis in Nederland en zijn bewoners, blz. 124-89. In de meeste gevallen betreft het kenmerken, die aan meer dan één ras of stam eigen zijn. Maar van zulke kaarten naar ‘ras’-kaarten in de simplistische betekenis, zoals VAN GINNEKEN zich die toch wel min of meer moet hebben voorgesteld, is nog een lange weg. Of die (nog niet aanwezige) kaarten voor het taalonderzoek wat zullen opleveren? Het klinkt niet hoopvol, wanneer GÜNTHER in zijn Rassenkunde des deutschen Volkes 1930, blz. 6 kort en bondig verklaart: ‘Sprachgrenzen sind niemals Rassengrenzen und Rassengrenzen niemals Sprachgrenzen’.

Men zij ervan doordrongen dat het trekken van s t a m g r e n z e n op nog grotere bezwaren stuit. Hoe moeilijk is het, om maar iets te noemen, een scherpe grens te trekken tussen de Nederlandse gebieden met Friese en die met Saksische bevolking. Daar de complexie hier weinig houvast geeft (beide stammen zijn overwegend blond met blauwe of blauwgrijze ogen) heeft men zich in feite dikwijls beholpen

7 VAN GINNEKEN, De studie der Nederlandsche streektalen (Amsterdam 1943) blz. 61.

met de veronderstelling dat de stamgrens wel ongeveer langs de (in haar beloop nogal eens hypothetische) taalgrens zou lopen of ‘op enige afstand daarvan’ (dit laatste in verband met het feit dat onmiskenbaar Friese relicten ook in Groningen, Drente en Noord-Overijsel zijn waargenomen). De huidige grens van het Friese ‘taal’-gebied is toevallig vrij scherp gebleken (merkwaardige uitzondering in ons vaderland!), maar ze omvat een territorium dat véél kleiner is dan zelfs de meest bescheiden ‘stam’-onderzoeker, om tal van andere redenen, als oud Fries ‘stam’-gebied moet opeisen.

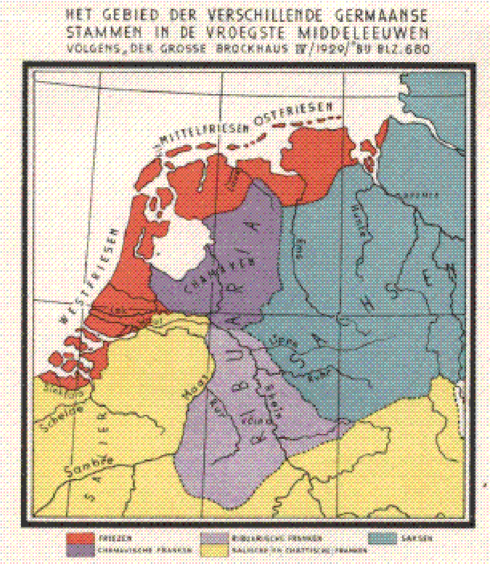
De grens tussen Frankisch en Saksisch taalgebied is nog altijd niet getraceerd en men begint meer en meer te twijfelen of dat ooit mogelijk zal worden.

Een methodische reconstructie der oude stamgrenzen (maar dan zeer in het grove) kan er m.i. desnoods mee door, wanneer men de (weliswaar summiere en elkaar tegensprekende) mededelingen der Romeinse schrijvers tot grondslag kiest. Bij het verder uitwerken van dergelijke hulpkaartjes zal echter de intuïtie al gauw een belangrijke rol moeten spelen en het staat vast, dat daarbij b.v. vaak stilzwijgend taalgrenzen te hulp zijn geroepen om de leemten in de stamgrenzen aan te vullen ‘auf die Gefahr hin, dass einmal spätere Mundartenforscher sich des Zusammenfallens ihrer festgestellten Sprachlinien mit den Stammesgrenzen freuen würden’[8].

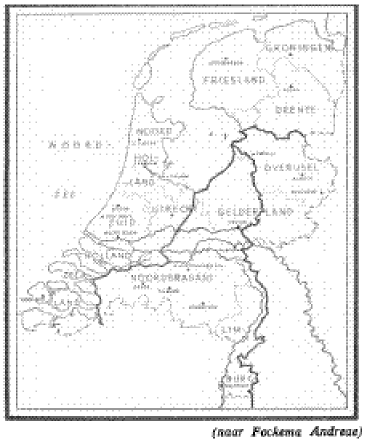
Het is onmiskenbaar dat de moderne stamonderzoekers dan ook een zekere afkeer hebben van de exacte lijnen, zoals de kaartgebruiker die nu eenmaal pleegt te verlangen; een vijftig jaar geleden was men veel scheutiger met stamkaartjes dan tegenwoordig. Wil de lezer de zekerheid, die de moderne wetenschappelijke handboeken hem niet meer kunnen verschaffen, dan zal hij ten slotte wellicht een encyclopaedie opslaan en hij zal - voor zover dat wetenschappelijk nog eventjes (misschien ook: net niet?) geoorloofd is - naar zijn smaak bediend worden. Maar welke wetenschappelijke waarde hebben dergelijke stamkaartjes?

Om een en ander te illustreren geef ik hier enerzijds de reproductie van een stamkaartje uit BROCKHAUS anno 1929, anderzijds een met gelijke bedoeling ontworpen kaartje van FOCKEMA ANDREAE. Een onderzoek naar de legitimatie-papieren van het product van BROCKHAUS levert aanvankelijk niets op: geen schrijversnaam of bronnenvermelding, geen verantwoording der grenzen in de bijbehorende tekst. Toch blijkt dit kaartje bij nader onderzoek een respectabele voorgeschiedenis te

8 WREDE, Historische Zeitschrift LXXXVIII (1902), blz. 22 n.a.v. SPRUNER-MENKE, Handatlas 3. Aufl. Vorbemerkungen blz. 21.

HET GEBIED DER VERSCHILLENDE GERMAANSE
STAMMEN IN DE VROEGSTE MIDDELEEUWEN
VOLGENS „DER GROSSE BROCKHAUS IV/1929/" BIJ BLZ. 680
MITTELFRIESEN
OSTFRIESEN
WESTFRIESEN
CHAMAVEN
Scheldе
Maas
Sambre
Rhein
Ems
FRIEZEN
CHAMAVISCHE FRANKEN
RIBUARISCHE FRANKEN
SALISCHE EN CHATTISCHE FRANKEN
SAKSEN

hebben. Het was nl. van 1889-1922 opgenomen in alle drukken van het bekende standaardwerk Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte van R. SCHRÖDER. Een verantwoording van het oorspronkelijke kaartje (of S. het zelf ontworpen heeft, blijkt niet) zal men ook bij SCHRÖDER tevergeefs zoeken. Het wordt terloops als 'Tafel I' geciteerd, maar meer ook niet. Curieus is echter de appreciatie van SCHRÖDER's opvolger

(naar Fockema Andreae)

VON KÜNSZBERG. Deze had het in de zesde druk (die ten dele nog door SCHRÖDER zelf ter perse gegeven was) nog opgenomen, maar in het 'Vorwort zur siebenten Auflage' (1932) heet het: 'Der erfreuliche Aufschwung in der rechtsgeschichtlichen Kartenkunst liess es geboten erscheinen, die den früheren Auflagen beigegebenen Karten diesmal wegzulassen'. Moet dit mooie en duidelijke kaartje, dat niet minder dan zes drukken van een beroemd handboek heeft gesierd,

nu maar met stille trom verdwijnen? Een geluk, zullen sommigen denken, dat het althans in BROCKHAUS ook voor de opgroeiende wetenschappelijke generatie bewaard blijft. Voor ons is deze hele geschiedenis uiterst leerzaam. Ziehier een kaartje waarmee twee gehele generaties hun wetenschappelijke voorstellingen omtrent de stamverdeling hebben kunnen voeden, door de strenge wetenschap afgedankt op hetzelfde ogenblik, dat de encyclopaedie het als ‘eerste garnituur’ in gebruik heeft genomen. Misschien voorbestemd om tot voer te strekken van nog één generatie van heel- en ten slotte half-geleerden! Moet nog nader betoogd worden welk gevaar er schuilt in het taaie leven van dergelijke ‘illustratief’ bedoelde kaartjes?

Men legge hiernaast nu het kaartje van S.J. FOCKEMA ANDREAE zoals dat gepubliceerd is in Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt. XXX, 1909 (in 1914 herdrukt in Bijdragen tot de Nederlandsche Rechtsgeschiedenis door S.J. FOCKEMA ANDREAE, 5de bundel). Bedoeling en strekking van dit kaartje, alsmede de tijd waarop het betrekking heeft, waren ongeveer gelijk aan die van SCHRÖDER's kaartje. F.A. zegt het uitdrukkelijk: ‘Es hat einen eigenen Reiz, den Spuren der Rechte dieser Stämme (nl. de Friezen, Saksen en Franken) in der späteren Verfassung und dem späteren Rechte nachzuforschen und so zugleich die alten Stammsitze näher zu bestimmen’ - wat hij dus op dit kaartje heeft gedaan.

Zo ziet men dan de resultaten van twee geleerden (beiden corypheeën derzelfde wetenschap) met elkaar geconfronteerd. Hoe is het mogelijk, vraagt men zich af, dat dergelijke kaartjes (zelfs al zijn ze slechts als voorlopig resultaat bedoeld geweest) een volle generatie naast elkaar in ere hebben kunnen blijven? Men kan dit niet afdoen met de gemeenplaats dat ‘de geleerden het nu eenmaal niet eens zijn’ of (nog erger) ‘dat de waarheid wel in het midden zal liggen’. De oorzaak zit dieper en berust op een miskenning van het karakter der wetenschappelijke cartografie. Ik kan dit het best toelichten aan de hand van het m.i. nog meest aanvaardbare (of liever: minst onaanvaardbare) van de twee, nl. dat van F. ANDREAE. Schr. zegt nl. in de begeleidende tekst, op welke gronden hij zijn lijnen getrokken heeft. Hij heeft o.a. materiaal verzameld voor eigenaardigheden als rechterlijke organisatie, asega, seventuich, bodthing, bewijsrecht, getal van eden en eedhelpers, weergeldberekening, maagzoen, aanduiding der verwantschapsgraden, mondigheidstermijn, erfrecht. Had F.A. die gegevens nu op een 15-tal kaartjes afzonderlijk verwerkt, dan zou alles in orde geweest zijn en de kaartjes zouden als documentatiemateriaal tot op de huidige dag hun waarde behouden hebben. Door alles echter op één kaart te verenigen heeft het cartografisch resultaat aan objectieve waarde

ingeboet[9] en schr. ziet zich dan ook genoopt, de scherpe kantjes in de tekst wat bij te vijlen: 'Einen zu sicheren und zu grossen Erfolg darf man sich von dieser Forschung allerdings nicht versprechen'....'Alles friesisch, wie mir scheint'....'Hier ist eher an sächsischen als an friesischen Ursprung zu denken'. Het gevaar, waaraan niemand bij het tekenen van dergelijke kaartjes kan ontkomen, is de subjectiviteit in hantering van pen of penseel, die men nu eenmaal ter hand heeft genomen en die toch ergens moeten beginnen en eindigen.

Wanneer de technische uitvoering niet zo kostbaar was, zou het de moeite lonen eens een tiental 'historische' kaartjes uit bekende handboeken achter elkaar af te drukken om daardoor nog eens duidelijker te doen uitkomen: hoe het niet moet. De enige methode die op den duur wetenschappelijk aanvaard kan worden, is de cartografische statistiek der a f z o n d e r l i j k e v e r s c h i j n s e l e n , waarbij duidelijk uit dient te komen, wat men weet en....niet weet (en zo nodig ook wat twijfelachtig is). Men zal wel niet ver van de waarheid zijn, wanneer men gist dat VON KÜNSZBERG's bovengeciteerde bewondering van de moderne 'rechtsgeschichtliche Kartenkunst' betrekking heeft op dit soort van kaartjes en dat hij het andere soort heeft gewogen en te licht bevonden.

Het behoeft wel geen verder betoog, dat kaartjes als dat van SCHRÖDER-BROCKHAUS alleen als secundair hulpmiddel dienst kunnen doen om bepaalde, in de tekst nader uiteengezette, opvattingen op eenvoudige (laat ons gerust zeggen: simplistische) wijze te illustreren. Dat is dus een heel andere functie dan b.v. die van moderne geologische, hydrografische, statistische kaarten, die de primaire functie hebben van wetenschappelijke documenten. De moderne dialectgeografie is thans ook op weg om kaarten te produceren, waarop althans de inzendingen der medewerkers of de optekeningen der enquêteurs op statistisch betrouwbare wijze zijn weergegeven[10]. Kaarten met wetenschappelijk betrouwbare stamgrenzen daarentegen zijn voor de tegenwoordige tijd al onmogelijk, laat staan voor oudere perioden.

9 Het zou mij allerminst passen het onderzoek-als-geheel te bagatelliseren of aan de kaart haar waarde te ontzeggen. Het is waarlijk niet onverschillig te weten, hoe F.A., die een zo grote feitenkennis bezat, zich de zaak ongeveer heeft voorgesteld. Maar op een volgende generatie (mits zij er zich niet op beroemt, dat zij het 'so herrlich weit gebracht') rust de plicht om de zwakke plekken in de methoden harer voorgangers aan te wijzen. We kunnen veilig aannemen, dat F.A., had hij thans geleefd, tot een soortgelijke overtuiging gekomen zou zijn als VON KÜNSZBERG.

10 Wat natuurlijk nog niet wil zeggen dat ze ten aanzien van de algemene linguistische feiten ook voor 100% betrouwbaar zijn.

Te lang is de Vaderlandse dialectkunde gekoppeld geweest aan de stam-kunde. Zo min als de bovengenoemde percentages Nederlandse, Duitse, Franse bevolkingsbestanddelen van Afrika in taalkundige munt gerealiseerd konden worden, evenmin slaagt men erin om in het naar Afrika overgebrachte Nederlandse taalmateriaal ‘Frankische’, ‘Saksische’ en ‘Friese’ bestanddelen van elkaar te scheiden. Wel zal het ons beneden gelukken, een reeks Afrikaanse taaleigenaardigheden in het westen van het Nederlandse taalgebied (meer in het bizonder Zuid-Holland) te localiseren. Dit is echter niet zo zeer een aanwijzing voor het hoogste bloedpercentage als wel voor de sterkste culturele invloed van dit gewest.

2. Het Afrikaans is in beginsel een Germaanse taal

De verwantschap van het Afrikaans met het Engels, het Duits, het Nederlands en de Skandinaafse talen valt dadelijk op, wanneer we b.v. de namen van de bekendste lichaamsdelen in het Afrikaans met die in het Engels, het Duits en het Deens en anderzijds met die in een Romaanse taal als het Frans vergelijken. Ook bij de telwoorden blijkt de Germaanse verwantschap op overtuigende wijze. Verder vergelijke men de overeenstemming in naamgeving ten aanzien van oeroude elementaire begrippen als: God, man, broeder, dood, leven, huis, schip, ploeg, hamer, tang, eten, drinken, zaaien, maaien, dorsen, honing, melk, koe, stier, bos, veld, groen, geel, koud, warm enz.

Om een en ander te illustreren had ik enige lijsten aangelegd van aequivalenten uit het Engels, Duits, Deens, Nederlands enerzijds en het Frans anderzijds. In verband met omvang en karakter van dit boek heb ik ze echter weer geschrapt. Elk belangstellend lezer kan materiaal te over bijeengaren om het Germaanse karakter van het Afrikaans overtuigend aan te tonen.

3. Welke Germaanse taal heeft het fundament voor het Afrikaans geleverd?

Wanneer we ons bij de beantwoording dezer vraag even los maken van alles wat we van de geschiedenis van het Afrikaans weten en achtereenvolgens enige bladzijden Engels, Duits, Nederlands, Deens, Noors, Zweeds aan een kritische beschouwing onderwerpen, dan komen we tot de volgende conclusies:

1. De Skandinaafse talen staan in de Germaanse stamboom ongetwijfeld het verst van het Afrikaans af. Daar men nooit reden heeft gehad om enige nadere verwantschap met een der Skandinaafse talen aan te nemen en het aantal Skandinaafse immigranten in de Kaap ook

uiterst gering is[11], moge hier worden volstaan met een algemene verwijzing naar de woordenboeken.

2. Het Engels, voor zover het zijn Germaanse taalvoorraad betreft, is in flexie (verbuiging en vervoeging) en ook in consonantisme sterker met het Afrikaans verwant dan het Duits, terwijl de Engelse afwijkingen in vocalisme groter zijn. De sterke lexicografische afwijkingen in de woordenschat zijn mede een gevolg van de omstandigheid, dat in de Engelse woordenschat een bizonder groot aantal Franse en Latijnse woorden is opgenomen. Veel Germaanse woorden, die in de andere Germaanse talen (ook in het Afrikaans) in algemeen gebruik gebleven zijn, zijn in het Engels door Franse aequivalenten verdrongen.
3. Bij de bespreking van de verwantschap tussen Afrikaans en Duits zal men goed doen, zich wat exact uit te drukken en een onderscheid te maken tussen Hoogduits en Nederduits. Onder Hoogduits dient dan te worden verstaan het zogenaamde 'Schriftdeutsch'[12] d.w.z. de taal, waarvan alle beschaafde Duitsers zich in interprovinciaal verkeer bedienen en wel in de min of meer geijkte vorm zoals die in de scholen in Duitsland (en in het buitenland) wordt onderwezen. Dit Hoogduits moet in vorm en wezen duidelijk worden onderscheiden van het Nederduits, waaronder men pleegt samen te vatten: de v o l k s d i a l e c t e n die ten noorden van de lijn Düsseldorf-Frankfurt a.d. Oder worden gesproken.

Bij vergelijking van het Afrikaans met het Hoogduits (in bovengenoemde zin) springt allereerst in het oog dat er bij de woorden vaak een sterke gelijkenis in vorm en betekenis valt waar te nemen: *ag(t) (acht)*, *akker (Acker)*, *baan (Bahn)*, *bed (Bett)*, *berg (Berg)*, *bloed (Blut)*, *dank (Dank)*, *halm (Halm)*, *hoed (Hut)*, *ja (ja)*, *kaal (kahl)*, *klein (klein)*, *lang (lang)*, *loon (Lohn)*, *maal (Mahl)*, *moed (Mut)*, *nood (Not)*, *raad (Rat)*, *stil (still)*, *volk (Volk)*, *weg (weg)*, *wyd (weit)* enz. enz.

Zet men er echter ook de Nederlandse aequivalenten achter, dan

11 In de hele periode 1657-1807 bedroeg het aantal der buiten de Kaap geboren Denen 39, dat der Zweden eveneens 39 en dat der Noren 11 (COLENBRANDER, De afkomst der boeren, blz. 113). Beneden blz. 257 zal nog blijken, dat het aantal Skandinavieërs dat t i j d e l i j k aan de Kaap heeft verblijf gehouden, wel wat groter is geweest (alleen in 1664 waren er op een bevolking van 463 zielen al 11 Noren, 7 Denen, 5 Zweden en 1 IJslander), maar niettemin is duidelijk dat het percentage te klein en te weinig representatief is geweest om invloed te kunnen hebben op de richting der taalontwikkeling.

12 De wetenschappelijk-dialectologische indeling van het Duitse taalgebied in een Opperduitse, een Middelduitse en een Nederduitse strook heeft voor ons doel geen zin, daar van verband met homogene Opperduitse of Middelduitse d i a l e c t milieus van enige betekenis in Zuid-Afrika nimmer sprake geweest kan zijn.

blijkt, dat er sprake is van dezelfde oerverwantschap tussen Nederlandse en Duitse woorden.

Anderzijds zien we echter dat het Afrikaans n i e t met het Hoogduits gelijk-op gaat in al die eigenaardigheden, die in de loop van het eerste millennium a a n h e t Hoogduits juist zijn eigen karakter hebben gegeven. Vóór de vijfde eeuw spraken de voorzaten der Hoogduitsers nog van *pâl* ‘paal’, *tîd* ‘tijd’ en *bôk* ‘boek’, maar het Hoogduits van later tijd kent alleen de vormen *pfâl>Pfahl*, *zît>Zeit*, *buoh>Buch.* Terwijl zich dus van de 5de-7de eeuw in het Hoogduits in deze woorden (en vele andere met gelijke consonanten) een grote omwenteling heeft voltrokken (de zogenaamde Hoogduitse klankverschuiving) is de oervorm van het Afrikaans - nl. het Nederlands - in dit opzicht onaangetast gebleven.

4. Enige opmerkingen omtrent Hoogduitse of Nederduitse invloed op het Afrikaans

Dat het Afrikaans stoelt op het Nederlands, is nooit bestreden. Maar wel rijst onmiddellijk de vraag, of dan het Duits niet ten minste een vrij groot aandeel heeft gehad in de w o r d i n g s -geschiedenis van het Afrikaans. Tot die vraag is waarlijk wel reden omdat het percentage Duitsers onder de kolonisten van het begin af aan tamelijk groot geweest is. In de tweede helft van de 18de eeuw overtrof het aantal emigranten van Duitse origine zelfs dat der Nederlanders[13]. Zo'n contingent vreemdelingen, met een wereldtaal-in-wording achter zich, moet toch wel talrijke sporen in het Afrikaans hebben achtergelaten, zo zal men allicht redeneren. Maar men mag niet vooringenomen zijn. Het is immers een niet te loochenen feit dat het homogene contingent Fransen, dat toch 15 of 17¼% tot de Afrikaanse bloedmenging heeft bijgedragen en dat een werkelijke wereldtaal achter zich had, op de taal een invloed heeft gehad, die thans op vrijwel nihil wordt getaxeerd[14].

Omtrent de omvang van de Duitse invloed heerst nogal verschil van mening. HESSELING constateert in hoofdzaak enige ruwe woorden

13 COLENBRANDER, De afkomst der Boeren; zie o.a. de tabel op blz. 110. Telt men alleen de Hollanders-in-engere-zin (d.w.z. de bewoners der provincie H o l l a n d dan blijkt, dat het aantal Duitse b e w o n e r s dat der Hollanders reeds van den aanvang af heeft overtroffen, zie beneden blz. 257.

14 D.B. BOSMAN, blz. 113: ‘Wat betref spesiaal Franse invloed is byna alle ondersoekers dit teenswoordig daaroor eens dat die taal van die Hugenote weinig of geen direkte invloed op Afrikaans uitgeoefen het nie’. BOSHOFF, blz. 401: ‘Die belangrikste spore van die Franse Hugenote se invloed op die Afrik. taal moet miskien gesien word in die Franse familiename’. Bescheidener kon het al niet.

van Duitse herkomst en laat overigens een klein lijstje de revue passeren (zie ook bl. 25 vv. en 34 vv.), waarbij hij nogal eens twijfelt. Ook citeert hij enige uitdrukkingen uit de Kaapse stukken, die aan Duitse kanselarijtaal herinneren, maar aangezien ze niet in het Afrikaans zijn blijven leven (misschien nooit geleefd hebben) doen ze voor ons doel weinig ter zake.

BOSHOFF acht de Duitse taalinvloed blijkens blz. 405-7 van zijn boek niet groot. Maar hij acht het mogelijk, dat taalmateriaal uit het Nederduits is opgenomen zonder dat men dat als Nederduits kan herkennen. Daarom doet hij het voorstel om de Nederlandse en Platduitse groep samen te vatten.

D.B. BOSMAN 115 is van mening dat de Duitse invloed ‘groter moes gewees het as wat gewoonlik aangeneem word, hoewel dit onmoontlik sal bly om die omvang daarvan taalkundig te bepaal’. Inderdaad noemt hij maar weinig gevallen, ten dele trouwens meer volledigheidshalve, dan omdat hij van het Duitse karakter overtuigd is: ‘oral dus min of meer sterk vermoedens, nêrens sekerheid nie. Maar al die vermoedens saam, gepaard met wat ons op historiese gronde mag verwag, maak die waarskynlikheid van direkte ontlening aan Duits in baie van hierdie gevalle taamlik groot’.

Die vermenging van historische met taalkundige motieven is in dit geval niet helemaal onbedenkelijk, vooral met het oog op de ervaring, die men met de Franse invloeden heeft opgedaan, waarvan men immers juist ook om historische redenen zo hoge verwachtingen had. B.'s slotconclusie klinkt trouwens voor beide talen tamelijk geresigneerd: ‘spore van direkte invloed van Frans en Duits op Afrikaans bestaan alleen uit 'n beperkte aantal min of meer twyfelagtige ontleninge van woorde of uitdrukkinge’.

Dit is van taalkundig standpunt bezien een ietwat onbevredigende situatie, waarbij de filoloog zich slechts met tegenzin kan neerleggen. Het zou immers - gezien de nauwe verwantschap tussen Nederlands en Duits (speciaal Nederduits) - niet moeilijk zijn om op deze wijze het aantal onzekere ontleningen ad libitum op te voeren en vooral daar, waar toevallig kennis van het levende Nederlands en zijn dialecten ontbreekt, zullen ze met meer of minder overtuiging door sommigen worden aanvaard. Incidentele vergissingen zijn zo erg niet, maar het wordt dan toch bedenkelijk, als omtrent een gehele groep van verschijnselen principieel onjuiste of vage voorstellingen - m.i. onnodig - worden bestendigd. Onwillekeurig wordt immers uit lange rijen ‘onzekere’ invloeden de conclusie getrokken dat er wel iets van aan is en dat een bepaald percentage toch wel ‘zeker’ moet zijn. Te meer daar het hier het Duits betreft, waar men altijd twee pijlen op zijn

boog heeft. Als het dan geen Hoogduitse invloed is, dan zal het toch wel Nederduits zijn[15]. Speciaal omtrent dat Nederduits hebben de Afrikaners, gewend als ze zijn aan het vitale karakter hunner eigen moedertaal en over 't algemeen weinig vertrouwd met Europese taaltoestanden vaak scheve voorstellingen.

5. Het assepoester-karakter van het Nederduits

Indien er al ooit sprake is geweest van één Nederduitse cultuurtaal, dan toch zeker niet meer na het verval der Hanze in de 16e eeuw. Het Nederduits is sinds die tijd onherroepelijk op zijn retour; kerken schooltaal worden Hoogduits; ook de kanselarijen zijn de een na de ander tot het Hoogduits overgegaan. Een Nederduitse letterkunde is er in de 17de en 18de eeuw practisch niet meer. Een laatste literaire stuiptrekking na de Middelnederduitse bloeitijd vormen LAUREMBERG's Scherzgedichte van 1652. Maar die zijn niet meer geschreven in een onvermengd Nederduits dialect.

De herleving van de Nederduitse literatuur begint pas met GROTH's Quickborn (1852), maar ze blijft gedifferentieerd naar de verschillende provinciën of onderdelen daarvan. De bezielende kracht is de, door de romantiek aangewakkerde, liefde tot plaats of gewest van geboorte. Maar daarboven ging bij de meeste Duitsers de liefde voor het grote en grotere Duitsland. Dientengevolge ontbreekt een der meest essentiële kenmerken van een normale ‘taalstrijd’. Eigenlijk militant is de beminnelijke propaganda voor een (matig) gebruik van literair Nederduits dan ook nooit geweest. De toestand op taalgebied is dus, afgezien van de perifere gebieden, niet te vergelijken met die in Zuid-Afrika of Vlaanderen. Ondanks een betrekkelijke bloei van de Nederduitse literatuur met haar verschillende provinciale aspecten verliest het Nederduits dan ook nog steeds aan terrein, niet alleen in de steden maar ook op het platteland.

Hoe is het nu in de 17de en vooral in de 18de eeuw geweest, toen het Duitse element aan de Kaap sterker en sterker werd? Hebben de Nederduitsers onder de immigranten toen in het openbare verkeer hun gewestelijke dialect gesproken? Ofschoon nimmer enig bewijs daarvoor is geleverd, doen verschillende uitlatingen van Afrikaanse taalvorsers vermoeden dat zij - van hun Afrikaanse taalstrijd-standpunt wel enigszins verklaarbaar - inderdaad van mening zijn dat de Nederduits-sprekenden (vormende het grootste contingent der Duitsers) in

15 De hier geschetste methode wordt o.a. toegepast in het boek van WERNER SCHMIDT-Pretoria, Der Kulturanteil des Deutschtums am Aufbau des Burenvolkes’. Zijn opvattingen zullen beneden blz. 29 vv. worden getoetst.

het dagelijks verkeer wel hun moeder-dialect gehandhaafd zullen hebben. Ik acht dat weinig waarschijnlijk en wel om de volgende redenen.

1. School- en kerktaal van alle Duitsers moet onbetwist het Hoogduits zijn geweest. Voor zover mij bekend is er in de hele literatuur over en uit de Kaap dan ook geen Nederduits te vinden. HESSELING geeft op blz. 79 een scheldpassage in verhaspeld Hollands-Duits dat, zoals het daar staat, nergens is te localiseren, maar waarvan de vormen *dier* 'je' en *ich* Hoogduits zijn[16].

2. Een niet onaanzienlijk contingent der Duitsers vormden de militairen, die uit alle streken van Duitsland bijeenkwamen - vaak na jarenlange omzwervingen in het gehele machtsgebied der Compagnie. Een globetrotter, die oorspronkelijk van de Nederrijn afkomstig is, zal zich echter tegenover een soldaat uit Holstein buiten de Duitse grenzen niet van zijn autochthone dialect, maar van het Hoogduits bediend hebben. Bovendien waren er later aan de Kaap vrijwat officieren, die uit de Hoogduits-sprekende delen van Duitsland afkomstig waren. Voor zover men zich niet van het Hollands bediende, zal dus het Hoogduits als commando- of althans militaire verkeerstaal naast het Hollands misschien wel enige kansen gehad kunnen hebben, maar niet één der (vele) Nederduitse dialecten.

3. De Duitse huisonderwijzers, volgens SCHMIDT-Pretoria, Der Kulturanteil des Deutschtums am Aufbau des Burenvolkes 246 '60% aller bei Namen nachweislichen Hauslehrer' uitmakend, hebben geen Nederduits als cultuurtaal onderwezen. Over 'Das Eindringen der hochdeutschen Sprache in die Schulen Niederdeutschlands im 16. und 17. Jahrhundert' heeft A. GABRIELSSON een instructief opstel geschreven in Niederdeutsches Jahrbuch LVIII/LIX (1933), waaruit - in Neder-Duitsland zelf - het voldongen feit van de 'Umstellung' [van Nederduits tot Hoogduits] blijkt voor de volgende gewesten en in de volgende jaren: Brandenburg (anno 1550), Maagdenburg (1580), Brunswijk-Westfalen-Lüneburg (1630), Mecklenburg-Pommeren (1640), Lübeck-Hamburg-Bremen-Sleeswijk-Holstein (1650), Oldenburg (1670), Oost-Friesland (1680). Ons interesseert uit dit artikel in 't bizonder het verdwijnend gebruik van N e d e r d u i t s e s c h o o l b o e k e n ; ze worden in de loop van de 17de eeuw volkomen overvleugeld door Hoogduitse (soms ook Hollandse) boeken. In L ü b e c k verschijnt de laatste herdruk van de Nederduitse Arithmetica van BRASSER in 1644, kennelijk nog bij wijze van laatste concessie aan

16 Ik wijs nog op de onmogelijke vormen *dou draagt*, *dou spreekt*, sal *ichs dou* den hals breeken.

ouderwetse schoolmeesters, want sinds 1611 was er geen Nederduits rekenboek meer gedrukt: 'Um die Mitte des 17. Jh. hat in Lübeck das Nd. seine Rolle als Schulsprache ausgespielt'. In Hamburg krijgt de verdringing van het Nd. iets later haar beslag, maar niettemin: 'Um 1640 wird es klar, dass das Nd. seine Rolle als Unterrichtssprache ausgespielt hat. 1644 erscheint zwar noch einmal Hülsinghs Rekensboeck in unveränderter Form, aber es ist das letzte nd. Rechenbuch, es ist - bis auf eine Ausnahme[17] - das letzte nd. Hamburger Schulbuch'. Hierbij moet er de aandacht op worden gevestigd, dat men in deze hanzestad behalve tot Hoogduitse schoolboeken ook tot Nederlandse zijn toevlucht nam. Anno 1629 en 1664 wordt er zelfs een 'Nederlantsche Boeck-vercoper tot Hamburgh by de Borsse' vermeld. In Bremen is Wesselows Arithmetica van 1653 het laatste in Bremen gedrukte Nederduitse schoolboek. Maar 'um 1660 kann auch in den Schreib- und Rechenschulen die Aufnahme der hd. Unterrichtssprache als abgeschlossen gelten'. In de overige Nederduitse gebieden verdwijnen de Nederduitse schoolboeken reeds in de eerste helft van de 17de eeuw, zelfs in Sleeswijk-Holstein, waar wij 'nach 1650 in schleswig-holsteinischen Schulen keine nd. Lehrbücher mehr vorfinden'. In Oost-Friesland, waar het Nederduits eveneens van de scholen verdwijnt, maakt het kort na het midden der 17de eeuw, althans bij het gereformeerde deel der bevolking, plaats voor het Nederlands.

Met deze gegevens voor ogen is het niet te vermetel om te constateren, dat van Nederduits als voertaal bij het onderwijs aan de Kaap evenmin sprake kan zijn als in Neder-Duitsland zelf; Nederduitse schoolboeken waren practisch niet beschikbaar.

Op een vraag naar onderwijs in gecultiveerd Nederduits zouden de Duitse huisonderwijzers trouwens niet veel anders hebben weten te antwoorden dan dat dat gelijk Nederlands was (dat toen immers ook nog meestal 'Nederduits' werd genoemd). In dat Nederlandse Nederduits had men ook schoolboeken te over, in het Duitse Nederduits (dus de taal die men ook thans nog als Nederduits bestempelt) niet. Men denke allereerst aan het boek der boeken: de Bijbel. Welk een ruime plaats die in Afrika bij onderwijs en opvoeding heeft bekleed, is voldoende bekend. Welnu, bij het onderwijs in het Hollands had men de Statenbijbel. Voor Duitsers was er de Luther-Bijbel. Maar waren er 17de- en 18de-eeuwse Nederduitse bijbels aan de Kaap

17 Het is TANGERMANN, Wechwyser tho de Kunst der Seevaert, verschenen in 1655 en voorzien van een voorrede waarin de schrijver zich verontschuldigt met het feit dat 'ünder den Seefahrende de Neddersassische Sprake gemeener ys' - 'ein letzter Ausläufer nd. Unterrichtssprache' merkt GABRIELSSON terecht op.

aanwezig, die het met de Hoogduitse of Nederlandse konden opnemen? In het voortreffelijke boek van C. BORCHLING und B. CLAUSSEN Niederdeutsche Bibliographie, Gesamtverzeichnis der niederdeutschen Drucke bis zum Jahre 1800 (Neumünster 1931) vindt men daarop een antwoord, dat aan duidelijkheid niets te wensen overlaat. De l a a t s t e Nederduitse bijbels zijn uitgekomen in de jaren 1607, 1614, 1619, 1623. Na 1623 is er in het geheel geen Nederduitse bijbel meer verschenen[18]. Er was dus geen vraag meer naar dat artikel.

Mocht SCHMIDT-Pretoria met zijn 60% Duitse huisonderwijzers hebben willen suggereren, dat zij wel in het Hoogduits zullen hebben onderwezen, dan vindt hij zich voor de penibele vraag gesteld, wat er dan van dit onderwijs is terecht gekomen. Men bewijst deze onderwijzers de meeste eer door aan te nemen, dat zij naar hun beste vermogen in het Hollands hebben onderwezen en dat zij op deze wijze ook hun waardevolle bijdrage hebben geleverd tot handhaving en versterking der Europese beschaving aan gene zijde van de evenaar.

4. De voorwaarden voor handhaving van eigen plaatselijk dialect in het openbare verkeer waren juist bij de Duitsers in veel mindere mate aanwezig dan bij de andere kolonisten. Het aantal Duitse vrouwen was gering en dus waren de Duitsers veelal op Kaapse of Hollandse vrouwen aangewezen. Verder moest volgens SCHMIDT-Pretoria blz. 269 ‘sich ein ganz erstaunlicher Teil der Deutschen mit einer Witwe begnügen’. Had die weduwe al kinderen, dan was er een reden te meer om de huistaal van de moeder en niet het d i a l e c t van de tweede vader te doen zegevieren. Er zijn ook generlei aanwijzingen van bizondere verkleefdheid b.v. van Hannoveranen onderling of van enig ‘Holsteins’ of Rijnlands ‘gezelligheidsleven’ (indien daartoe al in die tijd en in dat land de mogelijkheid bestond). Ook hier geldt trouwens weer, dat b.v. Holsteiners en Rijnlanders niet met elkaar praten in hun moederdialect maar in het Hoogduits. Hoogduits was dus de enige band die deze, op zichzelf tamelijk ‘zersplitterte’, groepen van mensen uit alle oorden van Duitsland bijeen kon houden (àls zij er al prijs op stelden om zich als groep van de anderen te separeren, maar de meesten, en speciaal de blijvers, hebben zich kennelijk gaarne bij de Hollanders aangepast: van principiële ‘anti’-gevoelens over en weer is in die tijden geen sprake).

5. Voor zover de Nederduitse dialecten niet in een zekere inferioriteitspositie ten opzichte van het Hoogduits stonden, bestond er een

18 Een Nederduits N.T. werd nog uitgegeven in de jaren 1625, 1626 en 1635. Pas in de twintigste eeuw gaat men zich opnieuw bezig houden met de vertaling van de bijbel in het Nederduits en wordt hier en daar (bij wijze van uitzondering) in het Nederduits gepreekt. Maar de tijd na 1800 valt buiten ons bestek.

dergelijke verhouding tegenover het Hollands. Dit geldt voornamelijk voor de dialecten van Oost-Friesland, Bentheim en Rijnland tot en met Wezel[19]. In Oost-Friesland b.v. is in het laatst van de 17de en gedurende de gehele achttiende en een groot deel der 19de eeuw in de gereformeerde kerken geregeld Nederlands gepreekt. De invloed van het Nederlands op het Oostfries is trouwens ook bizonder sterk geweest omdat het in de tachtigjarige oorlog een toevluchtsoord voor Nederlandse emigranten was.

Het is mij opgevallen dat men in Afrika vaak het uitvoerige Ostfriesische Wörterbuch van TEN DOORNKAAT KOOLMAN (de schr. ervan is zelf van Nederlandse afkomst) raadpleegt en het als min of meer representatief voor 'het Nederduits' beschouwt. Een waarschuwing is hier niet overbodig. In het Oostfries is heel wat taalmateriaal aanwezig, dat uit Nederland is geïmporteerd en voor de beoordeling, of er in het Afrikaans kwestie is van erfgoed of leengoed, is het Ostfr. Wb. dus allesbehalve een zuivere maatstaf (wat natuurlijk aan de waardering van het voor zijn tijd voortreffelijke woordenboek als zodanig niets afdoet).

De toestand in Bentheim is min of meer met die in Oost-Friesland te vergelijken in zover ook daar een paar eeuwen lang in het Nederlands is gepreekt. Het Bentheimse dialect heeft naar mijn indruk - reeds vanwege de geografische verbondenheid - stellig in niet mindere mate onder invloed van het Nederlands gestaan dan het Oostfries. Onder Nederlandse taalinvloed is hier niet alleen te verstaan de invloed van het aangrenzende Overijselse dialect, maar ook die van de Nederlandse cultuurtaal.

Een aanschouwelijke voorstelling van de tegenwoordig nog altijd waarneembare 'Niederländische Vortriebe' in het noordelijke Rijnland vindt men bij AUBIN-FRINGS-MÜLLER, Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden (Bonn 1926). Vgl. in 't bizonder blz. 121-6. Vooral Wezel is gedurende een reeks van jaren toevluchtsoord voor Nederlandse protestanten geweest (zie Expansie 175 vv.). Deze Kleefse stad heeft van 1629-48 Nederlandse bezetting gehad, bleef van 1648-72 een Nederlandse barrière-stad en deelde ten volle in de bloei der Republiek. Talrijk zijn de namen van Kleefse jongelingen, die in de 17de eeuw te Leiden kwamen studeren. Kortom de tendentie in de ontwikkeling van het hertogdom Kleef kan niet beter gekenschetst worden dan door de woorden van MAX LEHMANN: 'noch

19 Men vgl. hierover J.W. MULLER, De uitbreiding van het Nederlandsch taalgebied vooral in de zeventiende eeuw, 's Gravenhage 1939 (bijgewerkte herdruk van artikelen in De Nieuwe Taalgids XV (1921)).

lange nachher und in viel ruhigern Zeiten hat die brandenburgische Staatskunst mit der Möglichkeit rechnen müssen, dass Kleve sich den "sieben Provinzen" als achte, oder, wenn der Hochmuth der Hoch- und der Edelmögenden dies nicht zuliess, als "zugewandter Ort" zugesellen würde'[20].

Genoeg om te doen zien dat in de hier genoemde, onmiddellijk aan Nederland grenzende, gebieden het Nederlands in menig opzicht 'de toon' aangaf. Waarschijnlijk heeft dit in meerdere of mindere mate gegolden voor een iets bredere westelijke strook van Duitsland. Men zou de bewoners dezer zone in zekere zin als drietalig kunnen beschouwen. Zij hadden twee cultuurtalen ter beschikking (aan welke zij de voorkeur gaven hing af van hun connecties en veelal ook van hun godsdienstige richting) en verder hun plaatselijk dialect. Maar zodra zij 'de wereld in' gingen werd dit laatste het kind van de rekening, daar kan men vrij zeker van zijn. Nederduitse invloed op het Afrikaans acht ik dan ook niet waarschijnlijk (tenzij men overtuigend materiaal in het Afrikaans zou kunnen aantonen). Ik ga zelfs verder en meen dat ook van invloed der dialecten van onze Nederlandse oostelijke provinciën (met inbegrip van het Fries) nauwelijks sprake kan zijn. Beneden zal bij de bespreking der afzonderlijke verschijnselen nog wel eens op deze kwestie worden ingegaan.

Een bezwaar van de veelal gevolgde methode van onderzoek naar Duitse invloeden is, dat dit onderzoek haast uitsluitend een incidenteel karakter heeft gedragen. Door den een werden losse woorden als germanismen bestempeld, die door den ander als zodanig weer werden verworpen. Laten we er ons dus even rekenschap van geven dat we ons na de voorlopige uitschakeling[21] der Nederduitse invloeden toch wel een iets minder vage voorstelling van de Duitse beïnvloeding kunnen vormen, wanneer we slechts van de eenvoudige waarheid doordrongen zijn dat het Duitse aandeel in het Afrikaans toch ook uiterlijk te onderscheiden moet zijn door de typische Hoogduitse kenmerken. De nu volgende nadere bespreking van die kenmerken moge de lezer (vooral als hij het voorlopig-magere resultaat aan het slot ziet) wat omslachtig toelijken, toch is het m.i. de enige methodische weg om zoiets als een wetenschappelijke 'sleutel' voor Duitse invloeden in handen te krijgen. Voor aanstaande Afrikaanse taalleraren heeft trouwens een dergelijke vergelijking van twee verschillende taalsystemen wel enige didactische waarde. Bij een vergelijking van het

20 Publ. aus d. Preuss. Staatsarch. I 29.

21 Ik herhaal, dat beneden bij de bespreking van afzonderlijke Afrikaanse taalverschijnselen met mogelijke Nederduitse invloeden nog wel rekening zal worden gehouden.

Afrikaans met de Nederlandse (en eventueel ook de Nederduitse) dialecten zal men het evenmin kunnen stellen zonder kennis der afzonderlijke dialectsystemen. Om de graad van vreemde invloed goed te peilen heeft men de meest betrouwbare maatstaf aan taalverschijnselen, die door de vorm hun vreemde herkomst verraden. Zijn 'ontleningen' niet formeel kenbaar, dan moeten we al te veel afgaan op subjectieve indrukken en zuiver toevallige ontdekkingen.

6. Nadere karakteristiek van het Hoogduits of 'Schriftdeutsch'

Terwijl dus Afrikaanse en Duitse woorden in uiterlijke vorm vaak sterk op elkaar gelijken en ook de woordenschat van het Duits en het Afrikaans oerverwant is, zijn er in consonantisme diepgaande verschillen tussen Afrikaans en Duits, merendeels als gevolg van de zogenaamde 'Hoogduitse klankverschuiving'.

Wanneer wij thans nagaan welke verschijnselen de Hoogduitse klankverschuiving omvat, nemen wij tevens de gelegenheid te baat om enkele verschijnselen te memoreren, die niet zo zeer vallen onder het hoofd 'klankverschuiving', maar die niettemin kenmerkend voor het Hoogduits of 'Schriftdeutsch' zijn.

Aangetast zijn in de eerste plaats de klanken *p*, *t*, *k*, die veranderingen hebben ondergaan, samen te vatten onder de volgende regelen:

1. In het b e g i n van een woord[22] veranderde een oorspronkelijke *p* in *pf*. Dientengevolge is er van de *p*-woorden die het Hoogduits oorspronkelijk heeft bezeten[23] geen enkel meer over. Zo komen dus met het Afrikaanse *paal* en *pad* de woorden **Pf***ahl* en **Pf***ad*

22 Voor het Opperduits kan men als regel vaststellen, dat in het begin van een woord niet alleen *p* tot *pf* en *t* tot *ts* zijn verschoven, maar ook *k* tot *kch.* Maar dit geldt alleen voor het Opperduitse d i a l e c t (dat stellig met het Afrikaans in het geheel niets heeft uit te staan). In het 'Schriftdeutsch' kent men deze verschuiving niet en voor ons doel kan de ontwikkeling *k*>*kch* dus verder buiten beschouwing blijven.

23 Op tweeërlei wijze zijn er in het 'Schriftdeutsch' weer *p*-woorden opgenomen:
a als leenwoorden uit niet-Germaanse talen (hoofdzakelijk Latijn en Frans) en uit het Nederduits en Nederlands. Ik noem van de talloze niet-Germaanse slechts: *Paar*, *Paket*, *Palast*, *Palme*, *Panik*, *Pantoffel*, *Papa*, *Papagei*, *Papier*, *Partei*, *Pistole*, *Platz*, *Polizei*, *Preis*, *Prinz.*
Uit het Nederduits zijn ontleend: *Pocke*, *Pökel*, *Prahm*, *prickeln*, *Prunk*, *pusten.* Een Nederlands leenwoord is *Polder.*
b In enkele woorden is de tegenwoordige *p* ontstaan door Zuid- (of Middel-)duitse uitspraak van een oude *b.* Zo in *Pickelhaube* (uit *Beckenhaube*) *pirschen* (jagen), *Polster* (uit *Bolster*), *Posaune* (vroeger *basûne*), *prägen* (uit *brechen*), *Pritsche* (bij *Brett*), *putzen* (uit *butzen*).

overeen. Het uitsluitend Hoogduitse karakter blijkt uit de vergelijking met de andere Germaanse talen[24]

Afr.	**Eng.**	**Deens**	**Hoogd.**
paal	*pale*	*pael*	**Pf***ahl*
peper	*pepper*	*Peber*	**Pf***effer*
ploeg	*plough*	*Plov*	**Pf***lug*
pou	*peacock*	*Paafugl*	**Pf***au*
pyp	*pipe*	*Pibe*	**Pf***eife*

2. In het b e g i n van een woord veranderde een oorspronkelijke *t* in *ts* (geschreven *z*). Onaangetast blijft echter de *t* in de verbinding *tr* (vgl. *Tran*, *treten*, *treu*, *Trost*). Dientengevolge zijn van de *t*-woorden d i e h e t H o o g d u i t s o o r s p r o n k e l i j k h e e f t b e z e t e n[25] alleen die met *tr* nog over. Met het Afrikaanse *twee* en *tyd* komen dus in het Hoogduits **Z***wei* en **Z***eit* overeen. Het uitsluitend Hoogduitse karakter blijkt uit de vergelijking met de andere Germaanse talen:

Afr.	**Eng.**	**Deens**	**Hoogd.**
tam	*tame*	*tam*	**Z***ahm*
tin	*tin*	*tin*	**Z***inn*
tong	*tongue*	*tunge*	**Z***unge*
tol	*toll*	*told*	**Z***oll*
twaalf	*twelve*	*tolv*	**Z***wölf*
twee	*two*	*to*	**Z***wei*

24 Het zal niet nodig zijn deze vergelijking bij elke afzonderlijke regel der Hoogduitse klankverschuiving consequent vol te houden. Laat ons volstaan met een illustratie bij de eerste twee regels.

25 Men lette op de gespatieerde woorden. Later zijn in het Hoogduits weer een hele reeks leenwoorden met *t* opgenomen. Het behoeft echter geen betoog dat woorden als *Tabak*, *Tafel*, *Tasche*, *Tee*, *Telefon*, *Tempel*, *Tiger* enz. enz. niet tot de oud-germaanse taalschat hebben behoord. Nederduitse leenwoorden zijn: *Takel*, *Tau*, *Teer*, *Torf.*
Tegenover het verlies van *t*-woorden in het Hoogduits (in vergelijking met het Afrikaans en Nederlands) staat een grote vermeerdering doordien nl. de (oorspr. spirantische) *d* zich in het Hoogduits tot *t* heeft ontwikkeld. Vgl. Afr. *dag* en *doen* met Hoogd. *Tag* en *tun.* Dit verschijnsel is fonologisch verwant met de bovenvermelde incidentele ontwikkeling van *b* tot *p* (noot 23*b*), maar is zo consequent in zijn toepassing dat er van een vaste Hoogduitse klankregel moet worden gesproken (die dan ook als zodanig onder 9 wordt behandeld).

3. a) In het m i d d e n en b) aan het e i n d van een woord ontwikkelde zich na vocalen uit de enkelvoudige *p* een *f*[26]. Hierbij zij op-

26 Na korte vocalen wordt deze *f* dubbel geschreven, niet omdat de *f* dan anders wordt uitgesproken, maar omdat de Duitse spelling geen ander middel bezit om de kortheid van de voorafgaande vocaal aan te geven.

gemerkt dat de Afrikaanse *p* dikwijls aan het einde van een woord staat tengevolge van het recente, specifiek Afrikaanse wegvallen van de uitgang *-en* of *-e.* Men vergelijke dus de woordparen a) *gaap (gaffen)*, *hoop (Haufen*, *hoffen)*, *koop (kaufen)*, *lepel (Löffel)*, *loop (laufen)*, *paap (Pfaffe)*, *peper (Pfeffer)*, *roep (rufen)*, *slaap (schlafen)*, *streep (Streifen)*, en b) *diep (tief)*, *skaap (Schaf)*, *skip (Schiff)*, *slap (schlaff).*
De onverschoven *p* in Duitse woorden als *Stapel* en *kneipen* wijst op Nederduitse herkomst.

4. a) In het m i d d e n en b) aan het e i n d van een woord ontwikkelde zich na vocalen uit de enkelvoudige *t* een *s* (ook geschreven[27] *ss* of *sz*). Hierbij zij opgemerkt dat de Afrikaanse *t* dikwijls aan het eind van een woord staat tengevolge van het recente, specifiek Afrikaanse wegvallen van de uitgang *-en* of *-e.* Men vergelijke de volgende Afrikaans-Hoogduitse aequivalenten: a) *boet (büssen)*, *byt (beissen)*, *eet (essen)*, *haat (hassen)*, *ketel (Kessel)*, *laat (lassen)*, *moet (müssen)*, *ratel (Rassel)*, *sleutel (Schlüssel)*, *smyt (schmeissen)*, *straat (Strasse)* en b) *bloot (bloss)*, *dat (das)*, *roet (Russ)*, *uit (aus)*, *voet (Fuss)*, *wat (was)*, *wit (weiss)*, *zoet (süss).*
De onverschoven *t* in Duitse woorden als *Beute*, *Schote*, *Flotte*, *Kater*, *Boot*, *Bugspriet* wijst op Nederduitse herkomst dezer woorden.

5. a) In het m i d d e n en b) aan het e i n d van een woord ontwikkelde zich na vocalen uit de enkelvoudige *k* een *ch.* Hierbij zij opgemerkt dat de Afrikaanse *k* dikwijls aan het eind van een woord staat tengevolge van het recente, specifiek Afrikaanse wegvallen van de uitgangen *-en* of *-e.* Men vergelijke de Afrikaans-Hoogduitse aequivalenten: a) *beker (Becher)*, *duik (tauchen)*, *koek (Kuchen)*, *koker (Köcher)*, *kook (kochen)*, *soek (suchen)*, *woeker (Wucher)*, *wyk (weichen)* en b) *blik (Blech)*, *buik (Bauch)*, *ik (ich)*, *ook (auch)*, *rook (Rauch)*, *swak (schwach)*, *vlak (flach)*, *week (weich).*
De onverschoven *k* in Duitse woorden als *Borke*, *Küken*, *Laken*, *Luke*, *Makler*, *Nelke* en *Backbord*, *Block*, *leck*, *Spuk*, *Wrack* wijst op Nederduitse herkomst.

27 Tegenwoordig heeft men de willekeurige regel opgesteld dat men na korte vocalen *ss* en na lange vocalen en aan 't woordeinde *sz* schrijft (vgl. echter weer *das* en *was*), maar op de schrijfmachine en in druk met Latijnse letters houdt men zich daar niet aan.

6. Wanneer midden in een woord een v e r d u b b e l i n g[28] van de *p*, *t*, *k*[29] heeft plaats gevonden is in het Hoogduits een ontwikkeling tot *pf*, *ts* (geschreven *z*) en *ck* (in plaats van analogisch te verwachten *kch*) ingetreden:
a) *appel (Apfel)*, *huppel (hüpfen)*, *skep (schöpfen)*
b) *hitte (Hitze)*, *nat maak (netzen)*, *sit (sitzen)*
c) *akker (Acker)*, *dek (decken)*, *wek (wecken).*
Nederduits zijn *Sternschnuppe*, *schleppen*, *Klepper*, *Stoppel*, *Wappen*, *Lippe*, *knapp*, *Krüppel*, *Lappen*, *Butte*, *flott*, *fett.*

7. Wanneer *p* en *t*[30] na *l*, *r*, *m* of *n* stonden, hebben zij zich in het Hoogduits tot *f* (na *m*: tot *pf*) resp. *tz* ontwikkeld. Maar *k* bleef (althans in het Schriftdeutsch) *k*[31].
Vgl. a) *dorp (Dorf)*, *help (helfen)*, *skerp (scharf)*, *stamp (stampfen)*, *werp (werfen)*; Nederduits is *Stümper* b) *hart (Herz)*, *munt (Münze)*, *plant (Pflanze)*, *sout (Salz)*, *stelt (Stelze).* Maar *dank (danken)*, *drink (trinken)*, *sterk (stark)*, *wolk (Wolke).*

8. Waar men in andere oud-Germaanse dialecten *bb*, *dd* en *gg* aantreft[32] zien we in het Hoogduits *pp*, *tt*, *ck.* Vgl. *rib*, vroeger: *ribbe (Rippe)*, *beddens (Betten)*, *bidde (bitten)*, *midde (Mitte)*, *brugge (Brücken)*, *hegge (Hecken)*, *rugge (Rücken).*

De woorden *Ebbe*, *knabbern*, *Krabbe*, *krabbeln*, *Robbe*, *Kladde*, *Paddelboot*, *Bagger*, *Egge*, *Flagge*, *flügge*, *Roggen*, *schmuggeln* zijn Nederduitse of Nederlandse leenwoorden.

9. Een typisch Hoogduits verschijnsel is de ontwikkeling van de (oorspr. spirantische) *d* van noot 25. Ik bedoel hier de latere *d* die wij kennen uit Engelse woorden als *day*, *deal*, *dear*, *dew*,

28 Het zou ons te ver voeren, de regels waaraan deze verdubbelingen onderhevig zijn, hier uitvoerig te behandelen. De niet-linguist kan alleen op grond van de Afrikaanse of Nederlandse vormen niet altijd met zekerheid weten, of er in het Hoogduits sprake is geweest van verdubbeling van een consonant. Men raadplege dus een historische Duitse grammatica.

29 Ik vat nu de drie klanken in één regel samen 1° omdat de lezer reeds bemerkt heeft dat veelal een duidelijk parallelisme bij de *p*-, *t*- en *k*-ontwikkeling valt waar te nemen, 2° omdat deze regels betrekking hebben op een relatief beperkt aantal woorden, dat aanzienlijk geringer is dan het materiaal dat onder de eerste 5 regels valt.

30 Onverschoven bleef de *t* in de verbinding *ft* en *cht.*

31 Schijnbare uitzonderingen zijn woorden als *Kelch*, *Kirche*, *Milch*, *Mönch*, *solch*, *welch*, die in werkelijkheid door verkorting uit meerlettergrepige woorden als *calix*, *kyriakon*, *miluk*, *monachus*, *sulîk*, *hwilîk* zijn ontstaan.

32 De verdubbeling dezer consonanten is voor de leek niet altijd herkenbaar en onderworpen aan bepaalde regels, die men in de historische Duitse grammatica kan vinden.

to do, *door*, *dream*, *to drink*, *drop.* In de Afrikaanse aequivalenten worden ze ook met een *d* uitgesproken, maar in de Hoogduitse met een *t*[33]: *Tag*, *Teil*, *teuer*, *Tau*, *tun*, *Tür*, *Teig*, *Traum*, *trinken*, *Tropfen.* Vgl. ook de Engelse woorden *loud*, comp. *louder*, *to ride*, *side*, *to wade* met de Hoogduitse aequivalenten *laut* (comp. *lauter*), *reiten*, *Seite*, *waten.*

10. De verbindingen *sp*, *st*, *sk* (vroeger geschreven *sc*) in het begin van een woord staan weliswaar los van de eigenlijke Hoogduitse klankverschuiving, maar kenmerken zich toch in de algemene 'Schriftsprache' door enige verandering. *Sp* wordt uitgesproken als *sjp* (fonetisch *šp*): *spielen*; *st* als *sjt* (fonetisch *št*): *stehen.*
    De verbinding *sc* ontwikkelt zich tot *sj* (fonetisch *š*). In de Afrikaanse aequivalenten vindt men in het begin van een woord steeds *sk*: *skaal (Schale)*, *skaap (Schaf)*, *skade (Schade)*, *skaduwee (Schatten)*, *skande (Schande)*, *skedel (Schädel)*, *skenk (schenken)*, *skiet (schiessen)*, *skip (Schiff)*, *skoen (Schuh)*, *skool (Schule)*, *skuim (Schaum)*, *skuldig (schuldig)*, *skyf (Scheibe).*
11. Met de bizondere Duitse *st*- en *sp*-uitspraak kan op een lijn geplaatst worden de uitspraak van *sl*-, *sm*-, *sn*-, *sw*- als *sjl*-, *sjm*-, *sjn*-, *sjw*-: *Schlaf* (mhd nog *slâf*), *Schmerz* (mhd nog *smerze*), *Schnabel* (mhd nog *snabel*), *schwach* (mhd nog *swach*). Ofschoon het aantal woorden met *s* + *t*, *p*, *l*, *m*, *n*, *w* aanzienlijk is (men raadplege de woordenboeken) vindt men in de Afrikaanse aequivalenten geen enkel met *sj*-. De aandacht zij er op gevestigd dat de *sj*-uitspraak in deze gevallen als een der hardnekkigste eigenaardigheden van Nederlands-sprekende Duitsers moet worden beschouwd. Indien men al ooit het begrip 'Erbanlage' als taalkundige realiteit zou willen aanvaarden, dan zou men het hier dienen te toetsen.
12. In het 'Schriftdeutsch' vindt men de (oorspr. spirantische) *b* zowel in het midden als aan het eind van een woord gerepresenteerd door *b*, terwijl het Afrikaans in het midden van een woord *w* (of hiaat) heeft en aan het einde van een woord een *f.* Vgl. *sieben*, *leben*, *zaubern*, *Abend* met Afr. *sewe*, *lewe*, *tower (toor)*, *aand* en *lieb*, *Grab*, *Lob* met Afr. *lief*, *graf*, *lof.*
13. Tegenover 'schriftdeutsch' -*chs* in *Ochs*, *Fuchs*, *Achse*, *sechs* vinden we in het Nederlands en Afr. *s*: *os*, *vos*, *as*, *ses.*

33 Op deze regel zijn uitzonderingen als *bedauern*, *Dampf*, *Daune*, *Drachen*, *Docht*, *Dohle*, *Dotter*, *Duft*, *dumm*, *dunkel*, *Dunst*, *verdutzt*, die verklaard worden als ontleningen uit niet opper-Duitse dialecten. Woorden als *Damm*, *deftig*, *Deich*, *Drossel*, *Düne* enz. zijn uit het Nederduits of Nederlands ontleend.

14. Algemeen-Duits is de uitspraak *sch* in het midden en aan het eind[34] van een woord als *sj*: *waschen*, *dreschen*, *Asche*, *Fleisch*, *Mensch*, *Rausch* (Afr. *was*, *dors*, *as*, *vleis*). De *s*-uitspraak in deze woorden - die zowel Nederlands als Afr. is - komt op Duits gebied alleen voor in een sterk Nederlands-beïnvloed noordoostelijk hoekje van Rijnland (in hoofdzaak het land van Kleef omvattend) dat men vindt aangegeven op de kaart bij FRINGS, Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden 122. Volgens FRINGS 'tritt dabei die Spitzenstellung des Klevischen im Verband der niederländischen Zusammenhänge noch heraus' (blz. 121). Met het uitspreken van *s* in deze woorden pleegt de Nederlands-sprekende Duitser dezelfde moeilijkheden te hebben als met het onder 11 besproken verschijnsel.

7. Formeel-kenbare Duitse ontleningen

Gebruiken we deze 14 regels nu als Hoogduitse 'zeef' om er het meest gebruikelijke[35] Afrikaanse taalmateriaal in uit te storten dan zullen daarop woorden als de volgende blijven liggen: *verfoes* (regel 1), *sidder*, *sier*, *sundgat* (r. 2), *tref*, *werskaf* (3), *spies* (4), *kaggel* (5), *hitsig*, *kats*, *niksnuts*, *onnutsig*, *korswel*, *skuts (heilige)* (6), *halte* (9), *serp* (10), *swaap* (12), *buks*, *gewiks*, *Sakse*, *skoenwaks*, *uitwiks*, *waks* (13).

Omtrent woorden als *sidder*, *sier*, *tref*, *spies*, *kaggel*, *hitsig*, *korswel* kunnen we kort zijn. Hoewel ze zonder uitzondering van Duitse herkomst zijn, staat het wel vast dat ze reeds in het Nederlands aanwezig waren, voordat de grondslag van het Afrikaans was gelegd. Ze moeten dus als 'erfgoed' worden beschouwd. Hetzelfde zal wel het geval zijn met *sundgat* en *skuts (heilige)*, misschien ook met *buks.*

Kats is volgens S.P.E. BOSHOFF, Etimologiese Woordeboek 69 'wsk. deur die soldate- of seemanstaal onder Duitse invloed (Duits: *Katze*) ingevoer'. Maar het is toch wel enigszins bevreemdend, dat dit woord van kennelijk Engelse herkomst uit de (Nederduitse) zeemanstaal - maar dan weer in Hoogduitse vorm - in het Afrikaans zou zijn beland. Kan de *t* ook op andere wijze verklaard worden? Misschien een analogie naar *karwats*?

Ook bij *onnutsig* en *niksnuts* is enige twijfel gerechtvaardigd, of men de *ts* als 'verschoven' *t* moet opvatten. Men denke aan de anorganische

34 De ontwikkeling in het begin werd reeds onder regel 10 vermeld.

35 Uiteraard kan hier slechts sprake zijn van een min of meer oppervlakkige steekproef. De samenstelling van een volledige lijst van formeel-kenbare Duitse ontleningen is beter aan Afrikaanse handen toevertrouwd. Het zou interessant zijn, na te gaan hoeveel *directe* Duits-Afrikaanse ontleningen (dus niet via het Europees-Hollandse medium) ten slotte als vaststaande mogen worden aanvaard.

s in *bloots* (bloots ry), *kiets* (quitte, of naar Eng. we are quits), *moedswillig*, *puts*, *wildsbok*, *rats*, *geniepsig*, *vreetsig* (VON WIELLIGH, Ons geselstaal 153), *vrotsig*. Vooral het laatste is met *onnutsig* te vergelijken, terwijl het toch in geen geval uit het Duits kan zijn overgenomen (ook in het Hd. kent men slechts de Nd. vorm *verrotten*).

Halte is in deze eeuw via het Nederlands naar Afrika gekomen (in het Duits bestaat alleen het woord *Haltestelle*).

Ontlening van het Afrik. *serp* uit het Duits, hoezeer (als militaire uitdrukking) voor de hand liggend, moet dunkt me worden afgewezen. Blijkbaar is dat door de Afrikaanse filologen die zich met de germanismen hebben bezig gehouden dan ook gedaan. Nadat de ontlening door H. MEYER is geopperd (in Festschrift d. Hans. Geschichtsver. 1900, blz. 108) vind ik er althans later geen gewag meer van gemaakt. In het Afrik. kan het ook al moeilijk een Duitse ontlening zijn, omdat het dan vrij stellig **skerp* had moeten luiden (vgl. *wertskaf*, *skiefer*[36] < Hd. *Schiefer*); wel wordt de Franse *ch* als *s* overgenomen: *sampioen* (champignon), *Sarel* (Charles). Het is fonetisch wel merkwaardig, maar de feiten liggen ertoe, dat ook in het Nederlands de Duitse *sch* niet als *sj* pleegt te worden ontleend[37]. Dit had een reden moeten zijn om ook de Duitse bemiddeling bij de overneming van Fr. *écharpe* a priori onwaarschijnlijk te achten. FRANCK-VAN WIJK zegt s.v. *sjerp* ‘Uit nhd. *schärpe* v., dat in de 17. eeuw uit fr. *écharpe* “sjerp” ontleend is’. Men kan gissen dat de noodsprong naar het Hd. gedaan is om de ‘umlaut’ te verklaren. Het is te onbegrijpelijker dat het WNT VAN WIJK's oplossing overneemt, daar de daarop volgende (aan V. WIJK nog niet bekende) citaten de Duitse herkomst logenstraffen. In de 17de-eeuwse Duitse literatuur is immers het woord nog uitsluitend in de vorm *Scharpe* overgeleverd (eerste *Scherpe*-citaat pas in 1694) terwijl Amst. Spin-huys (1680) reeds *Cerrip* spelt. Zie de verdere oude citaten met de vormen *Sjerrep*, *cherpe*. De anlaut is kennelijk Frans en de zogenaamde ‘umlaut’ blijkt te berusten op de overbekende 17de-eeuwse *er-/ar*-onzekerheid[38] (zie ben. blz. 111), die ook b.v. bij *harp/herp* tot uitdrukking komt (*herp* o.a. bij R. VISSCHER en VONDEL).

Van *werskaf* zegt BOSHOFF, Etim. Wb. 119: ‘mntl. < Duits *wirtschaften* (Mans.), hoewel wd. en bet. in Ndl. diall. voorkom’. Op welke dialecten B. hier het oog heeft, blijkt niet. Het meest zou er nog op lijken Zaans *warskippen* ‘enige dagen te gast zijn’. Maar de *f*

36 Dit woord moet langs directe weg aan het Duits zijn ontleend. Is het een moderne, geleerde ontlening?

37 *Sjofel* en *sjacheren* (daarnaast trouwens *schacheren*) zijn niet aan het Duits maar aan het Jiddisch Hebreeuws ontleend.

38 Die ook o.a. in verschillende Nederduitse steden ‘mode’ schijnt te zijn geweest.

van *werskaf* èn de betekenis pleiten overtuigend voor Hoogduitse invloed. Er komt bij dat de Duitsers het woord veel en gaarne gebruiken, zodat overneming van het woord in Afrika alleszins voor de hand ligt.

Een overtuigende ontlening is ook *verfoes* (to spoil, to make a mess of), dat niet terug gaat op *verfuchsen* of *fuscheln* (BOSHOFF 117), maar op *verpfuschen* 'verknoeien, bederven, verhaspelen'. Vorm èn betekenis maken Duitse herkomst aannemelijk.

Van het leenwoord *swaap*[39] vond ik in het verband der leenwoorden meestal geen gewag gemaakt. Men moet hierin het Duitse *Schwabe* zien. Vgl. Deutsches Wb. IX, 2144: 'der Schwabe gilt als dumm, leicht zu vexieren'...'er braucht daher vierzig Jahre, um klug zu werden'. Vgl. ook Afrik. *swaapstreek* met het Duitse *Schwabenstreich.*

Wiks en *uitwiks* worden door BOSHOFF niet als ontleningen beschouwd, daar deze woorden al in (door B. niet met name aangeduide) 17de-eeuwse kluchten voor zouden komen (BOSHOFF 135). De uitdrukking *gewiks* vermeldt B. niet, blijkbaar omdat hij het ook beschouwt als uit het (modern?) Nederlands overgenomen. Bij *waks* rijst de vraag of het als Duitse dan wel Engelse ontlening moet worden beschouwd. Voor het eerste pleit de omstandigheid dat in het Duits inderdaad *Schuhwachs* (naast *Schuhwichse*) voorkomt terwijl ik in het Engels Wb. alleen *boot polish* en *boot cream* vermeld vind.

Formeel als niet-Hollands kenbaar is ten slotte nog *hekel* (to crochet), omdat het umlaut van lange *â* heeft (dit verschijnsel wordt nader besproken ben. blz. 55, 64).

Niettegenstaande het geïmproviseerde karakter van mijn steekproef meen ik toch de conclusie te mogen trekken dat het aantal formeel kenbare Duitse ontleningen gering is. Dit brengt mee dat onze verwachtingen omtrent de formeel-niet-kenbare niet te hoog gespannen mogen zijn. Het aantal Duitse ontleningen in het huidige Nederlands is veel groter dan in het Afrikaans. Zie DE VOOYS, Duitse invloed op de Nederlandse woordvoorraad (Verh. NA Lett. N.R. Deel IL, no 1 (1946). Via het Nederlands zullen b.v. in de 19de of 20ste eeuw zijn binnengedrongen woorden als *halte*, *hopelik*, *reusesukses.* Ook vele woorden op *-gave*, *-lage* en *-name* zullen met deze stroom binnengekomen zijn[40]: *oorgawe*, *opgaaf*, *bylae*, *toelaag*, *inname*, *opname*, *toename.*

39 Het bekende boek van JEROME K. JEROME, Three men in the boat is door H.H. WICHT in het Afrikaans vertaald onder de titel: Drie swape op die rivier (om van die hond nie te praat nie).

40 Men zie de aarzeling in geschrifte tussen *-gawe* en *-gaaf*, *-lae* en *-laag.*

Het zou trouwens de moeite lonen om eens een aparte studie te wijden aan de vele Nederlandse woorden (en daarmee ook Duits > Nederlandse ontleningen) die nà de consolidering van het Afrikaans door Nederlandse bemiddeling zijn geïmporteerd. Het Afrikaans kenmerkt zich wèl door een scherpe reactie tegen buigingsuitgangen, maar stellig niet door een afkeer van het lexicografische Nederlandse taalmateriaal. Ik denk hier niet alleen aan recente woorden als *fiets* en *kiekie*, die meer en meer ingang vinden, maar ook aan talrijke termen op wetenschappelijk gebied, door filologen uit de Nederlandse lexicografische voorraad geput, en ook aan het vele, dat door Afrikaanse dichters uit de Nederlandse literatuur is overgenomen. Aan de rol die de journalistiek speelde, en nog speelt, bij de bemiddeling van modern-Nederlandse taalmateriaal dient ook de nodige aandacht te worden besteed. Als resultaat van een dergelijke studie zou dan waarschijnlijk ook aan het licht komen, welk taalmateriaal-van-Duitse-origine door laat-Nederlandse bemiddeling in Afrika is binnengekomen. Maar dit alles valt buiten het eigenlijke onderwerp van ons boek, dat zich immers voornamelijk bezig houdt met de vraag naar het o n t s t a a n en de eerste groei van het Afrikaans. Het is ons dus te doen om een onderzoek naar de krachten, die de groei van het Nederlands (of m.i. juister: Hollands) in Afrika vóór de consolidatie-tot-Afrikaans hebben bepaald. Voor de veronderstelling, dat het Duits daarbij een rol zou hebben gespeeld, heeft het linguistisch onderzoek tot dusver weinig tastbaar materiaal opgeleverd. Het wordt meer en meer waarschijnlijk, dat de directe betekenis van het Duits voor de eigenlijke w o r d i n g van het Afrikaans niet zo heel veel groter is geweest dan die van het Frans.

Om niet de schijn van vooringenomenheid op mij te laden, laat ik een bespreking van formeel-niet-kenbare ontleningen achterwege. Er zullen erbij zijn, die terecht als zodanig te boek staan. Meestal blijft het echter bij een non liquet, waarbij aan het subjectieve inzicht te veel ruimte wordt gelaten. Maar uit het feit, dat sommige woorden en uitdrukkingen wèl in het Duits, maar (nog) niet in het Nederlands zijn overgeleverd, concludere men toch niet te haastig, dat ze dan wel direct uit het Duits (zij het wellicht Nederduits) afkomstig zijn. Met de publicaties over het Duitse taalmateriaal in al zijn dialectische schakeringen kan men gemakkelijk een boekenkast vullen. Zover zijn we voor Nederland nog niet en meer in 't bizonder van het Zuid-Hollands weten we nog heel weinig. Om van de volkstaal der 17de en 18de eeuw nog maar te zwijgen. Beneden blz. 34 vv. vind ik in ander verband trouwens nog gelegenheid om althans enkele valse pretendenten te signaleren.

8. Het bloed gaat andere wegen dan de taal; 'Blutsanteil' is niet gelijk of evenredig aan 'Kulturanteil'

Op blz. 13 werd reeds aangeduid, hoe onwenselijk het is, dat principieel onjuiste of vage voorstellingen omtrent Duitse invloeden nodeloos blijven bestendigd. Waar alle filologische criteria ontbreken, kan de dilettantische willekeur maar al te licht een kans krijgen. Ik wil dit illustreren aan het boek van WERNER SCHMIDT-Pretoria, Der Kulturanteil des Deutschtums am Aufbau des Burenvolkes, Hannover 1938. Als niet reeds de hele 'Aufmachung' van dit boek op propagandistische strekking wees zou het hoofdstuk 'Das Wirken der deutschen Gruppe bei der Formung des burischen Volkskörpers' reeds voldoende zijn om de lezer enigszins schichtig te maken. Iemand als J.L.M. FRANKEN, die blijkens zijn recensie van S.'s boek in TWK XVI (1938) de grof-propagandistische bedoelingen volkomen doorzien heeft en de onwetenschappelijke buitensporigheden ervan aardig aan de kaak weet te stellen, heeft zich toch in één opzicht nog wat laten overbluffen: 'Die slot van sy taalbeskouwings is egter juis as hy sê dat die direkte invloed van Duits (by name Nederduits [!]) veel groter moet gewees het as wat die ondersoekings op filologiese gebied tot nog toe aangetoon het'. Juist op taalkundig gebied blijkt SCHMIDT's oppervlakkig dilettantisme wellicht nog het meest.

Een opmerking ga nadrukkelijk vooraf. Voor ons onderzoek - immers uitsluitend taalkundig van aard - maakt het niets uit, of het percentage Duits bloed onder of boven de 50% ligt. Immers de Afrikaanse taalinventaris, zoals die nu eenmaal is gegroeid en zoals die, als een open boek, ter beschikking staat van elk belangstellend onderzoeker, wordt daardoor niet anders. Voor Duitsers echter van de Nieuwe Orde is a) de Duitse 'Blutswert' (welk een begrip!) en b) het Duitse 'Blutsanteil' geenszins onverschillig. Vooral het laatste zouden zij gaarne zo hoog mogelijk zien opgevoerd. Met zichtbare ingenomenheid maakt S. dan ook gewag van PRELLER's opvatting 'dass nahezu 65% des Blutes der Afrikaner deutsch ist'[41], al wil hij er wel kritisch aan toevoegen 'PRELLER liess offenbar die Kinder aus Ehen, in denen der Vater ein Deutscher, die Mutter aber burischer oder holländischer Herkunft war, als hundertprozentig deutsch gelten' (blz. 267).

Terwijl S. op blz. 271 nog van het 'Blutsanteil' der Duitsers sprak, opereert hij in het volgende hoofdstuk met het Duitse aandeel der 'Stammväter'. Is het nog nodig uiteen te zetten, dat dit iets anders is? Eén Hollandse stamvader van ± 1660 heeft naar matige schatting

41 Die Brandwag, 25 Juli 1920.

(gegrond op COLENBRANDER's berekeningen) op het eind van de 18de eeuw gemiddeld reeds 8 voor de procreatie geschikte mannelijke ‘Kaapse’ nakomelingen. Die zouden dus in S.'s stamvaderstatistiek tezamen slechts voor één tellen, evenals een Duitse stamvader, die tegen het eind der 18de eeuw (toen de Duitse immigratie haar hoogtepunt bereikte) immigreert. Toen had zich trouwens reeds een ‘Kaaps’ bewustzijn en een Kaapse taal geconsolideerd. Van het standpunt der stam m o e d e r s beschouwd hebben de zaken in Zuid-Afrika weer een ander gezicht. Zij zijn het blijkbaar in de eerste plaats geweest die de handhaafsters aanvankelijk van de ‘Hollandse’ daarna van de Afrikaanse taal (en cultuur) waren. De niet-Hollandse stamvaders (en daaronder de Duitsers vooraan) hebben blijkbaar hun taal bijkans zonder slag of stoot prijs gegeven.

Voor 't overige ga ik niet verder in op berekeningen van het Duitse bloed-percentage, doch laat ze aan ervaren statistici over. Maar zoveel is zeker: deze statistieken en becijferingen zijn in Nazi-handen niet vertrouwd. Wat echter niet wegneemt dat b.v. V. VOIGT in een dilettantisch artikel over ‘Übereinstimmende Sprichwörter der deutschen und südafrikanischen Sprache (Mitt. d. Akad. z. wissensch. Erforschung und zur Pflege des Deutschtums, Deutsche Akademie, 1933, blz. 105-6) de Afrikaners als volgt de les leest: ‘aber diese Tatsache ergibt noch lange nicht den in Südafrika nach sehr gekünstelten und unwissenschaftlichen Methoden errechneten Anteil deutschen Blutes, der mit 27% und noch weniger angegeben wird’...‘Psychologisch lässt es sich leicht verstehen, warum man gerne seine deutschen Ahnen verschwieg’ [N.B.: de lijsten met namen en toenamen staan ter beschikking van een ieder]. En dan volgt de zuurzoete toevoeging: ‘Jedermann wollte von reichen und vornehmen Leuten abstammen’. Het fabeltje van de ‘steinreiche Holländer’ - die wel niet naar de Kaap geëmigreerd zullen zijn - spookt de schr. hier blijkbaar door het hoofd. Het verwijt van de ‘gekünstelte und unwissenschaftliche Methoden’ zal betrekking hebben op het feit, dat alle statistici op het standpunt staan dat de gemiddelde 17de-eeuwse stamvader méér nakomelingen in Afrika heeft dan een, die zich tegen het eind der achttiende eeuw in Afrika heeft gevestigd - wat (hoe dan ook) op een bepaalde formule moet worden gebracht. Vgl. D.B. BOSMAN, Oor die afkoms van die Boere (Vragen van den Dag [1923], blz. 7): ‘Die enigste verklaring van die betreklik lae persentasie Duitse bloed in vergelyking met die aantal Duitse stamouers is dié van die betreklik late aankoms van die grootste aantalle Duitsers. En dié verklaring is heeltemal afdoende, soos blyk uit die volgende oorweging: die 252½ Nederlandse kinders van die eerste periode dra tot die eindtotaal by

252½ × 16, d.i. 4040; die 766 Duitse kinders van die vierde periode tel aan die end maar 766 × 2, d.i. 1532'.

Het is niet oninteressant naast S.'s (en VOIGT's) redeneringen een citaat te plaatsen uit een ander Duits boek, eveneens in 1938 verschenen en van gelijke strekking als dat van SCHMIDT-Pretoria. Ik bedoel het werk van Prof. Dr. EDUARD MORITZ, Die Deutschen am Kap unter der holländischen Herrschaft, in de serie 'Die deutsche Leistung in der Welt' 'herausgegeben von der Deutschen [Nazi] Akademie München und dem deutschen Ausland-Institut Stuttgart: 'Ihn [den deutschen Blutsanteil] arithmetisch, wenn auch nur annähernd zu bestimmen, erscheint dem Verfasser zur Zeit nutzlos[42], da wir die wirkliche Menge der eingewanderten niederländischen Stammväter - nicht bloss derjenigen COLENBRANDERS - nicht kennen[43]. Wir finden aber eine Bestätigung [!] unserer Auffassung in den Worten des Union-Wehrministers OSWALD PIROW, der 1934 beim Empfang einer Abordnung deutscher Seeleute vom Kreuzer Emden, gewiss aus dem natürlichen Empfinden seines Volkes[44] heraus, in seiner Begrüssungsrede zum Ausdruck brachte, dass mehr als die Hälfte der Südafrikaner deutsches Blut in ihren Adern haben'.

Laat ons tegenover dit onwaarachtig gegoochel ten minste ook even het fiere citaat van een wetenschappelijke Duitser plaatsen: 'Dort wo die berechtigte Einschätzung der Rasse überzuschlagen droht in ein Herabdrücken des Seelisch-Geistigen zu einer blossen Funktion des Körperlichen, wird die Eigengesetzlichkeit des geistigen Lebens mit allem Nachdruck zu verteidigen sein'[45].

Als S. op blz. 268 de olifant van 'etwa 55% deutschen Blutes' voor de 'Stammväter' tersluiks heeft binnengehaald, moet hij er natuurlijk taalkundig ook wat mee trachten te beginnen. Weliswaar schijnt, naar hij op blz. 280 moet toegeven de directe invloed op de taal 'kärglich', maar uit zijn hele redenering blijkt maar al te duidelijk:

42 Niettemin geeft M. 5 blz. met berekeningen en op blz. 92 tabellen waarvan één 'nach der berichtigten Tabelle E. Colenbranders', waaruit o.a. moet blijken dat het aantal kinderen van Duitse stamvaders 4666, dat van Nederlandse stamvaders slechts 2638 bedraagt.

43 Ik spatieer.

44 Dr. O. PIROW....'ein Sohn deutscher Eltern, verheiratet mit einer deutschen Frau, kurz, einer der wenigen Ausländer, welche nicht nur in Heidelberg studiert haben, sondern auch in ihrem späteren Leben das Zusammengehörigkeitsgefühl mit der Heimat ihrer Väter nicht verleugnen' (FISCHER VON POTURZYN, Afrika von oben, Mit 3 Junkers nach Kapstadt. Stuttgart [1935], blz. 122).

45 L. WEISGERBER, Die Stellung der Sprache im Aufbau der Gesamtkultur, Wörter und Sachen XVI (1934), blz. 178.

een of andere invloed m o e t er zijn[46]. Vgl. blz. 284: ‘Nun aber, nachdem aufgezeigt werden konnte, welch' eine vollendete Kulturgruppe dieses Deutschtum tatsächlich bildete, ist die bisherige Auffassung von der bedeutungslosen Geltungsfähigkeit der deutschen Sprache am Kap hinfällig geworden’. De gedachte is blijkbaar niet bij S. opgekomen, dat men de zaak ook kan omkeren: als er dan - krachtens het vrijwel eenstemmig oordeel van deskundige filologen - zo weinig Duitse sporen in het Afrikaans zijn aan te tonen, dan kon het wel eens zijn, dat er met S.'s constructies iets niet in den haak is, dat hij de Duitse invloed wat te veel heeft opgeschroefd en dat het in 't bizonder met de ‘vollendete Kulturgruppe’ wel enigszins anders gesteld kon zijn, dan S. het doet voorkomen. Dit is ook de mening van FRANKEN in zijn boven (blz. 29) genoemde recensie blz. 168: ‘Ons betwyfel nie dat enkele manne soos VON DESSIN, ALEMANN ens., baie van die “heimische Kultur” meegedra het nie, maar laat ons maar sê dat die groot merendeel van die Duitse nedersetters nes die Nederlandse geen “Kulturträger” was nie, inteendeel ongeletterd, maar beste, brawe mense’.

Boven (blz. 15) heb ik trachten aan te tonen, dat als taalmedium van een enigszins homogene Duitse ‘Kulturgruppe’ alleen het Hoogduits in aanmerking kon komen. Voorts was naast Hollands het Hoogduits de enig denkbare k e r k t a a l . Vgl. SCHMIDT-PRETORIA blz. 278 ‘Solange den Lutheranern die Anstellung eines Geistlichen versagt blieb, sahen sie nicht öfter Gelegenheit, öffentlichen Gottesdienst zu halten, als wenn ein schwedisches Schiff hierher kommt, dessen Prediger die hochdeutsche Sprache versteht und reden kann’.

Van de s c h o o l t a a l gold hetzelfde. Men denke nog aan de school van 1795 (246), het ‘Landeserziehungsheim für Knaben in der Paarlgegend’ (152) en de ‘private Seemanns- und Handelsschule’ van 1805 (178). Ook S.'s opmerkingen over het ‘südafrikanische Theater’ (256-7) hebben betrekking op H o o g d u i t s e stukken opgevoerd door het ‘Hoogduitsch Liefhebbery Toneel-Gezelschap’ of ‘Het Hoogduitsch Gezelschap van het Liefhebbery Theater’ (dat trouwens blijkbaar ook wel stukken in het Nederlands opvoerde, althans ‘De moedwillige Jongen’ van KOTZEBUE, blijkbaar een vertaling).

Kortom, indien er werkelijk in zo sterke mate sprake is van een ‘vollendete Kulturgruppe’ als S. ons wil doen geloven (maar speciaal

46 Blz. 285: ‘Die Sprachwissenschaft müsste aus einem Vergleich des Holländischen des 17. und 18. Jahrhunderts einerseits mit dem Hochdeutschen und den niederdeutschen Sprechweisen Nord- und Nordwestdeutschlands jener Zeit andererseits greifbare Resultate zu gewinnen in der Lage sein’....‘Eine solche Untersuchung wäre brennend nötig’.

de opmerkingen over school en theater wekken dunkt me wel wat erg weidse associaties), dan moet in die groep het Hoogduits als voornaamste taalmedium hebben gediend. Dan doet het echter weer wat zonderling aan om bij S. op blz. 276 de volgende zin te lezen: ‘Allgemein gekennzeichnet führten die aus Nordwest- und einem Teil von Norddeutschland kommenden Einwanderer das Niederdeutsche, alle anderen das Hochdeutsche als Erbgut mit sich’. In zijn hele betoog hinkt S. trouwens, blijkbaar zonder dat hij zich daarvan zelf bewust is, voortdurend op twee gedachten: taal als cultuurverschijnsel (waarbij hij kennelijk alleen aan het Hoogduits denkt) en taal als ‘Erbgut’, waarbij hij zich iets vaags en mystieks voorstelt: ‘Ausser ihrer volklichen Eigenart brachten die Deutschen noch ein anderes einzigartiges Vermächtnis ihrer Väter mit nach Afrika, ihre S p r a c h e . So vielfältig die Landschaften waren, aus denen die deutschen Einwanderer stammten, so bunt wirbelten auch ihre Dialekte im Kaplande durcheinander’ (276). Wellicht spookt S. hier de vergelijking met de babylonische spraakverwarring door het hoofd, die KOLB (Caput Bonae Spei Hodiernum, Nürnberg 1719, blz. 60) oproept, waaraan K. echter in een voorwaardelijke zin toevoegt: ‘wenn man sie zugleich und einen jeden absonderlich in seiner Sprache reden hörte’. Maar in werkelijkheid loopt het zo'n vaart niet: ‘Doch kann jeder Europäer mit seiner eigenen Sprache [de Duitser dus met zijn Hoogduitse, waarvan K. zich immers bedient] zurechtkommen; und wenn es ja fehlen sollte, so wird man leicht die eine oder die andere, sonderlich die holländische...erlernen können’[47].

Om de zaken nog bonter te laten ‘durcheinanderwirbeln’ geeft S. nu op blz. 282-4 enkele zogenaamde[48] proeven van 15de-, 16de-, 17de- en 18de-eeuwse Nederduitse dialecten, waaruit m.i. maar één ding blijkt, nl. dat zij met het Afrikaans niets hebben uit te staan.

Laat ons thans S.'s bewijsgronden voor ‘das Wirken der deutschen Gruppe bei der Schöpfung der burischen Volkssprache’ stuk voor stuk beschouwen, eerst de ‘directe’, dan de ‘indirecte’.

47 KOLB zegt op blz. 61: ‘Mir hat Anfangs die Holländische beliebet, theils weil sonsten die Predigten nicht wohl verstehen konnte; theils auch weil mir die Angenehmheit derselben, nebst der Wörter Vielheit und deutlichen Pronunziation sehr wohl gefiel’.

48 Op blz. 282 heeft hij zich b.v. als ‘16de-eeuws’ een stuk modern-Hannovers in handen laten stoppen (‘mitgeteilt von Börries Frhr. von Münchhausen’). De stukjes van de Nederrijn op blz. 283 zijn niet Nederduits van taal.
Inconsequent, in S.'s gedachtengang, is het, dat S. alleen het Nederduits ten tonele voert. Er waren toch ook Hoogduitse en Middelduitse dialecten en juist in Hoogduitse mond heeft de ‘Hochsprache’ veelal een sterk provinciale kleur. En spraken de Fransen één dialect? Er is geen reden om aan te nemen dat het Nederduitse dialect als ‘Erbgut’ steviger in Afrika verankerd geweest zou zijn dan de Franse taal.

Directe argumenten:

1. Als zodanig beschouwt S. op blz. 279 de voor het Afrikaans zo kenmerkende deflexie, d.w.z. het verlies van buigingsuitgangen. Nu is het een bekend feit, dat van alle Germaanse talen juist het Hoogduits (en 'besonders die hochdeutsch Sprechenden' heeft S. ditmaal op het oog) verreweg de meest ingewikkelde flexie heeft behouden. Men denke aan de vier naamvallen, de voorzetsels met genitief, datief en accusatief, de umlaut en *e/i*-Wechsel in de tweede en derde persoon der sterke werkwoorden (laufen, du läufst, er läuft [maar kaufen, du kaufst, er kauft], treten, du trittst, er tritt) enz. enz. Van dit alles is in het Afrikaans geen spoor. Maar volgens S. zouden de Duitsers zich - zoals elk, die gedwongen is zich van een vreemde taal te bedienen - van de eenvoudigste vormen hebben bediend. 'Umgekehrt mussten auch die Holländer, um sich Deutschen gegenüber verständlich zu machen, auf schwierige Wort- oder Satzgefüge verzichten'. Moesten de Kaapse Hollanders zich bij de Duitsers aanpassen of omgekeerd? En wat is 'schwierig'? Het is immers duidelijk, dat, evenmin als de beschaafde eentalige Duitser enige hinder ondervindt van zijn (voor vreemden zo moeilijke) umlauten en flexie-uitgangen, de Hollander 'moeilijkheden' met zijn taal heeft en het zou al een bizonder hoge graad van ontwikkeling veronderstellen, als hij wist met welke eigenaardigheden van zijn taal de Duitsers speciaal te worstelen zouden hebben. Toch zit er een kern van waarheid in dat 'verzichten' op moeilijkheden, wanneer men slechts in het oog houdt dat de Duitsers niet zo zeer Duits als wel Hollands trachtten te spreken, evenals alle andere Europeanen en de verdere bevolkingsgroepen met vreemde idiomen zoals Hottentotten, Maleiers enz. Dit probleem van het Hollands te midden van vreemdelingen-Hollands zal beneden blz. 346 vv. worden behandeld.

2. De gedachte dat het Afrikaanse lidwoord *die* door Duitse invloed 'besondere Förderung erfahren haben kann' (280) dankt S. aan D.B. BOSMAN, naar wie hij ook verwijst. Hij verzwijgt ons weliswaar dat BOSMAN dit als noodverklaring beschouwt. Op blz. 109-10 geeft BOSMAN een reeks van *die*-gevallen uit Hollandse geschriften en uit de tegenwoordige Hollandse volkstaal. Vgl. trouwens ook de gevallen genoemd door J.J. LE ROUX in NTg XIII (1919) 45 en de toevoeging: 'met het grootste gemak zou men deze voorbeelden met tientallen andere kunnen vermeerderen'. Vgl. ook ROYEN in NTg XXVII (1933) 207. Was ik dus aanvankelijk geneigd de in dit tendentieuze verband door S. geopperde mogelijkheid van Duitse invloed geheel te verwerpen (gegeven nu eenmaal het feit dat er overigens haast geen d i r e c t e beïnvloedingen van het Duits zijn aan te wijzen),

een nadere objectieve bestudering leidde mij ten slotte tot het inzicht, dat men wel de mogelijkheid moet openhouden - al zal ook hier niet aan de invloed van D u i t s -sprekende Duitsers moeten worden gedacht. Immers het is een algemeen bekend feit, dat Hollands-sprekende Duitsers, die het Duits op rijpere leeftijd hebben geleerd, zich veelal kenmerken door een 'verkeerd' en overdreven gebruik van het woord *die.* Dit berust naar het mij voorkomt op de omstandigheid, dat de grenzen tussen lidwoord en aanwijzend voornaamwoord in het Duits veel vager zijn dan in het Hollands. Gevolg is in elk geval een sterke voorkeur voor een 'Hollands' *die*, ook in gevallen waar de geboren Hollander het nimmer zal aanwenden. Beneden blz. 283 en 328 zal nog worden aangetoond dat reeds bij de oudste vreemdelingen aan de Kaap een verwarring van *die* en *de* is te constateren. Het is wellicht niet overbodig er op te wijzen, dat *die* n i e t Nederduits is (de gewone vorm is *de* of *dei*, zoals men o.a. uit de bovenvermelde dialectproeven van S. kan leren). In S.'s gedachtengang zou het Afrikaans zich hier dus weinig om het Nederduitse 'Erbgut' bekommerd hebben. Eventuele Duitse mede-invloed past desnoods wel bij mijn veronderstelling dat 'de' Duitsers aan de Kaap, voor zover zij niet Hollands trachtten te parlevinken, zich van het Hoogduits als moedertaal bedienden.

3. Bij de volgende voorbeelden mag niet uit het oog verloren worden dat D.B. BOSMAN, op zoek naar Duitse invloeden en, tegen zijn verwachting in, zo weinig vindend, Duitse invloeden overwoog, ook waar hij zelf niet zo van ganser harte daarvan overtuigd is. Zo klinkt SCHMIDT blz. 280: 'Das Wort *kop* hat seine Sinngebung wahrscheinlich mit Hilfe des deutschen Wortes *Kopf* erhalten' enige nuancen anders dan de opvatting van BOSMAN t.a.p. blz. 115: 'kan toegeskryf word an die meer algemene gebruik van *Kopf* in Duits. Dat het gebruik van *kop* in het gemeenzame 17de-eeuws anders zou geweest zijn dan in de tegenwoordige Hollandse volkstaal blijkt echter uit niets. Zie thans WNT VII, 5476 vv. en ook 5491 onder 6: 'Deze heuveltjes noemt men belten of koppen'.

'In der Form *blits*, *peits* en *koeël* wurden die deutschen Wörter Blitz, Peitsche und Kugel übernommen'. Met een beroep op WNT II, 2865 merkt BOSHOFF 166 op, dat het woord *blits* wel via Nederland naar Afrika zal zijn gekomen. Maar ik houd dat niet voor waarschijnlijk, daar alle Nederlandse citaten de vorm *blis* hebben. De vorm *blits* zal dus inderdaad wel op directe (late) ontlening uit het Duits berusten. Of *peits* een directe Duitse ontlening is, staat, in verband met het voorkomen in verschillende Nederlandse dialecten te bezien; vgl. reeds HESSELING 80 en BOSHOFF 226. Omtrent de vocaal in *koeël* overweegt BOSMAN (minder stellig alweer dan S.) alleen Duitse invloed, maar hij

vermeldt de Hollandse dialectvorm *koegel.* Vgl. thans WNT VII, 5045 waarin overvloedige *koegel*-vormen uit HOOFT, BREDERO, VONDEL, DE BRUNE enz. zijn geboekstaafd. L. TEN KATE, Aenl. I, 281 vermeldt naast *kogel* ook de *oe*-vorm.

'Auch die geographischen Bezeichnungen *krans* und *nek* könnten auf eine deutsche Wurzel zurückzuführen sein' (blz. 280). S. meldt niet, waar hij dit vermoeden vandaan heeft en de onfilologische wijze van uitdrukken doet vermoeden, dat het een inval van hemzelf is. Juist is alleen dat *krans* (in niet overdrachtelijke[49] betekenis) Duits leenwoord is. Maar het was als zodanig reeds lang voor 1652 in het Nederlands aanwezig. *Nek* kan reeds om formele redenen moeilijk Duits zijn en de vergelijking van geografische situaties met lichaamsdelen komt bij alle volkeren voor. Blz. 280: 'Im Holländischen wurde *met pak en zak* als Redewendung gebraucht, im Afrikaans heisst es gewöhnlich *met sak en pak*, mit dem deutschen *Mit Sack und Pack* übereinstimmend'. Niet veel meer dan een door BOSMAN geconstateerde parallel, die haar waarde verliest, als we WNT XII, 161-2 opslaan: 'Dat altsamen met vrou ende kinderen sac ende pac de vlucht...namen, *Daghreg. Bat.* 5,8.....Ik begaf my dan aenstonds met zak en pak by dien Eerwaarden Man (om bij hem in te wonen), *Denker* I, 70.....Sal aan den Heer Overste...met Sak ende Pak, een vryen Uyttocht worden toegestaan, VALKENIER, *Verw. Eur.* 801'.

4. Blz. 280: 'Eine Liste der aus der deutschen an die burische Sprache entlehnten Wörter - ihre Zahl übersteigt die obengenannten Beispiele bei weitem - gab ein deutscher Wissenschaftler [H. SCHUCHARDT im Litbl f. germ. und rom. Phil. Jg VI (1885), 464-70] im Jahre 1885'. SCHUCHARDT was een der bekwaamste filologen der vorige generatie en drukt zich dan ook voorzichtiger uit dan S. zou doen vermoeden[50]. S. verzwijgt ons echter, dat HESSELING (die hij wel in een noot noemt naar aanleiding van het woord *koeël*) SCHUCHARDT's lijst aan een kritiek heeft onderworpen[51] en dat HESSELING

49 Maar dat het in patria ook in verwante overdrachtelijke zin kon worden gebruikt blijkt uit WNT. VIII, 103: 'Als term in het dijkwezen. Een ronde dijk (?). // Niemant (en sal hem) vervorderen eenige van des Gemeene-Landts Dijcken, Gloyingen, Aenvullingen ende Cranssen....in eenigerhande maniere te beschadigen. *Octroye enz. v.d. Wieringerw.* 52.

50 Het is ook hoogst onbillijk tegenover een geleerde als SCHUCHARDT om te citeren uit een tastbaar verouderde publicatie van haast driekwart eeuw geleden, toen de studie van het Afrikaans nog in de kinderschoenen stond. HESSELING deelt Ts LIII (1934) 228 mede: '[SCHUCHARDT] liet mij weten, dat hij, na lezing van het op blz. 84 en vlg. van Het Afrikaansch medegedeelde, dat terugnam'.

51 Wel zegt SCHMIDT op de volgende blz. heel in 't algemeen zonder namen te noemen: 'Die Liste....hat sich längst eine Zerpflückung gefallen lassen müssen, und bis auf den heutigen Tag können die Meinungen der Philologen darüber, ob dieses oder jenes im Afrikaans auftretende Wort deutschen Ursprunges ist, einander nicht begegnen'. Het probleem waar het om gaat (met zekerheid - of althans waarschijnlijkheid - Duits of niet?) wordt dus nu ineens voorgesteld als van ondergeschikte betekenis en toch wordt door de woorden 'ihre Zahl übersteigt die obengenannten Beispiele bei weitem' gesuggereerd, dat de Duitse ontleningen voor het grijpen liggen.

de mogelijkheid van Duitse ontlening slechts toegeeft voor een 13-tal woorden en uitdrukkingen. Van deze dertien verwerpt de Afrikaner BOSHOFF (405-6) de mogelijkheid nog weer bij tien. 'As min of meer sekere ontleninge uit Duits bly dus oor: *jaarhonderd*, *dan en wan* - altwee weinig gebruikelik - en *by my siks* (< Duits *bei meiner Sechs* "by my siel")'.

5. 'Aus der grossen Zahl der in der Burensprache auftretenden Sprichwörter, welche ein Vermächtnis der damaligen Einwanderer darstellen, sind mehr als 600 als mit dem deutschen Sprachgebrauch übereinstimmend zu kennzeichnen [Schulinspektor BERNHARD VOIGT, Übereinstimmende Sprichwörter der deutschen und südafrikanischen Sprache - Akademie zur wissensch. Erforschung und zur Pflege des Deutschtums. Deutsche Akademie. Mitteilungen, Heft. 1, Jg 1933, 107]'.

Wie dit leest moet denken, dat deze mededeling berust op een vergelijkend statistisch onderzoek van VOIGT. In werkelijkheid bevat dit artikel niet veel meer dan een soort van vrije recensie van het boek van D.F. MALHERBE, Afrikaanse Spreekwoorde en verwante vorme, Bloemfontein [1924], waarin V. het min of meer doet voorkomen, alsof hij de volgende zin aan MALHERBE's studie ontleent: 'Von den 1668 afrikanischen Sprichwörtern und sprichwörtlichen Redensarten, die er gesammelt hat, stimmen nicht weniger als 616 mit den in Deutschland gebräuchlichen überein'. De spatiëring is van de schrijver. Billijkheidshalve moge van blz. 107 ook de volgende - niet gespatieerde - zin geciteerd worden: 'Man kann also nicht von einer Ableitung aus dem Deutschen, sondern nur von einer Übereinstimmung sprechen, bis auf die wenigen Ausnahmen, bei denen der deutsche Ursprung noch nachzuweisen ist'. Maar welk wetenschappelijk nut heeft een dergelijk lukraak vergelijken, wanneer daarbij van de Nederlandse parallellen met geen enkel woord gewag gemaakt wordt? Een eigenaardige indruk in een dergelijke 'akademie'-verhandeling maken ook 'druk'fouten als de volgende: met die hoenders gaan *slap* (lees: *slaap*), as die kat *uis* is *(uit)*, die bul *aan* die horings pak *(by)*, die bottel *an*spreek *(aan)*, in die *dop* [?] kyk 'in den Topf gucken', *henntjies (hennetjies)*, *opgefret (opgevreet)*, hy lyk *op* hy 'n laaistok ingesluk het *(of)*, *lets* op die lange baan skuiwe *(iets)*, *brod (brood)*, *lets* uit die vingers suie *(iets)*, *haloorkop (halsoorkop)*, praat van die

duiwel, *da* is hy naby *(dan)*, die duiwel sal *ry jou (jou ry)*, *bokspring* (vertaald met 'Bocksprung'), gesond *soon* 'n vis in die water *(soos)*, daar is 'n skroef *loos (los).*

Hoe MALHERBE in werkelijkheid over de aantoonbaarheid van Duitse invloed denkt blijkt op blz. 67 van diens boek: 'Om te bepaal wanneer ons met Duitse invloed te doen het, is haast onmoontlik. Heelwat Ndl. uitdrukkinge, veral die van oostelike dialekte, bestaan met geringe klankwysiging ook in Plat-Duits[52], sodat selfs daar waar ons nie dink aan Duitse invloed nie, bydrae van Duitssprekende koloniste kan skuil, wat in die Ndl. vorm opgegaan het. Eers 'n grondige verkenning van al die in aanmerking komende terreine, ook veral van uit historische standpunt, zou ons instaat stel om met meer beslistheid oor die herkoms van sekere Afr. uitdrukkinge te oordeel'. Afgezien van de reeds bekende paradepaardjes *by my siks*, *dan en wan*, *skalt en walt* en *ek wou dat jy op Bloksberg sit* noemt M. nog zes uitdrukkingen waarbij hij Duitse invloed voor mogelijk houdt, zonder echter te durven beslissen.

6[53]. Terwijl de Duitsers het Hollands trachtten te leren en daarmee meestal reeds op het schip waren begonnen 'war mit grosser Wahrscheinlichkeit vom selben Zeitpunkt ab von ihrer Sprache auf die Holländer abgefärbt' (blz. 281). Daar S. in gebreke blijft om op te sommen in welke opzichten het Hollands dan Duits gekleurd zou zijn[54] kunnen we tot dit vage argument verder het zwijgen doen.

7[53]. Op blz. 282 stelt S. nu de vraag in hoeverre het aan de Kaap gesproken Hollands op grond der (nergens geconstateerde of aannemelijk gemaakte) 'Wechselwirkung' 'insbesondere von zumeistbenutzten, zur niederdeutschen Sprachfamilie gehörigen Mundarten' veranderingen kan hebben ondergaan. Hoe weet S. nu in eens weer dat Nederduits het meest werd gebruikt? Niet uit de Kaapse bronnen, want daarin is van Nederduits geen spoor. Het is niets dan een losse veronderstelling van S.[55], waartegenover men, zoals we zagen, met meer recht het vermoeden kan uiten van een overwegend gebruik (voor zover onvermijdbaar) van het Hoogduits. Geheel onjuist is het,

52 Dat de mogelijkheden van Platduitse conversatie aan de Kaap uiterst beperkt waren, werd boven blz. 15 reeds opgemerkt.

53 De argumenten 6 en 7 staan weer op een andere plaats, los van de overige. Het hele betoog is trouwens verward en draagt maar al te duidelijk de sporen van S.'s aprioristische opvatting: er m o e t Duitse taalinvloed hebben gewerkt en de sporen m o e t e n , hoe dan ook, zijn aan te tonen.

54 Wel drukt hij op blz. 282 een stuk af, waaruit blijkt hoe - juist omgekeerd - het Hollands op het geschreven Hoogduits der immigranten was 'abgefärbt'.

53 De argumenten 6 en 7 staan weer op een andere plaats, los van de overige. Het hele betoog is trouwens verward en draagt maar al te duidelijk de sporen van S.'s aprioristische opvatting: er m o e t Duitse taalinvloed hebben gewerkt en de sporen m o e t e n , hoe dan ook, zijn aan te tonen.

55 Op grond natuurlijk van het door mij allerminst ontkende feit dat de grootste contingenten Duitsers uit Nederduitse plaatsen (vooral uit het aan Holland grenzende westen van Duitsland) afkomstig waren.

wanneer S. 276 spreekt van 'jene beiden wohlentwickelten Zweige [het Hoogduits en het Nederduits] ihrer nordischen Kultursprache', alsof hier sprake was van gelijke partners. Mocht het waar zijn, dat elk Nederduitser aan de Kaap in hoofdzaak zijn eigen dialect sprak, dan was de positie van een dergelijk 'zersplittertes Deutschtum' tegenover de Kaapse Hollanders nog zwakker dan b.v. die van het - vermoedelijk toch tamelijk homogene - blok der Fransen.

Voortbordurend op het thema, dat alle Duitsers zich van eigen dialect bedienden, komt S. nu op blz. 284 tot een reeks veronderstellingen die hij door spatiëring kenbaar maakt en waaraan hij dus blijkbaar grote waarde hecht: 'Es ist andererseits gewiss, dass sie [die deutschen Einwanderer] Ausdrücke mitbrachten, die nur in ihrem betreffenden Dialekt vorkamen, im Holländischen der damaligen Zeit aber nicht zu finden waren. Vielleicht gebrauchten sie auch Bezeichnungen welche sich nur in einer der verschiedenen holländischen Mundarten als vorhanden zeigten, oder bedienten sich häufig solcher, denen bisher im Holländischen eine andere Sinn- oder Formgebung zugrunde gelegen hatte; vielleicht erweckten sie sogar einige im holländischen Sprachgebrauch verblassende Worte zu neuem Leben'. Ook hier vage gissingen en veronderstellingen maar geen enkel feit!

Wanneer S. na zijn 'Feststellungen' op blz. 280 constateert: 'der direkte Einfluss scheint kärglich. Denn was bedeutet schliesslich, so könnte man mit Recht sagen, jene kurze Kette van Wörtern, Redewendungen und Sprichwörtern, setzt man sie zu dem ganzen grossen Sprachkörper ins Verhältnis!' dan geeft hij blijk van een quasibescheidenheid, die kwalijk bij het voorafgaande past. Immers in de eerste plaats heeft hij elke lezer, en vooral de leek, gesuggereerd, dat men de Duitse sporen zo niet bij honderdtallen dan toch op zijn minst bij dozijnen kan tellen, en in de tweede plaats doet hij het voorkomen alsof het eigenlijk alleen maar aan het gebrekkig filologisch vooronderzoek ligt, dat er niet nog veel meer Duitse invloeden zijn aangetoond. In werkelijkheid hebben bekwame filologen over de kwestie der mogelijke ontlening geschreven[56] (zij het ook niet met het door S. begeerde succes), zodat de pogingen om sporen in tot dusver nog

56 Maar S. is blijkbaar van de literatuur daarover niet op de hoogte. Zo vond ik het uitvoerige Amsterdamse proefschrift van S.P.E. BOSHOFF, Volk en Taal van Suid-Afrika (464 blz.) nergens vermeld.

niet vermoede omvang met de gewone filologische middelen te achterhalen, weinig gunstige kansen bieden.

Indirecte invloeden:

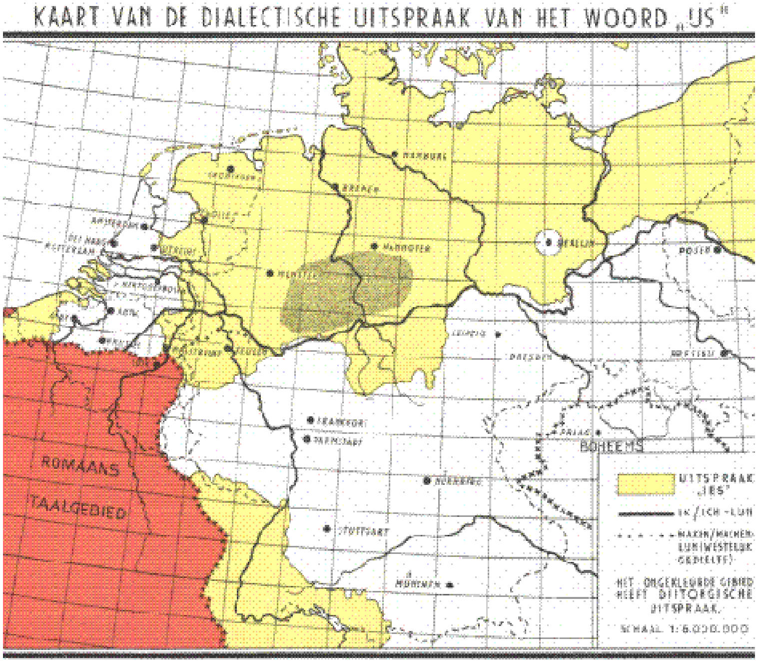
1. Op blz. 278-9 spreekt S. van een 'Hilfeleistung moralischer Art', in zoverre nl. dat de Duitsers en Nederlanders samen een machtige groep tegenover de Fransen vormden, waartegen de laatsten hun taal op den duur niet konden handhaven. Dit argument kan men inderdaad laten gelden, vooral voorzover de Duitsers zich van het Hollands bedienden, zoals veelvuldig blijkt (de heer S. verliest dit wel een beetje uit het oog).

2. In de tweede plaats gewaagt S. van de practische hulp die van het Duits uitging doordat de Hugenoten zich van het Hollands moesten bedienen, wanneer zij in contact kwamen met de Duitsers. Het komt alweer niet bij S. op, dat de 'hulp' die van het Frans uitgegaan is, van gelijke aard is: wanneer de Duitsers contact zochten met de Fransen moesten zij zich ook van het Hollands bedienen. Maar kan men dit 'hulp' noemen? Het is eenvoudig een gevolg van de constellatie, die door de Hollandse inbezitneming en het feit van de Hollandse leiding is ontstaan (en die blijkbaar door Heren Zeventien nauwkeurig werd gadegeslagen).

3. Dat de Kaap gespaard bleef voor een taalstrijd, dat de 'romanische Zweiggruppen' 'ohne nachhaltige Spuren zu hinterlassen' zijn verdwenen 'ist also nachweislich zu einem guten Teil der deutschen Gruppe zu verdanken' (279). S. verliest uit het oog, dat evenals het Frans ook het Duits is geëclipseerd zonder 'nachhaltige Spuren' van betekenis in het Afrikaans achter te laten: 'Hul eie plase het hulle nie eens Duitse name gegee nie, maar wel Hollandse, terwyl die Hugenote aan die Kaap aan hul plase wel Franse name gegee het', aldus de landmeter VON WIELLIGH in 'Ons Geselstaal' 43.

In het bovenstaande is de nadruk gelegd op de taal in de geconsolideerde vorm, zoals die nu op de Afrikaanse scholen wordt onderwezen. Na de consolidering van het Afrikaans is het Duitse bevolkingselement weer toegenomen, wat zijn invloed op de cultuur zal hebben doen gevoelen (Franse immigratie is er daarentegen bijna niet[57]). Men zal dus met nieuwe Duitse beïnvloedingen moeten rekenen, waarvan men enige lexicologische verrijking kan verwachten. Maar deze dient te worden beschouwd los van de eigenlijke wordingsgeschiedenis van het Afrikaans. In Zuid-West-Afrika is ook Duitse taalinvloed waarneembaar. Misschien zijn hier de eerste kiemen van een speciaal Zuid-West-idioom?

57 In 1936 bedroeg het aantal niet-in-de-unie-geborenen: 146.848 uit het Verenigd Koninkrijk, 14.347 uit Duitsland en Oostenrijk, 6387 uit Nederland, 1.043 uit Frankrijk (ontleend aan J.H. BROEKMAN, Taalverhoudingen in Zuid-Afrika).

KAART VAN DE DIALECTISCHE UITSPRAAK VAN HET WOORD ‘US’

Tweede hoofdstuk
Op zoek naar het stamland van het Afrikaans

1. De diftongering van de Oudgermaanse *î*

We hebben hier te doen met een proces, dat niet alleen het Nederlands maar ook het Hoogduits en het Engels heeft aangetast. Wel te verstaan de 'hogere' standaard-vorm van die drie talen, want in Nederlandse, Duitse en Britse dialecten is de *î* nog over grote uitgestrektheden bewaard. De Oudgerm. *î* gaat trouwens meestal gelijk op met de Oudgerm. *û*; is de ene lange vocaal gediftongeerd dan meestal ook de andere. Het is een zo karakteristiek en veelomvattend verschijnsel, dat men, waar sprake is van 'de' diftongering meestal denkt aan die van *î* en *û.* Opmerkelijk is, dat de diftongering, zowel in Duitsland als in de Nederlanden, in het zuiden is begonnen en van daaruit geleidelijk is opgedrongen. Voor het opsporen van de bakermat der Afrikaanse taalverschijnselen is het van belang te weten dat de diftongering over het algemeen, noch vanuit het westen noch vanuit het zuiden, over de Nederduitse taalgrens is doorgedrongen.

We beschouwen allereerst de diftongering van *î* aan de hand van het 'ijs'-kaartje, dat hierbij wordt afgedrukt.

Voor het Duitse gebied werd de kaart van de Nieuwhoogduitse diftongering uit K. WAGNER, Deutsche Sprachlandschaften (Marburg 1927) als grondslag gekozen, daar de ontwerper meedeelt dat de SA-kaart 'Eis' (in manuscript te Marburg) hieraan ten grondslag ligt. Een andere authentieke Duitse 'ijs'-kaart is er bij mijn weten niet. W.'s kaart bevredigt nl. niet geheel, omdat het Westfaalse diftongeringsgebied niet is aangegeven. Weliswaar wordt op blz. 36 terloops medegedeeld, dat de Westfaalse diftongering als 'gesonderte Entwicklung' 'abzutrennen ist', maar op de kaart wordt heel Westfalen als *î*-gebied aangegeven. Dezelfde lacune heeft ANNELIESE BRETSCHNEIDER

op haar kaartje van de ‘Gliederung der deutschen Mundarten’ (LÜDTKE-MACKENSEN, Deutscher Kulturatlas Bd V nr 453), waar uit niets blijkt dat er op Nederduits gebied ook nog andere dan monoftongische uitspraak voorkomt. Dezelfde leemte hebben ook de kaartjes bij BACH, Deutsche Mundartforschung 77 en Geschichte der deutschen Sprache 123 (ten onrechte worden zij ‘Haus’-kaartjes genoemd, daar zij immers berusten op ‘Eis’-materiaal).

Daarentegen heeft BROCKHAUS een ‘ijs’-kaartje, waar aan het Nederduitse diftongeringsgebied wèl aandacht is besteed, al ontbreekt alle mededeling omtrent authenticiteit of herkomst van het materiaal. Teruggrijpen op WREDE AfdA XVIII (1892), 410 (waar de niet-gepubliceerde Marburgse ‘ijs’-kaart wordt beschreven) bleek voor mij het enig mogelijke om een geografische voorstelling van dit gebied te krijgen. WREDE merkt terecht op dat hier sprake is van ‘eine verwirrende vielgestaltigkeit’. Ik moest dus nog de - wèl-gepubliceerde - ‘bijten’-kaart (DSA 6) te hulp roepen. Men kan zich daar overtuigen, hoe weinig homogeen dit Nederduitse diftongeringsgebied is. Er blijkt tevens, dat het niet aan het Hoogduitse diftongeringsgebied vastzit, maar door een hier smalle, daar wat bredere, *bît- (bitt-, bit-)* strook ervan is gescheiden. Zo heb ik dan ten slotte de kaart toch nog provisorisch met het (op de kaart gepunteerde) Nederduitse diftongeringsgebied kunnen aanvullen: globale aanduiding van een op zich zelf zeer heterogeen gebied met grote rijkdom van klankschakeringen. Een en ander is geschied par acquit de ma conscience en omdat ik een principiële afkeer heb van kaartjes, die uit ander materiaal zijn ‘opgebouwd’ dan in de legende is gesuggereerd. Voor ons eigenlijke doel was het niet nodig geweest zo lang bij dit gebied stil te staan. Het staat immers vast, dat er tussen deze Westfaalse diftongering en de Hoogduitse of Nederlandse generlei verwantschap bestaat. Volgens WREDE is hier sprake van een j o n g proces dat zelfs nog ‘im werden begriffen’ is: ‘alle denkbaren schattierungen von *ii*, *ei*, *ai*, *öi*, *üi*, *oi*, *ui* erscheinen in buntem durcheinander, dazwischen noch oft der alte intacte monophthong *î*, und nur in einzeln partien des gebietes zeigt sich eine deutlichere einheitlichkeit des lautes und zwar als *ui*’.

De *ik/ich*-lijn op het ‘ijs’-kaartje is getrokken volgens de authentieke kaart 3 van de DSA. Zij is een scheidslijn van de eerste orde, die met het oog op de boven blz. 11 behandelde kwestie Hoogduits/Nederduits voor ons doel van belang is. WREDE zegt (DSA Text I, 19): ‘Die “ich”-Linie ist in ihrem ganzen Verlauf vom Niederrhein an bis ins Polnische hinein eingezeichnet. Sie ist heute wohl als die jetzige Kardinalgrenze zwischen Nord und Süd anerkannt’. Met uitzondering dan van het uiterste westen, waar de dialect-scheidende functie

door de *maken/machen*-lijn is overgenomen, terwijl de *ik/ich*-lijn slechts als curiositeit een gebied doorsnijdt, dat overigens als Nederfrankische eenheid is te beschouwen (zie WREDE, DSA Text 9, 251).

De diftongeringslijnen in het Nederlandse taalgebied berusten, voor zover het Noord-Nederland betreft, op eigen onderzoek. Evenals voor het Duitse taalgebied heeft men steeds stilzwijgend aangenomen, dat er ook in het Nederlandse taalgebied een zeker parallelisme bestond tussen het gedrag van *î*- en *û*-woorden (zie reeds de boven blz. 42 geconstateerde gelijkstelling en verwisseling van 'huis'- en 'ijs'-kaart). Dat wordt ook door mijn ervaring bevestigd. Maar toch moet men op bizondere gevallen verdacht zijn. Men zie b.v. het gecompileerde 'muis'-, 'huis'- en 'ijs'-kaartje van VAN GINNEKEN in De Regenboogkleuren van Nederlands Taal, 2de druk (1931). Wanneer niet reeds uit anderen hoofde kon worden aangetoond, dat dit kaartje niet op eigen materiaal-onderzoek berust, dan zou reeds de rode stippeling van Enkhuizen het bijeengeknutselde karakter ervan demonstreren. Een *ies*-vorm wordt te Enkhuizen nu eenmaal niet gebruikt, al zegt men wel *huus* voor 'huis'.

De omvang van het Westvlaamse gebied met monoftong moet wel ongeveer zijn als op mijn 'ijs'-kaartje aangegeven. Men zou in analogie met het *heus*-gebied in Frans-Vlaanderen een min of meer open uitspraak der lange *î* verwachten. Uit de literatuur kon ik voor deze veronderstelling geen bevestiging verkrijgen (in de lijst van BLANCQUAERT-PÉE komt het woord 'ijs' niet voor)[58]. Daar deze kwestie trouwens voor ons doel van geen belang is meende ik voor het kleine westelijke monoftong-gebied wel met één vlak tintje te kunnen volstaan.

Het 'ijs'-kaartje geeft een eerste houvast aan de taalgeograaf, die op zoek is naar de bakermat van het Afrikaans. Het lijdt immers geen twijfel, dat de Nederlandse dialecten, die worden gesproken in het ongekleurde gebied tussen de Waalse taalgrens (in het zuiden) en de punt van Noord-Holland[59] (in het noorden) door hun habitus verraden, dat zij van alle Europese dialecten het naast verwant zijn met het Afrikaans.

58 Intussen heeft Prof. PÉE er mij op attent gemaakt dat het (*h*)*eus*-gebied in werkelijkheid niet zó scherp naar voren treedt als op mijn kaartje is aangegeven. De *uu* wordt in Frans-Vlaanderen wel iets opener uitgesproken, maar het scheen PÉE onmogelijk om hier een scherpe grens aan te geven. Als ik het goed heb begrepen, hechtte hij aan deze 'isoglosse' weinig waarde. Een reden te meer om Frans-Vlaanderen voorlopig ook maar over een kam te scheren met het *ies*-gebied.

59 Ten gerieve van Afrikaanse lezers heb ik op de 'huis'-kaart (zie beneden bij blz. 48) de namen der Nederlandse provinciën aangebracht.

Of er sprake is van een oorspronkelijk lange *î* blijkt uit de tegenwoordige Nederlandse schrijfwijze met het teken *ij*[60] (*bijten*, *rijden*, *wijd*). De Engelsen schrijven tot op de huidige dag nog een *i (to bite*, *to ride*, *wide)* al spreken ze een *ai.*

De voorraad woorden met vroegere[61] *î*, die nog in het Afrikaans leeft, is tamelijk groot en komt overeen met de voorraad gediftongeerde woorden, die wij in het bovengenoemde ongekleurde gedeelte van het Nederlandse taalgebied plegen aan te treffen. Ik moge hier een uitvoerige (zij het ook niet volledige) lijst laten volgen[62]:

afgryslik, *bely*, *bly* (glad), *bly* (to stay), *blyk*, *bry* (to speak with a burr), *byster*, *byt*, *grys*, *hyg*, *kry*, *kryg* (war), *krys*, *kwyn*, *kyf*, *kyk*, *ly*, *lyf*, *lyk* (to seem), *lyk* (corpse), *lym*, *lyn*, *lys* (list), *my*, *mymer*, *nyg*, *oorlyde*, *ry* (row), *ry* (to ride), *ry (g)*, *ryk*, *rym*, *ryp*, *rys* (to rise), *slyk*, *slym*, *slyp*, *slyt*, *spyker*, *spys*, *styg*, *swym*, *swyn*, *sy* (side), *twyfel*, *twyg*, *ty* (tide), *tyd*, *vly* (to arrange), *vrydag*, *vy* (fig), *vyand*, *vyl*, *wy* (to devote), *wyd*, *wyf*, *wyk* (to give way), *wyk* (quarter), *wyl*, *wyn*, *wys* (to show), *wys* (manner), *wys* (wise), *wysig*, *wyt* (to blame).

Bovendien zijn er nog een reeks Franse leenwoorden met *y* die via het Hollands in het Afrikaans zijn gekomen:

anys, *asyn*, *bybel*, *dosyn*, *fyn*, *gordyn*, *harlekyn*, *hermelyn*, *karmosyn*, *konfyt*, *konyn*, *kosyn*, *kwyt*, *magasyn*, *mandaryn*, *medisyne*, *myn*, *Parys*, *patrys*, *polys*, *praktyk*, *profyt*, *prys*, *radys*, *robyn*, *rys* (rice), *satyn*, *spyt*, *styl*, *syfer*, *tapyt*, *termyn*, *terpentyn*, *verbrysel*, *vysel*, *vywer* en de vele woorden op *-y(e)*, *-ny*, *-ery* als *party*, *voogdy*, *Bulgarye*, *Turkye*, *lekkerny*, *slawerny*, *boekery*, *ruitery*, *vissery* enz.

In het Nederlands storen een twintigtal *î*-woorden zich niet aan de diftongering, 'tzij doordat zij als zogenaamde ‘relicten’ op het

60 Uitgezonderd zijn slechts *bij* (subst.), *dij* en *lij*, waarvoor men in het Nederlands eigenlijk *bie*, *die* en *lie* zou moeten verwachten. Met deze woorden te vergelijken zijn het Afrikaanse (en het in Holland vroeger verspreide maar nu zeldzame) *ijder* en *ijdereen* voor ‘ieder’ en ‘iedereen’. ‘Ook schijnt men vroeger [in Katwijk] *ieder* als *ijder* te hebben gesproken’ (OVERDIEP, De volkstaal van Katwijk 85). Ook SCHUTZ geeft *yder* (Ts LVII (1938), 232). Voor Afrika is belangrijk dat ook de Statenbijbel *yder* spelt (HEINSIUS 33). Uit de oudere citaten van WNT s.v. *ieder* valt trouwens op te maken dat de vorm *yder* in het stamland reeds aanwezig was. De spelling *ydere* vindt men reeds in Kaetsspel (ed. ROETERT FREDERIKSE) 15, 14.

61 Hierbij inbegrepen de oude Latijnse leenwoorden met *î.* Verder gaat de Nl. *ij* van *ijken*, *krijt*, *mijt*, *pijn*, *prij*, *spijs*, *vlijm* en *zijde* (silk) op een Latijnse *ê* (*ae* of *oe*) terug, die zich echter in de Germaanse talen als *î* gedraagt. Van verschillende herkomst is de vocaal in Nl. *bij* (praep.), *cijns*, *hij*, *hijsen*, *kastijden*, *mij*, *mijter*, *Nijl*, *Rijn*, *vijf*, al gedraagt hij zich (ook in het Afr.) als oude *î.*

62 Het opmaken van een werkelijk volledige inventaris is dunkt me beter toevertrouwd aan een Afrikaans taalgeleerde.

oude *î*-standpunt zijn blijven staan, 'tzij doordat ze zijn overgenomen uit niet-diftongerende dialecten; in de meeste gevallen is de eerste opvatting het waarschijnlijkst. Een deel dezer 'relicten' - meest intieme huiswoorden - is niet in de Afrikaanse taalschat (tenminste zoals wij die in de woordenboeken vinden) opgenomen, maar de woorden *griesel*, *kiem*, *knies*, *piel*, *piep*, *gerief*, *vies* en *wierook* (die eigenlijk *y* moesten hebben) zijn Nederlands èn Afrikaans[63]. Hierdoor wordt als het ware nog eens onderstreept, dat de hele diftongeringsg r o e p - relicten incluis - in Afrika als Nederlands erfgoed moet worden beschouwd. In het grootste deel van het vasteland van Holland moet de diftongering in de 17de eeuw definitief haar beslag hebben gekregen (voorzover de meningen nog afwijken tenderen ze naar een vroeger begin der diftongering). A.C. BOUMAN heeft indertijd de mogelijkheid overwogen (NTg XXII (1928), 37-41) of de groep naar Afrika kan zijn overgebracht toen het diftongeringsproces in Holland nog in volle gang was. Hij wijst op de Afrik. woorden *tier* (luipaard), *stiebeuel* (stijgbeugel), *miet*, *olienhout*, die inderdaad op een uitslaan van de balans naar de *ie*-kant zouden kunnen wijzen, terwijl in Holland de ontwikkeling naar de *ij*-kant heeft plaats gehad. Een tiental jaren later kwam echter door een puur toeval aan het licht, dat de vorm *stiefbeugel* in de achttiende eeuw nog tot de 'Haagse' volkstaal behoorde; vgl. mijn artikel 'Haagse volkstaal uit de achttiende eeuw' (Ts LVII (1938) 30). Sindsdien tekende ik het woord ook nog uit de levende dialecten op. Zo voor Lexmond *(stiefbeugel)*, Hoog-Blokland *(stiegbeugel)*, Nieuwpoort *(stiebeugel)*. Een bewijs te meer dat de diftongeringsgroep 'met huid en haar' (d.w.z. zowel de woorden, waarin de diftongering haar beslag had gekregen, als de 'relicten') van Holland naar Afrika is overgeplant. Ook voor 'tijger' vinden we in de 17de-eeuwse geschriften herhaaldelijk *tiger* gespeld. Zie thans in WNT s.v. *tijger* o.a. een citaat van VONDEL. Mogelijk is de *i* nog in de hand gewerkt door de vroeger zeer gebruikelijke samenstelling *tijgerdier*, *tigerdier*, vgl. de citaten in het WNT. Men moet er nu eenmaal rekening mee houden, dat de diftongering niet over geheel Holland tot in alle onderdelen uniform haar beslag heeft gekregen. Bij de *olijf*-citaten van WNT X (voltooid 1893!) vond ik geen spellingen met *ie*, maar dit zal aan onvolledigheid van het materiaal liggen. Want in de Herbarius van P. VAN AENGELEN (Amst. 1663), blz. 237 vindt men *Olievenhout.* Men kan hiertegenover niet doen gelden, dat v. A. geen geboren Hollander was. De taal van zijn boekje is Hollands

63 Men kan er *iewerig* nog bijvoegen. Talrijke *iever*-citaten in WNT (vgl. nog SCHUTZ in Ts LVII (1938), 232). Over *iewerig* verder beneden blz. 292.

(aakers = eikels, *boeckenboom* = beuk, *goutsblom*, *butter*, *verse kaes).* Hij is trouwens predikant geweest te Edam, Monnikendam, Purmerend, Alkmaar (zie LOOSJES, Naamlijst v. predikanten enz.).

Wanneer bij het passeren der revue in het Afrikaans ten slotte de woorden *(hooi)mied* 'hooimijt', *miet* (Eng. mite) en *tiemie* 'tijm' nog onze aandacht vragen, dan moet men dus rekening houden met het feit, dat onze kennis van de Hollandse dialecten nog steeds gebrekkig is. Maar natuurlijk kan *mied* ook leenwoord uit een *ie*-dialect (b.v. dat van Zeeland of het Zuidhollandse Goeree-Overflakkee) zijn. Die ontlening kan in de hand zijn gewerkt door homoniemenvrees, daar immers *meid* (met dezelfde uitspraak als *mijt*) gebezigd wordt voor 'kaffervrouw', terwijl het Afrik. woord nog bovendien - door onbekende oorzaken - een onklankwettige *d* heeft gekregen (mv. *miede* of *miedens* naast *miete*). Het relictschap van *miet* (Eng. mite) staat trouwens voor Holland vast. Zie o.a. WNT s.v. *mijt* het citaat uit de *Ned. Spect.*: 'De agting die ik voor den Nederlandsen Spectator overhielt kon gemakkelyk (zo groot was ze nog) op een *miet* te paard ryen'. Het woord schijnt echter 'uitgeweken' te zijn, enerzijds naar de sfeer van *mijt* (muntstuk) in de uitdrukking: *niet een mijt* (maar niet alle citaten van het WNT wijzen ondubbelzinnig op de munt) en anderzijds naar die van *geen mieter* en *geen biet.* Ik zou durven gissen, dat we vooral de laatste uitdrukking (niet vermeld in WNT) als verkapt *geen miet* mogen beschouwen. Men vgl. *geen zier* waarin *zier* oorspr. betekent 'een soort diertje, mijtje, kleinigheid' (Fr.-v. W.).

Ten aanzien van de vorm *tiemie* opperde mevr. I. KREUNEN MEES mondeling tegenover mij dat hij zou zijn ontstaan uit *herba thymi.* Hiermede zou ook de tweede *ie* aannemelijk zijn verklaard. Het lijkt mij inderdaad niet onwaarschijnlijk dat dit woord dus aan de pharmacopoea te danken is, waarin *herba thymi* en *extractum thymi* steeds een eervolle plaats hebben ingenomen.

Ten slotte dient nog de vorm *stief* vermeld, die RADEMEYER 51 bij de Rohoboth-basters constateerde als ''n heel gewone woord vir *baie*, *volop*', waarvoor men echter geen Duitse herkomst hoeft te overwegen zoals R. doet. Het zou dan weer een van die befaamde (maar nimmer bewezen) 'Nederduitse' invloeden moeten zijn, anders had het immers *staif* moeten zijn. Maar *stijf* komt in deze betekenis in Nederland veel voor (zie overvloedige citaten in WNT XV, 1612 vv. en vgl. V. RIEBEECK beneden blz. 307). Het zou mij niet verwonderen, als van dit woord (evenals dat het geval was bij *stie (g)beugel*, *iewerig*, *tieger*, *olievenhout* en *miet*) te eniger tijd nog een Hollandse vorm met 'relict'-*ie* te voorschijn kwam.

De *î*-diftongering, zoals wij die tot dusver hebben besproken, is dus karakteristiek voor het Nederlands, het Engels, het Hoogduits, maar Nederduits is ze niet. Over het gebied met de (principieel zo zeer afwijkende) 'Westfaalse' diftongering zie boven blz. 42. Vergelijkt men dit gebied met het kaartje uit B. VOIGT in Mitteilungen der deutschen Akademie, neunzehntes Heft, blz. 844[64], dan zal men ten overvloede zien, dat dit gebied zich geenszins kenmerkt door een bizondere frequentie van stamvaders. In elk geval is het niet te vergelijken met het dichtbezette Holland. Ik geloof dat we er verder niet veel woorden over hoeven te verliezen. Het is duidelijk, dat alle Afrik. woorden met *y* (uit *î*) als Hollands erfgoed zijn te beschouwen. Ook de 'relicten' zullen uit Holland afkomstig zijn. Er is geen reden om voor de *ie*-gevallen herkomst uit ver-afgelegen gebieden (Neder-Duitsland of zelfs maar de Nederlandse oostelijke provinciën) aan te nemen.

2. De diftongering van de Oudgermaanse *û*[65]

Evenals de *î* is ook de *û*, zowel in het Nederlands als in het Hoogduits en Engels, gediftongeerd. Maar hier wijkt de Nederlandse ontwikkeling van de beide andere af, doordat aan de Nederlandse diftongering een tussenstadium ü̂[66] is voorafgegaan. Het gevolg is dan ook het andere karakter van de diftong: de Nederlandse *ui* van *bruin*, *huis*, *duizend* enz. tegenover de *au* van Hoogduits *braun*, *Haus*, *tausend* en de *ou* van Engels *brown*, *house*, *thousand.*

Buiten de Nederlandse invloedssfeer is deze *û* > ü̂-ontwikkeling slechts bekend in een smalle strook van het Duitse taalgebied langs de Franse grens en in enkele dorpen daarbuiten, waar echter van een aaneengesloten 'gebied' nergens kan worden gesproken (en waar ook de ü̂ niet is gediftongeerd).

Dat de Duitse *au* niet op een ü̂ terug kan gaan, maar zich direct uit een niet-umgelautete *û* heeft ontwikkeld (evenals de Engelse *ou*) wordt bewezen door het feit, dat in de gevallen waar wèl een Middelhoogduitse ü̂ voorkwam (dus in de vormen met umlaut) de vocaal

64 Tevens gepubliceerd in het werk van B. VOIGT, Die Buren, südafrikanisches Grenzerbuch (Berlin 1930) en bij GODÉE-MOLSBERGEN en J. VISSCHER, Zuid-Afrika's Geschiedenis in beeld (Amsterdam 1913).

65 De Latijnse ontleningen met *û* zijn hierbij gerekend.

66 Met de woorden van deze groep zijn in de Nederlandse gemeenlandse taal dientengevolge geheel gelijk-op gegaan de woorden met Oudgermaanse *eu* vóór *i*, *j*, en *u*, die we in het Afrik. weervinden als: *beduie*, *duister*, *Duits*, *huidige*, *suinig.* Verder ook *duiwel* (Grieks-Lat. *diabolus*).

zich steeds tot *äu* of *eu* heeft ontwikkeld, een tweeklank dus met hetzelfde (voor Hollandse en Afrikaanse oren) *ui*-achtige karakter, waardoor zich ònze *ui* (uit û) kenmerkt.

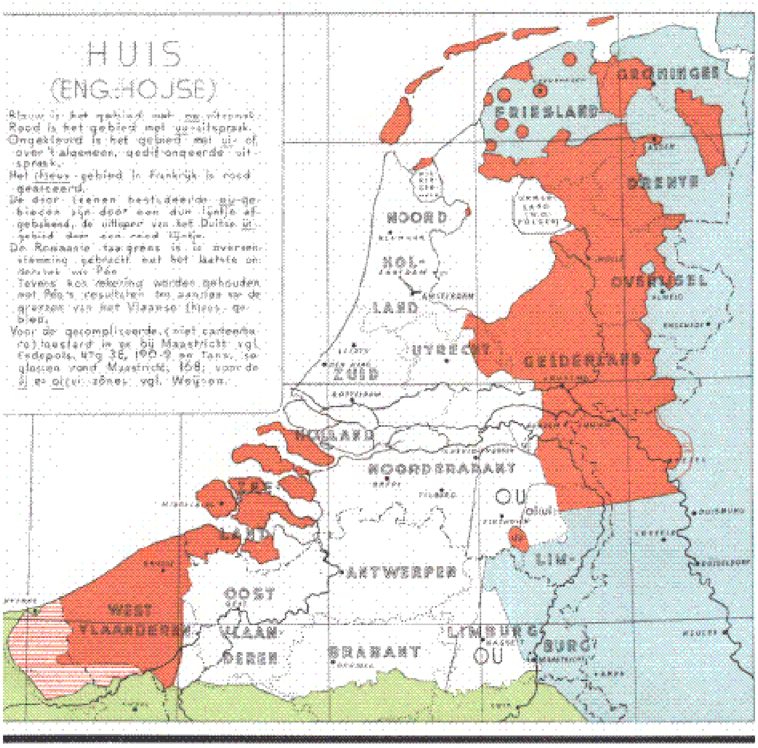
De taalkundige, die het gedrag van oude *û* in de Nederlandse dialecten in grote lijnen wil bestuderen zonder zich al te veel in de velerlei problemen te verdiepen, die daarmee verder nog samenhangen[67], kan op weg geholpen worden met het 'huis'-kaartje dat hierbij wordt afgedrukt.

Vooraf nog enkele toelichtingen. Men zal bij eerste oogopslag zien, dat het 'huis'-kaartje is overgenomen van de, thans 25 jaar oude, 'muis'-'huis'-kaart, die mijn boek 'de Hollandse expansie in de 16de en de 17de eeuw en haar weerspiegeling in de Nederlandsche dialecten' vergezelde. Het is gebruikelijk, de titel van mijn boek als 'Hollandsche Expansie' af te korten, ofschoon de taalkundige inhoud betrekking heeft op de (door mij veronderstelde) w e e r s p i e g e l i n g daarvan. Bij het kiezen van de titel (dat er in de 16de en 17de eeuw, historisch gesproken, iets als een Hollandse expansie is geweest, pleegt, naar ik meen, door historici niet te worden ontkend), heb ik allerminst kunnen vermoeden, dat dit woord zich tot een slogan voor taalkundigen zou ontwikkelen en zelfs ten slotte de stoot zou geven tot een (voor mij onaanvaardbare) tak van taalwetenschap, die 'expansiologie' gedoopt is - met de nasleep van 'expansiologitis' en wat dies meer zij[68]. Mijn standpunt omtrent een en ander heb ik reeds uiteengezet in De Gids 102, Nov. 1938, No. 11, 151-62 en in Ts LXI (1942) 141. Vgl. trouwens reeds Ts LIV (1935) 276 en VAN HAERINGEN in NTg XXX (1936) 306.

Sommige critici, die het met mijn verklaring der 'muis'-kaart niet eens waren (wat hun goed recht is), zijn in hun polemieken wel eens over de schreef gegaan door te beweren, of te suggereren, dat op de lijnen dezer kaart ook wel het een en ander zou zijn af te dingen (vonden ze dat deze de Hollandse expansie in de oostelijke provinciën tè mooi weerspiegelden?). Ik ben indertijd met kracht opgekomen tegen dergelijk soort kritiek en heb er op aangedrongen, mij dan mede te delen in welk opzicht mijn grenzen zouden moeten worden herzien. De lezer zal bij nauwkeurige bestudering bemerken dat ik, binnen de grenzen van het technisch mogelijke, dan ook alles heb gedaan om de kaart nog wat te acheveren met gegevens, die LEENEN-PÉE-

67 De bibliografie van opstellen die na mijn vroegere publicaties over deze kwestie zijn verschenen, zou alleen reeds enige blz. vullen. Men zal mij niet kwalijk nemen, wanneer ik mij beperk tot enkele hoofdzaken.

68 Een geval van geperverteerde expansiophobie (avant la date) wordt door mij gesignaleerd op blz. 106 noot 151.

HUIS (ENG.: HOUSE)
Blauw is het gebied met oe-uitspraak.
Rood is het gebied met uu-uitspraak. Ongekleurd is het gebied met ui- of over 't algemeen, gediftongeerde uitspraak.
Het (h)eus-gebied in Frankrijk is rood gearceerd.
De door Leenen bestudeerde ou-gebieden zijn door een dun lijntje afgebakend, de uitloper van het Duitse üt-gebied door een rood lijntje.
De Romaanse taalgrens is in overeenstemming gebracht met het laatste onderzoek van Pée.
Tevens kon rekening worden gehouden met Pée's resultaten ten aanzien van de grenzen van het Vlaamse (h)uus-gebied.
Voor de gecompliceerde, (niet-carteerbare) toestand in en bij Maastricht vgl. Endepols, NTg 38, 190-2 en Tans, Isoglossen rond Maastricht, 168; voor de új en oi (ui)-zônes vlg. Weijnen.

TANS-ENDEPOLS-WEYNEN aan de hand hebben gedaan. Zo konden o.a. de ‘enclaves’ Opglabbeek L 416 en Hees Q 94 gevoeglijk worden weggelaten. Niet dat mijn constatering op zichzelf onjuist was, maar LEENEN zal wel gelijk hebben met zijn mening ‘dat deze klanken moeten opgevat worden als het produkt van een moderne, lokale palatalisering, resp. medialisering die alle velare klinkers aantast’ (H. TOP DIAL IV, 43). Kan misschien hetzelfde gezegd worden ten aanzien van de *uu*-enclave Heeze-Leende-Maarheeze bezuiden Eindhoven? Ze moge voorlopig op de kaart blijven staan tot plaatselijke onderzoekers hier beter licht verschaffen...pro memorie.

De flauw gebogen zuidgrens van het grote oostelijke *huus*-gebied kon op de kleine maatstaf van dit kaartje m.i. zonder enig wetenschappelijk bezwaar tot een rechte lijn worden genormaliseerd (temeer daar deze grens gebaseerd is op schriftelijke enquête). Voor de andere grenzen van dit oostelijke gebied (die op mondelinge enquête berusten) heb ik echter om principiële redenen het gemeentelijk grenzennet als stramien gekozen[69]. De door mij getrokken grens kan dus, door diegene die dat wenst, met behulp van een grotere gemeentekaart volkomen worden gepreciseerd. Ik hoop dat latere onderzoekers, voor 't geval dat zij onjuistheden ontdekken, in hun opgaven dezelfde exactheid zullen willen in acht nemen. De taalgeografie kan daar slechts mee gebaat zijn.

De lezer veroorlove mij op deze plaats een kleine ‘oratio pro...domo’. Het feit dat ik het in 1926 o.a. bestond om van de zo ver van Holland gelegen gemeenten Grijpskerk, Grotegast en Oldekerk[70] te beweren ‘dat het Hollandsch een wig tusschen het Friesch en het Groningsch heeft gedreven’ was - in een boek dat het, blijkbaar uitdagende, woord ‘Hollandsche Expansie’ in zijn titel voerde - voldoende om W. DE VRIES tot de volgende reactie te prikkelen: ‘Voor mij, die van de kinderjaren af telkens personen uit genoemde streek hoorde, was de opvatting van hun taal als Hollands verbluffend[71]. Hoewel ik mensen goed gekend heb die geboren waren tussen 1788 en 90 en familieleden van mij over nog verder verleden

69 Slechts de grenzen der Friese ‘steden’ zijn genormaliseerd. Immers: waar is hier de (geografische!) grens tussen ‘stad’ en ‘land’?

70 Ik schreef abusievelijk ‘Niekerk’ naar het door mij bezochte beheersende dorp dezer gemeente (Oldekerk is slechts een onbetekenend gehucht). De genoemde drie gemeenten liggen in het rode *huus*-gebied westelijk van Groningen.

71 In de Duitse samenvatting zijner kritiek legde De V. er nog een schepje boven op door mij de ‘etwas abenteuerliche Behauptung’ in de mond te leggen ‘dass die Mundart einfach Holländisch wäre’ (ik had nl. Exp. 145 opgemerkt, dat de taal van het westelijke Westerkwartier ‘in wezen’ niet verschilde van het Stadsfries (zou ik daarvan soms ook al hebben beweerd, dat het ‘einfach Holländisch wäre’?).

bescheid weten, blijkt niets van woorden in de trant van Bilts "ochtend" enz.' (Med. NA, Lett. Dl. 63, 148).

Het betoog van deze beste kenner van het Gronings en Fries (daarenboven geboortig uit het naburige Noordhorn, waarvan hij het dialect uitvoerig heeft beschreven) moest in de ogen van deskundigen voor mij - als Hollander, die in 't voorbijgaan zijn neus in intiem-Groningse zaken stak - wel vernietigend lijken. Vele jaren later, toen de kruitdamp over 'expansie' wat was opgetrokken, is echter gebleken, dat DE V. van zijn absolute skepsis omtrent het principe der 'uitstraling' is teruggekomen. Zie zijn boek Over de verbreidheid en herkomst van het Fries 72: 'van mijn kant heb ik later ingezien dat het vocalisme er ten dele verhollandst is, maar Gronings is de spraak er gebleven (Z. over 't geschilpunt Leuv. Bijdr. 21, 37-39). Mijn vroegere mening ('n artikulatiebasis als de Hollandse) berustte op vastzitten aan bestaande opvattingen, waarvan ik allicht losgeraakt zou zijn, als niet KLOEKE's zeer overdreven voorstelling, begonnen met het demin.-suffix, 'n afweerreactie had teweeggebracht'. Bij de term 'afweerreactie' moet schr. dezes - die sinds meer dan twintig jaar betrokken wordt bij het 'tornooi' der 'Hollandse expansie' - het zijne denken[72]. Hij heeft het woord expansie niet uitgevonden en zag (en ziet) in het (zeer gecompliceerde) historische begrip alleen 'iets', dat ook voor onze taalwetenschap wel vruchtdragend kan zijn - zo lang tot men met meer gedetailleerde en verfijnde begrippen kan opereren.

Wanneer ons nu anno 1947 nog eens onthuld wordt, dat OVERDIEP 'met Dr W. DE VRIES een verklaard tegenstander was van de eenzijdige expansie-theorie, die de autochthone ontwikkelingen in de Friesche volkstalen negeerde bij schromelijke overdrijving van den Hollandschen invloed op het Friesch' (OVERDIEP, Volkstaal en Dialektstudie XV) dan mag gevraagd worden, waar men zich het meest schuldig maakt aan 'schromelijke overdrijving' en 'eenzijdigheid' (zie noot 151).

Terwijl dus in Nederland de term 'expansie' door de vele gevoelsassociaties, die ermee verbonden zijn geraakt, langzamerhand enigszins ongerieflijk geworden is voor zakelijke taalkundige discussies, zal men de bezwaren in Afrika (voorlopig nog) minder gevoelen. Immers niemand twijfelt eraan, dat het gehele Afrikaanse taalgebied van Kaap tot Zambesi is ontstaan tengevolge van expansie (historisch en taalkundig) uit dat ene kleine centrum in en om de tegenwoordige Kaapstad.

Doch wie een beter woord weet voor het (op zichzelf reeds zeer gecompliceerde) begrip der historici, moge het zeggen. En wat het

72 De reeks van tegen schr. gerichte polemieken ontlokte aan VAN GINNEKEN destijds de qualificatie van W. DE VRIES als 'KLOEKE's hinderlijke volger'.

hanteren door de taalkundige betreft, moge er op gewezen worden dat, afgezien van het historische aspect, er op zijn minst twee soorten van taalkundige ‘uitbreiding’ denkbaar zijn, die principieel goed uit elkaar moeten worden gehouden: 1° de langzame horizontale voortschuiving-in-gesloten-formatie van een taalverschijnsel over het terrein en 2° de, niet in horizontaal vlak om zich grijpende, beïnvloeding door lees- en schooltaal (waarop door mij al sinds vele jaren nadrukkelijk is gewezen). Om de zakelijkheid van discussie te bevorderen moge ik nog de aandacht vestigen op (voorlopig nog) onschuldige termen als ‘uitbreiding’ (en het tegendeel daarvan: ‘uitsterven’), ‘ontlening’, ‘wandern’, ‘wederzijdse beïnvloeding’, ‘intercourse’, die althans iets wetenschappelijker klinken dan de vroeger tot het vaste dialectologische jargon behorende gevoelswoorden ‘bederf’, ‘ontaarding’, ‘verval’, ‘verbastering’, ‘onzuiverheid van dialect’. Maar wij keren na deze terminologische uitweiding tot ons kaartje terug.

We zijn dus nu in de gelukkige omstandigheid, dat op het ‘huis’-kaartje drie achtereenvolgende ‘gestalten’ van de Oudgermaanse *û* kunnen worden onderscheiden, waarvan het oudste *oe*-stadium (op de kaart blauw) en het daarop volgende *ü*-stadium (op de kaart rood) goed zijn geconserveerd. We zien nu (aldus mijn interpretatie) geografisch naast elkaar, wat er chronologisch na elkaar is gebeurd.

Laat ons deze gebieden dus even retrospectief beschouwen:

1. Het witte gebied is over 't algemeen[73] het meest vooruitstrevende gebied, waar de diftong, weliswaar in zeer verschillende variëteiten, heerst.
2. Een reeks kleinere en twee grote rode *huus*-gebieden zijn, wat hun vocaal betreft, op Middelnederlands standpunt blijven staan. Men kan dit half-conservatieve gebieden noemen. Niemand twijfelt eraan[74], dat

73 Dit voorbehoud dient gemaakt te worden, omdat dit gebied niet van plaats tot plaats door mij is onderzocht, terwijl het aantal schakeringen van de diftong (die in bepaalde omstandigheden en in bepaalde streken zelfs weer monoftong-karakter kan aannemen, in sommige gevallen misschien nooit diftong is geweest) bizonder groot is (nauwelijks in kaart te brengen). Op het oog valt er wat te zeggen voor de veronderstelling, dat in de gebieden om Eindhoven en Hasselt de *ou* direct op *û* teruggaat. Maar JANSSEN zegt in stelling III van zijn proefschrift over ‘De verbreiding van de *uu*-uitspraak’: ‘Deze *ou* kan niet rechtstreeks uit *oe* doch moet, wellicht via *ui*, uit *uu* ontstaan zijn’. Blijkbaar is dat indertijd ook de mening van VAN GINNEKEN geweest (blijkens de rode kleur der Brabantse en Limburgse *mous*-gebieden op de ‘muis’-‘huis’- en ‘ijs’-kaart in ‘De Regenboogkleuren’ 2de druk). Welke bizondere omstandigheden voor deze bizondere ontwikkeling *ü*>*ou* pleiten, is mij niet bekend en ik ben van de taaltoestand in dit gebied te weinig op de hoogte om een eigen oordeel te kunnen uitspreken.

74 Daar elke historische grammatica de *ui* uit û afleidt, spreekt deze taalgeografische consequentie immers vanzelf.

de twee grote *huus*-gebieden aan elkaar vast hebben gezeten. Eens moet er één uitgestrekt *uu*-gebied zijn geweest dat, vooral langs de zeekust, een grote uitbreiding had. De exacte vorm van dit gebied in vervlogen eeuwen vast te stellen, is niet meer mogelijk, maar zolang de hypothese van de *oe*-uitspraak van 'de' Germaanse *û* algemeen, men kan wel zeggen: als axioma, wordt aanvaard, is het wetenschappelijk gerechtvaardigd, een of meer (primaire of secundaire) haarden van de *û* te veronderstellen en een 'groei' (al of niet gevolgd of onderbroken door een verval) van het verschijnsel te postuleren. Tegenover mijn hypothese van de weerspiegeling ener expansie zijn verschillende andere hypothesen denkbaar[75], waarbij men b.v. de nadruk kan leggen op fonetische of fonologische factoren, erfelijkheid enz. Maar m.i. zullen daarbij toch wel nooit de factoren ruimte en tijd buiten beschouwing kunnen blijven.

3. Het oosten van ons taalgebied (en ook het Nederduitse taalgebied) is met zijn uitspraak *hoes* (veelal met lange vocaal) op Oudgermaans standpunt blijven staan. Dit conservatieve *oe*-gebied is blauw gekleurd. De periferische ligging van dit *oe*-gebied ten aanzien van het cultuurcentrum Holland trekt onmiddellijk de aandacht.

Evenals bij het 'ijs'-kaartje ziet de Afrikaner, die op zoek is naar de naaste verwanten van zijn moedertaal, onmiddellijk dat hij zich daarbij al dadelijk weer kan beperken tot het ongekleurde westelijke gebied. Binnen de grenzen daarvan en nergens anders is het stamland van de Afrikaanse *ui*-uitspraak te zoeken. Een autochthone klankwettige *ui*-uitspraak voor oude *û* (zònder umlautsfactor) is niet alleen in het rode gebied onbekend, maar ook in het blauwe (dat men zich buiten de kaart nog over heel Nederduitsland tot aan de Poolse grens verlengd moet denken).

Het aantal Afrikaanse woorden met oorspr. *û* is tamelijk groot[76]: *bruid*, *bruidegom*, *buig*, *buik*, *buil*, *buik*, *buite*, *druif*, *druip*, *duif*, *duig*, *duik*, *duim*, *duisel*, *duisend*, *gebruik*, *huis*, *juig*, *kluisenaar*, *kluit*, *kruik*,

75 Het is m.i. niet nodig bij een bespreking van 'methoden' of 'theorieën' de zaken altijd antithetisch te zien. Zo heb ik (sinds 1923) steeds weer betoogd, dat taalgeografie en 'Junggrammatik' geen antipoden zijn, maar elkaar aanvullen. Ook in de fonologie zie ik meer de aanvullende functie dan de tegenstelling. Ik zou mij b.v. zeer goed boeken kunnen denken met titels als 'Verstoring in het fonologisch systeem als stimulerende factor bij de "uitbreiding" van taalverschijnselen' of 'Fonologische veranderingen als gevolg van "expansie"', beide desgewenst met kaartjes geïllustreerd.

76 In het Duits en Engels moet men verschil maken tussen *û*-woorden zònder en mèt umlautsfactor. Vgl. Duits *Maus-Mäuse* (Eng. *mouse-mice*), *Laus-Läuse* (Eng. *louse-lice*). Dit is voor Nederlands en Afrikaans niet nodig omdat de (op westelijke dialecten gebaseerde) Nederlandse schrijftaal, behoudens enkele rariteiten, geen umlaut van lange vocalen kent.

kruip, *kruid*, *kruis*, *kruit*, *kuil*, *kuip*, *kuis*, *kuit*, *luid*, *luier*, *luik*, *luis*, *muil*, *muis*, *pluim*, *puimsteen*, *puis*, *ruig*, *ruik*, *ruim*, *ruis*, *ruit*, *skuif*, *skuil*, *skuim*, *sluikhandel*, *sluimer*, *sluip*, *snuif*, *snuit* (snout), *snuit* (ww.), *struif*, *struik*, *struikel*, *stuif*, *stuipe*, *suig*, *suil*, *tuin*, *tuit*, *uier*, *uil*, *versuim*, *vuig*, *vuil.*

Behalve de *ui*-woorden met oude *û* zijn er trouwens nog andere groepen van *ui*-woorden:

1. Die met Oudgerm. *eu* vóór *i*, *j* en *u* (reeds genoemd in noot 66): *beduie*, *duister*, *Duits*, *huidige*, *suinig*; verder ook *duiwel.*
2. Franse ontleningen die in de 17de eeuw al in het Nederlands aanwezig waren en dus zo mee naar Afrika zijn gekomen: *abuis*, *beskuit*, *buis*, *fluim*, *inkluis*, *juis*, *kombuis*, *luisterryk*, *pluis*, *pruik*, *sluis*, *suiker* enz. 3. Woorden met zogenaamde *ui*², waar de *ui* van zeer verschillende herkomst kan zijn[77]: *bui*, *buit*, *druil*, *duit*, *fluit*, *fruit*, *gruis*, *harpuis*, *huik*, *kuier*, *kuif*, *lui*, *muit*, *ruil*, *skuins*, *sluier*, *spui*, *spuit*, *stuit*, *trui*, *wuif.*

Evenals zich enkele *î*-woorden aan de diftongering hebben onttrokken (zie boven blz. 45) zo zijn ook enkele *û*-woorden op ouder standpunt blijven staan. In verband met het feit dat de *û* zich eerst tot ü̂ heeft ontwikkeld en dat pas daarna deze ü̂ tot *ui* is gediftongeerd, hebben we in het Nederlands dus tweeërlei soort relicten, nl. *oe*-relicten en *uu*-relicten.

In het Nederlands tellen we een 40-tal (ten dele onzekere) *oe*-relicten, waarvan de volgende mee naar Afrika zijn gekomen: *aspoestertjie*, *boer*, *kroes*, *loesing*?, *loer*, *poes*, *proes*, *robbedoe(s)*, *roes*, *roesemoes* of *roesmoes*, *skroef*, *smoel*[78], *snoet*, *sproet*, *stoer*, *stroef*, *toet* ('n man van toet), *toet* (ww.), *vertroetel.*

Als *uu*-relict is het woord *ruzie* naar Afrika gekomen. LE ROUX 67 vermeldt *duwelsgoed*, dat hem echter alleen uit de literatuur bekend is. Maar bij gekleurden treft men de *uu* meer aan. Afgezien van het algemeen bekende *Duusman* ‘Afrikaans sprekende blanke’ hoort men

77 Vgl. hierover J.W. MULLER in Ts XL (1921) 140-75.

78 Ik ben er niet zeker van of dit woord wel als ‘relict’ gehandhaafd kan blijven. ‘Het kan evengoed een ospr. oostelijke vorm zijn’ zegt v. HAERINGEN, Suppl. 113, maar hij zwijgt verder over de moeilijkheid van de anlautende *s*. De op zichzelf zo aannemelijke verklaring van VERCOULLIE uit Hgd *das mûl* verliest aan overtuigingskracht wanneer we zien hoe klein het Hd. *mûl*-gebied (waarmee wij overigens weinig connecties hebben) eigenlijk is. Zie het Zuidduitse *ies*-gebied op het ‘ijs’-kaartje. Nu is er bij mijn weten nog nooit de aandacht op gevestigd, dat in oudere citaten het lidwoord wel eens ontbreekt (*houw smoel*, *houd smoel*) waardoor de kansen van VERCOULLIE's hypothese toch weer stijgen. Ik vermoed ontlening uit het Noordduitse zog. ‘Missingsch’ (een mengsel van Hoog- en Nederduits) dat vooral door soldaten veel zal zijn gebezigd. Terloops zij opgemerkt dat het WNT alleen het m. geslacht vermeldt. Mij is ook het neutrum bekend: *een gemeen smoel*, *een leuk smoel*, *je hadt het smoel van die vent moeten zien.*

in de taal van Griekwas en Rehoboth-basterds wel *huus*, *tuus*, *uut*, *muus* enz. voor 'huis' enz. (J.H. RADEMEYER, Kleurling-Afrikaans 49). Deze kwestie zal beneden (blz. 214) in breder verband worden besproken.

Evenals bij de *î*-woorden kunnen we dus bij de *û*-woorden aannemen dat de representanten dezer groep - relicten incluis - in 'westelijk' (Hollands) gewaad naar Afrika zijn geëxporteerd.

Met de 'huis'-kaart kan nog worden vergeleken de 'ruin'-kaart, die beneden blz. 201 in ander verband wordt besproken.

3. Het gedrag van oorspronkelijk lange vocalen voor umlautsfactor

Een van de meest karakteristieke verschijnselen van het standaard-Nederlands is het feit dat de met Westgermaanse *â*, *ô* en *au* corresponderende lange vocalen[79] onaandoenlijk plegen te zijn voor umlaut - dit in afwijking van alle andere Germaanse talen. Het Afrikaans nu blijkt in dit opzicht geheel te staan op het Nederlandse standpunt. Men vergelijke:

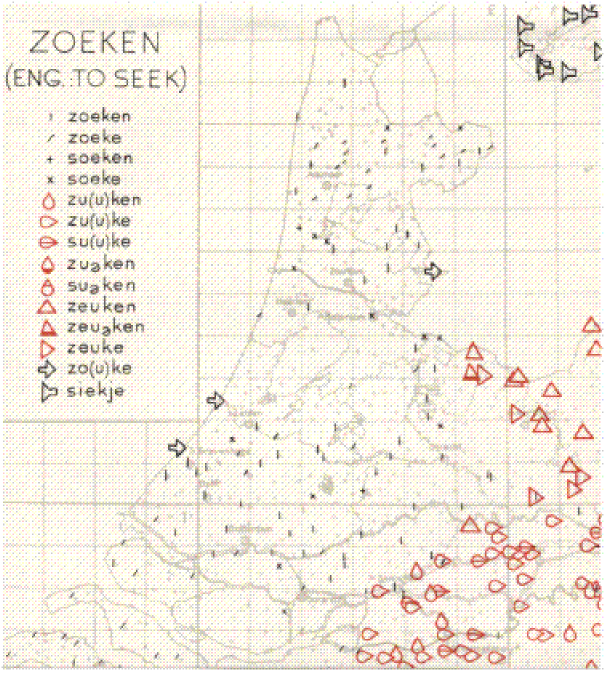
1. Afrik. *aangenaam*, *bekwaam*, *naaste*, *onderdanig*, *salig*, *swaar* met de Duitse aequivalenten *angenehm*, *bequem*, *nächste*, *untertänig*, *selig*, *schwer.*
2. Afrik. *groen*, *soet*, *groet* (ww.) met Duits, *grün*, *süss*, *grüssen.*
3. Afrik. *boos*, *hoor*, *skoon* met Duits *böse*, *hören*, *schön.*

Vergelijken we nu de Nederlandse dialectkaart van een woord b.v. als 'zoeken'[80], dan worden we er van doordrongen van welk een groot gewicht dit verschijnsel is voor de beoordeling der verhouding van het Afrikaans tot de Nederlandse en Nederduitse dialecten. Wat deze laatste betreft: we kunnen ons de moeite sparen om ze in kaart te brengen, daar ze naar ik meen zonder uitzondering (evenals onze oostelijke dialecten) de palataliserende invloed in woorden met *ô* + umlautsfactor hebben ondergaan. Kortom de umlaut van lange vocalen is een van die verschijnselen die wellicht nog het meest sprekend doen uitkomen, dat alleen het westen van het Nederlandse taalgebied als stamland voor het Afrikaans in aanmerking kan komen.

Het 'zoeken'-kaartje dat wij de lezer aanbieden is een fragment van de grote 'zoeken'-kaart van mej. DE GRAAF (Taalatlas II 8). Men ziet daarop duidelijk hoe oostelijk van de lijn Huizen-Dordrecht-

79 De *û*-woorden met umlaut - zoals Duits *läuten*, *schneuzen* enz. - doen hier niet ter zake omdat, naar we zagen (noot 76), alle *û*'s zich in het Middelnederlands tot *ü̂* (later *ui*) hebben ontwikkeld, onafhankelijk van het feit of ze oorspronkelijk umlaut hadden of niet.

80 De Hoogduitse vorm *suchen* gaat (in tegenstelling met Eng. *to seek*) terug op een vorm zònder umlaut, maar in de umlautende gebieden in Nederland en Neder-Duitsland heerst algemeen de vorm met umlaut.

ZOEKEN
(ENG. TO SEEK)
zoeken
zoeke
soeken
soeke
zu(u)ken
zu(u)ke
su(u)ke
zuəken
suəken
zeuken
zeuəken
zeuke
zo(u)ke
siekje

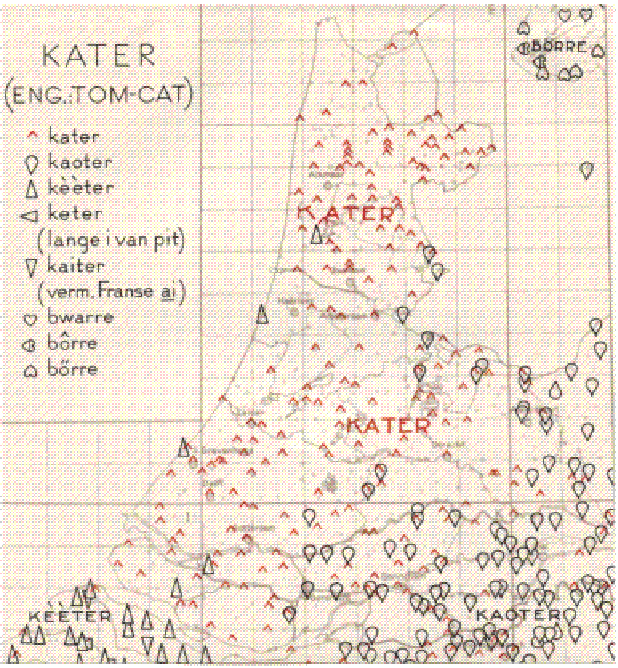
Antwerpen het oostelijke umlaut-gebied zich begint af te tekenen dat, voor zover het buiten ons fragment valt, vrijwel homogeen umlautend is (het aantal uitzonderingen is te verwaarlozen gering en kennelijk aan Hollandse of schrijftaal-invloed te danken; men kan aannemen, dat een 'echt' dialectische vorm-zònder-umlaut in de oostelijke dialecten 'onmogelijk' is).

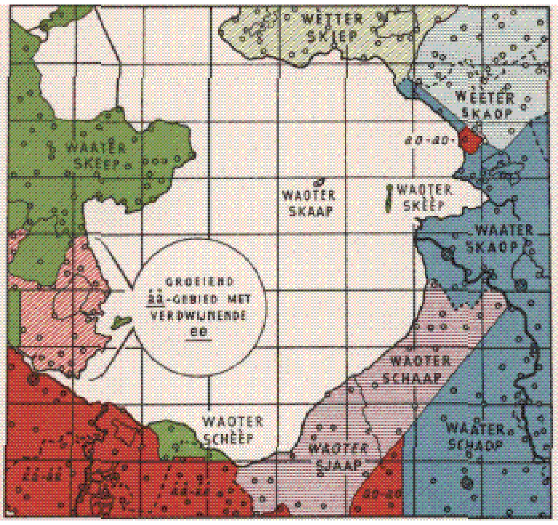
4. Herkomst van de lange Afrikaanse *aa*

Wanneer ik ter algemene illustratie van de toestand in de bakermat allereerst een kaartje van 'kater' geef (fragment van de kaart van mej. HABERMEHL in Taalatlas II 15) dan is deze keuze in zoverre niet gelukkig, dat (naar mij achteraf blijkt) het woord 'kater' in Afrika eigenlijk nauwelijks bekend is (al wordt het wel in de woordenboeken geregistreerd). Anderzijds beantwoordt dit kaartje toch wel aan ons doel, daar er vrij goed op uitkomt, hoe 'de' *a* van het abc in het westen van Nederland wordt uitgesproken. Afgezien van de *èè* van Zeeland + Goeree-Overflakkee + enige verspreide *èè*-plaatsen, heerst in Holland de *aa*-uitspraak. De *ao*-uitspraak doet zich op ons kaartje voor als 'oostelijk'. Hierbij moet men wel bedenken, dat de toestand sterk is geflatteerd ten gunste van de *aa*-uitspraak. Zo hebben Amsterdam en Utrecht, naar algemeen bekend is, een geronde uitspraak, al hebben de inzenders die niet aangegeven. Het zou mij niet verwonderen, wanneer de mondelinge enquête (en alleen die kan in dit geval de isoglossen met stelligheid aan het licht brengen) in grote trekken zou uitwijzen, dat tegenwoordig de *aa* Hollands (met uitz. o.a. van Amsterdam en omgeving en van het oosten van de Alblasserwaard + Vijfherenlanden), de *èè* Zeeuws en de *ao* Utrechts en Brabants is. Aldus in grote trekken de normaal-gewestelijke uitspraak van 'de' *aa*.

De toestand van de *aa*-woorden is in het Afrikaans al zeer eenvoudig: gerekte *ā* en oorspr. lange *â* zijn samengevallen, zodat in de uitspraak generlei verschil gemaakt wordt tussen de *ā* van *aap* (os. *apo*), *haas* (ohd. *haso*), *haal* (os. *halon*), *naam* (os. *namo*) enerzijds en de *â* van *skaap* (os *skâp*), *raas* (on. *râsa*) *kwaal* (os. *quâla*), *kraam* (mnd. *krâm (e)*) anderzijds. Afgezien van luttele anomalieën is dus de toestand zoals in de Nederlandse school- en leestaal.

Voor hen, die het Afrikaans uitsluitend als een op drift geraakt Nederlands 'AB' beschouwen, is er dus eigenlijk niets bizonders aan de hand. Maar wie het Afrik. als een soort van mixtum compositum van verschillende Nederlandse (en Nederduitse) dialecten ziet, dient er zich toch even rekenschap van te geven, dat deze eenvoud geenszins eigen is aan de Nederlandse (en Nederduitse) d i a l e c t e n .

KATER
(ENG.:TOM-CAT)
kater
kaoter
kèèter
keter
(lange i van pit)
kaiter
(verm. Franse ai)
bwarre
bôrre
bőrre
BÖRRE
KATER
KATER
KÈÈTER
KAOTER

WETTER SKIEP
WEETER SKAOP
WAATER SKEEP
WAOTER SKAAP
WAOTER SKEEP
WAATER SKAOP
GROEIEND
àà-GEBIED MET
VERDWIJNENDE
ee
WAOTER SCHAAP
WAOTER SCHEEP
WAOTER SJAAP
WAATER SCHAOP

Op bijgaand kaartje (overgenomen uit NTg XXVIII (1934) 65) heb ik daarom de uitspraak van de vocaal in 'water' (oorspr. *ā*) en die in 'schaap' (oorspr. *â*) in kaart gebracht. Wanneer we de zaak vanuit het centrum van ons land bezien, dan kan men in deze woorden drieërlei gedrag opmerken:

1. Ten noorden en noordwesten van de Zuiderzee geldt vanouds het Fries-Hollandse principe: de *â* is palataler dan de *ā* (kortweg *waater-skeep*). Op de kaart is dat gebied groen gekleurd (in twee schakeringen, daar deze twee gebieden niet in alle opzichten over een kam geschoren kunnen worden).
2. Ten oosten van de Zuiderzee heerst het diametraal tegenovergestelde 'oostelijke' principe: de *ā* is palataler dan de *â* (kortweg: *waater-skoap*). Het gebied is blauw gekleurd, in twee schakeringen, die echter verm. taalhistorisch niet heel belangrijk zijn. Veeleer moeten deze blauwe gebieden als westelijke uitlopers van een min of meer uniform *aa-oa*-gebied worden beschouwd, dat zich nog een aanzienlijk eind ten oosten van onze rijksgrens uitstrekt (dat echter in Noord-Drente eindigt; hier en in Groningen zijn nl. *â* en *ā* - evenals in Brabant - samengevallen).
3. Ten zuiden van de Zuiderzee zijn, behalve in het Gooi, *â* en *ā* samengevallen (op de Veluwe is weer een secundaire f o n e t i s c h e differentiatie in dit samenvallingsproduct ingetreden). Het zuivere samenvallingsgebied is rood gekleurd.

VAN GINNEKEN heeft in Ras en Taal 46 en 47 een paar *a*-kaartjes gepubliceerd, waarvan ik voor de curiositeit alleen het rechtse even onder de loupe wil nemen en wel in 't bizonder het wigvormig gebied, dat vrijwel de hele kop van Overijsel en een stuk van Drente zou omvatten en dat zich zou kenmerken door '*ao* voor dentalen zonder umlautsfactor en *a* voor labialen en velaren'. Dit gebied is, zoal niet van plaats tot plaats, dan toch van gemeente tot gemeente persoonlijk door mij geëxploreerd en ik kan de lezer verklaren, dat mij van een dergelijke ontwikkeling niets gebleken is en dat ik dus mijn 'water-schaap'-kaartje handhaaf[81]. Wanneer HELLINGA zegt: 'Dat [door KLOEKE ontworpen] beeld moet men retoucheren naar kaart 9 en 10 uit Ras en Taal' (Opbouw 304), dan berust dat waarschijnlijk op de overweging dat de man, die het laatst het woord voert, ook het best

81 Als altijd: aanvullingen (met naam en plaats genoemd) zullen gaarne worden aanvaard. Maar tot dusver zijn ze mij niet geworden. Het feit dat VAN GINNEKEN, ofschoon mijn kaartje vóór het zijne is verschenen en de plaatsen zorgvuldig zijn aangegeven, daarover eenvoudig 'heen loopt' (zonder het ook maar te noemen) is kenmerkend voor de 'vrijheid' waarmee zijn kaartjes zijn ontworpen.

op de hoogte geacht kan worden. Het is daarom misschien niet ondienstig om ook op de zienswijze van anderen de aandacht te vestigen. Uit de ‘wielen’-kaart (Taalatlas III 7) blijkt dat men in de kop van Overijsel alleen *raeden* en *raden (s)* kent. Slechts BLOKZIJL heeft (zoals op grond van de ‘water’-kaart is te verwachten) *raodn.* Op TE WINKEL's *aa*-kaart is van VAN GINNEKEN's wig geen spoor (terwijl toch het Noordveluwse differentiëringsgebied over 't geheel juist is weergegeven). Ik leg er de nadruk op dat de ‘wielen’-kaart op een recente schriftelijke enquête berust, de kaart van TE WINKEL op het AG-materiaal en mijn ‘water-schaap’-kaart op eigen mondelinge enquête. Materiaal dus van zeer verschillende herkomst, maar het is unaniem in het logenstraffen van VAN GINNEKEN's kaartje.

Het is zonder meer duidelijk dat de onder 1 en 2 genoemde dialectgebieden als leveranciers van de Afrikaanse ‘eenheids’-*aa* niet in aanmerking kunnen komen. Richten we dus thans onze aandacht op het rode gebied met eenheids-*aa* (in dit geval met *åå*-timbre).

Op de kaart is reeds te kennen gegeven dat dit gebied groeiende is en dat in 't bizonder de *ee* van de groep *scheep* enz. bezig is te verdwijnen. Zo ligt de veronderstelling voor de hand ‘dat Amsterdam en omgeving een hap uit een van Hilversum tot Den Helder homogeen Noordhollands *waater-scheep*-gebied heeft gevreten’. In het Amsterdamse dialect zelf maakte men trouwens (naar L. TEN KATE, Aenl. I, blz. 155 ons inlicht) in de 18de eeuw nog verschil in uitspraak tussen *â*- en *ā*-woorden (vgl. ook mijn opstel over De Amsterdamsche volkstaal voorheen en thans in Med. NA Lett. Dl. 77).

Het echte gebied met eenheids-*aa* moet dus waarschijnlijk wel in het zuiden van Holland en in Utrecht gezocht worden.

‘Dat in onze Brab. dialecten de oorspronkelijk lange *a* en de gerekte *a* in één klank versmolten zijn’ noemde reeds GOEMANS een overbekend feit (Leuv B VI, 275 noot 2). Met dien verstande dat *â* en *ā* in oostelijk Brabant nog duidelijk uit elkaar worden gehouden (vgl. reeds V.D. BRAND in Onze Volkstaal I (1882) 84 noot, vgl. II 162-3). En zo is men geneigd verband (ook geografisch) aan te nemen tussen Utrecht - Zuid-Holland enerzijds en kern-Brabant anderzijds.

Nu zal men wel onwillekeurig geneigd zijn, het gehele gebied van Utrecht met zijn ‘donkere’ *åå* rood te kleuren, maar voor Zuid-Holland (met name voor de streek waar het *åå*-timbre niet meer heerst) zou ik deze kleur niet voor mijn rekening willen nemen. Zo is het OPPREL ‘niet gelukt te ontdekken, volgens welken regel de oude ă nu eens tot *ā*, *aa* en dan weer tot *ae* geworden is’ (blz. 4). Hij voegt er aan toe dat aan wgm. *â* bijna zonder uitzondering *ā*, *aa* of *ae* beantwoordt: ‘Ook hier is het mij niet gelukt de oorzaak van dit verschil in uitspraak

te vinden' (blz. 5). Wie zich wel eens in de Zuidhollandse dialectverhaaltjes in 'Van de Schelde tot de Weichsel' heeft verdiept, zal in de gevolgde spelling ook niet altijd lijn ontdekken[82]. Ik geloof dan ook dat OPPREL de spijker op de kop treft, wanneer hij zegt: 'Waarschijnlijk moet dus de oplossing gezocht worden in de onzuiverheid van het dialect' (voor de term 'onzuiverheid' zie boven blz. 51).

Een en ander doet uitkomen dat de eenvoudige toestand in het Afrikaans allerminst als een vanzelfsprekend feit kan worden beschouwd.

Wel staat het vast, dat noch het (groene) Fries-Noordhollandse nòch het (blauwe) 'oosterse' principe verband houdt met het Afrikaanse 'eenheids'-principe. Maar wie geneigd is de bakermat van de Afrikaanse eenheids-*aa* in de Utrechtse of Zuidhollandse d i a l e c t e n te zoeken, komt evenmin geheel op zijn kosten. Er mogen in Zuid-Holland tal van plaatsen (vooral in het westen) zijn met eenheids-*aa*, voor andere staat dat allerminst vast. Het voor Moordrecht ingevulde formulier van het AG b.v. doet zelfs de gedachte opkomen aan differentiatie van *â*- en *ā*-woorden. Ten aanzien van het (nog zo slecht onderzochte) Utrecht lijkt het geprononceerd 'donkere' karakter[83] van de *åå* (zozeer herinnerend aan de Braobantse *ao*) een overwegend bezwaar voor het aannemen van verband met de Afrik. toestand[84].

Vragen we dus nogmaals: waar komt de Afrikaanse eenheids-*aa* vandaan, dan kunnen we met stelligheid antwoorden: niet uit Noord-Holland of de oostelijke provinciën, maar we kunnen er op zijn hoogst schoorvoetend aan toevoegen dat de vermoedelijk chaotische toestand in de Zuidhollandse dialecten misschien een gunstige bodem voor een vereenvoudiging tot eenheids-*aa* kan hebben gevormd. Dat hiermede het werkelijke agens nog niet is onderkend, behoeft geen betoog.

In mijn art. NTg XXVII (1933) 83 heb ik er reeds de aandacht op gevestigd, dat ook voor de beschaafde Nederlandse *aa*, 1° als samenvallingsproduct èn 2° gebruikt vóór alle consonanten, geen autochthone bakermat is te vinden, wat noodzakelijk tot de conclusie moet leiden, dat dit verschijnsel niet van d i a l e c t i s c h e herkomst is, maar

82 Voor Goudswaard en Ridderkerk b.v. kon ik in het gebruik der spellingvarianten *oa* en *ae* geen vaste regels waarnemen. Door het feit dat oorspronkelijke *ae*-dialecten kennelijk op grote schaal *aa*-woorden (maar met *oa*-uitspraak) uit de gemeenlandse taal overnemen, wordt het overzicht in de zuidelijke Zuidhollandse gebieden er niet gemakkelijker op.

83 Het 'donkere' karakter van de Afrik. *aa* wordt (of werd althans) door de Afrikaners ten stelligste ontkend (zie o.a. LE ROUX, blz. 52).

84 HELLINGA heeft erop gewezen, dat het 'donkere' karakter van de Utrechtse *aa* omstreeks 1640, blijkens de spelling *oo* voor *aa* reeds vaststaat (Opbouw 307). Hierbij zij opgemerkt dat BEETS van mening is, dat in 't geen aan deze personen wordt in den mond gelegd, geen enkel Utrecht-isme is te ontdekken'. (Ts XLVI (1927) 215).

HISTORISCH-
GEOGRAFISCHE
LANDSCHAPPEN
VAN
HOLLAND
EN
UTRECHT
(NAAR H.J. KEUNING)
RIJNLAND
DELFLAND
OVERKWARTIER
ALBLASSERWAARD
HOEKSCHE WAARD

als beschavingsproduct moet worden beschouwd. Geldt dit ook voor de Afrik. *aa*? Mocht dit inderdaad zo zijn, dan heeft de dialectgeografie verder geen vat op dit probleem. We zullen er beneden blz. 103, 226 in ander verband nog even op terugkomen.

Opmerking naar aanleiding van het kaartje op blz. 62.

De in § 1-4 behandelde feiten wettigen het vermoeden, dat het stamland in het westen gezocht moet worden en dat we bij ons verder onderzoek dus ons zoeklicht speciaal op Holland en onmiddellijk aangrenzende gebieden zullen moeten richten (zoals in de nu volgende §§ zal blijken). Hiervoor is enig inzicht in de historisch-geografische structuur van het westen onontbeerlijk. Het scheen mij aangewezen om hier een fragment op te nemen van een historisch-geografisch kaartje, dat ik aan de vriendelijke medewerking van Prof. H.J. KEUNING heb te danken (men vindt het in zijn geheel gepubliceerd in diens werk 'De historisch-geografische landschappen van Nederland).

5. Oude gevallen van lange vocalen mèt umlaut; de doubletten *laag /leeg*[85]

Bij de constatering (boven blz. 55) dat de West-Nederlandse kuststrook èn het Afrikaanse taalgebied de enige Germaanse taalgebieden zijn, waar van enigerlei invloed van umlaut op lange vocalen geen sprake is, past een kleine aanvulling; volledigheidshalve, niet omdat het principe erdoor wordt aangetast. Er zijn een paar Nederlandse woorden, nl. *beuk*, *bleu* en *sneu* en de in enkele westelijke plaatsen nog voorkomende woorden *meu* 'tante' en *Weunsdag* 'Woensdag', die wèl umlaut hebben[86]. Algemeen is het gevoelen dat de woorden *beuk*, *bleu* en *sneu* aan oostelijke dialecten ontleend zijn, een veronderstelling, die te waarschijnlijker is, omdat daarnaast in het westen de vormen *boek*, *bloo(d)* en *snood* bestaan.

Van genoemde doubletten is er één stel ook naar Afrika meegekomen waar men immers *beukehout* naast *boekenhout*[87] kent (VON WIELLIGH, Ons geselstaal 194).

85 Men zou geneigd zijn, de doubletten *kaas-kèès* daarmee op één lijn te stellen. Ik heb die beneden blz. 81 vv. in ander verband besproken en moet het aan de lezer overlaten, de vele punten van gelijkenis zelf te constateren. Maar er is ook verschil: vooral ten aanzien van de uitspraak (in Afrika en in patria). Een definitief oordeel zal men zich eerst kunnen vormen, wanneer men fonetisch beter georiënteerd is. Men heeft hier klaarblijkelijk met gevallen te doen, die zonder een nauwkeurige mondelinge enquête moeilijk beoordeeld kunnen worden.

86 Nog meer gevallen genoemd door VERDENIUS in Ts LXII (1943) 201-7.

87 Dat het Afrik. *beukehout (boekenhout)* niet hetzelfde is als ons 'beukenhout' doet hier natuurlijk niet terzake. Een dergelijke overdracht van Nederlandse namen op andere, Afrikaanse, begrippen is overbekend. (Zie blz. 345 vv.)

Met Holl.-dialectische *Weunsdag*[88] naast het gewone *Woensdag* en met *meu* of *meut*[89] naast *moei* is het een ander geval. Het zijn blijkbaar zogenaamde ‘ingwaeonismen’, met welke vage naam men voorlopig niet heel veel anders aanduidt, dan dat het overblijfsels zullen zijn van een Westgermaans dialect dat langs onze kusten gesproken werd en dat blijkbaar in menig opzicht verwant was met het Fries (dat eveneens de umlaut van lange vocalen kent); vroeger bediende men zich ook wel van de term ‘Anglofriese taalverschijnselen’.

Of het naast elkaar voorkomen van *leeg* en *laag* met een soortgelijke kwestie samenhangt, kan men niet met zekerheid zeggen. Zij die overtuigd zijn dat het westen nooit umlaut van lange vocaal heeft bezeten, zullen bijgaand *laag/leeg*-kaartje wel aldus interpreteren, dat het oostelijke *leeg*-gebied een, betrekkelijk recente, uitloper heeft gekregen die zich in de loop der jaren (of liever eeuwen) over het zuiden van Zuid-Holland en over Zeeland heeft uitgestrekt. Met gevallen als *meu(t)* en *Weunsdag* voor ogen, die duidelijk ‘relict’-habitus hebben[90] is echter de omgekeerde opvatting evenzeer verdedigbaar. Dat een boomnaam als de *beuk* in het boom-arme westen kon worden geïmporteerd, zal men aanvaardbaar achten, maar hoe moet men zich een op-drift-raken van een qualitatief adjectief als ‘laag’ (zo innig verbonden met het gehele polder-vocabulaire) eigenlijk voorstellen? Een op eigen houtje ‘Wandern’ van een dergelijk woord is te minder waarschijnlijk, daar men te doen heeft met een reeks tamelijk geisoleerde gebieden (in hoofdzaak eilanden). Opgemerkt dient te worden dat over 't algemeen juist de in taal meest conservatieve plaatsen de *leeg*-vorm bezitten. Ik voor mij ben dus veeleer geneigd, de *leeg*-vorm in deze gebieden als de oudste te beschouwen, terwijl de *laeg (laag)*-vorm behoudens bizondere plaatselijke omstandigheden, uit het Algemeen-Beschaafd-of-Onbeschaafd kan zijn opgenomen[91]. Men toetse deze mening aan de kaart en overtuige zich dat het homogene Zuidhollandse *laag*-gebied juist daar begint waar de eilanden ophouden en waar dus vanouds een meer algemeen verkeer mogelijk is geweest.

Het aardige van dit specifiek-westelijk-Nederlandse *laag-leeg*-probleem (hoe men het ook wil beoordelen) is nu, dat het misschien[92] weer met huid en haar naar Afrika is overgebracht. Een aanwijzing

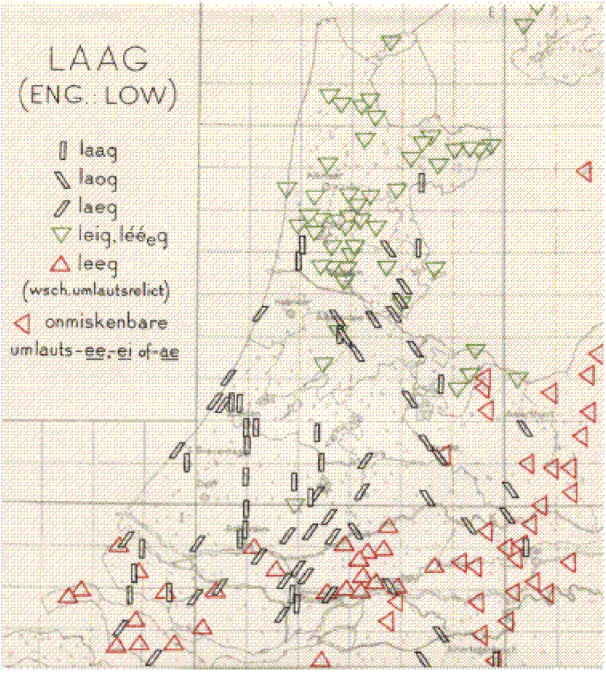
88 Vgl. Ts LV (1936), 148-156.

89 Vgl. o.a. het Haags Woordenboekje (Ts LVII (1938), blz. 15-56).

90 Voor Afrikaners is de waarschuwing misschien niet overbodig, dat ik het oog heb op Europese taalontwikkelingen uit de tijd van vóór de schriftelijke overlevering.

91 Niet zonder betekenis is b.v. een staat van zaken als in Oud-Beierland, waar *leeg* normaal is, terwijl *laeg* in figuurlijke zin gebruikt wordt: *ən laegə daad* (OPPREL 5).

92 Beneden blz. 68 wordt ook nog een andere mogelijkheid besproken.

LAAG
(ENG. LOW)
laag
laog
laeg
leig, léé$_e$g
leeg
(wsch. umlautsrelict)
onmiskenbare
umlauts-ee, -ei of -ae

dat we ons ‘branden’ als we zouden gissen dat de kern van de bakermat van het Afrikaans in hoofdzaak op de overgang van *laag*- en *leeg*-gebied gezocht zal moeten worden? Bij het aftasten van die streek zullen we echter moeten rekening houden met de mogelijkheid dat de *laag*- en *leeg*-gebieden sinds de 17de eeuw een zekere vervorming kunnen hebben ondergaan.

Bij het in kaart brengen van het woord ‘laag’ ziet zich de tekenaar voor een eigenaardig gewetensconflict geplaatst. Afgezien van de normaal te verwachten streken met *ae*- of *oa*-achtige vocaal vindt men nl. gebieden met *èè*- of *ee*-achtige vocaal, waarmee men echter in zoverre voorzichtig moet zijn, dat deze - al naar de geografische ligging - als umlautsvocaal moet worden geïnterpreteerd, dan wel als normale representant van een wgm. *â* (geldende voor alle *â*'s mèt of zonder umlaut). Geeft men nu mechanisch alle varianten van ‘laag’ (teruggaande op wgm. **lâƶi(a)*- dùs umlautfähig) op de kaart weer, dan ziet de beschouwer zich voor een veelheid van vormen geplaatst, waaraan hij zonder verder commentaar geen touw kan vastknopen.

De allesbeheersende kwestie voor ons is namelijk, of de *ee* van het Zuidhollandse *leeg* op autochthone umlaut berust ja dan neen. Een dialectkaart van ‘laag’ alleen kan daarop geen antwoord geven. Slechts wanneer daar de kaarten van andere *a*-woorden (en van woorden met lange umlautfähige vocaal) bij gepresenteerd werden, zou de lezer zich op grond van de kaarten een eigen oordeel kunnen vormen. Ik kon er niet toe overgaan om mij het omslachtige en zéér tijdrovende werk van zoveel kaarten ten behoeve van één enkel speciaal punt te getroosten en zou dus feitelijk het denkbeeld van een ‘laag’-kaart moeten prijs geven, daar zij nodeloos verwarring zou stichten.

Het gemis kan echter provisorisch worden verholpen door voor dit bizondere geval afstand te doen van een rigoreuze toepassing van het principe der synchronistische geografische beschrijving en ook taalhistorische overwegingen bij de cartografische groepering der schrijfwijzen te laten gelden. De lezer zij dus gewaarschuwd, dat in dit bizonder geval de kaart niet het primaire is: mijn commentaar is in dit geval niet geschreven bij mijn kaart maar omgekeerd mijn kaart ontworpen, nàdat ik mij een interpretatie van het kaartbeeld had gevormd. Mijn persoonlijke commentaar en de kaart zijn in dit bizonder geval dus onafscheidelijk.

Wanneer in Afrika de vorm *leeg* met palatale vocaal voorkomt, dan kan die *ee*-vocaal op umlaut berusten, die naar wij zagen volgens ouderwetse neogrammatische opvattingen alleen in het oosten geregeld kan voorkomen (zie voor de umlaut van lange vocalen de ‘zoeken’-kaart blz. 55) of wel hij zou kunnen wijzen naar Noord-Holland (zie de

vocaal van het umlautloze *skeep*). Dit laatste is m.i. onwaarschijnlijk, omdat de *ee*-achtige vocaal in Noord-Holland geenszins representatief is uitsluitend voor de umlauts-*â*, maar geldt voor àlle *â*-woorden (ook diegene die nimmer umlaut gehad hebben). De voorstelling van zaken, zoals KARSTEN, Het dialect van Drechterland I, § 19 die geeft betekent een stap terug tegenover BOEKENOOGEN § 28. Hoe kan KARSTEN van de vijf woorden *geif*, *keis*, *leig*, *leigte*, *weig* zeggen dat '*i*-mutatie' de *ei* heeft veroorzaakt, wanneer hij op dezelfde bladzijde niet minder dan 18 gevallen geeft, waar van umlaut geen sprake kan zijn? Men houde zich vooralsnog dus liever aan de oude regel van BOEKENOOGEN, dat de *â*-woorden (behoudens enkele nieuwere ontleningen uit het algemeen Nederlands) in het huidige Noordhollands normaliter *ê (ee)* hebben (dus natuurlijk óók in die gevallen waar oorspronkelijk een oude *i* volgde). Van umlautfähigkeit van g r o e p s v e r b a n d e n[93] met vanouds lange vocalen in Noord-Holland blijkt nergens.

Aan het wonder nu dat van de ruim vijftig *ê (ee)* < *â*-woorden die nog in het Noordhollands kunnen worden aangetoond, juist alleen het woord *lêg* zijn weg naar Afrika zou hebben gevonden kan men moeilijk geloven[94]. Het argument dat de kwaliteit van het Noordhollandse foneem een andere is dan van het Afrikaanse wil ik dan nog niet al te zwaar laten wegen. In Noord-Holland vindt men merendeels *ai*, *ei*, 'de klank van escape' of (zo er al van een monoftong sprake is) een open *ee*- of zelfs *èè*-klank (zie het kaartje in NTg XXVII (1933) 17). Ik heb nu eenmaal, om technische redenen, moeten normaliseren, maar acht het mijn plicht de lezer voor de d a a r van uitgaande suggestie te waarschuwen.

Over de *leeg*-vormen van het Utrechts-Gelders gebied, dat zich ook overigens door umlaut van g r o e p s v e r b a n d e n met lange vocalen kenmerkt, kan ik kort zijn. Het is waarlijk niet nodig voor dit ene woord Afrikaanse ontlening uit dialecten met zo evident niet-

93 Men vervalle echter ook niet in een al te groot doctrinarisme door umlaut van lange vocalen in Holland a priori voor onmogelijk te verklaren. Ik verwijs naar de Noordhollandse *Weunsdag*-gevallen (zie Ts XL (1936 148 vv.). Maar dit zijn rariteiten die niet in het Hollandse fonologische systeem passen. Voorlopig zou ik ze als relicten van een ander, ouder dialect willen beschouwen. Over *zuutjes* zie beneden blz. 139.

94 Billijkheidshalve zij opgemerkt dat ik links van Sloten een 'Noordhollands' driehoekje heb gezet, ofschoon in het materiaal geen andere *ee*-voorbeelden voor *â* zijn opgegeven. Maar in de eerste plaats wordt deze vorm *leeg* naast *laag* opgegeven en in de tweede plaats geldt de opgave eigenlijk niet voor Sloten maar voor de 'Haarlemmermeer inzonderheid de streek nabij Sloten en Hoofddorp' (een nieuw gebied dus), terwijl het gehele materiaal nogal Amsterdams aandoet. Daar dit gedeelte van de Haarlemmermeer bovendien in hoofdzaak door Noordhollanders gekoloniseerd is zal de *leeg*-vorm wel Noordhollands zijn. Vgl. trouwens de toestand in Aalsmeer, waarvan het dialect een onmiskenbaar Noordhollands cachet draagt.

Hollandse habitus aan te nemen, daar immers de *leeg*-vorm, zoals op de kaart blijkt, ook Zuidhollands is.

Wanneer wij nu andermaal de vraag stellen: Is Zuidholl. *leeg* ontlening of oud relict? dan meen ik ten slotte, dat de laatste mogelijkheid de voorkeur verdient om de volgende redenen:

1. Het zou vreemd zijn, dat de autochthone bewoners van Zuid-Holland een zo echt volks- en a.h.w. polderwoord aan hun oostelijke naburen ontleend zouden hebben.
2. Ook in Zeeland komen *ee*-vormen (duidelijk verschillend van de overige *ae*-woorden) voor.
3. TE WINKEL heeft er reeds de aandacht op gevestigd (TAG 2 S. XV (1898), blz. 97), dat blijkens VAN GHERWEN's Voorloperken blz. XLIII in Rotterdam anno 1624 een vorm *laeg* gebruikelijk was, waarvan de vocaal uitdrukkelijk werd onderscheiden van de woorden met *aa.* Verder dat men de vorm 'ook bij VONDEL, HUYGENS en in den statenbijbel kan lezen'. (Zie over dit laatste ook HEINSIUS 15).
4. In vergelijking met andere eenlingen die in Holland als 'relicten' uit hun groepsverband zijn getreden als *Weunsdag*, *meut*, *uis*, *boer*, *snoet*, *grienen*, *siepelen* en consorten valt *leeg* stilistisch niet uit de toon.

Uit de Afrikaanse 'laag'-kaart van LOUW (in zijn Taalgeografie) valt op te maken dat de vorm *laag* in en nabij de Kaapstad overweegt, terwijl in het noorden een vrij duidelijke voorkeur voor *leeg* bestaat. Mogelijk berust de haast volledige verdringing van *leeg* uit de omgeving van de Kaapstad op 18de- en 19de-eeuwse Hollandse cultuurinvloed vanuit de Kaapstad. Terwijl *laag* daar door de Hollandse beambtentaal geprotegeerd kon worden[95], heeft echter *leege* en *leegte* altijd de machtige steun van de Statenbijbel gehad (zie HEINSIUS 15).

Bij dit alles mogen we echter niet uit het oog verliezen, dat *laag* en *leeg* tot op de huidige dag in een groot deel van Afrika typische doubletten gebleven zijn. Het (zuidelijke) Zuid-Holland is òf in de 17de eeuw nog onvermengd *leeg*-gebied geweest (zie ook de uitspraak van VAN RIEBEECK, beneden blz. 293) òf wel de toestand is toen reeds ongeveer geweest, zoals uit het huidige kaartje valt op te maken. In het eerste geval is in plaats van de oorspronkelijke *leeg*-toestand onder d e z e l f d e voorwaarden (nl. invloed van het Hollandse 'AB') i n N e d e r l a n d z o w e l a l s i n A f r i k a een doubletten-gebruik in zwang gekomen, in het tweede geval is het doubletten-gebruik reeds van de aanvang af naar Afrika geëxporteerd. Het feit dat reeds DE SMIT en MEERHOFF zich van de *aa*-vormen bedienen (zie beneden blz. 310 en 324) pleit voor de laatste veronderstelling.

95 Een vergelijking met de 'aardappel'-kaart van A. COETZEE (Tydskr. v. Volkskunde I (1944-5) 124 dringt zich op. Zie beneden blz. 103.

6. De intervocalische *d*

'1. Tussen een geaksentueerde, gerekte vokaal of diftong *(aa*, *ee*, *ie*, *oe*, *ou*, *y)* en toonloze *e* wordt *d* gesynkopeerd....*ouer*, *wyer*, *breeer*, *kouer...foer....faar.* 2. Tussen geaksentueerde *ā*, *ō*, *oe* en toonloze *e* gaat *d* over tot *i*: *baaie*, *blaaie*, *paaie*, *skilpaaie*, *gebooie*, mrv. van *bat* ('t mrv. is ook *batte*), *blat*, *pat*, *skilpat*, *gebot*; *goeie*, attrib. vorm van *goet*, *poeier*, Ndl. *poeder* naast *poeier*'. (T.H. LE ROUX 108-9).

Dat we onder 1 met een westelijk Nederlands (en Brabants) verschijnsel te maken hebben, blijkt uit een vergelijking der Hollandse vormen *ouwer*, *wijer*, *brejer*, *kouwer* met oostelijke vormen als *older*, *wieder*, *breder*, *kolder* enz. Hiermee is echter niet gezegd dat synkope van *d* in het oosten overigens niet bekend is. In tegendeel: vormen als *rīēn* 'rijden', *knēēn* 'kneden', *moer* 'moeder' zijn zowel in Oost-Nederland als in Neder-Duitsland zeer verbreid, eveneens *tīē* voor *tide* enz. Maar hier is sprake van wegvallen van *d* mèt daarmee gepaard gaand syllabe-verlies en dat is een zo algemeen verbreide klankontwikkeling, dat het stamland er niet mee kan worden gelocaliseerd. Met deze korte opmerkingen over verschijnsel 1 kunnen we te eer volstaan, omdat de onder 2 genoemde ontwikkeling een karakteristieker eigenaardigheid is, die historisch en dialectgeografisch wat beter houvast geeft.

Het is vooral VAN HAERINGEN geweest, die in Ts XLVI (1927) 1 vv. en 257 vv. ons inzicht in deze kwestie verhelderd heeft. Vgl. echter W. DE VRIES, Intervocalische *d* in het Gronings (Med. NA, Lett. Dl 65, Serie A, no. 3). Verder kleine bijdragen over dit punt o.a. bij BEETS, Ts XLVI (1927), 220 en KERN, Ts XLVIII (1929), 94.

Vrij algemeen is men van opinie dat de *d*>*j*-substitutie na vélaire vocalen het eerst in Brabant voorkwam en dat het verschijnsel daar ook het meest om zich gegrepen heeft. Het is dan ook geen toeval dat BREDERO zich herhaaldelijk van -*j*-vormen bedient om de taal van de Spaanse Brabander JEROLIMO te karakteriseren: 'Voor Breero was blijkbaar deze *j* na vélaire vocaal een kenmerk van het Brabants en geen echt Amsterdams' (v. HAERINGEN 263).

De hypothese van VAN H. is nu verder, dat de vormen van het type *goeje*, *kwaje* enz. ten gevolge van het Zuidnederlandse culturele overwicht in de 16de eeuw in Holland burgerrecht begonnen te verkrijgen en daar toen in vrij snel tempo even algemeen zijn geworden als in Brabant. Het is geen wonder, dat W. DE VRIES deze Brabantse invloed betwijfelde, omdat hij evenmin aan de overplanting van andere Brabantse eigenaardigheden, als b.v. de diftongering, kon geloven. We kunnen ons hier echter gevoeglijk buiten deze polemiek houden,

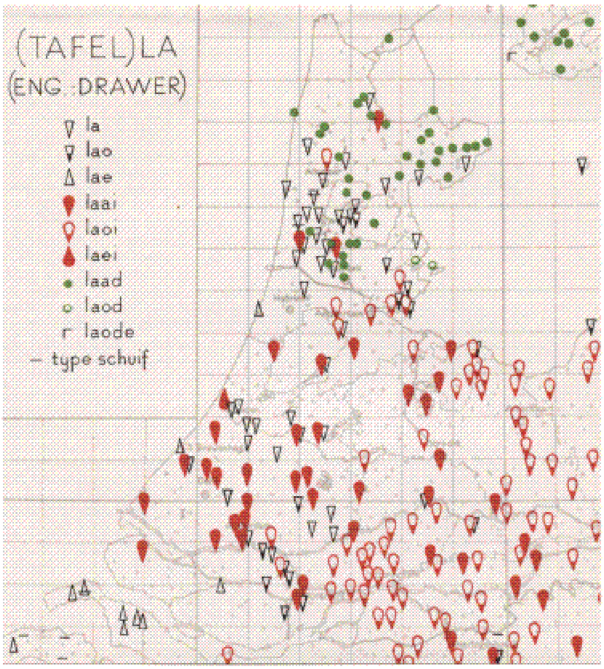
omdat ten slotte niemand ontkent, dat het verschijnsel in Zuid-Holland en Utrecht op het ogenblik bizonder algemeen is en vermoedelijk in de 17de eeuw ook al was, althans in de steden (zie v. H. 30). Dat Noord-Holland veel minder is aangetast, is reeds door BOEKENOOGEN[96] geconstateerd: 'Het wegvallen van *d* tusschen klinkers en het overgaan in *j* of *w (weer* voor *weder*, *goeie* voor *goede*, *ouwe* voor *oude)* is in N.-Holl. niet onbekend, maar het Noordhollandsch gaat in dezen geenszins zoo ver als het Afrikaansch en sommige andere Ned. dialecten. Vormen als Afr. *slaai* (salade), *laai* (lade) *roei* (roede), *kwaai* (kwaad) zijn in het Nholl. onbestaanbaar'...'In woorden eindigende op *-de* of *-te* wordt in het Nholl. de *e* steeds afgekapt; in het Ned. en Afr. daarentegen valt in bepaalde gevallen de *d* uit of gaat zij over in *j* of *w.* B.v. Nholl. *laad*, Ned. *lade*, *lâ*, Afr. *laai*; Nholl. *roed*, Ned. *roede*, *roe*, Afr. *roei*; Nholl. *blijd*, Ned. *blijde*, *blij*, Afr. *blij* enz.'.

Kortom vooral het gebied van Zuid-Holland en het aansluitende Utrecht is op het ogenblik een ware haard van *j*-invloed. Echt-Zuidhollandse vormen als *paje*, *broje* en *hoeje* zal men in Noord-Holland en de oostelijke provinciën nauwelijks horen. Dat vormen met optimale frequentie als *goeje*, *kwaje*, *doje* en *roje* een aanzienlijk groter verbreidingsgebied hebben dan het gros (ten dele strekt het *j*-gebied zich zelfs tot even over de Duitse grens uit[97]) is m.i. door v. HAERINGEN op aannemelijke wijze verklaard. Men kan ze beschouwen als éclaireurs, die buiten de eigenlijke kern zijn uitgezwermd.

Willen we dus het kerngebied afbakenen waar het verschijnsel, evenals in het Afrikaans, m i n o f m e e r als klankwet heeft gewerkt, dan moeten we niet de kaart van woorden met maximale *j*-verbreiding als *goeje* of *roje* ter hand nemen, maar b.v. die van *braje* of *laai.* Ik kies het laatste woord omdat ik hier mijn eigen materiaal uit 'zakformaat' heb kunnen aanvullen met gegevens uit het materiaal-AG.

Niet zonder opzet leg ik nadruk op het feit, dat het *d*>*j*-verschijnsel slechts m i n o f m e e r als klankwet heeft gewerkt. OPPREL (de enige die zich uit de volheid van het plaatselijke materiaal rekenschap heeft kunnen geven van het geheel der groepsverbanden) drukt zich, terecht, zeer voorzichtig uit (blz. 25) wanneer hij constateert: 'toch zijn er niet weinig woorden, die de *d* behouden. Voornamelijk zijn dit adj. op *-ig*: *noodəg*, *zēdəg*, *nijdəg*, *goedəg*[98], *bloedəg*, *spoedəg* enz.;

96 BOEKENOOGEN, Afrikaansch en Noordhollandsch, in: Melanges Kern, blz. 24.
97 AUBIN-FRINGS-MÜLLER, Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden 126 (vgl. het kaartje op blz. 125).
98 *Goejig* behoort tot mijn vocabulaire, ofschoon mijn omgangstaal toch geheel op het Noordhollands is gebaseerd.

(TAFEL)LA
(ENG. DRAWER)
la
lao
lae
laaı
laoı
laeı
laad
laod
r laode
— type schuif

maar ook andere woorden: *vadər*, *moedər*, *adəl*, *ēdəl*, *bēdələ*, *jōdə*[99], *maidə* enz. Waarom de *d* hier behouden bleef is mij, voor de meeste woorden althans, niet duidelijk'.

Wie even bladert in een Afrikaans wb. zal zich genoopt voelen tot dezelfde verzuchting. Zomin als ik dus een poging zal doen om een 'echt' Zuidhollandse of Utrechtse klankwet (met reeksen uitzonderingen natuurlijk) te forceren, evenmin zal ik de reconstructie van een ideaal 'echt' Afrikaans wagen. Zolang we niet over zéér uitvoerig materiaal beschikken, zullen we ons moeten vergenoegen met te constateren, dat de toestand èn in Zuid-Holland (Utrecht) èn in Afrika niet onder vaste regels is te brengen. Wel kunnen we als vaststaand feit aannemen, dat benoorden de grote rivieren het *d*>*j*-verschijnsel (laten we dat liefst maar beperken tot de positie na vélaire vocalen) in het Zuidhollands-Utrechtse complex het meest virulent is. Het ligt voor de hand om aan te nemen - na al hetgeen reeds in de vorige paragrafen is betoogd - dat er tussen deze virulentie en de Afrikaanse een innig verband bestaat.

Het '(tafel)la'-kaartje versterkt ons in de mening dat de *d*>*j*-substitutie een typisch 'continentaal' verschijnsel is[100], duidelijk treedt in elk geval aan 't licht dat het niet-Noordhollands en niet-Zeeuws is. Oostelijk van de lijn Dordrecht-Weesp vertaalt men *laai* (of *laoi*) zonder aarzeling. Een gelijksoortige zekerheid constateren we in de prov. Friesland en in West-Friesland ten opzichte van *laad* en in Goeree en Overflakkee ten opzichte van *lae.* In de rest van het gebied 'hinkt men op twee gedachten'. In Noord-Holland wint *la* (of *lao*) kennelijk veld tegenover het oude *laad.* Moet men eenzelfde triomf van *la* voor westelijk Zuid-Holland aannemen? Hoe komt het, dat naast het 'officiële' schrijftaalwoord *lade* de vorm *la* door moderne beschaafden hoger geapprecieerd wordt dan *laai*?

Aan het verschil tussen *aai*- en *aoi*-schrijfwijzen hechte men niet overal absolute waarde. Er zijn in Utrecht en zuidelijk daarvan tal van personen die het alfabet als *ao*, *b*, *c* opzeggen, zij schrijven natuurlijk *laai*, maat spreken in werkelijkheid *ao* of *åå.* Wel heb ik de indruk (en ik word daarin versterkt door TE WINKEL's *a*-kaart[101]) dat de donkere kleur van de *aa* in Zuid-Holland niet voorkomt, met uitzondering van de uitloper, die zich tussen Utrecht en Brabant uitstrekt (d.i. dus Vijfherenlanden + het oosten van de Alblasserwaard).

99 BEETS constateerde de Utrechtse vorm *Joyery* voor *Joderijtje*, de naam van een steeg (Ts XLVI (1927), 217).

100 Men vergelijke ook het gebied met *waai* voor 'knieholte' beneden blz. 198.

101 Men zie ook de 'kater'-kaart boven blz. 57.

7. Tweeslachtige representatie (*oo* en *eu*) van oude gerekte *u (o)* (type Afr. *koning* enz. tegenover *heuning* enz.)

Nemen we v. GINNEKEN's kaartje van het woord 'zoon' ter hand (OTt I (1932/33) 251, vgl. echter beneden blz. 98), dan kunnen we ons niet aan de indruk onttrekken dat v. G. gelijk heeft met zijn conclusie ener vroege spontane palatalisering[102]. In haar stimulerende en moedige studie 'Van **slutila* naar *sleutel*' (H Top Dial XII (1938) 33-68) maakt mej. C. VEREECKEN dienovereenkomstig voor dit type van woorden een principieel verschil tussen een oostelijk gebied met umlaut en een westelijk gebied met klankwettige palatalisering (onafhankelijk van volgende *i* of *j*). Over het bezwaar, dat umlaut ook valt onder de palatalisering-in-bredere-zin, moet men m.i. heenstappen, daar hier een duidelijk genetisch verschil is, dat ons tot het gebruik van twee termen noopt.

De theorie-VEREECKEN leidt noodzakelijk tot de opvatting, dat vormen als *koning* en *molen*[103] als autochthone dialectische vormen in Noord-Nederland feitelijk ondenkbaar zijn, tenzij men westelijk van het umlautrijke oosten (waartoe het grootste deel van Utrecht zeker behoort) nog eens oude dialect-enclaves ontdekt, waarvan op goede gronden kan worden aangenomen, dat er een, principieel tegen de draad der Hollands-dialectische ontwikkeling ingaande, ontwikkeling heeft plaats gehad.

Als een dergelijk gebied beschouwt HEEROMA geloof ik de *oe*-enclaves: 'er duiken op de meest uiteenlopende plaatsen speciaal te veel *oe*-woorden op om de *eu* op de gemeen-Zeefrankise periode te laten teruggaan' (Het Zeefrankies in Ts LIII (1934) 244[104], vgl. ook HD 89). De opvatting van *oe* als relictverschijnsel is op zichzelf aanvaardbaar, maar nergens blijkt, of is aannemelijk gemaakt, dat de *oe*-gebieden (en gebiedjes) de *oo* gepropageerd zouden hebben. Men verlieze ook niet uit het oog, dat het tot dusver bekende eigenlijke kerngebied van de *oe*-uitspraak (zie o.a. het 'honing'-kaartje blz. 86)

102 Dit was trouwens reeds in 1912 geconstateerd door VAN WIJK: 'het komt mij voor, dat we in het Holl., Zeeuws en ook wel in 't Wvla. *ö* als de klankwettige representant van gerekte *ŭ* moeten beschouwen' (Ts XXXI (1912), 309).

103 Mej. VEREECKEN noemt daarbij in een adem ook *mogen*, een vorm, die ik om zijn verbondenheid met de paradigmata der praeteritopraesentia, voorlopig liever uit het verband der gewone *oo/eu*-woorden zou willen losmaken.

104 Vgl. blz. 243: 'mogelik heeft hij [de *u*] zich in andere delen van het Zeefrankies ook wel eens in de richting van de [*o.*] ontwikkeld en is hij zodoende, zij het dan later dan in andere Frankise dialekten, toch wellicht ook in sommige delen van het Zeefrankies volkomen regelmatig met in open syll. gerekte germ. *o* samengevallen'.

oostelijk ligt van het gebied met (gepostuleerde) klankwettige palatalisering tot *eu* en bovendien te midden van (of althans vast verankerd in) het umlautrijke gebied.

Mocht iemand menen, een principieel relict-*oo*-gebied met een Noordhollands *molen*-gebied aannemelijk te kunnen maken, dan zal hij zich door kaarten als die van 'honing', 'vogel', 'zoon', 'wonen', 'koning', 'boter' weer ontwapend voelen. Voor Zuid-Holland kan men zich voor het *eu*-karakter juist weer op *meulen* beroepen[105], maar toch ook op gevallen als het Zuidhollandse *heuning*, *zeun* en *butter*. Kortom zolang in Holland geen *oo*-producerende haard is aangewezen, wordt men door de overvloed van dialectisch *eu*-materiaal wel genoopt tot het postulaat van een homogeen Hollands gebied-mèt-autochthone-palatalisering.

Waar dan de steeds weer zich herhalende *oo*-injecties vandaan komen, die wij ten onzent de-eeuwen-door waarnemen, is een vraagstuk, waarover zich reeds velen het hoofd hebben gebroken. Men heeft er Brabant wel voor verantwoordelijk gesteld, maar zowel mej. VEREECKEN als HELLINGA (Opbouw 210) verwerpen deze hypothese en wel voornamelijk omdat Brabant, voor zover het de umlautgevallen betreft, toch moeilijk als propagandist van *oo*-vormen in aanmerking kan komen[106].

Te midden der Zeeuwse eilanden is Schouwen als anti-palataliserings-gebied aangewezen door MEERTENS (OTt IX (1940/41) 164). Hiervoor pleiten vormen als *slotel*, *wonen*, *molen* en *zoge.* Een overtuigend kaartje van het Schouwse *zoge* had MEERTENS reeds gegeven (OTt VII 275), vgl. hiermede trouwens thans de kaart van het 'moedervarken' (Taalatlas I 8; een fragment daarvan is afgedrukt beneden blz. 95).

Een zekere mate van onaandoenlijkheid voor umlaut-èn-palatalisering schijnt sinds de tijd der schriftelijke overlevering te constateren voor West-Vlaanderen. Het huidige Westvlaamse *slotel*-gebied (zie de kaart bij mej. VEREECKEN) vindt misschien een tegenhanger in het rijm *molen/ghestolen* van de Oostvlaamse REINAERT I (v. 117/8)[107]. Van een

105 De Statenbijbel heeft 11 × *meulensteen* tegen 3 × *molensteen* (HEINSIUS 14).

106 Uit OTt VIII (1939/40) 123 krijg ik de indruk dat WEYNEN een virulent *oo*-gebied in Brabant aanneemt, dat enerzijds 'heel ver weg lag van het umlautskerngebied' terwijl anderzijds 'de langs de hele kust werkende spontane palatalisatie er zich niet heeft laten gevoelen'. Maar W. geeft geen voorbeelden en vermeldt ook niet, of de 'zeer veel *oo*'s' die dit gebied bewaard heeft, umlautgevallen zijn. En daarop komt het juist aan.
In dit verband zij nog verwezen naar het homogene Belgische *keuning*-gebied op het kaartje van mej. VEREECKEN.

107 Doch zie de gissing van W. DE VRIES beneden blz. 90.

principiële zuidelijke *oo*-h a a r d vind ik echter in de handboeken geen gewag. Toch kan *molen*, vanwege de umlautfähigkeit, moeilijk Brabants zijn (heel Zuid-Nederland heeft trouwens op het ogenblik *meulen*). Met taalgeografische verklaringen ten aanzien van het gedrag van dit en dergelijke woorden loopt men dus voorlopig vast. Men kan constateren dat er in het gehele westen vanouds tegenover (of misschien liever: boven) de drang tot palatalisering-zonder-uitzondering een tegenkracht is werkzaam geweest die naar behoud (of herstel) van de oude *oo*-uitspraak heeft gestreefd. Die tegenkracht kan vanuit Brabant wel begunstigd zijn, maar volgens gangbare opvatting alleen voor zover het de woorden-zonder-umlautmogelijkheid betrof. 'Schrijftaal'-woorden als *logen* en *koning* kunnen niet Brabants zijn.

Wie, als onderget., huiverig is, ze voor 'Vlaams' te verklaren[108], kan ze moeilijk anders interpreteren dan als 'spelling pronunciations'. Een woord als *logen* (nomen est omen) draagt trouwens de onwaarachtige deftigheid nog heden op het voorhoofd en het is dus met enige satisfactie, dat men in de Statenbijbel uitsluitend de volksvorm *leugen* constateert (in tegenstelling met de 'oude Nederlandsche schrijftaal', zie HEINSIUS 14). Het Middelnederlandse woord *coninc* (spr. *keunink*) leent zich krachtens de sfeer waarin het gebruikt wordt, bij uitstek tot 'spelling pronunciation' en Procrustes-oefeningen. Zo heeft het in de Middelnederlandse poëzie, tegen alle regelen in, de klemtoon kennelijk wel eens op de tweede lettergreep gehad. Vermeldenswaard is in dit verband ook de opmerking van mej. VEREECKEN 24: 'in Zeeuws Vlaanderen duiken de *o*-vormen zo maar plotseling op aan de staatsgrens en ook de uitspraak iŋ van het suffix, dat anders -*iŋk* luidt, wijst er op, dat we met een school- en nationaal woord te maken hebben'. Op contaminatie van leestaal en dialect berust ook de Zwolse vorm *konəg* (met oostelijke *g* maar zonder de autochthone umlaut). In Holland (Den Haag) hoort men tegenwoordig ook wel de uitspraak *konegin*[109], waarvan de *o* èn *g* moeilijk autochthoon 'Hollands' kunnen zijn (is de *g* aan Gelderse invloed toe te schrijven?).

Evenals de Nederlandse taalgeografie ten slotte vast loopt op het *aa*-probleem (de 'zuivere' *aa* voor *â* is m.i. beschavingsproduct, zie NTg XXVIII (1934), 84) zo ook op het *oo/eu*-probleem. Maar het komt mij voor, dat in het betoog dat HELLINGA (Opbouw 209-53) daaraan wijdt, de dialecten toch te zéér in het gedrang zijn gekomen. Wanneer H. zegt: 'De stabilisering is uitsluitend het resultaat van leren, lezen

108 Heel Vlaanderen zegt *keuning.*

109 Vgl. reeds VAN HAERINGEN in NTg XXXI (1937) 159. 'Of het als spelling pronunciation is aan te merken' durft v. H. niet uit te maken.

en schrijven' (253) dan wil ik hem wel een eind weegs tegemoet komen door 'uitsluitend' te veranderen in 'o.a.', maar ik ben geenszins geneigd om aan te nemen, dat dit alles over de hele linie nu maar heeft plaats gevonden buiten de volkstaal om.

Een afwijkend standpunt neem ik allereerst in ten aanzien van H.'s uitspraak, dat de schijnbaar willekeurige doubletten alleen verklaard kunnen worden door de theorie der dubbele accentuatie van SALVERDA DE GRAVE of beter door de theorie van TH. BAADER (246). Uit het daarop volgende betoog blijkt, dat H. deze theorie alleen wil laten gelden voor het Brabants, immers 'in het Noorden hing de toekomstige uitspraak geheel af van de spelling' (247). H. verleent hier aan het begrip doubletten een elasticiteit, die allerminst van toepassing geacht kan worden op de onderhavige *oo/eu*-woorden Me dunkt de hele sfeer van de meeste *eu*-woorden is voor ons taalgevoel zo hemelsbreed verschillend van die der *oo*-tegenhangers, dat men reeds om die reden niet van doubletten mag spreken. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken, dat H. reeds op zijn doubletten-theorie preludeert, als hij op blz. 222 zegt: 'De onverschilligheid ten opzichte van *eu* of *oo* blijkt in 1671 nog uit het antwoord op een van Moonens 'Vragen aan den Heer J.v. Vondel voorgestelt. Hoe te noemen in goet Nederduitsch'...*loge* of *leugen*? -: 'beide'. Maar is dit een bewijs van 'doubletten' in dien zin dat men in de 17de eeuw bij een en hetzelfde woord, al naar de stemming van het ogenblik, nog altijd de *oo*- en de *eu*-kant uit kon?[110] Dat dit inderdaad H.'s mening is, is later gebleken uit zijn opstel 'De wordingsgeschiedenis van de phonemen van het Nederlandsch beschaafd' (OTt X (1941/42), 169-91, waarin hij zijn denkbeelden omtrent 'dubbel-phonemen' ontvouwt: 'er is niet een woord *Meulen* naast een woord *Molen* maar er is een woord *Meulen/Molen*'. Voor de bestrijding van deze theorie der 'dubbele fonemen' moge ik verwijzen naar NTg XXXVII (1943) 64-70. H. blijkt trouwens op het standpunt te staan 'dat er in de volkstaal [in de 17de eeuw] al meer *eu* gehoord werd' (223). Dit is in strijd met wat wij in Noord-Nederland waarnemen: in het historisch verloop verliest de *eu*-groep voortdurend aan terrein.

Zoals de Haarlemmer-op-leeftijd zich nog herinnert, dat men in zijn jeugd *boekeneute* (beukenoten) zocht, zo hoorde BILDERDIJK nog 'in zijn kindschheid' de vorm *keuning* (H. 252). Geheel in dezelfde lijn ligt de constatering van Winschooten: '*oo* begint hoe langer hoe meer ingevoerd te worden voor de tweeklank *eu*' (H. 215).

110 Het stellen van de vraag bewijst reeds het tegendeel.

Passen we de retrospectie nog verder toe en trachten we door te boren naar de middeleeuwen, dan grijpen we onwillekeurig naar het werk van de Hollander WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH (1350-1408). Helaas is diens rijmkeurigheid niet al te groot, maar uit het feit, dat hij telkens *(Marien)soen* laat rijmen op *die ghoen* (degene)[111] - een woord dat op andere plaatsen[112] rijmt op *ghewoen*[113] - mogen wij naar ik meen concluderen, dat hij nog *zeun* heeft gezegd[114]. Zie ook FRANCK § 36 (anders VAN HELTEN 77) en vgl. het rijm *zoen/ghewoen* op blz. 122 der uitgave BISSCHOP-V.

Eenzelfde vermoeden rijst ten aanzien van *meugen* voor 'mogen'[115], *deur* voor 'door' en *veur* 'voor'. Ook de Hollander DIRC POTTER rijmt in Der Minnen Loep I, blz. 91: Ghi hebt u guet te hoeden *voer*/ Want waer ghi coemt, voer elken *doer*/ Suldi van hoir vernemen wael en op blz. 209: Dat hi clopt voer eens doven *duer*/ Ende staet jaer ende dach daer *voer*.

Ten onrechte maakt HELLINGA een principieel verschil tussen de ontwikkeling in noord en zuid. Ik ben overtuigd, dat we het *oo/eu*-verschijnsel moeten zien als één continu-fenomeen: historisch èn geografisch (waarbij echter schrijftaal-invloeden niet mogen worden veronachtzaamd). Van het begin der schriftelijke overlevering af heeft de s c h r i j v e r s van het westen (óók in Vlaanderen) kennelijk een gouden *oo*-standaard voor ogen gestaan. Men kan vermoeden, dat oude schrijftaaltraditie hier een belangrijke rol heeft gespeeld. Bij het verglijden van het culturele overwicht van Vlaanderen naar Brabant kon dit streven naar het *oo*-goud ten dele gestimuleerd worden door de d u b b e l e[116] standaard van Brabant waar immers het goud in niet-umlautfähige woorden werkelijk in omloop was (in tegenstelling met

111 ED. BISSCHOP-VERWYS, blz. 36, 74, 233.

112 T.a.p., blz. 90, 105, 158.

113 KARSTEN, blz. 27: *geweun*.

114 Hiertegenover hechte men aan de uitzonderingen *soen/croen* (blz. 164) en *zoen/doen* (blz. 215) niet te veel waarde. Men zal ze als eye-rime moeten beschouwen. De vocaal van 'zoon' kan toch moeilijk op drie verschillende vocalen tegelijk rijmen. De passage blz. 159: Even gheweldich, even *schoen*/ Heilighe Gheest, Vader ende *Zoon* (niet vallend onder eye-rime, althans niet zoals het in dit hs. is gespeld) doet denken aan een Brabantse reminiscentie in deze officiële formule. Ook in andere taaleigenaardigheden betoont W.v.H. zich zeer toegankelijk voor Brabantse of oostelijke invloed. Maar zelfs bij eye-rime-dichters mag men daarnaast over 't algemeen een z e k e r e mate van verband tussen rijm en eigen dialectuitspraak veronderstellen.

115 De vorm *meught* wordt o.a. nog in de Statenbijbel aangetroffen (HEINSIUS 80), vgl. trouwens blz. 73 noot 103.

116 Dubbel immers, omdat *oo* in umlautloze, *eu* in umlautfähige woorden werd gehoord.

Vlaanderen waar het vermoedelijk[117] meestal slechts op papier bestond).

Eerst met deze gecompliceerde toestand voor ogen kunnen we de toestand in het 14de-, 15de- en 16de-eeuwse Holland, zo doordrenkt met zuidelijke cultuur en taal, enigszins begrijpen. Hier moest zich een 'hinkende standaard' ontwikkelen met alle verwarrende gevolgen van dien: 'Hinkend is een niet-gewaarborgde gouden standaard; een gouden standaard, maar die, omdat alle zekerheid voor zijn behoud ontbreekt, steeds zijn heerschappij over het muntwezen kan verliezen' (WNT XV, 689).

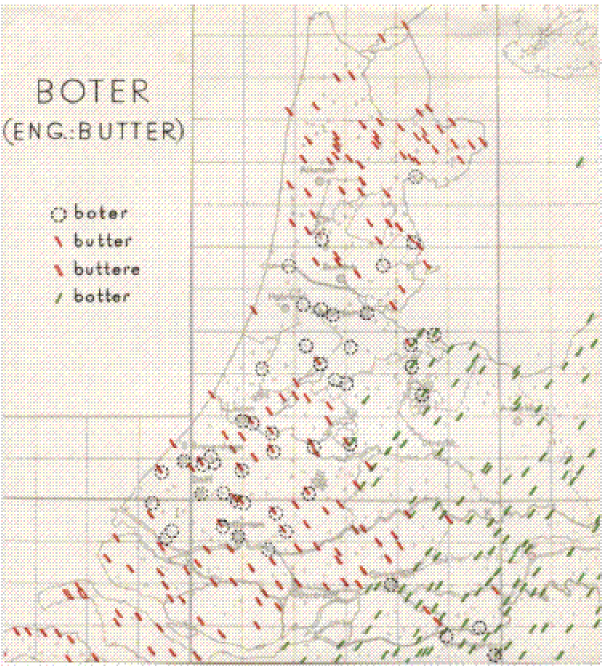
Alvorens in een volgend hoofdstuk na te gaan, hoe de situatie in Afrika bij deze schijnbaar chaotische, en toch niet te enen male ondoorzichtige, Hollandse toestand aansluit, is het nodig, dat wij de dialectgeografische situatie van verschillende tot deze groep behorende woorden nader kenschetsen. Zover mogelijk zal deze situatie door kaartjes verduidelijkt worden, in enkele gevallen moet naar andere reeds gepubliceerde kaartjes worden verwezen of met een korte algemene schets zonder kaartje worden volstaan.

A. *Botter* 'boter'

Door de hierbij gepubliceerde 'boter'-kaart wordt allereerst HEEROMA's constatering bevestigd 'dat heel Noord-Holland benoorden het IJ *butter* heeft'. Tegen de overweldigende meerderheid van *butter*-vormen wegen de 5 *boter*-cirkeltjes niet op. Wat zegt een *boter*-vorm voor Hoorn (de correspondent schrijft trouwens *bouter*[118]) wanneer men weet dat het Hoornse 'dialect' reeds lang ter ziele is? Wat men daarvoor thans uitgeeft is A(lgemeen) O(nbeschaafd) Hollands. Ook in Velzen zal niemand meer dialect verwachten. Leeft er nog een 'Edams' dialect? Bij mijn bezoek ter plaatse had ik niet die indruk.

117 Op blz. 74 vv. wordt met de mogelijkheid van een Vlaamse *oo*-haard rekening gehouden, maar het beschikbare materiaal is nog te gering om daarop als op concrete feiten te bouwen.

118 VAN GINNEKEN bewijst op zijn 'zoon'-kaart aan de *ou*-schrijfwijze te veel (en aan de overige diftong-verspreiding in Holland te weinig) eer, wanneer hij deze diftongische uitspraak constateert voor....'Westmaas, Broek in Waterland en Hoorn' (OTt I (1932/33), 251) en Hoorn zelfs door een forse lijn als 'dialect-enclave' afsnijdt. Deze *ou* is slechts te danken aan de toevallige omstandigheid, dat alleen deze drie correspondenten *ou* hebben geschreven. Maar iedere Hollander weet, dat de *ou*-uitspraak vrijwel voor heel Holland geldt. Wanneer v. G. aan Amsterdam een deftige *o*: toewijst, berust dat op de schrijfwijze van een der AG-correspondenten. Maar de ene invuller voegt eraan toe 'de *o* klinkt meestal als *ou*' en de andere 'al deze *oo*'s zweemen naar *au*'.

BOTER
(ENG.: BUTTER)
boter
butter
buttere
botter

Zo zal men ook de opgaven voor Krommeniedijk en Ilpendam met enig wantrouwen beschouwen.

Maar kan men in de driehoek Haarlem-Amsterdam-Leiden ‘dialect’-vormen verwachten? Hierin valt o.a. de in het midden der vorige eeuw drooggelegde Haarlemmermeer en verder een gebied, dat als geen ander in ons vaderland blootgesteld is aan de invloeden van het moderne verkeer: geen gebied voor ‘relicten’. Datzelfde geldt voor de driehoek Maasland-Den Haag-Rotterdam, voorzover men althans menen mocht, dat deze nog enigszins naar een dialectisch *boter*-gebied zweemt. Kortom in heel Noord- en Zuid-Holland is géén *boter*-gebied te bekennen, dat, dialectgeografisch gesproken, aanspraak op die naam zou mogen maken. Van een *boter*-zone of -wig tussen *butter*- en *botter*-gebied blijkt niet. Het is uit alles duidelijk dat er, dialectologisch gezien, op het door ons in kaart gebrachte gebied slechts twee vormen als autochthoon mogen worden beschouwd. De derde vorm, *boter*, komt ‘van boven af’, zijn leven speelt zich niet af in de dialectgeografische sfeer en is dus ook niet gebonden aan de spelregels daarvan. Ik geloof dan ook, dat HEEROMA het denkbeeld van een Brabantse ‘boter-expansie’ (HD 27) zal moeten laten varen. Op ons kaartje ontbreekt een voldoende grondslag daarvoor en wanneer we het met behulp van de gegevens van mej. VEREECKEN verlengen, komt er in Noord-Brabant een homogene noordelijke *botter*-strook aan het licht, die verbinding heeft met het Limburgse *botter*-gebied en het (zeer uitgestrekte) oostelijke *botter*-gebied. *Boter* schijnt in een (betrekkelijk klein) centraal Noordbrabants gebied voor te komen en is verder Zuidnederlands, maar een geografische verbindingsweg tussen het zuidelijke *boter*-gebied en de ‘Hollandse’ *boter*-vormen is er niet; zoals gezegd: er ligt een solide, homogene *botter*-zone tussen.

Daar de groepering naar *botter*- en *butter*-plaatsen op het kaartje overigens zo duidelijk naar voren komt, keken wij enigszins argwanend naar de beide Brabantse anomalieën ten zuidoosten van Gorinchem (zijnde de plaatsen K 108 Poederooien en K 110a Aalburg). Nadere inlichtingen brachten aan 't licht, dat onze twijfel gerechtvaardigd was. Poederooien antwoordde: ‘men spreekt boter uit als *boitter* zonder *i*’. Aalburg: ‘*Botter* of *butter*? Ja, men zou enigszins kunnen zeggen dat beiden gelijk hebben, als men maar bedenkt, dat *botter* dan niet uitgesproken wordt zoals wij het woord *botter* als vissersvaartuig uitspreken en dat in *butter* niet dezelfde *u*-klank is, als in *put*, *hut*, enz. Het ligt iets tussen beide in, maar helt het meest naar de *u*-klank’. Het is dunkt me duidelijk, dat beide plaatsen niet *butter* zeggen (zoals overal elders zo zonder omwegen werd opgegeven). Maar toch besloot ik niet te retoucheren. Want voluit *botter* ('t zij

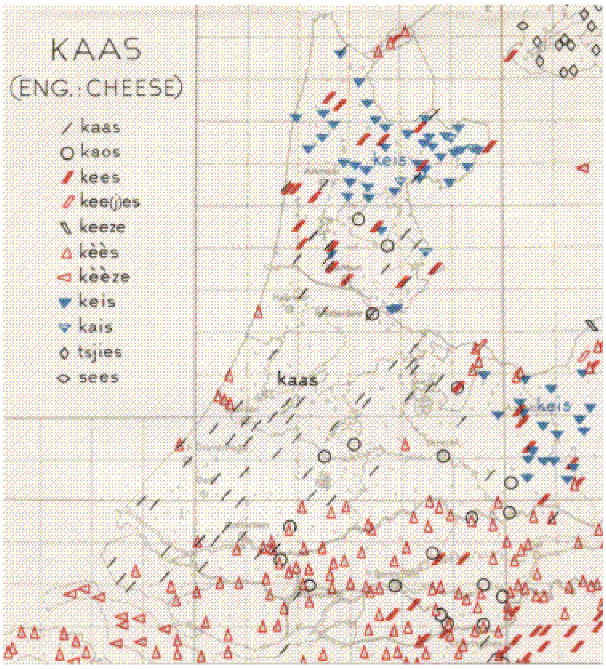
ò of *ó*) is het ook niet. Ik vermoed, dat hier sprake is van een klein naslagje, zoals men dat in Holland ook wel eens hoort in een woord als *hortsik.* Nader onderzoek zal moeten uitmaken, of hier sprake is van toevallige plaatselijke afwijkingen dan wel van een algemene tendentie in dat gewest. Wie zich verder hierin zou willen verdiepen, moge ik verwijzen naar Hand Top Dial XXI (1947) 295, waar GROOTAERS enige woorden aan dit verschijnsel wijdt en naar verdere literatuur verwijst. Daar is sprake van 'het labiele karakter van deze gemedialiseerde klanken die naar echte Umlaute aan het evolueren zijn: welnu dergelijke mediale klinkers met *i*-naslag komen in alle mouillerende dialecten voor'. Voor ons zij voorlopig voldoende te constateren, dat beide genoemde plaatsen geen *butter*-plaatsen zijn, maar in verband moeten worden beschouwd met verschijnselen die geheel buiten ons bestek vallen.

Voor de reconstructie van de middeleeuwse toestand[119] zal men met de kennis van de moderne situatie zijn voordeel kunnen doen. Het is nauwelijks aan te nemen, dat er toen - dialectgeografisch gesproken - drie gelijke partners waren, zoals op het *boter-botter-butter*-kaartje van HEEROMA wordt aangeduid (HD nr 15). Men behoeft de daar aangebrachte *boter*-gegevens niet voor onjuist te houden, maar ze moeten niet taal-geografisch geïnterpreteerd worden. De *boter*-partner leefde in de hogere regionen der schrijftaal en verbeurt daarmee het recht om als representant van een bepaald geografisch 'gebied' te worden beschouwd. Dat er daarnaast geen andere, werkelijk 'autochthone', representanten zouden zijn geweest, is op grond van de moderne situatie niet aan te nemen. Trouwens de gedachte, dat het hypothetische middeleeuwse noordbrabants-dialectische *boter*-gebied - met de schrijftaalvorm *boter* achter zich - deze *boter*-vorm naderhand weer zou hebben verwisseld voor *botter*, zal nauwelijks verdedigers kunnen vinden (men zie reeds de vorm van dit Brabantse *botter*-gebied).

Hoe is het echter te verklaren, dat - in ons boter-land bij uitnemendheid - de schrijftaal-vorm *boter* ten slotte de overwinning heeft behaald op de autochthone echte boerse vorm *butter*? Hierop kan ik alleen antwoorden, dat we vermoedelijk een interessante parallel hebben in het woord *kaas.*

Nemen we het 'kaas'-kaartje van VERSTEGEN-HABERMEHL ter hand (Taalatlas III 10; het westelijk gedeelte is hierbij afgedrukt), dan blijkt de algemeen-Noordhollandse vorm *keis* of *kees* te zijn. Het woord

119 Ik vermeld hier terloops nog de middeleeuws-Leidse vorm *butter* (Stadsrek. Leiden I 216).

KAAS
(ENG.: CHEESE)
kaas
kaos
kees
kee(j)es
keeze
kèès
kèèze
keis
kais
tsjies
sees
keis
kaas
keis

is in die vorm ook naar Friesland geëxporteerd, want de Friese steden hebben *kees*[120] (tegenover owfri *zise*, nwfri. *tsiis*, zie FOKKEMA 102). Dwingend is de conclusie, dat de vorm *kaas* in Noord-Holland niet autochthoon kàn zijn. Maar als we eenmaal die stap hebben gezet, ligt die conclusie nauwelijks minder voor de hand voor Zuid-Holland. Heel Zuid-Holland ten zuiden van de lijn Goeree-Rotterdam-Utrecht zegt *kèès.* Ten oosten van Utrecht *keis*-vormen en verderop in het oosten uitsluitend *kees* of *keeze.* Noord-Brabant en Belgisch-Brabant zegt *kèès* of *kees.* De *kèès*-vorm van patria heeft in het Afr. ook zijn sporen achtergelaten, in zoverre dat *kês* blijkens Verkl. Afr. Wb. in Afrika voorkomt in de betekenis van ‘kaasgedeelte van ou dikmelk, gekookte dikmelk of suurmelk’ (blijkens VON WIELLIGH 269 ook als adjectief: die melk is *kês*). Het is kennelijk een intiem huiswoord en het zal dus wel ouder zijn dan het handelswoord *kaas.*

Wanneer we de bovengeschetste driehoek Leiden-Haarlem-Amsterdam aftrekken (en daartoe hebben we het recht, omdat het als leverancier van ‘autochthone’ vormen niet in aanmerking komt), welk zonderling *kaas*-gebiedje blijft er dan over[121]! En dit zou dan de bakermat van ons woord *kaas* zijn! Opmerkelijk is, dat van het gehele Nederlandse taalgebied alleen nog Vlaanderen als homogeen *kaos*-gebied met dit Hollandse *kaas*-gebied vergeleken kan worden. In Vlaanderen kon dus terecht de vaste s c h r i j f t a a l -vorm *kase* permanent worden. En deze oude schrijftaal-vorm heeft blijkbaar zijn zegetocht over het Nederlandse taalgebied met succes volbracht. Maar dit is geen expansie in de zin die men daaraan in de taalgeografie pleegt te hechten. Voor *kaas* lijkt dus hetzelfde te gelden als voor *boter.*

Ik moge erop wijzen dat het feit op zichzelf van het bestaan van noord/zuid-synoniemen als *gooien/werpen*, *sturen/zenden*, *lukken/gelukken*, *mooi/schoon*, *heel/geheel*, *jij/gij*, *klein/kleen*, *heel/zeer*, *an/aan*, *ochtend/uchtend* reeds lang bekend is (zie J.W. MULLER, Spreektaal en schrijftaal in het Nederlandsch, Taal en Letteren I (1891), 196-232, 285-6). Bij deze groep zouden de synoniemen *butter/boter*, *kees/kaas* geen vreemd figuur slaan, wanneer de noord-partner slechts beter bekend was. Maar inderdaad kent de gemiddelde Hollander die boerse tegenhangers nauwelijks, hoe zeer ze ook nog (reeds blijkens de kaartjes)

120 Theoretisch zou dit ook een ‘oostelijke’ ontlening kunnen zijn, maar duidelijk-oostelijke ontleningen zijn ver in de minderheid tegenover de Hollandse. De kaasmakerij was trouwens vanouds een typisch Hollands bedrijf.

121 Op het, al te zeer gestileerde, ‘kaas’-kaartje van L. GEENEN (OTt VI (1937/38), 140 ziet men slechts twee kleine Hollandse *kaas*-enclaven. Schr. deelt niet mee, op welk materiaal dit kaartje berust.

in volle leven zijn. Dat is m.i. toe te schrijven aan het feit, dat bij de andere synoniemen tevens een stilistische differentiatie is ingetreden, die tengevolge heeft gehad dat beide tegelijk in de taalschat van de beschaafden werden ingelijfd. Maar bij 'boter' en 'kaas' speelt de stilistische factor geen rol, hier is het eenvoudig een kwestie van nomenclatuur. Zodoende is het kenmerk der deftigheid, dat bij de andere noord/zuid-synoniemen eeuwenlang heeft nagewerkt, in deze beide gevallen totaal verloren gegaan en daardoor missen we de gevoelige stilistische thermometer, die ons bij andere noord/zuid-synoniemen voor de diagnose ten dienste staat.

Het *butter/botter*-kaartje is in zoverre enig in zijn soort, dat op de tot dusverre gepubliceerde Hollandse kaarten steeds één der beide strijdende partners de steun van het 'AB' achter zich had. De partij die dit 'AB' als sterke 'luchtmacht' achter zich heeft, moet ten slotte wel de overwinning behalen. Op ons kaartje zien we echter het 'voetvolk' (de *butter*- en *botter*-troepen) nog ouderwets ter weerszijden opgesteld (alsof er geen 'AB' bestond), terwijl moderne 'bomkraters' afkomstig zijn van een onafhankelijke derde (*boter*-)partij, die wel achter de frontlijn verwoestingen aanricht (ten oosten van de frontlijn minder dan in het Hollandse westen) maar die zich over 't algemeen onthoudt van ingrijpen-aan-het-front-zelf. Aan het front is het dus voorlopig nog 'dialect' tegen 'dialect'; in zoverre draagt deze frontstrijd inderdaad een voor Holland wel zeer ouderwets, men kan wel zeggen: middeleeuws, cachet. Waarschijnlijk moeten we de frontlijn over een gedeelte van zijn beloop beschouwen als een reflex van de oude Hollands-Stichtse antithese. Men vergeve mij de aan het oorlogshandwerk ontleende terminologie. Maar ligt ze niet zeer voor de hand? Zonder bezwaar opereert iedereen met termen als 'levende' en 'dode' talen, 'taalstrijd' enz. Maar hoe (en onder welke omstandigheden? en waar?) gaat het 'sterven' der woorden in zijn werk? Waarom 'wint' het ene woord het van het andere? Wat is eigenlijk 'taalstrijd'? Wie nauwkeurig gade slaat wat er - aan land- èn lucht-front - gebeurt, zal steeds weer getroffen worden door het parallelisme met de strijd der massa's, waarvan het eindresultaat is: 'the survival of the fittest'.

De opvatting van de *butter/botter*-lijn als 'oude' grens schijnt ons echter in conflict te brengen met de Afrikaanse staat van zaken. Men zou in het Afrikaans, gedachtig aan de zo vaak aan het licht komende zuidhollandismen stellig *butter* verwachten, desnoods *boter*, maar niet in de eerste plaats *botter.* Een zeldzaam geval dus van meer oostelijke invloed op het Afrikaans? Beneden onder 'schotel' (blz. 91) zal nog blijken, dat ook Amsterdam vanouds een *botter*- (en *schottel*-)gebied

was, zodat de herkomst van het Afrikaanse *botter* (en *skottel*) misschien op aannemelijker wijze uit het Hollands van Amsterdam en omgeving kan worden verklaard. Anderzijds zij opgemerkt dat de bovengenoemde suggestie omtrent het 'oude' karakter der *butter/botter*-isoglosse voorlopig nog grotendeels op een vermoeden berust. Juist in een 'grens'-geval als het onderhavige zou men een iets steviger ondergrond voor de historische reconstructie wensen. Was *botter* in de 17de eeuw een tikje 'beschaafder' dan *butter*? Het feit dat VAN RIEBEECK - ofschoon 'Schiedamse jongen' - zich van *botter* bedient, geeft mij aanleiding tot die vraag. Aan de Zaan heeft *botter* acces gekregen, ofschoon het er kennelijk niet 'hoort'. Wellicht zou een Zaanlander nog de vraag kunnen beantwoorden, welke vorm hij als de meest 'platte' voelt.

Dat *botter* de oudste Kaapse vorm is, mag worden opgemaakt uit de vorm *Botterrivier*, die reeds voor 1672 is geboekstaafd en die zich (zeer verklaarbaar) later tot *Botrivier* en *Botte rivier* heeft ontwikkeld (zie COLIN GRAHAM BOTHA, Place names 63).

B. *Deur* 'door'

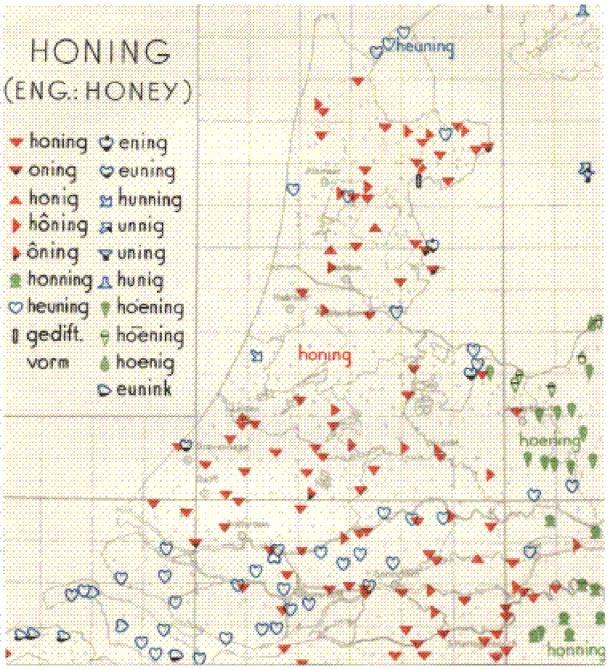
Alles wijst erop, dat *deur* de normaal-(Noord- en Zuid-)Hollandse volksvorm is (HWb *deur*, HUYGENS *deur*). Waarom, tegen het dialect in, de vorm *door* bij ons de heerschappij heeft gekregen, vond ik in de literatuur niet verklaard en het materiaal is nog niet voldoende om deze kwestie hier in finesses te onderzoeken. Zo moet ik volstaan met de opmerking, dat het Afrikaans staat aan de zijde van het Hollandse d i a l e c t . Vermeld dient nog te worden dat er van 'door' een zeldzame ongepalataliseerde vorm in het kleurling-Afrikaans bestaat (RADEMEYER 42: ''N enkele maal hoor 'n mens *d□:r*, vir *dø:r*, dog algemeen is hierdie uitspraak nie'. (Zie beneden blz. 216).

C. *Geut* 'goot'

Van dit woord geldt m.m. hetzelfde als van 'door'. Het Afr. staat met *geut* weer aan de zijde van het algemeen-Hollandse d i a l e c t , zonder dat men één bepaalde streek van herkomst kan aanwijzen.

D. *Heuning* 'honing'

Het 'honing'-kaartje, dat hier wordt gegeven, is een fragment uit de grote 'honing'-kaart van VERSTEGEN (Taalatlas III 9). Op de grote kaart ziet men, dat in het hele zuidwesten van het taalgebied de *eu*-vormen overwegen. Men zou zelfs van een homogeen *eu*-gebied kunnen

HONING
(ENG.: HONEY)
honing
oning
honig
hôning
ôning
honning
heuning
gedift. vorm
ening
euning
hunning
unnig
uning
hunig
hoening
hoening
hoenig
eunink
heuning
honing
hoening
honning

spreken, wanneer niet in Westvlaanderen het synoniem *zeem* het oude *(h)euenink* had verdreven. Maar dat het woord *heuning* in het *zeem*-gebied gebruikt wordt (zij het wellicht in gespecialiseerde betekenis of in speciale uitdrukkingen) blijkt uit DE BO ‘*honing* (wvl. *heuning*, zie *o*) m. Zeem van de bie'n, fr. *miel*’. Daaruit blijkt tevens dat VERDAM in zijn Mnl. Wb. niet had mogen spreken van de ‘thans in de ndl. spreektaal en in het Wvlaamsch gewone vorm (DE BO 438) *honing*’ (vgl. t.a.p. nog het citaat van DESPARS met *heunich*).

Afgezien van een Gronings-Drents (ten dele ook Overijsels) *hönnig*-gebied kan men constateren dat beoosten de meridiaan van 's-Hertogenbosch (zeer in 't grove gerekend) een homogeen umlautloos gebied zich uitstrekt, dat blijkbaar vastzit aan een uitgestrekt Duits umlautloos gebied (het Rheinische Wb. geeft uitsluitend umlautloze vormen).

Er is reden om aan te nemen, dat geheel Holland vroeger *heuning* heeft gezegd (HUYGENS *heunich*, zie TE W. 168), al zal men in 't onzekere verkeren omtrent de tijd-wanneer. De vraag dringt zich op, vanuit welk centrum de schrijfwijze *honing* kan zijn gepropageerd. Indien dat vanuit Brabant is geschied, zou het zijn ondanks de uitspraak, want vrijwel heel Belgisch-Brabant benevens een westelijk stuk van Noord-Brabant heeft umlaut- of althans *eu*-vormen. Uit de grote kaart krijgt men de indruk dat waarlijk autochthone *honing*-vormen alleen leven in Belgisch- en Nederlands-Limburg, waar men inderdaad een homogeen *honing*-gebied kan constateren. Ik zou hier niet dadelijk vèr-gaande conclusies uit willen trekken, al mag ik wel terloops verwijzen naar de ‘egel’-kaart, waaruit is op te maken dat het woord *egel* alleen eigenlijk ‘thuis’ is in het zuidoosten van ons taalgebied. In Holland draagt *egel* geheel het karakter van een door geleerde invloed opgedrongen school-vorm (men mòcht niet *stekelvarken* zeggen, omdat er in andere landen al een dier was, dat zo ‘heette’). Dit zal wel geen probleem van zuiver dialectgeografische aard zijn. Niet uit het oog mag worden verloren dat de honing (evenals de egel) in ons polderland geen belangrijke rol speelt, zodat men schoolse invloed niet a priori voor onwaarschijnlijk behoeft te houden.

Bekijken we nu ons kaartfragmentje nader, dan blijkt dat het Afrikaanse *heuning* met het (groene) oostelijke *hoening/honning*-gebied generlei relatie heeft. In het Hollandse gebied geeft de spreiding der *eu*-relicten ons echter aanleiding om een oorspronkelijk homogeen *heuning*-gebied te veronderstellen. Dat zal in de 17de eeuw al verre van gaaf geweest zijn, maar op grond van de tegenwoordige toestand mag men veilig aannemen, dat het zuiden van Holland en meer in 't bizonder de eilanden, de Alblasserwaard en Vijfherenlanden toen nog een homogeen *heuning*-gebied hebben gevormd.

De Afr. standaard-vorm is *heuning* (ofschoon de Statenbijbel *honigh* heeft, HEINSIUS 14), daarnaast secundair-verkorte en -ontronde vormen (*hunning*, *hening* enz.); zie het 'honing'-kaartje bij LOUW, Taalgeografie.

E. *Koning*

De vorm *keuning* komt blijkens het 'koning'-kaartje van mej. VEREECKEN op het vasteland van Zuid-Holland in het geheel niet voor, maar dit moet op onvolledigheid van haar materiaal berusten, want volgens het materiaal-AG is de *eu*-vorm bekend in E 131 Noordwijk aan Zee, E 133 Katwijk aan Zee, E 134 Katwijk, E 175 Oudshoorn, E 184 Woerden, E 200 Zoetermeer, E 209 Gouda, E 215 Oudewater, K 7 Hillegersberg, K 12 Ouderkerk a.d. IJsel, K 19 Groot-Ammers, K 20 Schoonhoven, K 42a Vlaardingen, K 53 Alblasserdam. Trouwens: het is mogelijk dat de *keuning*-vorm in de loop van twee generaties vrijwel is uitgestorven.

Deze gegevens, gevoegd bij die van mej. VEREECKEN laten de conclusie toe, dat heel Holland, Zeeland en West-Vlaanderen eens de *eu* in dit woord heeft gehad (dat de *eu* in het oostelijke umlaut-gebied heerste, spreekt vanzelf). Taalgeografisch gesproken is er voor een vorm met *o* in ons taalgebied geen plaats (aldus reeds zeer terecht DE TOLLENAERE in WNT VII s.v. *koning*). De vorm met *o* moet een leesvorm zijn, die ontstaan is uit de spelling *coninc*; hierbij houde men in het oog, dat het woord in geschrifte veelal werd afgekort tot *cō.* In de spelling van dit woord is men vanouds merkwaardig conservatief geweest. Zo ontbreken in de notities van VAN HELTEN tot diens verwondering de *ue*-spellingen geheel (v. HELTEN 77). Blijkbaar hebben taboe-motieven hier een rol gespeeld. Maar mej. VEREECKEN heeft er ten slotte toch drie aan het licht gebracht die m.i. voldoende zijn om ons te weerhouden van een mechanische interpretatie der vele oude *coninc (cō)* -schrijfwijzen als werkelijk gesproken *o*-vormen, al zal men moeilijk kunnen uitmaken wanneer de 'spelling pronunciation' precies is begonnen. Daar overeenkomstig de resolutiën der oversetters van 1628 was besloten om in de Statenbijbel vóór *a*, *o* en *u* de *c* en *k* 'promiscue' te gebruiken 'attendum ad usum et originem', verwondert het ons niet dat in de eerste druk de vorm *coninck* - overeenstemmende immers met de 'usus' - zich nog handhaaft (HINLOPEN, Historie enz., Bijl. blz. 84-85)[122]. In de latere drukken heeft men de *c*-traditie overwonnen en is tot de *k* overgegaan. Maar door de

122 De ouderwetse genitief *conincx* moest echter plaats maken voor *conincks* (t.a. p. 97).

spelling *o* was eens voor al vastgelegd, dat bij het bijbellezen *o* werd gesproken. Doch daarnaast handhaafde zich nog steeds de (o.a. uit HUYGENS bekende) volksvorm *keuning*, die ook het HWb nog heeft en die BILDERDIJK zich immers nog 'uit zijn kindschheid' herinnerde.

Zuiver klankwettig zouden we in Afrika dus gerust een vorm *keuning* (evenals *heuning*) kunnen verwachten, maar, zo ergens, dan moest in het bijbellezend Afrika de 'deftige' leesvorm wel triomferen. Temeer omdat het begrip aan de boeren toch eigenlijk alleen vertrouwd kon zijn uit de bijbel. Ook bij de Grote Trek met zijn sterke oud-testamentische associaties pasten het best kaffer*koningen.* Het zou echter zeer wel denkbaar zijn, dat een vorm *keuning* of *kening*, b.v. bij kleurlingen, nog leeft in overdrachtelijke betekenis (b.v. in toepassing op dieren).

F. *Meule* 'molen'

Mej. VEREECKEN wees in haar bespreking van de 'molen'-kaart (t.a. p. 79) op de paradoxale toestand dat het AB een vorm heeft, die feitelijk nergens 'thuis' is. Immers de, thans Noordhollandse, vorm *mole* zou volgens HEEROMA HD 89 nog op import uit Zuid-Holland moeten berusten (dat op zijn beurt weer een zuidelijk *meulen* geïmporteerd zou moeten hebben). Dergelijke ingewikkelde dialectgeografische verschuivingen te veronderstellen op grond van een gering aantal geboekstaafde vormen is mij te gewaagd. 'Waarom al die omwegen' roept mej. VEREECKEN 79 uit 'en niet dadelijk gezegd dat Zuid-Holland de voor dit dialect normale palatalisering kende, terwijl die in dit geval achterwege bleef in Noord-Holland? Dergelijke relicten komen voor, zonder dat de reden op het eerste gezicht duidelijk is. Dat Amsterdam van de "verovering" verschoond bleef is ook al niet juist: zie de vbb. van Amsterdammer meulens in de 17de eeuw'. In deze gedachtengang zou dus Noord-Holland 'relict'-gebied zijn op dezelfde wijze als er blijkbaar in West-Vlaanderen een *o*-relict-gebied heeft bestaan (zie boven), waaromtrent echter nog alles te onderzoeken blijft. Intussen zal ik gaarne mijn steentje bijdragen om de mogelijkheid van een dergelijk relicten-gebied verder te bestuderen. Als HEEROMA constateert: 'In het hele Nederlandse taalgebied is *meulen* de gewone vorm', dan moet erop worden gewezen, dat in het materiaal AG voor I 50 Ouwerkerk op Schouwen *moole* en voor 'Schouwen' *mole* wordt opgegeven[123].

123 F 187 Doorn *mole* en E 255 Vreeswijk *moòlen* zullen misschien door HEEROMA stilzwijgend als niet-dialectische vormen zijn beschouwd, ze worden ten minste niet op zijn kaartje aangegeven.

Anderzijds zou ik op enkele factoren de aandacht willen vestigen, die aanleiding kunnen zijn tot twijfel aan een Noordholl. 'relict'. In de eerste plaats trekt het de aandacht, dat alleen het vasteland van Noord-Holland 'relict'-gebied zou zijn en Tessel, Wieringen, Marken 'progressief'. Anders is het meestal juist omgekeerd.

In de tweede plaats moet de Stadfriese vorm *mullen* (FOKKEMA 100), zij het ook met secundaire verkorting, worden afgeleid uit het Hollands, evenals b.v. *feugel* (immers Fri. *fûgel*), *heuning* (Fri. *hun(n)ich*), *keuning* (Fri. *kening*), *seumer* (Fri. *simmer*). Voor de secundaire verkorting in het Stadfri. vgl. Zuidholl. *vullen* voor *veulen.* De sterke verspreiding van de Friese eigennaam *Van der Meulen* (ook veel *Vermeulen*) wijst op grote bekendheid van de *meulen*-vorm tegenover Boerenfries *mou(n)le*, *moune.*

Het zou te veel verlangd zijn om terwille van dit ene woord nasporingen te doen in Noordhollandse geschriften. Op een bizonderheid wil ik nochtans wijzen: De Hoornse medicus HADRIANUS JUNIUS spreekt in zijn Nomenclator (1567) van *meulen*, *wintmeulen*, *hantmeulen*, *watermeulen*, *rossmeulen*, *olymeulen.* Deze vormen aan Zuidnederlandse schrijftraditie te wijten, gaat kwalijk aan, wanneer we zien dat voor KILIAAN èn PLANTIJN *molen* de gewone vorm is. De Noordhollandse *eu* wordt bevestigd door de vorm *roo-Mullen*, die NOORDEGRAAF constateerde in een geschriftje van 1618 'dat zijn plaats van handeling te Hoorn heeft en de echt Hoornse volkstaal tracht weer te geven' (NTg XXXVIII (1934) 328). Voor Waterland noteerde VAN ENGELENBURG '*Meulenven* of *'t Landt daer de Meulen in staet*' (NGN VI 125).

Intussen doet W. DE VRIES (Iets over Verbreidheid 65) een heel andere suggestie aan de hand om de umlautloze vorm *molen* te verklaren. Terecht merkt hij op, dat ook het Friese *mounle* zònder umlaut zeer opmerkelijk is. Hij wijst dan op *molnare* bij DUCANGE en meent 'dat **molna* en **molnarius* naast *mulina* en *mulinarius* hebben geleid tot **molina*, **molinarius*' en gaat dan voort: 'Daar de Umlautperiode voorbij was, moest hieruit *molene*, *molenare* worden. Om dezelfde reden dus waarom 't ofri. **muline* had; was het woord bewaard uit ogm. tijd, dan had het *meline* moeten worden'. Dus in dit geval toch doubletten? Maar dan van veel ouder datum dan die van HELLINGA. Wanneer ik dit alles overzie, dan lijkt me verder onderzoek naar 'Wort und Sache' van belang. Kan het zijn dat de *molen* oorspronkelijk een ander (wellicht iets moderner) type vertegenwoordigde dan de *meulen*?

Ter beoordeling van het Zuidhollandse gedeelte van het *molen*-gebied moge het volgende opschrift hier een plaats vinden, dat men op de molen te Katwijk-binnen (thans gelegen in het *molen*-gebied) geplaatst ziet onder de afbeelding van een weegschaal:

Gewicht te ligt oft zwaar
Is een Grouwel voor den Heer
Maar Valsheid in de Waar
Dat kwest de Ziele meer
Gestigt by Henderik van der *Muele* A: 1740
En de eerste Steen geleyd door Jacobus van der *Muele* den 24 April

Zonder verder historisch materiaal ben ik wat huiverig voor een stellige conclusie omtrent de vroegere toestand in N o o r d -Holland. Maar zoveel is zeker, dat in Afrika, reeds op grond van het geprononceerd Z u i d holl. karakter van *meulen*, geen andere vorm verwacht kan worden dan die met *eu.*

G. *Neut* 'noot'

Evenals bij 'door' en 'goot' mag de vraag gesteld worden, waarom de Hollanders, die blijkens tal van getuigen, *neut* gezegd hebben, in hun 'AB' de vorm *noot* gebruiken. Ik citeer hier v. RIEBEECK, Dagverh. I 396: 'eenige *haesneute*boomen, die oock voor den dagh comen, van *neuten* uyt 't vaderland hier gecregen' (zie ook beneden blz. 293). De *eu* van het Afrikaanse *neut* is geen probleem, wel de *oo* van het 'Hollandse' *noot.* Ook het HWb brandmerkt *neut.*

H. *Skottel* 'schotel'

Er zijn aanwijzingen, dat de *schotel/schuttel/schottel*-vormen een soortgelijke verspreiding hebben als de *boter/butter/botter*-vormen (KARSTEN *skuttel*, BOEKENOOGEN *schuttel* naast *schotel* en *skottel*, HWb *schuttel*; HEEROMA HD 27 vermeldt voor Dordrecht een m.e.-vorm *scuttel*; Stadsrek. v. Leiden II 253 *scuttel*). Uit de wijze waarop BOEKENOOGEN in beide gevallen zijn tripletten vermeldt trek ik, in verband met het gehele kaartbeeld, de conclusie dat *butter* en *skuttel* toch wel de echt-Zaanse vormen zullen zijn, terwijl *botter* en *skottel* uit Amsterdam zijn gekomen. Amsterdam moge thans uitsluitend *boter* opgeven, het is buiten twijfel een echte *botter*-(en *schottel*-)stad geweest. Ik begrijp dan ook niet welke reden HEEROMA heeft om zijn middeleeuws *botter*-materiaal voor Amsterdam te wantrouwen[124]. Dat beide woorden

124 BREERO: *botter* (4 × in Moortje, zie STOETT's uitgave, verder v. RIJNBACH blz. 81, NAUTA § 41, vgl. GRIANE 27: *botter doos*). Verdere *botter*-citaten zie WNT s.v. *boter*: *Begin e. Voortg.* 9, 5*b*, *Trou m. bl.* 79, VISSCHER, *Sinnep.* 85 a, 94 a, 176 a, VONDEL I, 619. WNT s.v. *schotel* volstaat in de aanhef met de laconieke mededeling: 'Naast *schotel* gewestelijke vormen met klankwisseling'. Uit de citaten noteerde ik echter *schottel* uit ASSELIJN, *Jan Klaesz.* 48, *schottel-spijs* uit *Beg. e. Voortg.* 14, 21b. Toevallig noteerde ik nog *schottels* bij J. VAN ARP in v. Vloten, Kluchtsp. II 142. Vgl. trouwens *de ruimschottelde Miltheit* in Warenar 6.

in het 17de-eeuwse Amsterdam een korte *o* hadden is van belang, omdat hiermede de Afrikaanse *botter*- en *skottel*-vormen, zoals boven blz. 85 reeds is aangeduid, misschien een eenvoudige verklaring vinden. Deze verklaring komt mij aannemelijker voor dan de veronderstelling van 'invloed' uit het gebied beoosten de meridiaan van Gorkum. Van een dergelijke oostelijke invloed hebben wij tot dusver nog generlei symptomen kunnen constateren. Daarentegen zal menigeen zich verwonderd afgevraagd hebben, hoe het mogelijk is dat tegenover de vele Zuidhollandismen zo weinig positieve[125] Noordhollandismen staan en dat in 't bizonder van de invloed van het Amsterdams zo weinig blijkt. Anderzijds moge ik verwijzen naar wat ik boven blz. 84 vv. over de *butter/botter*-isoglosse heb opgemerkt.

I. *Vul(le)* 'veulen'

Dit woord is verwerkt op de kaart van mej. VAN DER MAESEN (Taalatlas I 5) waarnaar ik hier wil verwijzen. Men ziet op die kaart een Noordhollands *vool*-gebied afgetekend, dat soortgelijke problemen biedt als het Noordh. *molen*-gebied. Is *vool* een oud *oo*-relict? Veel schijnt ervoor te pleiten en bij de interpretatie van de 'molen'-kaart zou hiermede dan rekening gehouden dienen te worden. Maar hoe moet dan weer de vorm *velic* verklaard worden, die een paar malen in de Hollandse *Rek. d. Gr.* voorkomt (zie VERDAM s.v. *volic*).

Een Zuidholl. *vulle*-gebied (ofschoon enigszins gehavend door de 'AB'-vorm *veulen*) is duidelijk genoeg te herkennen om te mogen constateren, dat het Afrik. *vul* een Zuidholl. ontlening moet zijn.

K. *Vogel*

De *eu*-vorm is blijkens het 'vogel'-kaartje van mej. VEREECKEN alleen inheems in Noord-Holland benoorden het IJ en op de Zuidhollandse eilanden (en dan verder, buiten ons kaartje, in Zeeland en Vlaanderen). Voor het vasteland van Zuid-Holland geeft ze uitsluitend *vogel.* Het HWb vermeldt echter *veugel*, zodat de *eu*-vorm op het vasteland wel als relict geleefd moet hebben. Op zichzelf zou het dus zeer wel denkbaar zijn, dat de Afrik. vorm *veugel* luidde, maar waarschijnlijk is de positie van dit *eu*-relict in het 17de-eeuwse Zuid-Holland reeds zwak geweest. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de vorm *veugel* in de 17de eeuw herhaaldelijk in scheldsituaties wordt gebezigd en ook in

125 Men verlieze hierbij niet uit het oog, dat een aantal dialectische eigenaardigheden als *deur*, *geut*, *heuning*, *neut*, *seun*, *blom*, *taggentig*, *genog* enz. evengoed Noord- als Zuidhollands kunnen zijn.

enigszins dubbelzinnig verband gebruikt wordt, waarbij herinnerd mag worden aan Kil. *voghelen* (spr. *eu*) 'inire, coire, rem veneream exercere: ab avium salacitate metaphora sumpta'. Misschien is dat mede de oorzaak geweest van de verdwijning van *veugel* uit het Afrikaans (zie beneden blz. 139 onder *poes*). Men vergete niet dat de vorm van de Statenbijbel *vogel* is (niet vermeld bij HEINSIUS).

L. *Voor*

Ofschoon de rijmen bij W.v. HILDEGAERSBERCH en DIRC POTTER pleiten voor een oude uitspraak *veur* (zie boven blz. 77) schijnt de *eu*-vorm reeds vroeg aan terrein te hebben verloren. Zelfs het HWb laat ons ditmaal in de steek (vgl. *vorsschoot*) en ook HUYGENS schijnt verstek te laten gaan (TE W. 168), daarentegen kent VONDEL *veur* (v. HELTEN, Vondel's taal I 11). Voor 't Noorden (bij andere woorden zo vaak onvermengd *eu*-gebied) vgl. HEEROMA HD 85: 'In de meeste onderzochte dialekten luidt "voor": [vo. r] als in het A.B., in Enkhuizen, Marken, Volendam, Aalsmeer echter [vø. r], in Huizen [vür]. BOEKENOOGEN en KARSTEN geven ook beide *veur* op'. Een kaartje geef ik ditmaal liever niet, omdat het materiaal van mijn ms.-kaart is samengelezen uit de inzendingen voor drie vragen (*voorste*, een rijtuig met een paard er*voor*, *vóór* de deur) waarin de functie van 'voor' telkens verschillend is, zodat er op het homogene karakter wel wat valt af te dingen. Op grond van mijn kaart-ontwerp kan ik echter constateren, dat ten westen van K 96 Sliedrecht onbestreden de vorm *voor* heerst behalve[126] in Katwijk aan Zee[127] en Overflakkee[128]. Omtrent de vroegere eeuwen heeft HELLINGA (Opbouw 217) de indruk, dat de verhouding *veur/voor* overeenkomt met die van *deur/door.* Maar hij geeft toe, dat hij niet geteld heeft en kan zich dus vergissen (vgl. al dadelijk t.a.p. blz. 219 3 × *voor* voor Zuid-Holland). Alles wijst er dunkt me op, dat *voor* een groter verbreidingsgebied heeft (en had) dan *door* en daarbij sluit de Afrikaanse toestand (*deur* tegenover *voor*) volkomen rationeel aan.

126 Volledigheidshalve zij vermeld dat ook het formulier voor Den Haag *veug* geeft. Maar dit is een *eu* veroorzaakt door het recente verschijnsel van de *r*-umlaut, die men bij veel 'brouwende' gedistingeerde Nederlanders (ook elders dan alleen in Den Haag) aantreft en die klankwettig optreedt (dus ook in *horen*, *koor*, *historisch* enz.). Dit verschijnsel heeft met de oude *oo/eu*-wisseling niets uit te staan.

127 In een der beide formulieren staat '*voor* de deur', in het andere'blijft zoo' als antwoord op de vraag en verder 'en spinter [sic] nieuwe koes mit en auwe knol er *veur*'. HEEROMA geeft uitsluitend [vo.r].

128 'Soms *veur*' zegt OPPREL 11. Dus daarnaast blijkbaar ook *voor* (vgl. echter *veurhood* in de woordenlijst).

Men late zich niet misleiden door de Afrik. vorm *vir* voor ‘voor’. Deze vorm zal door zwakke klemtoon uit *voor* zijn ontstaan (vgl. ook HWb *waffer* ‘wat voor’ en VAN RIEBEECK *verbij* ‘voorbij’). Met klemtoon en in alle composita wordt in het Afrik. steeds *voor* gebruikt (zie de wbb.) dus ook *voorskoot* (waarvan de eerste vocaal naar 't mij voorkomt korter wordt uitgesproken dan uit de schrijfwijze zou zijn af te leiden). In het Sesuto is het woord dan ook als *foreskoto* ‘apron’ ontleend (zie CASALIS, English-Sesuto Vocabulary).

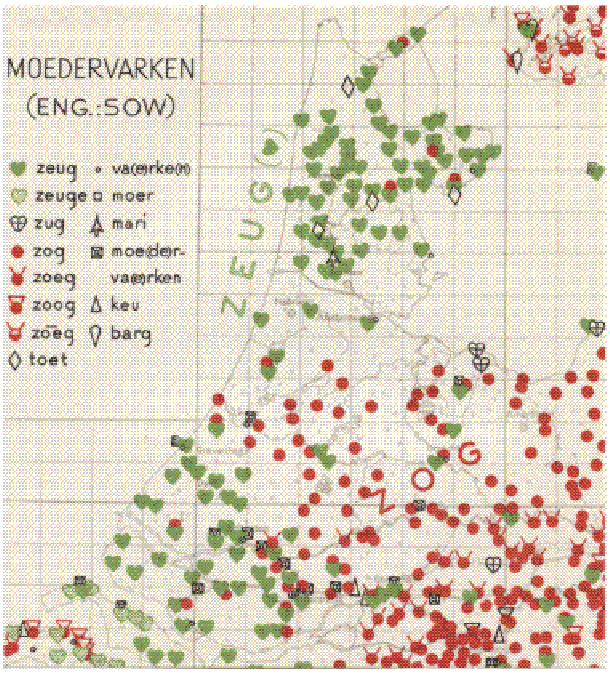
M. *Woon* ‘wonen’

Mej. VEREECKEN zegt blz. 43: ‘Het behoeft geen betoog dat *weunen* de Holl. vorm is, en dat Vlaanderen, Zeeland en Holland alweer samengaan met *eu* tegenover *o* in het overige Ndl. gebied’. Deze kenschetsing van *weunen* als typisch westelijke vorm is over 't algemeen juist. Het materiaal-AG geeft ook voor Zuid-Holland overwegend *weune*, met de volgende uitzonderingen: E 178 Aarlanderveen *wóne*, K 76 Asperen *wooëne*, I 9 Brielle *wone*, E 167 Leiden *woowne*, K 5 Rotterdam *woone.* Dubbele vormen vindt men voor E 209 Gouda, K 7 Hillegersberg, E 215 Oudewater, E 184 Woerden. De hele dialectgeografische situatie is dus wel zodanig dat men in Afrika zeer goed *weun* zou kunnen verwachten. Maar de lees- of stedelijke vorm heeft gezegevierd. De Statenbijbel heeft *wonen* (HEINSIUS 14).

N. *Sog* ‘zeug’

Ten aanzien van de verhouding *zeug/zoog* deel ik de opvatting[129] van HELLINGA (Opbouw 244) dat ‘de *zeug* in haar stal gebleven kan zijn ondanks sporadische vermelding in “cultuurbronnen”, tot de boer haar voorgoed *zeug* en niet meer af en toe *zoog* noemde; en toen haar ten slotte de eer te beurt viel om opgenomen te worden in de woordenschat van geletterde Nederlanders, in de moderne handwoordenboeken, toen was, in het begin der XIXe eeuw, de kans verkeken om nog vereerd te worden met de beschaafde *oo*, omdat de geletterde Nederlanders toen vergeten waren, dat *eu* en *oo* verwisseld konden worden’. In de verhouding Nederlands-Afrikaans heeft dit tot het schijnbaar paradoxale resultaat geleid, dat het ‘hoog’-Nederlands toevallig aan de (boerse) *eu*-kant, het Afrikaans daarentegen aan de kant van de meer deftige *oo* (verkort tot *o*) is komen te staan. Zo ergens dan zou men juist hier in het Afrik. een landelijke *eu* verwachten.

129 Behalve natuurlijk ten aanzien van het (ook bij boeren veronderstelde?) ‘dubbelfoneem’ *oo/eu.* Zeer juist is echter de antithese tussen ‘de zeug in haar stal’ en ‘de beschaafde *oo* van geletterde Nederlanders’.

MOEDERVARKEN
(ENG.:SOW)
zeug
zeuge
zug
zog
zoeg
zoog
zōeg
toet
va(e)rke(n)
moer
mari
moe(de)r-
va(e)rken
keu
barg
ZEUG(e)
ZOG

Immers de *eu* in algemene zin is westelijk èn plattelands en in dit bizonder geval is hij eigen aan het leestaalwoord (en zal dus vermoedelijk in de steden zijn gebruikt). Maar hier hebben we nu juist een interessante aanwijzing, dat de bron van het oudste Afrikaans in de eerste plaats het Zuidholl. dialect is. Op het bijgaande kaartje blijkt nl. een belangrijk deel van het vasteland van Zuid-Holland (in tegenstelling tot het grootste deel der eilanden en tot Noord-Holland) de vorm *zog* te hebben.

Op grond van de geografische situatie bij andere *oo/eu*-woorden zou men immers in het Afrik. en Zuidholl. *eu* verwachten. De *o*-vocaal is te 'oostelijk'. Maar nu blijkt die 'te oostelijke' *o* eigen te zijn aan een aanzienlijk gedeelte van Zuid-Holland en hiermee past het Afrikaans dus toch weer in het Hollandse kader. Hierbij dient te worden opgemerkt, dat Amsterdam feitelijk een verkapte *soch*-stad is. Tegenover de vorm *soch* bij BREDERO[130] legt de *eu* van de moderne volkstaal geen gewicht in de schaal ('leeft' het 'dialect'-woord *zeug* in deze wereldstad van 800.000?). De vergelijking met het 'oostelijke' *botter* en *schottel* (blz. 91) dringt zich onweerstaanbaar op. Wil men ze 'oostelijke' vormen blijven noemen dan kan ik daar wel vrede mee hebben, mits men niet vergeet, dat Amsterdam-en-omgeving dan bij het oosten gerekend moeten worden. De veronderstelling dat Afrik. *botter* en *skottel* van Hollandse oorsprong zijn, wordt in elk geval door de verspreiding van het (inderdaad 'Hollandse') woord *zog* gesteund.

Er moge hier nog op gewezen worden, dat de Zuidholl. vorm *zog* duidelijk van landelijk-dialectische en niet van stedelijke herkomst is: Dordrecht, Rotterdam, Vlaardingen, Den Haag, Leiden zeggen *zeug*.

Dank zij de publicatie van de 'zeug'-kaart van mej. GOETHART (thans mevr. KÜLLER-GOETHART) is de bezetting van ons 'zeug'-kaartje bizonder dicht. Het kan bovendien nog aangevuld worden met de gegevens van het materiaal-AG, waarvan toevallig beide enquêtes (van 1879 en '95) het woord in het questionnaire hebben opgenomen. Daar ik deze niet mee op het kaartje verwerkt heb (dat m.i. het geestelijk eigendom van de bewerkster moet blijven), mogen de *zog*-plaatsen uit het materiaal-AG hier even worden opgenoemd: E 178 Aarlanderveen, K 53 Alblasserdam, K 27 Ameide, K 76 Asperen, K 18, 16, 15 Bergambacht enz., E 180 Bodegraven, E 206 Boskoop, K 97, 98, 68, 67, 64, 69, 63, 62 Giesendam enz., K 99 Gorinchem, E 209 Gouda

130 *Sogh* ook bij J. VAN ARP (v. VLOTEN II 139). BOEKENOOGEN zegt: 'te Assendelft zegt men ook *zog*' (welke vorm niet vermeld wordt in de opgave AG voor Assendelft). Is dat een *o*-relict? Of moet het beoordeeld worden als het 'Zaanse' *botter* en *skottel*? (zie boven blz. 91). JUNIUS geeft *sueghe* en *soch*, KARSTEN alleen *zeug*.

(ook *zeug*), K 93 's Gravendeel, K 19 Gr. Ammers (ook *zeug*), K 50 H.I. Ambacht (ook *zeug*), K 47a IJselmonde, E 133 Katwijk aan Zee, K 13 Moordrecht, E 131 Noordwijk aan Zee, K 58 Oud-Alblas, E 215 Oudewater (ook *zeug*), E 175, 176, 178 Oudshoorn enz., K 96 Sliedrecht (ook *zeug*), E 184 Woerden (ook *zeug*), K 90 Zwijndrecht.

Interessant is de vergelijking met de kaart van de ‘keldermot’ (Taalatlas I 3) waarop duidelijk aan het licht treedt, dat de vorm *piszog* in het noorden van Zuid-Holland tot iets beoosten de meridiaan van Leiden is doorgedrongen. Mede in verband met het oude Amsterdamse *zog*-gebied is er dus alle reden om aan te nemen, dat het ‘oostelijke’ *zog*-gebied reeds in de middeleeuwen zowel de streek van Amsterdam als van noordelijk Zuid-Holland heeft omvat.

Hiermede is de aanwezigheid van *zog* in het Afrikaans (en misschien ook die van *botter* en *skottel*) dunkt me geredelijk verklaard.

O. *Somer* ‘zomer’

De overgrote meerderheid der Zuidhollandse plaatsen (en daaronder steden als Dordrecht, Gorinchem, Gouda) kent *zeumer.* KARSTEN en BOEKENOOGEN hebben *zeumer.* In het Afrik. zou men dus stellig ook *seumer* moeten verwachten, maar *somer* schijnt de enige gebruikelijke vorm te zijn. Ik houd deze vorm voor niet-dialectisch maar voor overgenomen uit de leestaal (Statenbijbel *somer*). In het Afrikaans zou men trouwens ook een korte vocaal moeten verwachten (vgl. *botter*, *skottel*, *kom*, *blom*[131]). Hoezeer de verkorting van de vocaal voor de hand had gelegen, blijkt uit het feit dat zelfs de verbinding *zomaar* in het zinsverband tot *sommer* is verkort[132]. Vgl. het bekende rijmpje van F.W. REITZ uit Klaas Geswind en sy perd: ‘Plesier is nes 'n jong komkommer/ Als jy hom pluk, virlep hy *sommer*’.

De aandacht zij erop gevestigd dat geen der namen van jaargetijden, maanden en weekdagen een specifiek dialectische herkomst verraadt. Het Afrik. *Maart* b.v. had eigenlijk *Mert* moeten luiden. Het woord *lente* is reeds blijkens zijn *-e* on-Hollands (en behoort ook niet tot de volkstaal).

De vraag zal gesteld worden, of *zomer* ook op oostelijke (Utrechtse?) invloed kan berusten. Ik acht die onbewijsbaar, daar immers het ‘Utrechts’ karakter van de lange *o* in dit woord niet vast staat. Jammer

131 *Verdoem* is stellig uit de leestaal en berust vermoedelijk op latere invloed uit Holland, waar *verdommen* en *verdommenis* in steeds ongunstiger gebruikssfeer terecht kwam. Maar die ongunstige betekenis had het in de 17de eeuw vermoedelijk nog niet blijkens MARIA VAN REIGERSBERCH: ‘zij gheloofde dat Godt eenighe menschen tot de verdommenisse geschapen hadde’ (ed. ROGGE 172).

132 Vgl. Ouddorps *jammer* voor ‘ja maar’.

genoeg is het materiaal-AG voor de provincie Utrecht zeer onvolledig en de accuratesse van de invullers laat nogal eens te wensen. Eigenlijk schieten er maar 12 plaatsen over, waarop men zijn (voorlopige) conclusies moet baseren. In het oosten van Utrecht schijnt zich een *zoemer*-gebied te bevinden, dat vermoedelijk gelijkenis heeft met het *hoening*-gebied (zie het 'honing'-kaartje op blz. 86). Verder naar het oosten is bij mijn weten voornamelijk de vorm *zommer* in gebruik. Kortom ik zie geen bewijzen voor een sprekend Utrechts *zomer*-gebied en twijfel aan het bestaan van een autochthoon 'Utrechts' *zomer* op grond van de *zeumer*-vormen van Loenen a.d. Vecht, Utrecht en Wijk bij Duurstede. Voor Soest en Vreeswijk wordt *zommer* opgegeven.

P. *Seun* 'zoon'

Op het onrustige 'zoon'-kaartje van v. GINNEKEN in OTt I (1932/33), 251 is gerechtvaardigde kritiek te oefenen. Zie voor de Hoornse enclave boven noot 118; de Vlielandse vorm is *seen* en past (met specifiek Vlielandse ontronding) dus geheel in het *zeun*-gebied; de Friezen zeggen geen □: enz. Had v. GINNEKEN een andere techniek toegepast, dan zou vermoedelijk een beeld naar voren zijn gekomen dat, voor zover Holland betreft, met het 'boter'-kaartje te vergelijken zou zijn en voor Utrecht met het 'honing'-kaartje. De opgeroepen suggestie van een nauwe doorgang naar het zuidoostelijke *zo:n*-gebied via Driebergen-Doorn kunnen we voor rekening van v. G. laten. Maar met dat al treedt, dank zij de gebruikte gegevens van het AG, het westelijke *zeun*-gebied en de beknabbeling van Zuid-Holland door de 'AB'-vorm *zoon* goed naar voren.

Het is duidelijk, dat het Afrikaanse *seun* algemeen-Hollands is, niet specifiek Zuid-hollands.

Q. Korte samenvatting

Van het begin der Middelnederlandse taaloverlevering zien wij een worsteling in de transcriptie van de stamvocaal der besproken woorden, waarbij nog tot na de middeleeuwen een voorkeur voor de schrijfwijze *o (oe)* aan het licht treedt, zelfs al wijzen de rijmen op *eu*-uitspraak.

De gepriviligeerde schrijfwijze met *o (oe)* handhaafde zich nog lang, ook nadat de *eu*-schrijfwijze zich in een aantal woorden begon te stabiliseren. Wanneer er in het westen na de middeleeuwen meer *eu*-woorden 'opduiken' dan men op grond van de vroegere schrijfwijze voor hetzelfde gebied zou verwachten, dan zal dat in de meeste gevallen hierop berusten, dat de *oo*-camouflage, vooral bij woorden van dagelijks gebruik, niet meer te handhaven was. Blijkbaar zijn onderwijl echter

oo-leesvormen in de gesproken taal overgegaan, zodat zich een strijd moest ontwikkelen tussen een deftige *oo*-uitspraak en een populaire (meer ‘ongeletterde’ en landelijke) *eu*-uitspraak. De strijd tussen de deftige *oo* en de landelijke *eu* duurt in sommige gevallen voort tot op de huidige dag.

De constatering van WINSCHOOTEN (Letterkonst 1683), blz. 18 ‘*oo* begint hoe langer hoe meer ingevoerd te werden voor de tweeklank *eu*’ moet ongedwongen aldus geïnterpreteerd worden, dat het aantal *oo*-woorden in mondeling gebruik toenam (en niet dat ‘de’ *eu* een neiging zou hebben, zich te ontwikkelen tot, of over te slaan naar, ‘de’ *oo*). Hierbij sluit aan de toestand in het Afrikaans, dat immers in de eerste plaats op een ouder (17de-eeuws) stadium onzer taal gebaseerd is en in de tweede plaats zijn gedeeltelijke herkomst uit dialectsprekende minder geletterde milieus ook in andere opzichten verraadt. Wanneer de Afrikaners dus *deur*, *geut*, *neut* en *seun* zeggen voor ‘door’, ‘goot’, ‘noot’ en ‘zoon’ dan wijken zij daarmee niet af van de uitspraak van de overgrote meerderheid der 17de-eeuwse Hollanders. Ook *heuning*, *meul* en *vul* zullen we, meer in 't bizonder in Zuidhollands-beïnvloede milieus verwachten. De Afrikaanse vormen *botter* en *skottel* kunnen daarentegen, wanneer men afgaat op de huidige isoglossen-structuur, moeilijk Zuidhollands zijn, maar zullen misschien aan Amsterdamse invloed moeten worden toegeschreven (blz. 91). Anderzijds hebben de Afrik. woorden *koning*, *vogel*, *voor*, *woon*, *somer* een ‘deftige’ *oo*; ze zullen wel niet van dialectische herkomst zijn.

Dat het Afrik. *sog* een ‘deftige’ *o* heeft, terwijl in Holland de overigens minder geletterde *eu* algemeen is geworden, zal samenhangen met het feit, dat in het Zuidhollandse ‘binnenland’ de vorm *zog* in de dialecten overweegt. Men moet (mede op grond van het volkswoord *piszog* ‘keldermot’) aannemen dat dit in de middeleeuwen en a fortiori in de 17de eeuw ook al het geval was.

Het niet-klankwettig gedrag van de hier besproken Afrik. woorden is niet te begrijpen zonder een inzicht in de Hollandse *oo/eu*-kwestie. De Afrik. staat van zaken, die ogenschijnlijk de indruk maakt van volslagen willekeur, blijkt te moeten worden beschouwd als een 17de-eeuwse moment-opname uit een taalstrijd van eeuwen, die vrijwel het hele westelijke Nederlandse taalgebied heeft omvat.

Ik zie de antithese *oo/eu* eerder als een tussen stad en platteland (en vooral leestaal versus gewone omgangstaal) dan als een tussen beschaafd en geprononceerd vulgair[133]. Was de *eu* volop als vulgair

133 Vulgair is b.v. de diftongering van *ee* en *oo* tot *ei* en *ou*, maar hiervan (alsmede van andere typische vulgarismen) is in het Afrikaans geen blijk. Over dit punt zie blz. 216.

gevoeld, dan zou de houding tegenover de *eu*-woorden m.i. allerwegen veel intoleranter geweest zijn. Men vindt (vond althans) de *eu*-woorden echter blijkbaar veeleer 'ouderwets' dan 'plat' - een stilistisch verschil van nuance[134], dat m.i. voor de beoordeling van de historische ontwikkelingsgang van betekenis is.

8. De gerekte vocaal van Afrik. *(vuur)herd*, *werd* enz. tegenover die van *aarde*, *waarde* enz.

In de § over de Herkomst van de lange Afrikaanse *aa* (blz. 56) heb ik reeds aangeduid, dat de zo weinig gecompliceerde toestand in het Afrikaans geenszins mag worden beschouwd als een logisch uitvloeisel van de situatie in de bakermat. Op zijn hoogst zou men zich kunnen laten verleiden tot de paradox, dat de toestand in de bakermat vermoedelijk zo chaotisch was, dat er wel een 'ordening' (en dan in de richting van de leestaal) moest intreden (hierover nader blz. 226). Slechts één antiquiteit *(leeg)* kwam daar voorlopig aan het licht[135].

Dat het Afr. echter zijn in sommige opzichten zo conservatief karakter ook ten aanzien van de *aa* niet geheel verloochent, blijkt uit de bizondere positie van de woorden met rekking van oude *a* of *e* vóór *r* + dentaal. Wie zich summier wil orienteren omtrent de kwesties, die hiermede zoal samenhangen, kan beginnen met de volgende publicaties ter hand te nemen: N. VAN WIJK, Vocaalrekking voor *r* + dentaal (Ts XXVI (1907) 33-65); Dez., Gerekte *a*, *e* voor *r* + dentaal (Ts XXXI (1912) 21-37; K. HEEROMA, Het Amsterdams als □-dialect (NTg XXIX (1935) 337-356); W. Gs HELLINGA, Het ontstaan van de heldere *aa* (Opbouw 304-335).

Voor ons doel mogen we even afzien van de details en twee dingen min of meer als communis opinio constateren. In de eerste plaats is in de 15de-eeuwse hss. 'de *ae*-spelling van woorden als *waert* (dignus) het meest typiese kriterium van Hollands-Zeeuwse herkomst' (VAN WIJK in Ts XXXI, 36) en in de tweede plaats hebben alle Afrikaanse woorden met lange *er*-uitspraak vóór dentaal hun tegenhanger in de Hollandse dialecten (zie de, globaal overeenstemmende, getuigenissen der oude grammatici bij HELLINGA a.w.).

De toestand in 't Afr. is als volgt: Indien bij oude *a* of *e* vóór *r* + dentaal vocaalrekking plaats had, kon die tot tweeërlei resultaat leiden: A. In een groep van woorden[136] hoort men in 't Afr. *er* (spr. *èèr*): *erd*, *(vuur)herd*, *ners* (anus), *regverdig*, *stert*, *sterre* (buttocks), *vers*

134 Door de moderne stedeling, die 'provinciaal' en 'plat' geheel over een kam scheert, zal dit verschil in nuance niet meer worden gevoeld.

135 Vgl. bovendien *kees* 'kaas' op blz. 81 vv.

136 Zie T.H. LE ROUX 56.

(jonge koe), *werd* (adj., maar vgl. Afrik. *waarde* en *waardig*); hierbij ook te rekenen *kêrel*, *wêreld* en verder enige woorden van Franse of Latijnse herkomst: *kers*, *lantern*, *pêrel*, *pers*, *perd*, *tert* (taart). In de Nederlandse leestaal hebben al deze woorden *aar.*

B. Een andere groep heeft *aar* (als in de Nederlandse leestaal): *aard*, *aarde*, *aars*, *aarsel*, *aarts (vader)*, *baard*, *deurwaarder*, *Maart*, *swaard*, *vaardig*, *vaart*, *waard* (herbergier), *waarde* (value), *waardig* en de oorspronkelijk Franse woorden: *kaart*, *skaars.*

Volgens SCHÖNFELD 67 zou de *ĕ* van *herd*, *erde* enz. in het Hollands zijn gedepalataliseerd tot *ă* en dan evenals de *ă* tot *ā* gerekt - waarmee dan de Hollandse vormen *haard*, *aarde* enz. zouden zijn verklaard. Dit veronderstelt als ik het goed zie een discontinuïteit in de ontwikkeling: aanvankelijk zou dus *herd* gelijk-op zijn gegaan met *herte* (thans *hart*), maar naderhand zouden de wegen van deze twee woorden (en hun verwanten) weer uiteengegaan zijn. Wanneer men echter de beide groepen nader beziet, moet men meen ik tot de conclusie komen, dat de groep *herd* c.s. van het begin der overlevering af voorbeschikt is geweest om lange vocaal te hebben (zie reeds dadelijk de Middeleeuws-Holl. *aerde*-schrijfwijze[137]). Daarentegen zijn woorden als *herte*[138] en *smerte*[139] kennelijk van het begin der overlevering gepredisponeerd geweest om kort te blijven[140] (voorbeelden met lange vocaal zal men in de citaten van het Mnl. Wb. vergeefs zoeken). Het aantal oude *ar*-spellingen bij de groep *haard*, *aarde* enz. is trouwens te verwaarlozen gering en kan, tegenover de grote meerderheid van schrijfwijzen met lange vocaal, ook niet als bewijs voor korte *a*-uitspraak worden aangevoerd. M.i. zal dus de lange *aa* der *aarde*-groep direct uit een lange *èè* zijn voortgevloeid. Het *èè*>*aa*-proces moet betrekkelijk jong geweest zijn (in allen gevalle na-middeleeuws). Niet alleen uit het voortbestaan van de *èè* in het Afrikaans maar ook uit de citaten van LAMBERT TEN KATE en vele anderen (zie ben. blz. 102 vv.) blijkt immers dat de *èè*-vocaal in deze woordengroep tot in de 19de eeuw in Holland heeft geleefd.

Indertijd heb ik de mening verdedigd (Amsterdamse Volkstaal 19), dat de *aa*-ontwikkeling in Hollandse woorden van het type *herd* feitelijk op klankoverdrijving berust. Vele Hollanders hebben vroeger deze

137 Volgens TIEMEYER 94 heeft H (het beste en stellig Hollandse hs. van W.v. HILDEGAERSBERCH) ‘haast uitsluitend (128 ×)’ *aerde.*

138 *Herte* 111 ×, ‘zonder uitzondering’ (TIEMEYER 95).

139 Slechts één maal, niet in rijm, *smarte*; daarentegen *smerte* in rijm op *herte* (TIEMEYER 95).

140 De (jonge?) verlenging van vocaal die in oostelijke dialecten (b.v. het Gronings) voorkomt, zal, historisch en geografisch, hiervan gescheiden moeten worden.

woordengroep met *ae* uitgesproken en vermoedelijk zal dus deze *ae* indertijd mèt de andere, veelverbreide *ae* (uit *ā* of *â*) de vélaire kant zijn uitgegaan.

Een bevestiging mijner hypothese, dat de *aa* van *haard* c.s. aan klankoverdrijving of hypercorrectie is te danken, vond ik enige jaren later te Noordwijk, waar de herhaaldelijk gebruikte vorm *militare* (militairen) mij stof tot nadenken gaf. De (onbewuste) gedachtengang van hen die zo spreken is m.i. de volgende: De *a* van woorden als 'jaren' en 'haren' die wij (*ae*-sprekers) in ons dialect als *jaere* en *haere* uitspreken 'hoort' in het 'hoog'-Hollands uitgesproken te worden als *aa*, het hoog-Holl. kent zelfs geen *ae*, een woord als 'militaire' heeft dus een 'dialectische' *ae*, die wij, als we 'hoog'-Hollands spreken, met *aa* behoren weer te geven'.

Terwijl dus in het dialect dat de basis voor ons 'AB' heeft geleverd, het verschil in nuance tussen de vocaal van 'haar' (Eng. *hair*) en die van 'haard' (Eng. *hearth*) van te weinig betekenis bleek om zich op den duur te kunnen handhaven, was het in het basis-dialect van het Afrikaans groot genoeg om *aa*-woorden en *erd*-woorden duidelijk te blijven differentiëren. Men kan dit enerzijds wel als aanwijzing beschouwen voor een zekere 'oudheid' en ongereptheid van het basisdialect, maar ook voor een sterke historische gebondenheid van het Afrikaans aan het eenmaal uit het stamland overgeërfde fonologische systeem.

Dat er ook in het Hollands toch nog lang enig verschil tussen de (veelal *ae*-achtige) *aa* van *water* en de *ae* van *haerd* enz. is geweest blijkt o.m. uit de lijst die TEN KATE, Aenl. II, 23 geeft: '*aerde*, *aers*, *aerzelen*, *laerze*, *maert*, *naerstig*, *paersch*, *paerl*, *schaer*[141], *staert*, *taerte*, *taerling*, *vaerdig*, *vaers*, *waereld*, *waerd*, *zwaerd*' - men lette op de sterke overeenkomst met de Afrikaanse lijst. Vgl. trouwens bij HELLINGA, Opbouw 304-35 de vele citaten waarin hetzelfde groepje met meerdere of mindere volledigheid nogal eens weerkeert. Reden om aan te nemen, dat de gehele Afrik. *er*-groep van autochthoon-Hollandse[142] herkomst

141 Het is niet recht duidelijk hoe het woord *schaar* (als eenling met oorspr. lange *â* en zonder volgende dentaal) in dit gezelschap verzeild is. Maar aan de juistheid van TEN KATE's mededeling valt niet te twijfelen. Ook SCHUTZ vermeldt het woord *Schêêr* in zijn lijstje (HELLINGA, Opbouw 334) en bovendien klopt daarmee volkomen de Afrikaanse uitspraak *skêr.* Die *skêr*-vorm is te merkwaardiger, omdat *âr* zich in het Afrik. anders steeds tot *aar* ontwikkelt (*gebaar*, *daar*, *haar*, *jaar*, *swaar*, *waar*). Te vergelijken met 'relicten' als *leeg* en *kês*? (Zie blz. 64 vv. en 81 vv.).

142 OPPREL geeft (blz. 3 en 4): *aerd*, *baerd*, *baers*, *gaere*, *vaert*, *waert*, *zwaerd*, *kaers*, *Maert*, *vaers*, *vaerdig. Taart* en *kaart* hebben in Oud-Beierland *aa* (zie blz. 148), v. WEEL geeft voor Goeree *taerte.* Zo zullen er wel meer plaatselijke verschillen zijn op te merken, die echter aan het principe van het bestaan dezer groep in Zuid-Holland niets afdoen.

is; het Afrikaans heeft hier dus een provinciaal-Hollandse oudheid bewaard, die in de Nederlandse schooltaal - denkelijk ook wel onder schoolse invloed - verloren is gegaan.

Beziet men de tweede groep (blz. 101 B), dan moet men tot de conclusie komen, dat de daartoe behorende woorden in het Afrik. klankwettig eigenlijk ook *er* (spr. *èèr*) hadden moeten hebben; men vergelijke slechts de citaten van L. TEN KATE en OPPREL. Een aanwijzing vormt trouwens reeds het stilistische verschil tussen beide groepen. Terwijl groep A in hoofdzaak echte huistaal-woorden omvat (men vergelijke vooral dagelijks voorkomende concreta als *kers*, *lantern*, *vers*, *perd*, *(vuur)herd*, vindt men onder B grotendeels[143] enigszins deftige woorden als *aarde*, *aarsel*, *aartsvader*, *deurwaarder*, *swaard*, *waard* en woorden voor abstracte begrippen als *skaars*, *vaardig*, *vaart*, *waarde*, *waardig. Maart* heeft zijn 'hoog'-Hollands karakter gemeen met de namen van weekdagen, maanden en jaargetijden (zie blz. 97, 123, 194). Een bijbelse inslag bij deze *aar*-woorden valt verder m.i. niet te miskennen. In dit verband is het karakteristiek dat *erd* voor 'klei of leem' gebruikt wordt, maar '*aarde*' is een deftig woord, waarvoor men doorgaans *gront* gebruikt. Men hoort het echter in uitroepen om verbazing uit te drukken: *my op de aarde*, *my aarde*' (T.H. LE ROUX 56). Men kent[144] *artappel* naast *ertappel*, maar het eerste is tot de 'Westelike Provincie' [waarin dus Kaapstad ligt] beperkt' (t.a. p. 26). 'In andere samenstellingen hoort men, voor zover mij bekend[145] overal *ert*- en niet *art*-: *ertfark*, *ertwurm*, *ertslang*, *erdepot*, *erdeskottel*, *erdekruik*' (t.a. p. 56) - allemaal weer namen van voorwerpen en dieren waarmee men dagelijks heeft te maken.

Als ik LE ROUX 56 goed begrijp, dan is een poging gedaan om enkele deftige *aar*-woorden aan te passen bij het Afrikaanse klanksysteem, en wel o.a. bij de woorden *ferwerdig*, *gedenkwêrdig*, *ligfêrdig*, *merkwêrdig*, die LE ROUX uit de Afrik. literatuur aanhaalt. Blijkbaar zegt hij zelf echter (hij is geboortig uit Worcester, Kaapprovincie) *verwaardig*, *gedenkwaardig*, *ligvaardig*, *merkwaardig.*

143 Waarom b.v. het Afr. *baard* en *kaart* hierbij horen is niet duidelijk (Statenbijbel trouwens ook *baerd*, zie HEINSIUS 13), zie verder blz. 148. *Aars*, hoewel onfatsoenlijk, is in Holland niettemin 'officieel' (zie de dierkunde-boeken). Om formele redenen kan men aannemen dat Afr. *aars* van deftige, *ners* daarentegen van gemeenzame herkomst is. In hoeverre de tegenwoordige stilistische waardering daarmee overeenkomt, mogen Afrikaners beoordelen.

144 Vgl. thans de 'aardappel'-kaart van A. COETZEE in Tydskr. v. Volksk. I (1944-5) 124.

145 LE ROUX noemt echter op blz. 53 *arby* (= aardbei). Vgl. trouwens nog *aardbewing*, *aardryk*, *aards*, *aardsgesind*, *aardskok*, die van geleerde, literaire herkomst zullen zijn.

Het feit, dat er in het Afrikaans zowel *aar*-woorden als *er(èèr)*-woorden zijn, is dunkt me een aanwijzing voor dubbele herkomst van het Afrikaans, nl. enerzijds uit dialectsprekende milieus en anderzijds uit 'hoog'-Hollandse milieus die dan wel zullen moeten worden gezocht in het ambtelijke deel der latere koloniale bevolking. Hierbij mag ook worden gedacht aan invloed van kerk en school (over een en ander nader beneden blz. 226 vv.).

Een bredere Nederlandse achtergrond van het gebeuren met de woorden op *er* + dentaal kunnen we ons verschaffen, wanneer we de 'paars'-kaart van Dr MEERTENS (Taalatlas IV 14) ter hand nemen. Jammer dat deze kaart niet enigszins is geacheveerd door kleurdifferentiatie; hierdoor wordt het vinden van de sleutel ter verklaring bemoeilijkt. Men kan dit bezwaar zelf verhelpen, wanneer men slechts een blauw potlood ter hand neemt en alle tekens-in-schakelvorm (d.w.z. die voor *poars*, *poas*, *poarse*, *pours*, *pous*) met een blauw kleurtje voorziet[146]. Is het nodig om gedetailleerd uiteen te zetten, dat al deze vormen met donkere vocaal onmogelijk autochthoon kùnnen zijn? Hoe zou men zich, zuiver fonetisch, de ontwikkeling van *pers* tot *poars* moeten voorstellen? Men heeft trouwens het bovengenoemde art. van VAN WIJK in Ts XXXI maar ter hand te nemen om te constateren, dat oorspr. *er* + dentaal in het oosten nimmer een donkere kleur aanneemt. Noordhorn[147] heeft *eer* 'aarde', *steern* 'ster' (Bij *eer* merkt TER LAAN op: 'Anders, onder Hollandse invloed, *eerde* of *oarde*'). Het Achterhoeks-Overijsels[148] (vgl. Ts XXVI, 50) heeft *géérne*, *heerd*, *kèrel*, *lanteerne*, *pèrle*, *steern* enz. Het Drents heeft *eerde* of *eer* (v. WIJK: '*aorde*, dat hiernaast voor Hoogeveen, Beilen, Assen, Anloo, Borger wordt opgegeven, is blijkbaar een leenwoord, door de school en andere bemiddelaars uit het Beschaafd geïmporteerd') en *èèrnst.* Het Kampens *geerne*, *lanteern*, *steern*, *weert*, *zweert* (het bij GUNNINK § 57 genoemde *aa(r)de* 'is leenwoord uit 't Beschaafd, klankwettig: *eerappel*, *eerbeze*' zegt v. WIJK terecht). VAN SCHOTHORST (Barneveld en omstreken) heeft *ērt*, *hērt*, *pērel*, *wērt*, *zwērt*[149]. VAN DE WATER (Bommelerwaard)

146 Deze blauwe kleur komt ook toe aan Emmerik en Kleef (zie beneden).

147 Hier en in de volgende citaten heb ik aan onnodige en in ons verband althans niet ter zake doende, fonetische eigenwilligheden van transcriptie geen aandacht besteed. Met het oog op de hoge zet- en correctie-kosten is men daartoe tegenwoordig wel gedwongen.

148 Voor Twente geeft BEZOEN 26, zoals te verwachten, uitsluitend palatale vocaal in *heert*, *eerns*, *geern*, *eer*, *eerappel*, *eers*, *keers*, *keerl*, *steern*, *weert*, *leers*, *peers*, *kazeerne*, *veer.* Voor Deventer vgl. FIJN VAN DRAAT in Ts XLII, 207.

149 VAN SCHOTHORST vermeldt wel *pimpelpoors*, maar niet het simplex, waarschijnlijk omdat hij *poors* wel als Hollands leenwoord herkend heeft.

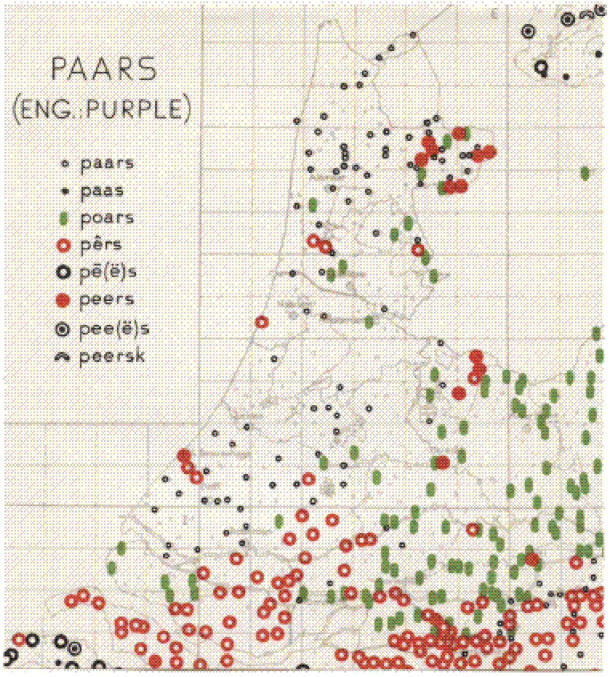
schrijft *ẽrd*, *gẽrre*, *hẽrd*, *zwẽrd*, *wẽrd*, *lantẽren*, maar *poars*. Voor de oudere schrijfwijzen zie MAK in Ts LV (1936), 72-3.

Kortom op de grote 'paars'-kaart blijkt de sluier van *oa(ao)*-vormen[150] die zich benoorden de grote rivieren vanuit Holland in oostelijke richting uitstrekt, bij nader onderzoek van ephemere aard te zijn: deze vormen versmelten als sneeuw voor de zon der historische grammatica. Dat ze aan westelijke invloed te danken zijn, blijkt uit het hele taalgeografische beeld, dat, voorzover het de oostelijke provinciën betreft, enige gelijkenis vertoont met dat van de verspreiding der *uu*-vormen voor oude *û* (vgl. de 'muis'/'huis'-kaart in Expansie en de 'huis'-kaart naast blz. 48). Ontoegankelijk of weinig toegankelijk voor de *poars*-overstroming blijken de (vanuit Holland geziene) 'buitengewesten': Friesland heeft met uitzondering van Stellingwerf, practisch alleen *pee(r)s*-vormen (Fri. Wb. *pears*). Als men alleen op TER LAAN en MOLEMA af zou gaan, moest men aannemen dat Groningen een zuiver *sangen*-gebied vormde. In de gedachtengang van deze beide lexicografen zal dus *poars* wel als onecht (nl. 'Hollands') zijn op te vatten. Maar dat kan nauwelijks gelden voor de *peers*-vormen, die men voor een twintigtal Groningse plaatsen ziet opgegeven (*peers* ontbreekt zowel bij TER LAAN[151] als bij MOLEMA[151]). Hier zijn dus sporen van een *peers*-laag (waarvan men zo à l'improviste moeilijk kan zeggen, of hij ouder of jonger dan de *sangen*-laag zal zijn). Oostelijk Drente

150 Hiermee mogen over een kam geschoren worden de *peurs*-vorm voor Zwolle en de *peus*-vorm voor Deventer. Deze vocalen berusten op *r*-umlaut en komen alleen voor in plaatsen met uvulaire *r*. In Zwolle b.v. zegt men steeds *peurs* met de *eu* van *freule*. We hebben hier te doen met een zuiver stedelijke eigenaardigheid, die niet gescheiden kan worden van het 'brouwen' van de *r*. In de stad Zwolle zegt men *jeur* voor 'jaar', maar zo gauw komt men niet 'buten de Kamperpoorte' of men hoort *joar*. Hetzelfde geldt naar ik meen voor Kampen en Deventer. Dat GUNNINK hieraan geen aandacht heeft besteed, berust op de omstandigheid dat hij als uitgangspunt het 'Kampereilandsch' (dus een boerendialect) heeft gekozen, waarschijnlijk omdat hij het stedelijk dialect niet helemaal voor vol heeft aangezien. Van de *r* zegt hij dat deze vaak als Ned. *r* wordt uitgesproken, wat ons niet veel verder brengt. Maar er had toch wel de aandacht mogen worden gevestigd op het sterke 'brouwen' van vele Kampenaars in tegenstelling met de boeren ten plattenlande.

151 Let wel: ten onrechte hebben deze beide lexicografen gemeend, dat men hier met Hollands 'bederf' te doen had. En aangezien 'bederf' geen historisch-taalkundig begrip is, moet dat uit de boeken worden geweerd. Dit is op verbluffend grote schaal gebeurd in de Fries-linguistische literatuur. Met deze Friese taalbeschrijvingen in de hand valt het dan gemakkelijk om een onderzoeker die van de werkelijk g e s p r o k e n taal uitgaat te beschuldigen van 'schromelijke overdrijving van de Hollandsche invloed op het Friesch' (zie blz. 50). In werkelijkheid wijst de overdreven zucht tot taalpolijsting (anders gezegd: vervalsing) op een bestaande -phobie (die trouwens begrijpelijk is voor wie gelegenheid heeft het 'bederf' van de volkstaal dagelijks waar te nemen).

151 Let wel: ten onrechte hebben deze beide lexicografen gemeend, dat men hier met Hollands 'bederf' te doen had. En aangezien 'bederf' geen historisch-taalkundig begrip is, moet dat uit de boeken worden geweerd. Dit is op verbluffend grote schaal gebeurd in de Fries-linguistische literatuur. Met deze Friese taalbeschrijvingen in de hand valt het dan gemakkelijk om een onderzoeker die van de werkelijk g e s p r o k e n taal uitgaat te beschuldigen van 'schromelijke overdrijving van de Hollandsche invloed op het Friesch' (zie blz. 50). In werkelijkheid wijst de overdreven zucht tot taalpolijsting (anders gezegd: vervalsing) op een bestaande -phobie (die trouwens begrijpelijk is voor wie gelegenheid heeft het 'bederf' van de volkstaal dagelijks waar te nemen).

PAARS
(ENG.: PURPLE)
paars
paas
poars
pêrs
pē(ë)s
peers
pee(ë)s
peersk

biedt hetzelfde beeld als Groningen. Twente en de Achterhoek zijn, als typisch periferische streken, zuivere *peers*-gebieden, die ontoegankelijk zijn gebleken voor westelijke *poars*-invloed. Voor Noord-Brabant geldt vrijwel hetzelfde.

Aan de oostzijde zien we bij de *poars*-penetratie dezelfde krachten werkzaam als bij de *uu (<û)*-penetratie. De vele *peers*-relicten in het uiterste oosten maken de grens wat vager dan dat b.v. bij de *muus*- of *huus*-grens het geval is. Maar dat is wel verklaarbaar, wanneer men bedenkt dat bij de *oe*>*uu*-kwestie een hele groep van woorden betrokken is (opmars in groepsverband), terwijl *poars* geheel buiten alle historisch-grammaticaal verband zijn individuele successen in oostelijke richting boekt. Daar de steden Kampen, Zwolle, Hattem, Deventer sinds lang gevallen zijn, liggen Noord-Overijsel en de Drents-Overijselse grensgebieden voor *poars*-invloed open, al houden dan nog verscheiden *pêers*-plaatsen stand. Een aardige parallel met de *muus*-uitloper bezuiden Arnhem-Nijmegen vormt de *poars*-uitloper tot aan de Noord-Limburgse grens, welke uitloper ook de Duitse grensplaatsen Emmerik en Kleef mede omvat. Zo er nog één bewijs nodig was voor het westelijk karakter der *poars*-vormen is het wel dit Duitse aanhangsel van het *poars*-gebied. Het Rhein. Wb. geeft voor heel Rijnland *peers*- en *pèèrs*-vormen met uitzondering van '-*ā*-[152] Klev., Emmerich'.

Voor een interpretatie van het westen raadplege men nu het fragment van de 'paars'-kaart, dat hiernaast is afgedrukt. De provincie Utrecht is dus (evenals het oostelijk aansluitend gebied) overstroomd door *poars*-vormen (hier met groene stippen aangegeven). In werkelijkheid is dit een verkapt (Hollands) *paars*, waarvan de vocaal echter in Utrechtse mond (immers Utrecht heeft eenheids-*åå*, zie boven blz. 60) een donkere kleur moest aannemen. In het zuiden van het kaartje ziet men echter nog een homogeen gebied met ongeronde palatale vocaal, dat behalve Brabant de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden, het westelijk stuk van de Alblasserwaard en de Krimpenerwaard omvat. De eigenlijke haard van de *paars*-vormen is echter noordelijker te zoeken. Typisch relict-karakter hebben weer, als zo vaak, West-Friesland en het Gooiland, voor de verdere relict-plaatsen (eveneens oude bekenden) zie men het kaartje.

Het is duidelijk, hoe de ontwikkeling in zijn werk is gegaan. Heel Holland heeft, evenals de provincies rondom, de vorm met palatale

152 De *ā* zal misschien als enigszins donkere vocaal moeten worden geïnterpreteerd. Maar ook al zou dat niet het geval zijn, dan moeten toch de, in het overige Duitsland niet voorkomende, *pārs*-vormen uit het westen zijn geïmporteerd.

èè-vocaal gehad. In die delen waar ook 'de' *aa* van het 'AB' zich door een sterk palataal karakter kenmerkte, is hij daarmee samengevallen en heeft de lotgevallen ervan gedeeld. In andere streken, zoals die waaruit het Afrikaans in 't bizonder taalmateriaal heeft betrokken, werden de *èè* en de *aa* nog steeds goed uiteengehouden. Uit de kaart blijkt, dat deze verwanten van het Afrikaans in de eerste plaats in het zuiden van Zuid-Holland moeten worden gezocht.

Voor de oostelijke provinciën was ik oorspronkelijk geneigd om aan te nemen, dat het westelijke *poars* zich had uitgebreid ten koste van een oorspronkelijk *sangen.* Dit zou men misschien voor een deel der Groningse plaatsen nog wel kunnen volhouden, maar anderzijds zijn de *peers*-relicten over 't gehele *poars*-gebied tè talrijk om de *peers*-laag maar geheel weg te cijferen. De aanwezigheid van een zéér omvangrijk *pers*-gebied in Rijnland versterkt mij in de mening, dat vrijwel heel Noord-Nederland in de middeleeuwen nog *pers* (spr. *pèèrs*) of *peers* heeft gezegd en dat dus de hele bouleversering van thans in de grond van de zaak moet worden geweten aan de specifiek Hollandse 'sprongmutatie' van *pers* tot *paars.*

Hoever het *sangen*-gebied heeft gereikt valt zonder nader onderzoek niet uit te maken. Mogelijk heeft dit woord ook een andere kleurnuance aangegeven dan *pers.*

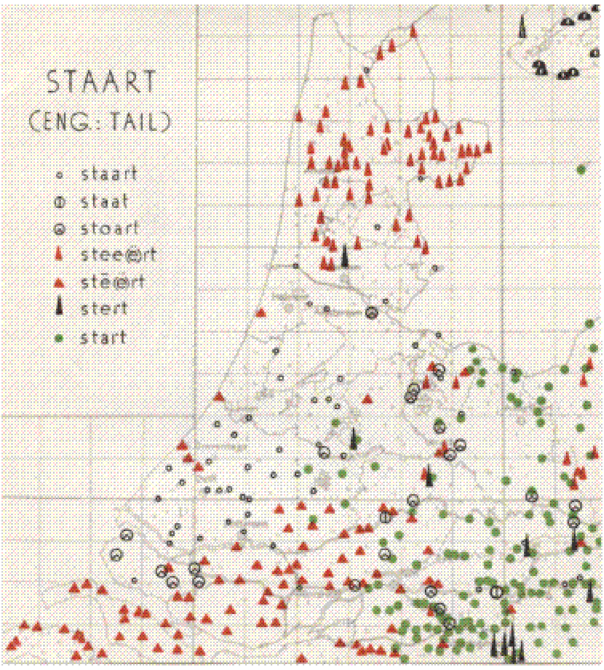
In overeenstemming met wat boven over het spel van krachten bij de *oo/eu*-ontwikkeling werd opgemerkt, dient er de aandacht op te worden gevestigd, dat ook de tegenstelling *paars* enz./ *pèèrs* enz. niet kortweg kan worden afgedaan met de karakterisering beschaafd/plat. Het aantal Hollanders b.v. dat de uitspraak *kèèrel*, *wèèreld* enz. handhaaft[153] wordt steeds geringer, maar afgaande op indrukken sinds mijn kinderjaren zou ik de personen, die aldus spreken, zeker niet als plat-sprekenden qualificeren. Wel als conservatief èn (dat lijkt me van belang) plaatselijk-geworteld. Prof. J.W. MULLER (geboren Amsterdammer) verzekerde mij indertijd, dat hij in zijn spraakgebruik uitsluitend de uitspraak *pèèrs* kende (en handhaafde). M. sprak een tong-*r*, zodat men deze uitspraak niet dient te verwarren met de *r*-umlaut van 'brouwende' Hagenaars (een 'Haegs' *pèèrs* kan dus een andere voorgeschiedenis hebben dan een 'Amsterdams' *pèèrs*).

153 Ten aanzien van deze woorden gaat nl. mijn herinnering tot mijn prille jeugd terug. Een Hollandse *pèèrs*-spreker met tong-*r* heb ik bij mijn weten nooit in flagranti 'betrapt'. Afgezien van de betrekkelijk geringe frequentie van het woord, komt dat misschien omdat men een (eventueel gehoorde) *pèèrs*-vorm licht als 'Haegse' *r*-umlautvorm kan interpreteren.

Het staat vast dat de ‘Amsterdamse’ *pèèrs*-uitspraak in de vorig generatie nog bij tal van Amsterdammers ‘van goeden huize’ voorkwam (de mededelingen van verschillende zijden zijn ondubbelzinnig). Hierdoor wordt mijn indruk bevestigd, dat de patricische Amsterdammers in sommige taalkundige zaken dezelfde functie vervullen als de boeren ten platten lande, nl. die van handhavers van oude autochthone taalgewoonten. Dan is ook de reactie van J. VAN LENNEP verklaarbaar, die wordt aangehaald door W. DE VRIES (Iets over verbreidheid 61): ‘*Staart*, *kaarsen*, *paarsch*, met den vollen en nog wel verdubbelden *a*-klank, zal geen beschaafd man zeggen: zoo iets behoort in den plat Amsterdamschen tongval t'huis...Wie nu cierlijk spreken wil, late in die woorden de vokaal noch als *aa*, noch als *ee* klinken, maar ongeveer als *ai*, in 't Fransche *air*, *faire* luidt’. Daarmee lijkt in tegenspraak de aangeknoopte opmerking dat de kinderen met *aar* ‘van de scholen komen’. VAN LENNEP wordt hier echter weer eens het slachtoffer van de simplistische antithese beschaafd/onbeschaafd. Zijn gedachtengang is m.i. deze: Als wij (patricische) Amsterdammers *pèèrs* zeggen, dan is dat eo ipso ‘beschaafd’; wanneer ‘anderen’ *paars* zeggen dan is dat dus ‘onbeschaafd’. Wellicht heeft hij nog een instinctief gevoel gehad dat *paars* van huis uit een ‘onechte’, een ‘parvenu’-vorm was, die in wezen is gelijk te stellen met ‘Haagse’ vormen als *poliesje* en *porsje* (die patricische Hagenaars vermoedelijk niet zullen gebruiken). VAN LENNEP, de patricische Amsterdammer, wist nog goed de foneem-groep *aar* van *èèr* te onderscheiden; het onontwikkelde, niet Franskundige ‘volk’ ‘kon’ na verloop van tijd *èèr* in 't geheel niet meer uitspreken (het moest bij hen *ĕr* (van *sĕrre*) òf *aar* worden).

Onder de ‘aar’-woorden neemt het woord ‘staart’ in zoverre een bizondere plaats in, dat er sprake is van een west-oost-antithese ten aanzien van korte en lange uitspraak. Men zie de ‘staart’-kaart van MEERTENS (Taalatlas IV 13). Terwijl nl. ‘staart’ in het gehele westen van 't begin der overlevering voorbeschikt schijnt om lang uitgesproken te worden, gedraagt het zich in het oosten als een woord met predispositie tot korte vocaal. Voor het westelijke gebied stelt de ‘staart’- kaart echter zover ik zie geen verdergaande problemen aan de orde dan die van de ‘paars’-kaart. Ik meen dus met een verwijzing naar het aan ommezijde afgedrukte fragment te kunnen volstaan.

Uit alles blijkt, dat de Afr. woorden van het type *herd*, *werd* enz. van Hollands-dialectgeografisch standpunt als ‘relicten’ moeten worden geïnterpreteerd, die het Afrikaans o.a. gemeen heeft met de taal van het zuidelijke Zuid-Holland.

STAART
(ENG.: TAIL)
staart
staat
stoart
stee@rt
stē@rt
stert
start

9. Niet-gerekte *er* en *ar* voor consonanten

Wanneer we ons nog verder verdiepen in de kwestie van de vocaalontwikkeling voor *r* plus consonant, bekruipt ons het gevoel, dat we de hogere rijschool van de linguistiek betreden[154]. Bekend is, welke vèr-gaande conclusies VAN GINNEKEN in zijn 'Ras en Taal' uit het door hem bijeengebrachte desbetreffende materiaal heeft getrokken; VAN WIJK was hem trouwens, wat de plaatsing van dit probleem in Europees en algemeen-structureel verband betreft, reeds voorgegaan. Ik meng mij niet in de verschillende discussies, die daaruit zijn voortgevloeid, omdat zover ik zie een der eerste voorwaarden nog ontbreekt, het 'être d'accord' ten aanzien van de waarde van het feitenmateriaal. Hoe aantrekkelijk de opstelling van een algemeen-geldige theorie ook mag zijn, als binnenschipper word ik dus nog al te zeer door aarzelingen en vragen gekweld om mij bij deze gelegenheid op de 'grote vaart' te kunnen wagen.

Nadat in het vorige hoofdstuk de rekkingsgevallen er alvast uit zijn gelicht, kunnen we voor Holland-in-het-algemeen constateren, dat de autochthone dialecten zich kenmerken door veel *ar*-gevallen (zowel voor oude *ar*, *er* als *ir*) vooral voor dentale, maar toch ook wel voor labiale en vélaire consonanten. Wanneer we nu waarnemen, dat buiten Holland de *ar*-gevallen niet zo veelvuldig zijn en dat in 't bizonder in Zeeland en Brabant *er*-gevallen zeer gewoon zijn (men ziet dat ik mij zeer summier uitdruk) dan zal men onwillekeurig geneigd zijn om aan te nemen, dat bij het onderhavige probleem de Zuid-Noordantithese (*er* contra *ar*) overheerst. Misschien heeft die inderdaad een grote rol gespeeld, maar bewijzen kunnen we het voorlopig niet. De veronderstelling dat heel Holland eenmaal een onvermengd *ar*-gebied is geweest, zal trouwens wel niemand aandurven. Immers waar zou dan de grote *er*-rijkdom b.v. van West-Friesland vandaan komen? (Zie KARSTEN 43 vv.). Trouwens ook de situatie in Friesland met zijn vele *er*-gevallen geeft te denken.

Maar de grootste factor van verwarring, waarop niet voldoende is gewezen, zie ik in de omstandigheid, dat vermoedelijk in verschillende dialecten de *ar* en de *er* (onder bepaalde voorwaarden?) tot één foneem zijn samengevallen. Ik grijp terug op de nog geenszins verouderde opinie van VAN HELTEN, wiens betoog in VONDEL's Taal § 2 anno 1881 voor mij overtuigend is. Uit rijmen als *Monarch/bergh*, *omarmen/beschermen*, *sterck/Arck*, *star/Jupiter*, *marmers/beschermers* enz. valt immers m.i. op te maken, dat VONDEL voor het *ar/er*-verschil 'doof' was.

154 Terecht merkte reeds VAN WIJK op: 'ongetwijfeld zijn de *r*-verbindingen een van de gewichtigste punten van de ndl. klankleer' (Ts XXXI, 37).

De verwarring zit niet in 'de' *e/a* (immers van onzekerheden omtrent *el/al*, *net/nat*, *pen/pan* is geen blijk), maar in de combinatie *e* + *r* of *a* + *r.* Men kan aannemen, dat *er/ar* ongeveer als *är* heeft geklonken (met een *ä* dus, die het midden houdt tussen korte *ă* en korte *ĕ*)[155].

Uit eigen waarneming der levende dialecten is mij althans voor één plaats (Zwolle) de practijk van het samenvallen van nabij bekend. Daar vloeien allerlei spellingmisverstanden uit voort zoals die tussen *park* en *perk*, *harten* en *herten* (vgl. in Amsterdam *Hartjesdag*); ook herinner ik me nog discussies omtrent Zwolse eigennamen als b.v. *Den Herder* (met *a* of *e*?), *Bartels/Bertels*, *Garritsen/Gerritsen*, *Marcus/Mercus.* Nu is deze kwestie in Zwolle weliswaar onverbrekelijk verbonden met de zeer geprononceerd 'gebrouwde' *r* der Zwollenaren en men is onwillekeurig geneigd te vragen, of er een soortgelijk 16de- en 17de-eeuws proces in de Hollandse steden gaande is geweest. Hierdoor zou tevens de eigenaardige, voorlopig nog onoverkomelijke, moeilijkheid verklaard kunnen worden, waarop we stuiten, zodra we een poging willen doen om het verschijnsel geografisch te localiseren. Herinnert ons dat niet aan een ander (maar misschien toch na-verwant) *r*-verschijnsel, dat we tegenwoordig om ons heen waarnemen? Ik bedoel de *r*-umlaut in *peurt* 'poort', *Neurden* 'Noorden', *histeurisch* 'historisch' die ten onrechte als uitsluitend 'Hèègs' te boek staat. Ten onrechte, want ik ken verschillende personen en zelfs hele milieus in Haarlem, Leiden en zelfs Rotterdam, die zo spreken, ofschoon van een langdurig verblijf in Den Haag niet altijd sprake is geweest. Het is een der (vele) stedelijke eigenaardigheden, die men als intercommunaal mag bestempelen, met de nadrukkelijke toevoeging dat ze alleen tot bepaalde (in dit geval weinig omvangrijke) milieus beperkt zijn. Daarnaast[156] bestaat echter de (oudere) *poort*-uitspraak.

Heeft VONDEL een 'gebrouwde' *r* gesproken? Ook wanneer men dit voor onmogelijk houdt, kan de kwaliteit van zijn *r* toch tenminste zodanig zijn geweest, dat in zijn uitspraak de *er* en de *ar* samenvielen. Dat is niets ongehoords want er zijn o.a. aanwijzingen dat dit in het Sticht nogal eens voorkomt[157]. Ik neem dit aan op grond van het AG-materiaal voor Eemnes, Wijk bij Duurstede en Woudenberg en citeer uit dit laatste materiaal de vormen '*a*rrem, h*a*rd, h*a*rt, st*a*rrek,

155 Dit is blijkbaar ook de mening van ZIJDERVELD in Ts LXI (1942) 251: 'Uit dit verschijnsel blijkt m.i. Vondels voorkeur voor een brede klank tussen *ă* en *è* in, waarvoor hem het teken ontbrak'.

156 Te Leiden zelfs een derde (jonge), die van *poo$_e$t*, met een eigenaardige vocalische *r.*

157 Ook b.v. in het dialect van Enkhuizen, dat 'elke *ar* en *ir* in iedere positie tot [ar] maakt' (HEEROMA HD 79).

*a*rt, v*a*rref, w*a*rrek, w*a*rreke' (waarbij corr. opmerkt, dat de *a* zweemt naar *aa*[158]). Pro memorie zij hier vermeld, dat VONDEL van zijn achtste tot zijn tiende jaar te Utrecht[159] school gegaan heeft, op een voor taalindrukken zeer suggestibele leeftijd dus, vooral als men daarbij bedenkt, dat dit het eerste volop Nederlandse milieu was, waarin de jonge JOOST verkeerde.

Maar hoe men de zaak verder ook verklaren wil, de *ar/er*-doofheid bij onze grootste dichter staat m.i. wel vast. Dat het verschijnsel ook bij anderen voorkwam (voor BREERO[160] zie NAUTA § 4) schijnt wel aan te nemen. Maar met 'doven' als gidsen wordt het dan een bijkans hopeloze zaak om de akoustische zijde van de kwestie te benaderen.

Een sprankje hoop voor degene, die verwacht orde in de chaos te kunnen brengen, blijft er nog wel. Dat is nl. de omstandigheid dat de *ar/er*-doofheid misschien veeleer een beschaafd milieu-verschijnsel is geweest (zie het *peurt*-verschijnsel) dan een werkelijk-autochthoon dialectverschijnsel, zodat naast de 'doven' ook de daarnaast wonende 'horenden' altijd nog 'recht van spreken' hadden.

Men zou het in zekere zin met het *ó/ò*-verschijnsel kunnen vergelijken, waarvoor sommige grotestads-Hollanders potdoof zijn[161], terwijl andere de *ó*-groep en de *ò*-groep (hoewel niet altijd meer met wetmatige onfeilbaarheid) wel degelijk van elkaar weten te scheiden. Maar er is een belangrijk verschil: de *ó* en de *ò* hadden samen maar één letterteken en - al heeft het uitspraakverschil zich desondanks eeuwen lang gehandhaafd - dit zal waarschijnlijk wel maken, dat de differentiatie ten ondergang gedoemd is. Voor de *är* had men echter twee schrijfwijzen: voor de 'doven' van later eenzelfde luxe als de *o/oo*, de *e/ee* enz. Men zou geen 16de-, 17de- en 18de-eeuwers geweest

158 Dit zal misschien meer betrekking hebben op de kwaliteit van de *aa* dan op de lengte.

159 Dat de stad Utrecht dit samenvallen thans niet meer schijnt te kennen, zegt niet zo heel veel, wanneer men ziet dat noch het 'Amsterdams' noch het 'Haags', noch het 'Rotterdams' van tegenwoordig 'past' op het dialect dat er blijkens de schriftelijke overlevering vroeger gesproken werd.

160 Het is jammer, dat NAUTA de rijmen niet geeft, zodat men niet kan beoordelen of het een kwestie van oor of van spelling is.

161 Ook dichters! Ik zeg dat erbij, omdat sommigen mij misschien zouden kunnen verwijten, dat ik niemand minder dan VONDEL een doofheid-voor-een-bepaald-verschijnsel voor de voeten werp. VONDEL heeft van zijn 17de-eeuws standpunt evengoed het recht om *Monarch* op *bergh* te laten rijmen als een modern dichter *bosch* op *los* of *bok* op *stok* (in mijn uitspraak *bós/lòs*, *bók/stòk*). Voor de verschillen *ou/au*, *ei/ij*, *o/oo* en *e/ee* zijn we allemaal doof geworden zonder dat we elkaar verwijten hebben te doen.

zijn, als men daarvan niet gretig gebruik gemaakt had voor differentiatie of zich althans schrap zou hebben gezet tegen unificatie ('t zij naar de *er*- of naar de *ar*-kant). Hier was werk aan de winkel voor de taalbouwers en zij hebben zich, ieder op hun eigen manier, afgaande op hun oor zowel als op oude schrijftraditie, moeite gegeven een rationele differentiatie ingang te doen vinden. Hier is een terrein waarop HELLINGA zich bij zijn 'Opbouw' in zijn element kan voelen en meer dan elders (zie boven blz. 75 vv.) ben ik geneigd in dit geval te onderschrijven: 'De stabilisering is uitsluitend het resultaat van leren, lezen en schrijven'. Dit resultaat is in menig opzicht anders uitgevallen dan een daartoe bevoegde commissie van taalhistorici zou hebben gedecreteerd. *Hart* kreeg voorgoed een onhistorische *a*, en *smart*, misschien ter wille van het rijm, ook. De *harder* moest echter, historisch terecht, zijn *a* prijs geven, misschien wel om zijn 'homonymie' met *harder* (comp. van *hard*). *Perk* kon voorgoed gedifferentieerd worden van *park*, evenzo het *hert* (cervus) van *hart* (cor). *(In) arren (moede)*, *barsten*, *dwarrelen*, *dwars*, *hartsvanger*, *karn*, *smart*, *(in de) war*, *mars* schijnen gelijksoortige historische ontsporingen als *erg*, *kerker*, *kermen*, *merg*, *merk*, *ontfermen*, *scherp*, *sperwer*, *verf*, *zerk* en *zwerm.* Maar voor de rest zijn de *ar*- en de *er*-woorden van de leestaal nog merkwaardig goed op hun historische pootjes terecht gekomen - dank zij de schrijftraditie in handen van toch altijd voor een groot deel niet-dove Nederlanders.

Ik kan dus niet accoord gaan met HELLINGA in NTg XXXIII (1939), 56 wanneer hij zegt: 'De derde groep omvat de "zwevende" realisaties van één phoneem, die pas vèr in de XVIIIe, ja wellicht eerst in de XIXe eeuw gefixeerd zijn en vooral de XVIIe-eeuwse Grammatici in verlegenheid hebben gebracht. Het zijn in ieder geval ER/AR en O/U'. Was het s a m e n v a l l e n of 'zweven' van *ar /er* in mondeling gebruik zo verspreid geweest, als H. blijkbaar aanneemt, dan zou men zich moeten verbazen over de, over 't geheel toch nog betrekkelijk 'wetmatige', terugkeer tot oude toestanden. Berust het (schriftelijk) verwisselen van *ar* en *er* in wezen op een ephemere spreekmode van enkelen (zoals b.v. VONDEL)? M.i. moet eerst bewezen, dat het autochthoon 'Hollands' ('Amsterdams'?) of 'AB' is geweest. Met dat al zit er in het verdwijnen en het herstel der *ar/er*-wisseling iets irrationeels, dat doet denken aan een b e w u s t terugzetten van de klok. Men kan het kwalijk beschouwen als 'progress in language' (zie blz. 352).

Ook al mocht mijn hier gegeven visie op het gebeurde met de *ar-er*-woorden slechts ten dele bijval vinden, dan hoop ik toch te hebben doen uitkomen, dat we bij de onderhavige ontwikkeling met een samenstel van krachten te maken hebben, dat door zijn grote

ingewikkeldheid voorlopig nog moeilijk ontleed kan worden: dialectgeografisch, historischgrammaticaal noch fonologisch. Niet ten onrechte heeft HELLINGA in zijn Opbouw als (vierde) stelling geponeerd: 'Voor de *-er-/-ar- (-or-)*-wisseling, die wij de eeuwen door in Noord- en Zuidnederlandse taalbronnen vinden, is geen dialectgeografische verklaring mogelijk' (al sluit dat niet uit, dat de dialectgeografie hier toch belangrijke diensten zal kunnen bewijzen!). Deze wisseling hangt nl. o.a. samen met de problemen van het zogenaamde 'AB' en in De Gids 102 (1938), 161 heb ik er reeds op gewezen, dat de cartografie daarop geen vat heeft, omdat ze in een heel ander vlak liggen dan het zuiver geografische[162]. Dat we dit uiterst gecompliceerde historische gebeuren onder één theorie (b.v. de erfelijkheidstheorie) zouden kunnen vangen, komt mij voorshands ongelooflijk voor.

Mocht ik mij soms wat te simplistisch hebben uitgedrukt, dan bedenke men, dat het waarlijk niet gemakkelijk valt om in weinig bladzijden op alle aspecten van deze zaak het licht te laten vallen. Moge het juist voldoende zijn, om althans een bevredigende achtergrond te hebben voor een summiere verklaring van de taalkundige ontwikkeling die we in Afrika waarnemen.

Evenals bij de verhouding *er*(spr. *èèr*)/*aar* plus dentaal zijn ook bij de groepering der (niet verlengde[163]) *er*- en *ar*-gevallen[164] in het Afrikaans vrij duidelijk woorden van tweeërlei origine te constateren: 'niet-literaire' en 'deftige' om het nu maar kortweg uit te drukken.

Wat de eerste groep betreft, het is in hoge mate waarschijnlijk dat de woorden[165] *gars*, *pars*, *bars*[166] *vars*, *harsings*[167] van niet-litéraire, niet-schoolse afkomst zijn en tot het oudste Afrikaanse taal-materiaal

162 Het is een illusie van HELLINGA om te menen, dat het maken 'van kaarten..van het Algemeen Beschaafd Nederlands' mogelijk zou zijn (Opbouw 7).

163 T.H. LE ROUX zegt blz. 53: 'Het Afrikaans heeft *gars*, *pars*, *harsings*, *kasarm* "keet" met gedeeltelijk gerekte *a*'. Dit is niet helemaal duidelijk. Bedoelt hij dat de *a* van *ar* hier half-lang is of dat hij over een gedeelte van het gebied zo gesproken wordt? Eerder ben ik geneigd aan een vergissing in de drukproef te denken. Misschien heeft LE ROUX oorspronkelijk, sprekende van de hele groep met *ar*(*er*) plus dentaal gezegd, dat deze groep 'gedeeltelijk gerekte *a* had' (wat natuurlijk volkomen juist is).

164 Waartoe dus gerekend worden alle niet-gerekte *er*(*ar*)-woorden, onverschillig welke consonant volgt, zodat daaronder automatisch ook alle niet in de vorige groep besproken woorden met dentaal vallen.

165 Opgesomd door T.H. LE ROUX, zie noot 163. Het woord *kasarm* kan beter uit deze groep losgemaakt worden, omdat men hier blijkbaar met een specifiek-Afrikaanse ontwikkeling te doen heeft. Ik trof het woord nog niet aan in de Nederlands-dialectologische literatuur.

166 *Barsten* is algemeen-Hollands, *bersten* behoort m.i. uitsluitend tot de schrijftaal.

167 OPPREL 30: *harsəs.*

horen; men kan er nog *hartbees* (naast Afr. en Holl. *hert*) bij rekenen. Wanneer men hieraan dan nog toevoegt de woorden *derm*[168], *gerf*[169], *kurper*[170] 'karper', *murg*[170] 'merg' en *spurrie* of *sporrie*[171] (Lat. *spergula*), dan heeft men hier bij elkaar een groep woorden, die niet alleen karakteristiek van de Nederlandse leestaal afwijken in hun vocalisme, maar die ook - als groep - stilistisch opvallend verwant zijn met de boven (blz. 103) besproken groep *erde*, *perd*, *vers* enz.: namen van dieren, planten, lichaamsdelen en over 't algemeen begrippen van typisch dagelijks gebruik. Maar hiermee is dan ook voorlopig het niet-litéraire (of althans het als niet-litérair kenbare) taalmateriaal uit de *ar*-*er*-groep gelicht. De overgrote meerderheid van deze groep gaat nl. in het Afrikaans geheel gelijk op met de Nederlandse leestaal. Dit is te opmerkelijker, daar, zoals we zagen, de groepering in de leestaal lang niet altijd langs klankwettige banen is verlopen. Op grond daarvan ben ik geneigd om voor de meerderheid der Afrikaanse *ar/er*-woorden ontlening uit de leestaal en niet uit een of ander dialect aan te nemen. Men kan dit voorlopig slechts enigszins aannemelijk maken voor gevallen, waarvan ons Hollands-dialectische aequivalenten bekend zijn[172]. In het volgende lijstje plaats ik de mij bekende dialectische aequivalenten achter de Afrikaanse lemmata (ter wille van het overzicht met cursieve kapitalen gedrukt):

BERG (B *barg*); *DERDE* (O *dorde*, B *darde*); *DERTIG* (O *dartig*, B. *darteg*); *ERF* of *ERWE* (vW *urreve*); *ERTJIE* (het N.- en Z.-holl. *urt(ort)*-gebied is afgebakend bij Heeroma, kaart 25, K 18 Bergambacht *art*, K 97 Giessendam *art*, K 50 H.I. Ambacht *art*, K 49 Ridderkerk *art*, E 200 Zoetermeer *urt*); *HERTOG* (HWb *hartig*,

168 Opprel 3: *derrəm.*

169 Van Weel 99: *gerəvə.*

170 Hiermee te vergelijken de uitbreiding van het *urt*- en *vurf*-gebied tegenover *er*(*w*)*t* en *verf* op Heeroma's 'erwt'-'verf'-kaartje. Hieruit blijkt dat de ronding van *e* voor *r* plus labiaal zowel een Noord- als een Zuidholl. verschijnsel is. H. heeft er blijkbaar niet aan gedacht (zie blz. 79) dat de ontwikkeling evenzeer voor *ar* als *er* geldt en niet alleen voor labiale maar ook voor vélaire consonanten voorkomt (men mag hier een zeker parallelisme aannemen met de palatalisering van *or* die voor labiale en vélaire consonanten plaats kan hebben, zie Heeroma HD 85). Vgl. Opprel 3: *kurreper* 'karper', *murreg* 'merg', *vurref* 'verf', *wurref* 'werf', *mullever* 'knikker van albast'.
De 17de-eeuwse Delvenaar Van Leeuwenhoek bezigde de vorm *murghachtige* (zie Judi Mendels NTg XLI 127).

170 Hiermee te vergelijken de uitbreiding van het *urt*- en *vurf*-gebied tegenover *er*(*w*)*t* en *verf* op Heeroma's 'erwt'-'verf'-kaartje. Hieruit blijkt dat de ronding van *e* voor *r* plus labiaal zowel een Noord- als een Zuidholl. verschijnsel is. H. heeft er blijkbaar niet aan gedacht (zie blz. 79) dat de ontwikkeling evenzeer voor *ar* als *er* geldt en niet alleen voor labiale maar ook voor vélaire consonanten voorkomt (men mag hier een zeker parallelisme aannemen met de palatalisering van *or* die voor labiale en vélaire consonanten plaats kan hebben, zie Heeroma HD 85). Vgl. Opprel 3: *kurreper* 'karper', *murreg* 'merg', *vurref* 'verf', *wurref* 'werf', *mullever* 'knikker van albast'.
De 17de-eeuwse Delvenaar Van Leeuwenhoek bezigde de vorm *murghachtige* (zie Judi Mendels NTg XLI 127).

171 Van Riebeeck spelt *sparry* naast *sporrysaet*, zie WNT s.v. *spurrie. Spurrie* is een zeldzaam geval van triomfering van dialectisch-Hollandse *ur* ook in geschrifte (voor *kurk* zie beneden noot 178).

172 Voor de bronafkortingen O(pprel), Te W(inkel), vW(eel), HWb zie de bronnenlijst; B = Boekenoogen. Ik voeg er nog bij enige losse voorbeelden uit materiaal van het AG, ontleend aan lijsten die kennelijk met bizondere toewijding en zorg zijn ingevuld.

TE W *hartegin*); *KERMIS* (O *kurremes*, HWb *keurmis*); *KERSMIS* (O *Korsemes*, HWb *korsmis*, TE W *korsmis*, B *karsdag*); *KERWE* (HWb *keurven*); *LANGWERPIG* (O *langwurrepeg*); *MERG* (naast Afr. *murg*, O *murreg*, vW *murreg*, B *murg*); *PERS* (O *pors* en *porse*, HWb *pors*, TE W *pors*, B *pars*, *parse*); *SKERP* (B *skarp*); *STER* (O *star*, B *star*); *STERF* of *STERWE* (vW *sturreve*); *STERK* (voor de grillige verbreiding der (verm. oude) *stark*-vormen vgl. kaart 23 bij HEEROMA, K 18 Bergambacht *stark*, K 97 Giessendam *staarek*[173], K 50 H.I.-Ambacht *stark*, K 13 Moordrecht *stark*, K 49 Ridderkerk *stark*, E 200 Zoetermeer *stark*); *VERF* (het *vurf (vorf)*-gebied in N.- en Z.-Holl. afgebakend op kaart 25 bij HEEROMA, O *vurref*, HWb *veurf*, *veurven*, K 18 Bergambacht *vurf*, K 97 Giessendam *vaaref*[173], K 50 H.I.-Ambacht *varf*, K 49 Ridderkerk *varw*, E 200 Zoetermeer *vurf*); *WERP* (O *wurrepe*); *WERWEL* (O *wurrevel*); *ZERK* (B *zark*); *ZWERM* (B *zwermt* en *zwormt*). Vgl. verder *ARBEID* (O *errebaid*, vW *errebeed*, K 86 Z.-Beierland *errebaier*); *ARGLISTIG* (HWb *ergelistig*); *ARM* (O *errem*, vW *(n)errem*, vgl. Afr. *derm*, K 86 Z.-Beierland ‘een *erme* man’, ‘pijn in mijn *erm*’, K 20 Schoonhoven *erm*, *ermpie*, K 90 Zwijndrecht *errum*); *DWARS* (vW *dwors*); *HARP* (O *herrep*); *KARPER* (O *kurreper*, vgl. trouwens Afr. *kurper*); *TARWE* (O *terrew*, *terro*, vgl. de Afrik. eigennaam *Van der Merwe* < *meriwido* ‘meerhout’); *VARK* (O *verreke*); *WARM* (O *werrem*).

Uit bovenstaand lijstje blijkt, dat woorden met landelijk (niet-leestaal-)vocalisme als *derm*, *gerf*, *kurper*, *murg* en *spurrie* tot deze groep van 5 beperkt blijven en dat de landelijke (niet-leestaal-)*ar* alleen in *gars*, *pars*, *vars*, *harsings* en *hartbees* (daarentegen niet in Afrik. *hert*[174]) voorkomt. Voor de rest is alles Hollandse leestaal wat de Afrikaanse klok slaat. Men bedenke, dat woorden als *BEPERK*, *ERNS*, *KERN*, *ONTFERM*, *PERSKE* in Holland mogelijk in het geheel geen dialectische aequivalenten hebben. Ook met ‘dialect’-vertalingen voor *BESKERM*, *ERG*, *HERDER*, *HERFS*, *KERK*, *MERK*, *NERF*, *SWERF* of *SWERWE* zal men, in Holland ten minste, wel enige moeite hebben.

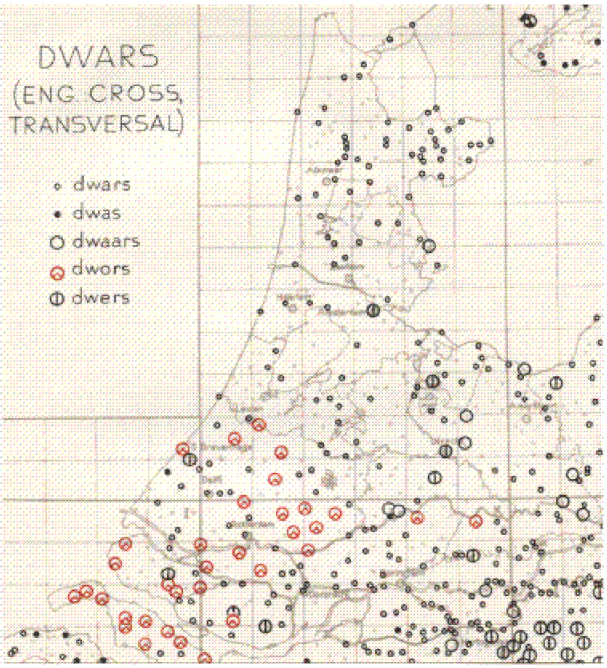
Het trekt de aandacht dat de typisch-dialectische *or*-vormen van het type *dorde*, *Korsemis*, *porsen*, *vors*[175] in het Afrikaans ontbreken, met

173 Omtrent lengte en kwaliteit van de *aa* vgl. boven blz. 113, noot 158.

173 Omtrent lengte en kwaliteit van de *aa* vgl. boven blz. 113, noot 158.

174 De vorm van de Statenbijbel was *hert* (HEINSIUS 18).

175 Uitvoerig behandeld door B. VAN DEN BERG, Oude tegenstellingen 72 vv.
Het ontbreken dezer vormen in het Afrikaans zou als zijdelingse bevestiging kunnen worden beschouwd van VAN DEN BERG's vermoeden ‘dat deze provincies oorspronkelijk niet tot het *or*-gebied behoorden’ (t.a. p. 92).

DWARS
(ENG. CROSS,
TRANSVERSAL)
dwars
dwas
dwaars
dwors
dwers

uitzondering alleen van *dors* en *torring* (tornen), die echter ook in het 'Hoog'-Hollands *dorsen* en *tornen* luiden.

Een korte bespreking van enkele woordkaartjes moge thans volgen:

A. *Dwars*

Dat men in het Afrikaans *dwars* zegt, ligt voor de hand. Het is immers leestaal èn (Hollands) dialect. Toch zou een eventueel daarnaast voorkomend *dwors* in Afrika niet hebben bevreemd. Men zie het 'dwars'-kaartje (fragment uit de kaart van mej. DAAN, Taalatlas IV 15).

B. *Gars* 'gerst'

Dit kaartje geeft niet veel aanleiding tot opmerkingen. Dat men in Afrika *gars* zegt is min of meer vanzelfsprekend. Immers met uitzondering van het uiterste westen (waar men ook *gorst* hoort, is *gars(t)* de Holland-Utrechtse, men kan wel zeggen de Noordnederlandse[176] vorm. Men wete dat de gerst door VAN RIEBEECK is ingevoerd (BÖESEKEN, Nederlandsche Commissarissen aan de Kaap 34).

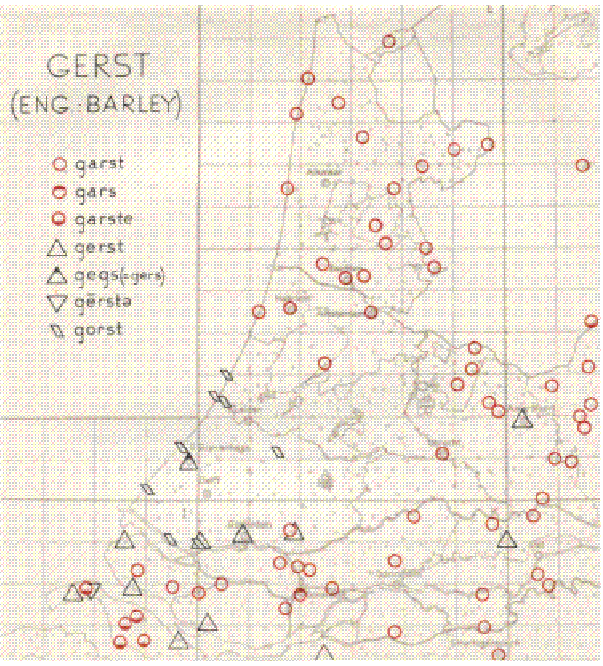
Terloops zij opgemerkt dat in Zeeland de vorm *geeste* overweegt (daarentegen Aardenburg en Axel *gêste*, N.-Beveland *gaste* naast *geeste*, Oostburg *gerste*, Walcheren *gerste* naast *geeste*). Een aanwijzing dat de Afrikaanse *gars*-vorm in elk geval niet van Zeeuwse afkomst is.

Niet de Afrikaanse *a* is een probleem, maar de *e* van de Hollandse l e e s vorm, die wel aan Zuidnederlandse schrijftaalinvloed moet worden toegeschreven. Ik vermoed dat hetzelfde probleem zich voordoet bij ons leestaal-woord *hersens.* Als niet alle tekenen bedriegen is dit de opgedrongen Zuidnederlandse vorm (vgl. vele citaten in WNT en HEEROMA HD 98-101).

C. *Sterk*

Blijkens het *sterk/stark*-kaartje van HEEROMA HD had men in het Afrikaans zeer wel de vorm *stark* kunnen verwachten. Men vgl. Afr. *mark* 'markt' en *vark* 'varken'. De Hollandse leestaalvorm zal hier de doorslag hebben gegeven. De Statenbijbel heeft ook *sterck* (HEINSIUS 17).

176 D.w.z. Noord-Nederland boven de rivieren. Blijkens de talrijke gegevens, die mij uit eigen mondelinge enquête ter beschikking staan, vindt men hier vrijwel nergens de vorm met *e*. In sommige streken (Groningen b.v.) heeft de *a* een secundaire verlenging ondergaan.

GERST
(ENG. BARLEY)
garst
gars
garste
gerst
gegs(=gers)
gërsta
gorst

D. *Ertjie* 'erwt', *verf*

Zie het kaartje van HEEROMA HD. Met uitzondering van *kurper* (trouwens naast *karper*), *murg* (trouwens naast *merg*) en *spurrie* blijkt het Afrikaans afkerig van dialectische *ur<ar(er).* Het is van belang te weten, dat het woord *karper* in de Statenbijbel niet voorkomt, terwijl *merg* beperkt is tot Job 21:24, Jes. 25:6, Hebr. 4:12, Ps. 66:15 in een stilistische omgeving die wel zeer afwijkt van die, waarin gewoonlijk het dierlijke *murg* zal worden gebruikt. De Afr. woorden *kurper* en *murg* hebben kennelijk altijd geleefd in een sfeer, die zich aan de leestaal-invloed onttrok.

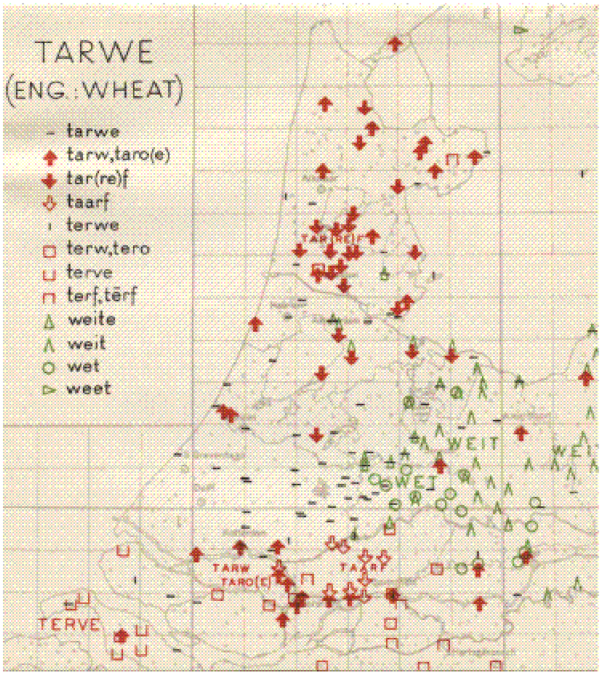
Daar ook *erwt* niet in de Statenbijbel voorkomt, had men zeer goed Afrik. *urtjie*[177] kunnen verwachten (mogelijk komt deze vorm nog wel eens aan het licht).

Verf komt overeen met de vorm van de Statenbijbel (HEINSIUS 17); het lijkt eerder van hoog-Hollandse dan van dialectische afkomst.

E. *Tarwe* (fragment uit de kaart van Van den Berg-Weevers. Taalatlas II 4)

Op grond van het Afrik. *derm* (en misschien ook de Afrik. eigennaam *Van der Merwe*) zou een Afrikaanse vorm **terwe* of **terf* niet bepaald onmogelijk zijn (men vgl. hoe de *e*-vormen in de bakermat tot aan de Lek zijn opgedrongen). We hebben hier te doen met een fonologisch enigszins apart staand woord, waarbij de Afrikaner zich niet alleen naar het Hollandse dialectische (?) *tarwe* zal hebben gericht, maar zeker in niet mindere mate naar het Bijbelse *tarwe.* Immers 'de Reviseurs hadden besloten *tarwe* te schrijven' (HEINSIUS 17, noot 1). Blijkbaar door toevallige onachtzaamheid zijn de *terwe*-gevallen in de tweede druk iets groter dan in de eerste. Door een steekproef in de uitgaaf van 1663 heb ik mij echter overtuigd, dat (boven de reeds door HEINSIUS opgetekende 10 *tarwe*-gevallen) het woord *terwe* nog 23 maal is vervangen door *tarwe.* In 1663 was *terwe* dus reeds uitzondering. Een interessant stukje 'taalbouw' in miniatuur. Of *tarwe* in het Afrik. 'leeft', valt te betwijfelen, men zegt *koring.*

177 Afgaande op WNT zou men moeten aannemen, dat de, waarlijk toch echt-Hollandse vorm *urt(ort)* nergens in geschrifte is overgeleverd. Een 18de-eeuws Stadsfries *O.ten* 'erwten' vond ik bij JELTEMA (FOKKEMA, De Liwwadder an 't wood 23).

TARWE
(ENG.: WHEAT)
tarwe
tarw, taro(e)
tar(re)f
taarf
terwe
terw, tero
terve
terf, tërf
weite
weit
wet
weet
WEIT
WET
TARW
TARO(E)
TAARF
TERVE

10. Woorden met leestaal-*or* voor labiale of vélaire consonanten

Veiligheidshalve onderscheide men in het Nederlands twee groepen: *a.* die met oud *or* (Hoogd. eveneens *or*): *dorp*, *morgen* en de Latijnse ontleningen *korf*, *orgel*, *vorm*[178], *b.* die met oud *ur* (Hoogd. *ur* of *ür*): *borg*, *slorpen*, *snorken*, *storm*, *vork*, *worgen*, *worm*.

Is het aan toeval of aan een klankwettige ontwikkeling toe te schrijven, dat alleen de tweede groep *u*-vormen in het Afrikaans heeft opgeleverd (nl. *slurp*, *vurk*, *wurg*, *wurm*[179])? In Zuid-Holland is in beide groepen de *u* vrij algemeen verspreid en OPPREL b.v. ziet generlei verschil tussen het gedrag der *or*- en *ur*-woorden.

Ik geef hier weer een (helaas klein) lijstje[180] van dialectische aequivalenten: *DORP* (O *durrep*), *MORGEN* (O *murrege*, *merrege* voor de vlaktemaat), *ORGEL* (vW *urregel*, HWb *eurgelist*), *VORM* (vW *vurrem*), *BORG* (vW *burreg*), *STORM* (vW *sturrem*).

Als het Afrikaans geheel uit een plattelandsdialect was ontstaan zou men dunkt me in al deze woorden ook wel een *u* kunnen verwachten. De groep *slurp*, *vurk*, *wurg*, *wurm* omvat echter weer de zo typische huistaal-woorden van het soort *erd*, *perd*, *gars*, *harsings*, *derm*, *murg* enz. die wij boven blz. 100, 115 vv. groepsgewijze leerden kennen.

Daarentegen kan bij de Afrik. woorden met niet-dialectisch *or*-vocalisme een eventueel *ur* der oorspronkelijke immigranten in Afrika geleidelijk zijn verdwenen, wanneer we slechts bedenken: 1. dat in de eerste tijden der nederzetting het begrip *dorp* in vaderlandse zin geheel ontbrak, 2. dat *morgen* in de eerste plaats als groet, ook in ambtelijke omgang, werd gebezigd en in de tweede plaats behoorde tot de groep der namen van dagen, maanden en jaargetijden, waarvan wij reeds eerder (blz. 97 en 103) het onvermengd 'Hoog'-Hollands cachet constateerden, 3. dat *korf* (evenals in het Hollands trouwens) min of

178 Hiertoe behoort m.i. ook het oude *kork*, dat in de leestaal plaats heeft moeten maken voor de Hollands-dialectische vorm *kurk*, welke vorm, naar vanzelf spreekt, ook in het Afrikaans is overgegaan. Zie *spurrie* boven blz. 116.

179 Hierbij zij opgemerkt, dat drie daarvan, nl. *slurpen*, *wurgen* en *wurm* in de Hollandse omgangstaal veel meer gebruikt worden dan de *o*-aequivalenten. *Snorken* klinkt voor mij als geboren Hollander bepaald enigszins deftig. Ik was verbaasd in de Afrikaanse wbb. alleen de vorm *snork* te vinden.

180 Voor de afkortingen zie boven noot 172.

meer een deftig woord is, waarvoor meestal, evenals in het Hollands, *mandjie* wordt gebruikt, 4. dat *orgel* vooral in kerkelijk verkeer wordt gehoord, 5. dat *vorm* in eenvoudige taal betrekkelijk weinig gebruikt wordt, 6. dat *borg* een typisch ambtelijk woord is en 7. dat de emigranten rijkelijk gelegenheid gehad hebben om op de lange zeereis het algemeen-Nederlandse *storm* in zich op te nemen, zoals dat door de - niet eng-Zuidhollands georiënteerde - zeelui werd gebruikt[181].

Tot mijn spijt heb ik geen dialectgeografisch materiaal ter beschikking om de kaart van een *ur*-geval te kunnen ontwerpen. Vermoedelijk zou *vork/vurk* daartoe geschikt zijn. Ik hoop dat het woord 'vork' in de eerstvolgende woordenlijst kan worden afgevraagd[182].

11. De ontwikkeling *ûw>ou*; doubletten van het type *waarskou-waarsku*

De stelling van HEEROMA (HD 78) dat de *ou<ûw* 'wellicht van buitenaf is ingevoerd' en dat 'het Hollands regelmatig [uw] tot [yw] ontwikkeld heeft' heeft geen bijval gevonden. M.i. mag men niet, ter verklaring van enige plaatselijke Noordhollandse vormen, de gehele gang van zaken, zoals men zich die tot dusver algemeen heeft voorgesteld op zijn kop zetten[183]. Immers wat is er voor ons taalgevoel 'echter' Hollands dan vormen als *nou*, *douwe*, *waarschouwe* enz.? Een spreker die *nu nu* zegt in plaats van *nou nou* is toch uit 'een andere wereld' dan de normale Hollander-met-autochthone-kleur. Te oordelen naar het materiaal-AG vormen in heel Zuid-Holland en Utrecht dan ook alleen Aarlanderveen E 178, Zwijndrecht K 90 en Zuilen E 190 met hun *duwe* en *waarschuwe*[184] een uitzondering. Of men deze weinige plaatselijke afwijkingen nu maar voetstoots als plaatselijk-autochthone klankontwikkelingen moet aanvaarden, lijkt mij twijfelachtig. Immers zelfs steden als Brielle, Dordrecht, Gorinchem, Leiden, Oudewater, Rotterdam, Schoonhoven, Woerden, Utrecht, Wijk bij Duurstede hebben geregeld *ou* en ik zie geen aanwijzing dat het in de 17de of 18de eeuw principieel anders geweest is (Het Haagse Woordenboekje brandmerkt dan ook de *nou*-vorm tegenover *nu*).

181 BOEKENOOGEN geeft uitsluitend *storm.* HEEROMA HD 85 constateert afwezigheid van palatalisatie voor Enkhuizen, Oostzaan, Assendelft.

182 Vgl. voorlopig het materiaal van HEEROMA HD 98-101, waaruit blijkt dat de gepalataliseerde vorm in Holland zeer verspreid is.

183 Wanneer voor Dirksland I 23, Goeree I 20 en Middelharnis I 25 de vorm *waerschoewe* wordt opgegeven, blijkt, dat hier de oude *û* in de bijtoon nog is gehandhaafd, terwijl hij ter-plaatse-zelf (dus zonder Brabantse invloed) in het daarnaast staande *douwe* is gediftongeerd. Zie ook de vormen bij VAN WEEL 96, 155.

184 Voor Utrecht wordt opgegeven *duiven* en *waarschouwe.*

In Ts LXIV (1946) 121-41 is HEEROMA er m.i. niet in geslaagd, de aannemelijkheid van zijn theorie te vergroten. Wanneer hij op blz. 120 de vorm *suytken* bij JUNIUS zonder meer als **zuw-tjen* interpreteert, zou men deze veronderstelling toch wel gaarne nader gestaafd willen zien met enige andere **uy*-schrijfwijzen voor *ûw.* Het kan zijn dat ze een hoogst enkele maal voorkomen, maar van een usus kan m.i. geen sprake zijn. Daar J. ook *duyt* (maar *stuver*) spelt, kan de *uy* zeker een *ui*-achtig foneem gerepresenteerd hebben, en dit kan, naar ik vroeger[185] heb betoogd, direct op een *ou* teruggaan evenals het Utrechtse *duiven*[186] (daarnaast immers *waarschouwe*). Aan de juistheid van de spelling *zoutjen* voor 1855 (HEEROMA t.a. p. 121) valt trouwens niet te twijfelen.

Bij de opeenvolging *ou<uu<î* die HEEROMA t.a. p. 126 veronderstelt (de Katwijkse vorm *snouw* werd hierom hypercorrect genoemd) is m.i. het tussenstadium *uu* overbodig. De *ou* kan door directe vocalisering van de (ev. bilabiale) *w*, gepaard met accentverspringing in de stijgende diftong, zijn ontstaan. Zo roepen in Zuidlaren de jongens bij loting met een cent '*louw* (= leeuw) of letter'; die *ou* zal in deze formule spontaan zijn ontstaan[187]. Een diftong als die van *sneeuw* kon leiden tot *joew*, *iew*, *uuw*, *oew* en *ouw* (de eerste vier vormen toevallig alle vertegenwoordigd op het 'nieuw'-kaartje bij WEYNEN, Onderz. 55). Mogelijk dat de *ouw* de beste kansen had in streken waar de *w* bilabiaal werd uitgesproken.

Om welke redenen Wieringen, Volendam, Aalsmeer en Huizen (zoals trouwens in menig ander opzicht) nu anders hebben gereageerd dan vrijwel het gehele overige Noord- en Zuid-Holland, zal nader moeten worden uitgezocht op grond van de geschiedenis dier locale dialecten. Ze zullen op de een of andere manier in het algemeen-Hollandse systeem moeten passen. Doorziet men nog niet dadelijk hoe, dan is dat nog geen reden om het bestaan van het Hollandse systeem te loochenen.

Een uitvoeriger weerlegging van HEEROMA's argumentatie kan hier trouwens achterwege blijven, daar ik vermoed dat zijn reconstructie meer betrekking heeft op de middeleeuwse toestand. Meent hij dat de taalstrijd toen op andere fronten werd uitgevochten, dan is het inderdaad zijn goed recht om de wolk van 17de-eeuwse 'Hollandse' *ouw*-getuigen voorlopig even terzijde te schuiven. Maar dan zal dunkt

185 Deftige en gemeenzame Taal 20.
186 Is hiermee te vergelijken *Kuyvenhoven* naast *Kouwenhoven*? (zie SCHÖNFELD 68).
187 Vgl. Afrik. *lou* (en *skrou* 'schreeuwen') bij VON WIELLIGH 151 en RADEMEYER § 110.

me toch met behulp van middeleeuws materiaal aannemelijk moeten worden gemaakt, dat de veronderstelde tendentie van de middeleeuwse ontwikkeling (immers: triomf van 'Brabantse' *ou* op 'Hollandse' *uw*) in de 16de en 17de eeuw is omgeslagen in zijn tegendeel: verdringing van *ou* dóór (deftig) *uw.* Ten aanzien van de 17de-eeuwse toestand kan ik hier gevoeglijk de woorden overnemen, die VAN DEN BERG (NTg XXXVII (1943) 244 aan deze kwestie wijdt: 'De *ou*<wg. *û* komt bij HUYGENS' boeren geregeld voor, maar bij hemzelf evenzeer, nl. in *rouw(e)* (83, 148) "ruw"[188], *stouwt* (286) "stuwt", *louwer* (316) "luwer", *louw* (416, 1982), "luw", *grouwelick* (448), *verdouwen* (173) "verteren" (× *bouwen*), *grouwel* (1221, 1583), *schouw* (1519) "schuw", *douwen* (1737) "duwen" (× *bouwen*). Hem klinkt de *ou* dus stellig niet onbeschaafd. Ook zijn zusters en D. VAN DORP hebben er verscheidene voorbeelden van. Bij BREDERO is de toestand anders. Uit de taal van zijn boeren kon ik slechts *nou* "nu", *duwen* en *gruwt* aantekenen. Zelf heeft hij een voorkeur voor *u*: *nu*, *schuw(e)* (blz. 113, 154, 156), *Wuw* (blz. 139) "Wouw" (vogelnaam; × *u*), *gruwelyck* (blz. 169), *spuw* (blz. 169), *huw'lycksche* (blz. 181), *huwen* (blz. 181). Daartegenover: *waarschuow* (blz. 112), *behoude* (blz. 117) "behuwd", *houwelyck* (blz. 152), *schouwen* (blz. 171) "schuwen" (× *trouwen*), *houw'lijcksche* (blz. 180)[189]. Zoveel is wel zeker: ook de verhouding *ou*: *u* is in het begin der 17de eeuw nog niet geregeld. De lagere waardering van *ou* is waarschijnlijk nauwelijks begonnen'.

Wat het 17de-eeuwse Hollands in Afrika betreft: VAN RIEBEECK bedient zich van de vormen *douwen*, *grouwelijck*, *in de loute*, *onder 't louw*, *schou* 'schuw', *verstouwen*, *waerschouwen.* PIETER VAN MEERHOFF schrijft ook *waerschouwen*[190]. De Statenbijbel staat ook geheel aan de *ouw*-kant blijkens: *uytdouwen*, *grouwel*, *houwelick*, *waerschouwen*, *schouwigheyt*, *afschouwelick*, *spouwen*, zie HEINSIUS § 27. Verplaatsen wij ons een ogenblik in de gedachtengang van HEEROMA, dan zouden we die vormen als 'deftige' (immers vanouds 'Brabantse') vormen moeten beschouwen, die later weer door de echte 'volks'vormen met *uw* zouden zijn vervangen. Dit is echter in strijd met alle *ouw/uw*-verhoudingen, die we tegenwoordig om ons heen waarnemen, in strijd

188 Vgl. in het recente artikel van JUDI MENDELS (NTg XLI, 127) *int rouwe* bij de 17de-eeuwse Delvenaar VAN LEEUWENHOEK.

189 Daaraan mag nog worden toegevoegd *dou* (naast *du* en *doe*), zie VERDENIUS NTg XXXVI (1942), 226.

190 Men bedenke dat de overige woorden niet bizonder frequent zijn. Dat het omvangrijke dagverhaal van VAN RIEBEECK verreweg de rijkste oogst moest opleveren, is duidelijk.

met het nagenoeg homogeen karakter o.a. van het Zuidhollandse *douwen*- en *waarschouwen*-gebied, in strijd ook met de eigenaardige distributie van vormen die wij in Afrika kunnen constateren.

Afgaande op de Afrikaanse woordenboeken zou men kunnen menen dat vormen als *du* 'duwen', *gruwelijk*, *hu*, *ru*, *sku*, *spu* de enige Afrikaanse vormen waren. Maar in de Afrikaanse Fonetiek van LE ROUX-DE VILLIERS PIENAAR § 275 (het boekje dat zich, in prijzenswaardige objectiviteit, wel meer over verschoppelingen pleegt te ontfermen) wordt ook aan enkele *ou*-vormen acces verleend: 'Eindelik wissel in 'n paar gevalle *u* en *ou* met mekaar af, soos in *waarskou* en *dou* vir *waarsku* en *du.* Vergelyk *nou en dan* vir *nu en dan*'.

Dat de *ou*-vormen de 'echte' Afrikaanse zijn, blijkt vooral uit *nou*, vermoedelijk het gebruikelijkste woord[191] van de hele groep[192]. Het is de enige vorm die officieel in de woordenboeken is opgenomen, terwijl *nu* òf ontbreekt òf alleen vermeld wordt als voorkomend in de verbinding *so nu en dan* (naast het meer gebruikelijke *so nou en dan*). Eén verschoppeling moest uit het Dagboek van HENDRIK WITBOOI worden opgedoken: 'zoo ben ik *schouw* om brieft naar u liefe Vader te schrijven'[193].

Bij T.H. LE ROUX 22 vinden we wellicht een aanduiding, in welke richting wij de verklaring van het geval moeten zoeken: 'VILJOEN (p. 53, 13) geeft de vormen *waarskou* en *dou* als Afrikaans. *Waarskou* is mij in Worcester [70 mijlen oostelijk van de Kaapstad] niet bekend, terwijl ik *dou* enkel uit het Nederlands ken. De heer VILJOEN is, naar ik meen, afkomstig uit Richmond. *Waarskou* komt o.a. voor in Calvinia, Beaufort West, Rouxville en Middelburg (Transvaal), in sommige van die streken echter meer onder gekleurden'. Interpreteer ik die woorden goed, wanneer ik voor de nabijheid van de Kaapstad tot een voorkeur voor de *u*-vormen concludeer, terwijl de *ou*-vormen een goed heenkomen hebben gevonden in de verderaf liggende streken en bij de niet-blanken? De Afrikaanse dialectgeografie zal op deze vraag het beste antwoord kunnen geven. Zoveel meen ik te mogen concluderen: de Afrikaanse woorden *waarskou* en *dou* zijn evenmin 'deftig' als de Hollandse. Ook bij de andere woorden komt het parallelisme tussen de Afrikaanse en de Nederlandse waardering dezer doubletten duidelijk

191 In reisbeschrijvingen of officiële stukken, immers historisch van aard, zal het natuurlijk niet zo gemakkelijk aan 't licht komen.

192 Het heeft toevallig alleen *û*, maat dat het bij deze groep gerekend moet worden, is duidelijk.

193 G. VOIGTS, Die dagboek van Hendrik Witbooi (Publications VAN RIEBEECK Society nr 9), 11.

aan 't licht. Zo heeft ook in de Hollandse omgangstaal *schouw* moeten plaats maken voor *schuw* (alleen in de betrekkelijk zeldzaam gebruikte betekenis ‘obsceen’ is de *ou* bewaard), ook *grouwelijk*, *houwen* en *spouwen* zijn verdwenen en *ruw* en *rouw* hebben zich (evenals Afr. *ru* en *rou*) in betekenis gedifferentieerd[194].

Zeer sterk is, ook in het huidige Nederlands, nog altijd de positie van *nou.* Terecht constateert v. HAERINGEN Suppl. dan ook dat *nu* een ‘literaire’ vorm is: ‘in een groot deel van Noord-Nederland, o.a. Holland, behoort *nu* niet tot de volkstaal’. Daarbij sluit geheel aan wat SCHÖNFELD § 60 in breder verband constateert: ‘De *ü*-vormen horen in die dialecten thuis, welke niet diftongeerden (in de eerste plaats Westvlaams); zij zijn daaruit in de literaire taal opgenomen en zo verder verspreid’.

Wanneer we hiermede a fortiori het Afrikaanse *nu* en consorten als ‘literair’ ontmaskeren, dan doet daarmee een beschouwingsprincipe zijn intree, dat tot dusver bij de verklaring van ‘Afrikaanse’ taalverschijnselen niet veel is gehanteerd[195]. ‘Literair’ en ‘Afrikaans’ moet, in 't bizonder voor een achtiende-eeuwer een contradictio in adjecto geweest zijn: het Afrikaans was immers een taaltje dat zich, ver van alle beschaving, ‘in volle vrijheid’ ontwikkelde. Het is dezelfde vergissing als die men vroeger beging ten aanzien van de Europese dialecten. Hùn afhankelijkheid van de algemene omgangstaal is thans in principe bewezen: al wat in de cultuurtaal komt kan in de dialecten doorzijgen. Sommige verschijnselen worden grif aanvaard, andere worden als onverteerbaar verworpen. Maar dat doet aan het principe der afhankelijkheid niets af.

Men zal hier op het hemelsbrede verschil wijzen tussen Afrikaanse en Europese toestanden en in 't bizonder op het grote isolement der kleine Afrikaanse gemeenschappen. Maar dit isolement heeft het over-en-weer-trouwen - één van de belangrijkste factoren bij de taalontwikkeling - niet belemmerd. Kerk- en schoolgang mogen in Afrika bezwaarlijk geweest zijn, ze zijn toch, zo goed en zo kwaad als het ging, gehandhaafd. Verbinding met de algemene Hollandse voertaal is er altijd geweest, zij het soms, in de verste uithoeken, losjes. Stevig was echter overal het contact met de Statenbijbel. Wie dit

194 *Stuwen* en *stouwen* (vgl. Afr. *stu* en *stou*) hebben volgens FRANCK-V. WIJK vanouds verschillend vocalisme.

195 Te meer reden om hier de van juist inzicht getuigende stelling II uit J. DU P. SCHOLTZ, Die Afrikaner en sy Taal, aan te halen: ‘De geschiedenis van het Afrikaans is niet volledig te begrijpen zonder 'n voortdurende inwerking van het beschaafde Nederlands op de taal van de Kaapse kolonisten aan te nemen’.

grote land met zijn enorme afstanden heeft bereisd, zal zich over de onderlinge verbondenheid der bevolking verbazen, het uniforme karakter van de Afrikaanse taal is het beste bewijs voor doorlopend contact. Dit contact moge vroeger schaarser geweest zijn, maar daarvoor was het dan ook veel intensiever dan bij moderne bezoekjes per auto. De gebruikelijke aanspraak 'oom' en 'neef', ook onder niet-familieleden, is karakteristiek voor de aard van de oude verbondenheid (zie blz. 356 noot 434).

In elk geval is het Afrikaans gedurende drie eeuwen zeer eng met het Hollands gelieerd gebleven en het moet dus voortdurend aan invloed van het Hollands (of het Nederlands als men wil) hebben bloot gestaan. De hele Afrikaanse literatuur (in de breedste zin van het woord) van vóór 1850 is daar om dit te bewijzen. Dat die voortdurende Nederlandse invloed op de Afrikaanse pantsering geheel zou zijn afgegleden, is te minder waarschijnlijk daar de Nederlandse taal en cultuur als vriend werd binnengehaald. Van 'pantsering' kan slechts onbewust sprake zijn geweest in zoverre dat - geheel als in onze Nederlandse dialecten - enkele verschijnselen die met de eigen-Afrikaanse aard tè zeer in tegenspraak waren (ik noem o.a. de Nederlandse (school)-flexie) ten slotte onverteerbaar bleken.

Hollanders kenmerken zich, bij hun deugden en gebreken, wel eens door een zekere deftigheid en de Afrikaners hebben die óók beoefend. Zie de vele Veldwagterbriewe in U.E.-stijl en zie ook het (zonder twijfel 'levende') *U* in het Duminydagboekie[196]. Welnu de Hollanders begonnen na de 17de eeuw *duwen*, *waarschuwen* enz. deftiger te vinden dan *douwen* en *waarschouwen* en de Afrikaners....ten slotte óók.

Een vèr-gaand parallelisme in de Hollandse en Afrikaanse ontwikkeling van *uu*<*ouw* en in de stilistische appreciatie dezer fonemen valt niet te ontkennen.

Dat het Afr. op zichzelf allerminst afkerig was van deftige woordvormen[197], blijkt o.a. uit een vorm als *weduwee.* De normale volksvorm **weeu* heeft blijkbaar geen kans gekregen. *Weduwee* vertoont echter m.i. de kenmerken van een 'kanselarij'-woord, dat associaties wekt aan de vorm *wedewy* die ik in Stadsrek. Leiden I, 82, 439; II 274[198]

196 Zie zelfs de vele deftigheden in een dagboek als dat van HENDRIK WITBOOI.

197 Van deftige herkomst is ook het pronomen *haar*, dat verkozen is boven het dialectische *heur*, zie blz. 350.

198 Vgl. ook de vormen bij VERDAM IX 2006-7.

constateerde[199]. In dit verband zij er op gewezen dat ook het Duitse *Witwe*, zoals ik het steeds heb gehoord, een 'school'- of 'kanselarij'-*ee* in de laatste lettergreep heeft (niet dus de *ə* van *Tante*, evenmin als *Witwer* de *ə* heeft van *Bäcker*).

Merkwaardig blijft het feit dat -*uw*, tegen volksuitspraak èn Statenbijbel in, binnen een betrekkelijk kort tijdsverloop een zo sterke positie heeft kunnen veroveren. Maar dat geldt voor het Nederlands evenzeer als voor het Afrikaans.

Zolang in Zuid-Holland geen onmiskenbare 'volks'vormen met *uw* kunnen worden aangetoond, zullen we de *ouw* als echt-(Zuid-)Hollands moeten beschouwen. In dit geval mag ook ons stilistisch gevoel een woordje meespreken. Bij de doubletten *douwen-duwen*, *nou-nu*, *waarschouwen-waarschuwen* wekken de *ouw*-vormen associaties aan die kringen waar wij de 'dialectische', 'boerse', 'ouderwetse' woorden plegen te zoeken. De *uw* daarentegen klinkt 'intellectueel'.

Moet men in Holland het bestaan aannemen van een kleine intellectuele 'Oberschicht'[200] van *uw*-handhavers dwars door de turbulente tijden van reformatie en tachtigjarige oorlog heen? De mogelijkheid wil ik theoretisch niet uitsluiten. Maar een dergelijke verondersteling zou met feiten moeten worden gestaafd en met parallelle ontwikkelingen aannemelijk gemaakt.

Wat de kwestie van deze 'Oberschicht' betreft, verwijs ik naar de gedachtengang, die reeds ten grondslag ligt aan het bekende artikel van VERDENIUS over De ontwikkelingsgang der Hollandsche voornaamwoorden *je* en *jij* (Ts XLIII (1924) 81-104). Volgens V. moet *gij* de oudste vorm in Holland zijn. Maar MULLER heeft Ts XLV (1926) 81-110 m.i. overtuigend aangetoond, dat hier sprake is van Zuidnederlandse camouflage. Later is VERDENIUS nog eens teruggekomen op de (door hem in sterke mate veronderstelde) invloed van 'hogere milieus' en wel n.a.v. de *ge*-participia. Ook hier vermoed ik grotendeels

199 Voor Afr. *skaduwee* en *senuwee* vind ik geen Hollandse parallellen. (T.H. LE ROUX 55 citeert een liedje 'de boom stond in de schaduwee', dat niet in WNT vermeld wordt.) Beide woorden zijn onklankwettige ontwikkelingen, die doen vermoeden dat er aan is 'gedokterd'. Bij *schaduw* houde men enerzijds rekening met het feit dat de Statenbijbel *schaduwe* spelde en anderzijds met het blijkbaar weinig dialectisch karakter van het woord (Uit Hardinksveld schreef men mij: 'Mensen, die dialect spreken gebruiken het woord *schaduw* niet. Ze zeggen *uit de zon*'). Dat ook in het Hollands aan het type *zenuw*, *geluw*, *zwaluw* is gedokterd, blijkt uit VAN HAERINGEN NTg XXXI (1937) 160: 'Er kan geen redelijke twijfel aan zijn dat in de middeleeuwen de vocaal in de middensyllabe van *senewe* de onduidelijke klinker was'. Ten slotte moge hier nog verwezen worden naar Vlaamse achternamen als *De Caluwé*, *Stracké*, *Steppé*, *Roggé.*

200 Waartoe de Staten-vertalers dus in meerderheid niet zouden hebben behoord!

Zuidnederlands-literaire camouflage. Met als resultaat weliswaar dat - anders dan bij *jij* - de Hollandse volksvorm ten onder is gegaan. Men bedenke dat de *e->ge*-substitutie een betrekkelijk eenvoudige operatie was (die ook in onze oostelijke provinciën reeds met succes wordt toegepast), terwijl bij een 'overneming' van *gij* ons hele pronominale systeem èn de flexie waren betrokken. Zie verder beneden blz. 141 vv.

In Afrikaans verband kan de middeleeuwse *uw-ouw*-verhouding, voorlopig althans, buiten beschouwing blijven, omdat m.i. het 'intellectuele' karakter van de Afr. *u* evident is. Ik zoek naar een bevredigende terminologie voor die elementen in de Afrikaanse taalontwikkeling, die men in Europa pleegt te herleiden tot 'kanselarijtaal', 'mots savants', 'school- en leestaal', 'cultuurtaal'. Misschien geeft de term 'deftige taal' nog de minste aanstoot. Ook bij een nader onderzoek der *d>j*-kwestie (zie beneden blz. 226) komt een vrij grote groep woorden aan het licht, die m.i. bewijzen, dat in het Afr. heel wat materiaal van 'deftige' herkomst is opgenomen (zie reeds blz. 115 vv.).

12. Diminutiva; de beklemtoonde vocaal van *bietjie* en *trapsuutjies*

De Afrikaanse diminutief-uitgang bestaat uit *-ie* voorafgegaan door een (gemakkelijk assimileerbaar) stemloos-element-met-gemouilleerd-karakter en schijnt als zodanig historisch eenvoudig te verklaren uit de Middelnederlandse uitgang *-kijn*.

Het gemouilleerde element wordt weggeassimileerd bij woorden op *f*, *g*, *k*, *p*, *s*: *duifie*, *luggie*, *koekie*, *kappie*, *huisie*; bij woorden op *-ing* veroorzaakt het stemloze element een *k*: *koninkie*; bij langsyllabige woorden op *m* lost dit element zich op tot *p*: *boompie*; bij kortsyllabige op *l*, *m*, *n*, *ng* en *r* ontwikkelde zich een bindvocaal *-e-*: *velletjie*, *kammetjie*, *kannetjie*, *dingetjie*, *sterretjie*; bij woorden op *t (d)* wordt de *t (d)* door de diminutief-uitgang geabsorbeerd: *hartjie*, *goedjies.*

Dat enkele diminutiva evenals in het Hollands de stamvocaal van het meervoud hebben *(blad-blaadjie*, *glas-glasie)* zij hier pro memorie vermeld.

Wanneer mijn formulering in bovenstaande regels enigszins afwijkt van de gebruikelijke, dan is dat toe te schrijven aan mijn bedoeling om de in wezen eenvoudige en rationele staat van zaken in het Afrikaans beter tot zijn recht te doen komen.

Deze staat van zaken is, afgezien van enkele kleine details dezelfde als de toestand, zoals die door OPPREL § 54 voor Oud-Beierland wordt

beschreven; men mag vermoeden dat die geldt voor een aanzienlijk gedeelte van het Zuidhollandse -*tjie*-gebied.

De '*ie*-houdend'-heid van alle diminutiva in dit gebied noopte mij vroeger tot de veronderstelling dat de *ie* de regelrechte voortzetting was van de *ij* van -*kijn* (spr. -*kien*) (Zeitschr. f. deutsche Mundarten 1923, 229). Immers een verdwijning van het *ie*-foneem gevolgd door een t e r u g k e e r -over-de-gehele-linie scheen mij weinig te stroken met de continuïteit, die we normaliter voor zeer ingrijpende taalprocessen plegen te postuleren. Mijn oude mening schijnt echter, voorzover het betreft het type-*boekie* (maar niet ten aanzien van type-*bietjie*) wat aan het wankelen te zijn gebracht door de onderzoekingen die mevrouw DE WILDE-VAN BUUL aan het pronomen personale in het Rotterdams heeft gewijd (Ts LXII (1943) 290 vv.). Immers te Rotterdam (en stellig is R. hier slechts de representant van een omvangrijker Zuidhollands gebied) worden werkwoordelijke vormen van de tweede persoon als *hoor-je*, *kom-je*, *heb-je*, *straf-je*, *mag-je*, *bak-je*, *win-je*, *koop-je*, *pas-je*, *verf-je* uitgesproken als *hoorie*, *kommie*, *hebbie*, *straffie*, *maggie*, *bakkie*, *winnie*, *koopie*, *passie*, *vervie.*

Al deze -*ie*-vormen moeten toch wel een -*je*-stadium zijn gepasseerd. De laatste twijfel aan de mogelijkheid daarvan wordt weggenomen door de waarneming, dat ook het objectieve, reflexieve èn het possessieve *je* (die immers nooit een *ie* hebben gehad) zich tot *ie* hebben ontwikkeld: Hij geef*ie* nog wel wat. Ik wach*ie* morrege wel op. Ik hebb*ie* wel gezien. Je wass*ie* nie goed. Je voel*ie* zeker nie erreg lekker. Drink*ie* koppie is uit. Trekk*ie* jurrek is rech, meid! Welnu als de werkwoordelijke vormen *bakkie* en *koopie* uit *bak-je* en *koop-je* zijn ontstaan is er geen motief om dezelfde herkomst van de diminutiva *bakkie* 'kleine bak' en *koopie* 'bargain' met stelligheid te loochenen[201]. Men kan zich hierbij wellicht ook op de ontwikkeling van de Franse uitgang -*age*>-*azie* (b.v. *pakkage*>*pakkazie* beroepen, die toch wel vergeleken mag worden[202] met voorbeelden als Rott. *leezie*<*lees-je* en *blaazie*<*blaas-je.*

Is er dus op het Middelnederlandse *ij (= ie)*-stadium een tijd gevolgd waarin a l l e diminutiva zonder uitzondering op -*je* eindigden?

Een onoverkomelijk bezwaar tegen deze veronderstelling vormen m.i. nog altijd de diminutiva van het type *bietjie*, *fluitjie.*

201 Al zou ik er de aandacht op willen vestigen dat de door mij altijd veronderstelde mogelijkheid van ontwikkeling uit **bakjie* en **kopjie* open blijft.

202 Of heeft de slot-*e* van het Franse -*age* in de tijd van overneming nog een *ie*-achtige kleur gehad?

Mevr. DE WILDE heeft er nl. in haar opstel de aandacht op gevestigd dat de ontwikkeling *-je>-ie* achterwege is gebleven in verbale vormen als *mot-je*, *fluit-je*, *heet-je*, *liet-je*, *had-je*, *schud-je*, *bad-je.* Terecht vermoedt zij (evenals reeds OVERDIEP had gedaan), dat vrees voor homonymie met de werkwoordsvormen *mottie* 'moet hij', *fluittie*, *heettie*, *liettie*, *hattie* de ontwikkeling geremd heeft. In deze gedachtengang is dus *fluit-je* 'do you whistle' een geretardeerde vorm: de combinatie *-tje* heeft zich in dit geval onder invloed van homoniemen-vrees niet tot het normaal te verwachten *-tie* kunnen ontwikkelen.

Met deze feiten voor ogen behoeft wel niet uitvoerig te worden betoogd, dat voor een (oud) Zuidhollands-dialectisch **fluitje* 'kleine fluit' slechts één fonetische ontwikkelingsmogelijkheid denkbaar was, nl. die tot **fluitie.* Ik kan mij hierbij bovendien beroepen op de parallel van het *pottien (pöttien)*-type dat voor een aanzienlijk Fries-Drents-Overijsels-Gelders-Bentheims gebied geldt[203]. Maar men mag hier dunkt me ook wijzen op de analogie met *kapje>kappie*, *koekje>koekie*, beide met verlies van de gemouilleerde dentaal. Men zal tegen dit laatste misschien opmerken dat, ook al is na de *p* en de *k* het gemouilleerde element uitgestoten, ditzelfde toch nog niet noodzakelijk hoeft te gelden na de *t.* Immers het bizonder karakter van de gemouilleerde *t* kan oorzaak van groter conservatisme zijn geweest. Maar dit brengt dan toch m.i. op zijn minst de consequentie mee, dat de uitspraak van **fluitje* 'kleine fluit' steeds een andere kleur heeft gehad dan die van *fluit-je* 'do you whistle'.

Waarin kan nu die 'andere kleur' hebben bestaan? Men kan er nog over twisten of die werd bepaald door een sterkere gemouilleerdheid dan wel door '*ie*-houdendheid' van de uitgang. Maar me dunkt, waar èn het Zuidhollandse èn het Afrikaanse eindresultaat zo duidelijk in de richting van het laatste wijzen is er reden om aan te nemen, dat *ie*-houdendheid vanouds het karakter van deze uitgang heeft bepaald[204].

Tot een verklaring van de *ie*-vocaal in *fluitjie* neme men niet voorbarig zijn toevlucht tot analogie naar type-*koppie*: de huiselijke omgangstaal van heel Holland is daar om te illustreren dat generaties-lang *bakkie* en *koppie* algemeen-geldig kunnen zijn zònder dat in dezelfde milieus een AB-type *fluitjie* in het leven wordt geroepen.

203 Zie mijn diminutief-kaartje in Nd. Jb. LV (1929), mede afgedrukt in SCHUILING, Nederland II (1936) 739.

204 *Ie*-houdend zijn ook alle diminutiva van het Negerhollands. (Zie DE JOSSELIN DE JONG, Het huidige Negerhollandsch = Verh NA Lett. N.R. XXVI, no. 1 (1926)).

Ten slotte mag de vraag worden gesteld, of de typen *touwchie* en *tobbechie* van OPPREL ooit de stadia **touwtje* en **tobbetje* kùnnen zijn 'gepasseerd'. Op zijn hoogst **tougje* en **tobbegje*, maar die zouden dan op zonderlinge wijze buiten het, toch zo doorzichtige, Afrikaans-Zuidhollandse verband vallen.

De zwakke positie van *bakkie* en *koppie* is van zeer recente datum[205]. Alles wijst erop dat het 'AB' van ouderwetse Hollanders (wanneer men althans onder 'AB' de ongekunstelde omgangstaal verstaat) *bakkie*, *koppie* en *korsie* 'korstje' heeft gekend, maar daarnaast onveranderd *fluitje* en *vogeltje*, niet **fluitjie* en **vogeltjie.* De tendentie in de modern-Hollandse ontwikkeling, nl. de sterke verdringing van de 'volks'vormen door de leestaalvormen[206], wordt weer, als zo vaak, bewezen door de aanwezigheid van hypercorrecte vormen: het 'Haagse' *poliesje* en *porsje* voor *politie* (spr. *polisie*) en *portie* (spr. *porsie*).

Opmerkelijk is in dit verband ook een eigenaardig proces, dat op het ogenblik bij onze voornamen aan de gang is. Wie het thans zo veelvuldige type *Annie*, *Minie*, *Lottie*, *Hennie*, *Korrie* hoort, moet wel tot de conclusie komen, dat ook de tegenwoordige Hollander een zeer grote voorkeur voor diminutiva op *-ie* heeft. Maar de nauwkeurige waarnemer kan het niet ontgaan, dat dit allemaal 'diminutiva' zijn die in strijd zijn met de normale regels der woordafleiding; men zou ze geperverteerde diminutiva kunnen noemen. De voorkeur voor *-ie* houdt nl. juist daar op, waar ze met ons reguliere systeem overeen zouden stemmen. *Eeffie*, *Aaffie*, *Okkie*, *Jopie*, *Liessie*, *Fransie*, *Koossie*, *Moossie*, *Suussie* zijn lang niet zo gewild als de niet in ons taalsysteem passende 'diminutiva': *Waldie*, *Lilie*, *Mollie*, *Emmie*, *Gonnie*, *Tinie*, *Korrie*, *Lottie*, *Nettie.* Het type-*Aaffie* roept zelfs - als reactie-verschijnsel - 'flinke' vormen op als *Aaf*, *Oc*, *Lies*, *Koos*, *Suus.* Vooral geen *Eeffie* (wel het contragrammaticale *Evie*), *Suussie* (wel *Suzie*), *Liessie* (wel *Lizzy*), *Fransie* (wel desnoods *Francy*)! Men heeft wel beweerd dat de eigennamen op *-ie* aan een Engelse mode te danken zouden zijn. Dit is in zijn algemeenheid stellig onjuist. Niet alleen dat het merendeel dezer namen in het geheel geen Engelse aequivalenten heeft, maar bovendien vindt men

205 Omgekeerd moet de bloeitijd van *bakkie* en *koppie* in de 17de eeuw al zijn begonnen, anders had het type niet naar Afrika en Amerika kunnen worden geëxporteerd.

206 Dit is naar ik zie ook de mening van VAN HAERINGEN in NTg XXXI (1937) 162: 'Zo beschouwd, zouden ook *boekje* en *bloempje* tot de spelling-pronunciations moeten worden gerekend'.

er ook Franse *(Lucie*, *Mimi)* en Duitse *(Trudi*, *Waldi*, *Rudi)* onder. ‘Niet-Hollands’ of ‘West-Europees’ inplaats van ‘Engels’ zou dan nog eerder van pas zijn. De *-y* waarmee overigens gebruikelijke Hollandse namen worden voorzien (in gevallen als *Hilly*, *Lotty*, *Letty*) mag ons niet misleiden: hij dient alleen ter verfraaiing.

Daar de reactie op ‘mooi’ en ‘lelijk’ juist bij de (vrouwelijke) eigennamen uiterst gevoelig is, zien we hier de huidige afkeer van het diminutief-type *huisie*, *koekie* ad oculos gedemonstreerd niettegenstaande een, maar al te duidelijk blijkende, g e h o o r s -voorkeur voor woorden op *-ie.* Die afkeer draagt, historisch-grammaticaal èn psychologisch, dat merkwaardige geperverteerde karakter dat ook elders bij de ontwikkeling onzer moedertaal herhaaldelijk tot uiting komt. Hiermee is, ik hoef het wel niet te zeggen, allerminst een depreciatie bedoeld, maar eenvoudig een constatering van een zekere gerichtheid. Bij een niet-onderkennen van de n e g a t i e v e krachten die onze mondelinge taalontwikkeling mede bepalen, zullen we menig taalfeit niet kunnen doorgronden. Ik hoop later nog uitvoerig op deze zaak terug te komen en wil thans met deze korte samenvatting volstaan. Populair uitgedrukt kan men zeggen: wij Hollanders hebben in de grond van ons hart dezelfde voorliefde voor de trochee op *-ie* als de Afrikaners, maar we worden door bij-overwegingen (deftigheid) geremd om daaraan volop toe te geven en bestrijden nu, bij onszelf en anderen, de in het normale Hollandse taaleigen passende diminutiva op *-ie.*

Voor ons is van belang te weten: 1° dat het Afrikaans onbelemmerd de neiging tot de trochee op *-ie* heeft kunnen botvieren, die ook de Hollandse volkstaal oorspronkelijk heeft gekenmerkt en 2° dat de Afrikaanse toestand niet correspondeert met de boven besproken, thans wat ouderwetse, ‘AB’-toestand: *bakkie-koppie-fluitje*, maar met de specifiek Zuidhollands-dialectische toestand: *bakkie-koppie-fluitjie.*

De door KERN, Ts XLVIII (1929) 78, te berde gebrachte zogenaamde [*t'*I]-diminutiva kunnen in ons verband slechts verwarring stichten. Ik heb er reeds Nd. Jb. LV (1929) 21 op gewezen, dat men ze gerust van de discussie kan uitsluiten, daar *-t'I* in principe met *tjə* gelijk gesteld mag worden. Voor zover deze *I*-uitspraak (met de korte *I* van *dik* dus) in de Hollandse dialecten geconstateerd kan worden, is ze naar ik meen niet beperkt tot de diminutief-uitgang, maar geldt voor elke zwakbeklemde *-ə* in de eindsyllabe. Hier is sprake van een zekere, van de normale afwijkende, amplitude bij de articulatie van *-ə* die naar 't mij voorkomt enigszins met de spreekmelodie samenhangt (sommigen neigen tot *I* anderen tot *-ə*). Wie *vogeltjI* zegt, zegt ook *lopI* (to walk). Het verschijnsel komt volgens KERN ‘veel voor’, maar

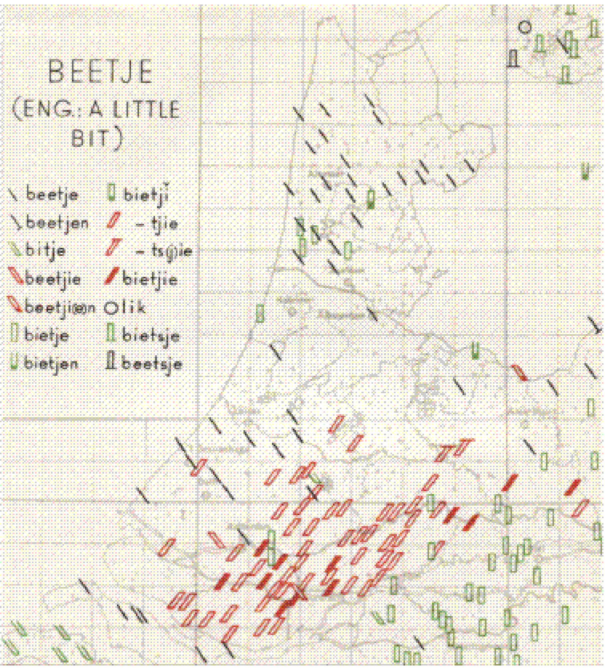
hij zegt niet waar. Bij mijn weten is het o.a. typisch Noordhollands[207]. Maar waar het in Zuid-Holland aangetoond wordt, zal men zich eerst moeten vergewissen of men terzelfder plaatse ook *lopI* zegt. Is dat het geval, dan is dit [*t'I*] niets anders dan een verkapt -*tjə*.

Dat het Afrikaans ooit diminutiva op -*je* heeft bezeten, kan niet worden aangetoond. Wel is het tegendeel waarschijnlijk te achten. Het onderzoek van de taal van FR. DE SMIT (zie ben. blz. 312) brengt aan het licht dat in 1662 aan de Kaap reeds diminutiva als *bossie*, *huysies* gebruikt werden, aan de juistheid van welke vormen evenmin getwijfeld mag worden als aan een zo volmaakt op het huidige Afrikaans passende vorm als *packasie.* Bij VAN RIEBEECK, hoewel stellig zeer afhankelijk van lees- en schooltaal, vindt men vormen als *bossien* en *huysiens*, die (wanneer men, zoals haast vanzelf spreekt, de *n* wegdenkt) in dezelfde richting wijzen. Ook blijkt uit het Dagboekie van JOHANNA DUMINY anno 1797 - de eerste maal, dat een bepaalde vorm van (m.i. verhollandst) Afrikaans in een samenhangende tekst van enige omvang zijn intree doet - dat de diminutiva op -*ie* reeds aanwezig waren. Uit losse gegevens van vroeger tijd zal nog wel menige Afr. bizonderheid vroeger gedateerd kunnen worden. Zo noteerde ik uit VAN OORDT's Taalargief I 28 voor het jaar 1707: tot op de wend akker bij een kansse*bossie* in een yserverkensgat (met dubbele *s*, dus niet te interpreteren als **bosie* = **bosje?*). De vroege aanwezigheid, ook van de -*tjie*-diminutiva blijkt m.i. uit de vorm *prakjes maekers* ‘praatjesmakers’, die ik bij de (Franse) oproermaker ETIENNE BARBIER (anno 1739) vond; zie THEAL, Belangrijke Historische Documenten I 3. Deze (hypercorrecte) schrijfvorm kan m.i. nauwelijks anders worden geïnterpreteerd dan als *pratjiesmakers* (met gemouilleerde *tj*, of, zo men wil, *kj*) d.w.z. precies dezelfde vorm, die men nog heden ten dage kan beluisteren (vooral bij kleurlingen).

De kaart van ‘beetje’ versterkt ons in de mening dat alle Afrikaanse diminutiva van de aanvang af *ie*-houdend geweest moeten zijn. In patria kunnen we op grond van dit kaartje althans bij benadering de huidige omvang van het gebied met onveranderlijk *ie*-houdend diminutief-type construeren[208]. Het omvat het grootste deel van Zuid-Holland

207 Op ons kaartje is het slechts eenmaal schriftelijk tot uiting gekomen. Het is echter in Noord-Holland zo verbreid, dat de correspondenten waarschijnlijk niet nodig geoordeeld hebben het *i*-achtig karakter van de -*ə* opzettelijk aan te geven.

208 Geheel in het oosten (in 't grove gezegd: oostelijk van de meridiaan van Elburg) begint een nieuw *ie*-houdend gebied van grote omvang, dat echter generlei relatie heeft met het Afrikaans. Zie mijn kaartje in SCHUILING, Nederland Dl II 738 en in Nd. Jb. LV (1929) 24 met begeleidend commentaar.

BEETJE
(ENG.: A LITTLE BIT)
beetje
beetjen
bitje
beetjie
beetji(ə)n
bietje
bietjen
bietjĭ
- tjie
- ts(j)ie
bietjie
lik
bietsje
beetsje

en een stuk van Utrecht (maar niets van Noord-Holland en niets van Brabant of Zeeland). Zolang het tegendeel niet blijkt, zullen we mogen aannemen, dat hier een toestand heerst zoals die door OPPREL in § 54 voor Oud-Beierland is beschreven. Het is, naar ik reeds opmerkte, afgezien van enkele details, dezelfde toestand als die we in het Afrikaans waarnemen. In de 17de eeuw kan dit gebied groter zijn geweest en kleiner (eerder het eerste dan het laatste) maar zó groot kunnen de veranderingen niet zijn geweest, of de kern moet in wezen dezelfde gebleven zijn, en die kern is juist het gebied, waar tot dusver de meeste Afrikaanse taaleigenaardigheden te localiseren zijn. Er is dan ook nauwelijks een kaart denkbaar, die de Afrikaans-Zuidhollandse verwantschap duidelijker illustreert dan juist de 'beetje'-kaart.

Het is spijtig dat mijn materiaal voor 'beetje' bij lange na niet volledig was, zodat ik het met de uitgangen van 'haantje' (uit het akademie-materiaal) heb moeten aanvullen. Zo konden in het *-tjie*-gebied slechts een twaalftal *bietjie*-vormen met zekerheid worden aangegeven. Of de andere plaatsen nu *beetjie* of *bietjie* hebben, weten we nog niet. De massief-rode balkjes duiden dus een m i n i m a a l gebied aan dat, na een hernieuwde enquête, stellig zal worden uitgebreid[209]. Maar als vaststaand mag al weer worden aangenomen dat het kern-gebied van het zuidelijke Zuid-Holland *bietjie* heeft.

We moeten er ons even rekenschap van geven, dat de eerste *ie* van *bietjie* (en ook die van *bietje*) op zichzelf een anomalie is. Immers in ons taalgebied (met uitzondering van Limburg) pleegt zich uit de oude *i* van een woord als *biti* geen *ie* maat meestal een *ee* te ontwikkelen. We zien in *bietjie* dus de spontane invloed van de gepalataliseerde diminutiefuitgang, die feitelijk overal[210] kan optreden, in Nederland zowel als in Afrika. In Afrika hoort men ook wel *trietjie* voor *treetjie*, maar ook *kliedjie* voor *kleedjie*, wat de afhankelijkheid van de mouillerende uitgang uitdrukkelijk bewijst (immers *kleed* heeft oude *ai*[211]). Uit deze voorbeelden blijkt dat woorden op *-eed(t)je* nog tot op de huidige dag 'beide kanten uit' kunnen. Het is toeval dat *bietjie* (anders dan *treedjie* en *kleedjie*) ten slotte de gefixeerde vorm geworden is.

209 Dat is temeer aan te nemen, daar ook het aansluitende Brabantse gebied *ie* in de eerste lettergreep heeft.

210 De Brabantse vorm *bietje* (eindigende op *ə*) bewijst, dat de mouillering (zonder volgende *ie*) al voldoende was om een palatalisering van de voorafgaande vocaal te veroorzaken (tenzij de *ie* van de stam reeds Middelnederlands is geweest).

211 De in Holland verbreide *ai*>*ie*-ontwikkeling in woorden als *stien* 'steen' enz. is niet Afrikaans.

Dat moet worden toegeschreven aan de geïsoleerde positie van het woord; niemand voelt meer, dat *beetjie-bietjie* iets met *beet* (Eng. *bite*) te maken heeft. Zodoende had de palataliserende tendentie vrij spel.

Iets soortgelijks kunnen we waarnemen bij het Afrikaanse *trapsuutjies* naast *trapsoetjies* 'kameleon'. Het zou onjuist zijn de *uu* van *suutjies* als 'umlaut' te bestempelen, liever spreke men van spontane palatalisering, die immers gemakkelijk kon optreden in een zo bij uitstek palatale omgeving als *s.tjies*[212]. Dezelfde spontane ontwikkeling constateren we b.v. in Drechterland (KARSTEN 198), een gebied waar klankwettige 'umlaut' van *ô* ondenkbaar is.

Volledigheidshalve zij vermeld dat in het oostelijke Gelders-Overijselse gebied-met-diminutief-umlaut de vorm *suuties* of *seuties* luidt, terwijl in het Nederduits dergelijke adverbia in gediminueerde vorm nauwelijks voorkomen (voor zover aanwezig, berusten zij vermoedelijk op Nederlandse invloed).

Een verwant geval van spontane palatalisering hebben we ook in het Afrikaanse *sie-jy!* (go away), *sie-jy* opstaan! (will you get up). Dit moet wel een sterk gepalataliseerd *zal jij (zel*[213] *jij)* zijn, dat in Holland - vooral in sterk affect gesproken - evenzeer denkbaar is: *zĭ-je* weggaan! In het Afrikaans heeft het zich zo zeer van het werkwoord *zullen* geïsoleerd dat het zelfs een eigen plaats in het woordenboek heeft gekregen.

Ten slotte mag misschien op het woord *kietsie* (roepnaam voor de kat) worden gewezen. De vocatief van *kat* in het 17de-eeuwse Afrika, evenals in geheel Holland, zal toch wel *poes* zijn geweest. Door homonymie met het obscene Afr. woord *poes* (blijkbaar door toevallige omstandigheden in Afrika meer op de voorgrond gekomen dan in Holland) heeft het echter blijkbaar de plaats moeten ruimen voor *katje*, dat zich bij iteratief gebruik uiterst gemakkelijk tot *kietsie* of *kietjie* kon ontwikkelen. Een roepnaam *katje* heb ik in Holland nooit gehoord. Als men aan Engelse herkomst denkt, vergete men toch niet dat ook in Engeland de roepnaam *puss* of *pussy* luidt. In hun afkeer van deze roepnaam trekken Hollandse en Engelse Afrikaners één lijn.

212 T.H. LE ROUX 64 geeft deze vocaal trouwens met *u* weer: *trapsutjes*. Ten onrechte verwijst hij naar VAN DE WATER, wiens gebied zich immers kenmerkt door k l a n k w e t t i g e umlaut van lange vocalen.

213 We moeten nl. rekening houden met de mogelijkheid dat de echt-Hollandse (en dus ook de oer-Afrikaanse) vorm oorspronkelijk *zel* is geweest [deze opmerking was reeds neergeschreven, toen ik bij FRANKEN TWK VI (1927) 196 *ons sel* voor 1706 vond, tevens het oudste voorbeeld van 'Afrikaans'; vgl. trouwens ook nog VON WIELLIGH 141: 'Ek *sil* dit nie doen nie'].

Hoe het zij, men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de vocatief *kietsie* op Afrikaanse bodem is ontstaan.

Wanneer men nu palatalisering van de stamvocaal van een woord als *zoetjes* constateert in Drechterland en in Afrika, dan schrijve men dat dus niet toe aan een mystieke ‘Erbmasse’, maar aan het variabele karakter, dat nu eenmaal eigen is aan alle klanken, die aan mouillering ten prooi vallen. In Utrecht b.v. is *-tjie* (uit *-tkijn*) iets meer naar de *tsjie*-kant uitgeweken (zie het kaartje). In Oud-Beierland constateren we bij substantiva op vocaal of *w* een uitwijken naar *-chie*: *tou(w)chie.* Het op zichzelf niet zo heel grote, en in elk geval niet principiële, verschil schijnt plotseling belangrijk, als men kans ziet een andere letter te bezigen. Een soortgelijke variabiliteit constateert men bij het Afrikaanse *biekie* naast *bietjie.* Als de vorm *zuutjes* toevallig alleen voor Drechterland is opgetekend, leide men daaruit dus niet af, dat dezelfde ontwikkeling niet ook in andere dorpen heeft plaats gevonden. Dat met name in het *bietjie*-gebied de vorm *zuutjies* nog wel eens aan het licht zal komen, acht ik niet onwaarschijnlijk.

Uit het bovenstaande blijkt, hoe nauw de Afrikaanse wijze van diminuering is betrokken bij het Nederlandse diminutief-probleem en alles wat daarmee samenhangt. Het Zuidhollandse *bietjie*-gebied is kennelijk het stamland van het Afrikaanse diminutief-type. Hieruit vloeit echter voort, dat omgekeerd uit de Afrikaanse staat van zaken gevolgtrekkingen zijn te maken ten aanzien van de taaltoestand in het 17de-eeuwse Zuid-Holland. Zoals ik boven heb trachten aan te tonen, kan die principieel niet zo heel veel van de huidige Afrikaanse hebben afgeweken. We constateren hier eenzelfde conservatisme als b.v. bij de handhaving der algemeen-Afrikaanse *perd-* en *herd*-vormen die, blijkens de schriftelijke overlevering, ook in het 17de-eeuwse Holland nog ruimschoots aanwezig waren, al zijn ze thans grotendeels verdwenen.

De lezer zal gemerkt hebben, dat ik mij welbewust onthouden heb van een bespreking van de interessante psychologische facetten, die het verkleinwoordenvraagstuk in zo ruime mate bezit. Zijn de diminutiva primair ‘verklein’vormen of ‘Koseformen’? Dat dit vraagstuk in grote mate mijn belangstelling heeft, zal misschien reeds duidelijk geworden zijn uit mijn korte aanduiding der eigenaardige problemen van het type-*Korrie* (niet: *Korretje*), waarvan de (abnormale) *ie* mij aanleiding gaf tot de conclusie, dat de Hollander, in zijn hart, een soortgelijke voorliefde voor de trochee op *-ie* bezit als de Afrikaner. Een historisch-vergelijkend stilistisch en taalgeografisch onderzoek van het gehele probleem wordt echter licht ‘uferlos’ wanneer we aan de wegwijzers die de z u i v e r f o r m e l e kenmerken der diminutief-uitgangen ons bieden, achteloos voorbij gaan.

13. Participia

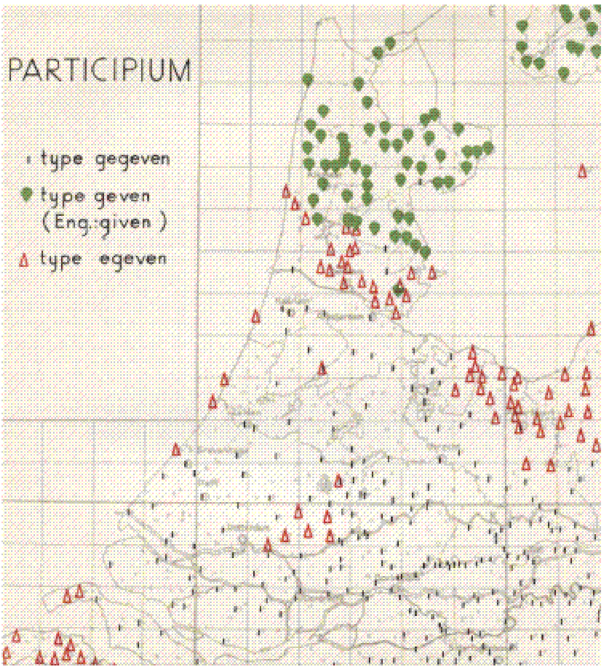
Het participium van de verleden tijd wordt in het Afrikaans gevormd door voorvoeging van *ge*-: *gekoop*, *gepraat*, *gemaak*. Ook verder stemt de vorming overeen met die in de Nederlandse schrijftaal: *oorwerk* 'overwerkt', maar *oorgeswem* 'overgezwommen'.

Die overeenstemming is echter allerminst vanzelfsprekend (men denke aan het geval van de 'eenheids'-*aa*, ter sprake gebracht boven blz. 56). Indien het Afrikaans inderdaad ten volle uit het Zuidhollandse d i a l e c t ontsproten was, zou men nl. als voorvoegsel niet *ge*- maar *e*- moeten verwachten. Wegens het principiële belang van de, in dit geval, n i e t aanwezige overeenstemming met het Zuidhollands dient deze aangelegenheid nader te worden bekeken.

Het ommestaande kaartje is een fragment uit de grote kaart van 'het prefix van het verleden deelwoord' die door mej. A.R. HOL, Taalatlas I 9 is uitgegeven en tevens, met uitvoerige commentaar, in Ts LX (1941). Op die kaart blijkt dat het Utrechts-Gelderse *e*-gebied van ons kaart-fragmentje slechts een vooruitstekende tong is van een zeer omvangrijk oostelijk *e*-gebied (dat zich tot ver over onze oostgrens voortzet).

Wie enige ervaring heeft in het lezen van dialectkaartjes, krijgt - reeds bij het beschouwen van ons kaartfragment - de indruk dat we in Zuid-Holland met *e*-relicten te doen hebben. Door het historisch-verdiept onderzoek dat mej. HOL aan de gehele kaart wijdt, wordt dit vermoeden op overtuigende wijze bevestigd.

Uit het onderzoek van mej. HOL blijkt allereerst, dat het op de kaart aangegeven aantal Zuidhollandse relicten met *e*- als minimum van de allermodernste tijd moet worden beschouwd. Mej. HOL toont aan dat b.v. Woubrugge E 172, Rijnsburg E 135, Leidsendam E 195a, Hazerswoude E 174, Gouda E 209, Moordrecht K 13, Ouderkerk K 12, Krimpen a.d. IJsel K 51, Vlaardingen K 42a zich in de vorige eeuw nog van participia met *e*- bedienden. In de 17de eeuw was het *e*-gebied echter nog aanmerkelijk omvangrijker. HUYGENS laat zijn 'Delflanders' alias Hagenaars participia met *e*- gebruiken. WESTERBAEN beschouwt de bewoners van Delft als *e*-sprekers. Verder wordt blijkens BARON's klucht van Lichthart en Aersgat sonder sorch ook te Leiden in de 17de eeuw *e*- gezegd. Hetzelfde geldt voor Rotterdam en Maassluis. Voor Amsterdam zijn de *e*-participia uit VONDEL, HOOFT, BREDERO, COSTER overbekend. Mej. HOL constateert dan ook (t.a. p. 280): 'ə-lijkt me in het begin van de 17de eeuw het Amsterdamse voorvoegsel in alle kringen'. Goed geformuleerd m.i., vooral wanneer men de nadruk legt op Amsterdams en daarbij bedenkt, dat in die tijd de

PARTICIPIUM
type gegeven
type geven
(Eng.: given)
type egeven

Amsterdammers van de ‘oude’ stempel in de snelgroeiende hoofdstad langzamerhand door de vreemden werden overvleugeld. Het valt mej. HOL ten slotte niet moeilijk om waarschijnlijk te maken, dat het Zuidhollandse platteland algemeen als *e*-gebied werd beschouwd; zij concludeert daaruit ‘dat nog in de 17de en 18de eeuw het vasteland van Holland bezuiden het IJ een aaneengesloten *ə*-gebied was’ (t.a. p. 284).

Uit de opmerkingen van VERDENIUS (Ts LXI (1942) 167 vv.) naar aanleiding van mej. HOL's onderzoek meen ik te moeten opmaken dat deze aan de ‘Brabantse’ herkomst van *ge*- twijfelt: ‘Het ligt voor de hand dat hogere milieu's beter weerstand hebben geboden aan de reducering en totale verdwijning van *ge*- dan de lagere. Dat dientengevolge dubbelvormen zullen zijn ontstaan en *e*- of *ge*- kan worden hersteld zonder dat men dadelijk aan geografische expansie behoeft te denken, ligt voor de hand’. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat bij deze discussie meer sprake is van een terminologisch verschil (sommigen houden nu eenmaal niet van de door mej. HOL in dit verband gehanteerde term ‘invoeren’) dan van een verschil in waardering der feiten. Immers beide schrijvers zijn het grotendeels eens: Noord-Holland was, dialectisch gesproken, in de 17de eeuw prefixloos gebied, Zuid-Holland *e*-gebied, daarnaast handhaafden (of hernieuwden) de ‘hogere milieu's’ (in de steden?) de participia met *ge*-. Hieraan moet dan wel onmiddellijk de vraag worden vastgeknoopt: ‘Hoe kwamen de “hogere milieu's” ertoe om - tegen de draad van het autochthone dialect in - aan de *ge*-participia vast te houden?’ We kunnen (onder verwijzing naar blz. 51 boven) voorlopig spreken van ‘invloeden’. Dan behoeft VERDENIUS, de schrijver van ‘Bredero's dialectkunst als Hollandse reactie tegen Zuidnederlandse t a a l h e g e m o n i e ’ geen aanstoot te nemen aan het woord ‘invoeren’[214].

Laat ons hier dus volstaan met de algemene conclusie, waaromtrent VERDENIUS en mej. HOL eenstemmig zijn: De deftige *ge*-vormen zijn verkozen boven de *e*-vormen en de prefixloosheid der volkstaal.

214 VERDENIUS spreekt op blz. 167 van een ‘resultaat van een meer gecompliceerd spel van krachten’, waar ik alleen tegen het woordje ‘meer’ beswaar heb, omdat ik, ook al schijnt het eindresultaat soms eenvoudig, het verschijnen-en-verdwijnen van taalverschijnselen altijd als een zeer gecompliceerd spel van krachten heb beschouwd. Dat ook mej. HOL deze mening is toegedaan, blijkt dunkt me uit haar woorden (t.a. p. 291): ‘Door samenwerking van deze krachten is *ge*- hét voorvoegsel geworden van de noordelijke als zuidelijke algemene spreektaal’.

Zou men nu de stelling van de onvermengd Hollands-d i a l e c t i s c h e herkomst van het Afrikaans willen verdedigen, dan loopt men weer duidelijk vast. Immers dan moesten de Afrikaners op noord-N o o r d hollandse wijze hun participia zònder prefix gebruiken, òf wel ze op zuidelijker wijze met *e*- vormen. In werkelijkheid doen ze het op 'Brabantse' (in de terminologie van VERDENIUS 'deftig-Hollandse') wijze met *ge*-.

Dat *ge*- direct of indirect van Brabantse origine kan zijn, wordt m.i. door mej. HOL aannemelijk gemaakt. Maar Brabanders hebben bij de kolonisatie van Afrika nauwelijks een rol gespeeld!

Nu heeft het Brabantse gebied echter reeds in de 17de eeuw een uitloper naar het noorden, die de streek langs en tussen de grote rivieren omvat en waarvan de noordelijkste top boven de stad Utrecht lag (HOL t.a. p. 285). Het stamland van het Afr. *ge*- zou dus Utrecht kunnen zijn? Al moet ik de theoretische mogelijkheid van deze veronderstelling toegeven, erg waarschijnlijk kan ik haar niet achten. Er zijn niet zoveel inwoners van het Sticht in Afrika geweest (in elk geval veel minder dan Zuidhollanders) nòch ook merkt men veel van Utrechtenaren, die bij de stichting of later een overwegende rol hebben gespeeld.

Doordat in Utrecht nog, op zijn minst, twee duidelijk van elkaar verschillende dialectgebieden (een west- en een oosthelft) zijn te onderscheiden, wordt 'Utrechts' een vaag begrip waaraan men weinig houvast heeft: enige skepsis omtrent een eigen 'Utrechts' taal-'karakter' is wel gewettigd. Tegenover het zeer geprononceerde en overal (ook in Afrika) duidelijk naar voren komende 'Hollands' is het 'Utrechts' eigenlijk meer negatief dan positief te definiëren. Zoals men in de naar Gelderland tenderende oostelijke helft taalverschijnselen kan constateren die van het normale Gelders afwijken, zo zijn er in de westelijke helft bizonderheden die 'niet-Hollands' zijn. Zo b.v. *ge*- in het participium! Maar *ge*- kan evengoed (zoals dat bij zoveel 'Utrechtse' verschijnselen blijkbaar het geval is) in wezen 'AB' zijn[215]. Is *ge*- Utrechts, omdat in Utrecht steeds grote neiging bestaan heeft tot een zich-richten naar 'AB'? Of wel is

215 'De wig van *ge*- in het *e*-gebied, waarvan de top even ten noorden van Utrecht lag, kan onmogelijk oud zijn, maar moet het resultaat zijn van Brabantse expansie over de grote rivieren heen' zegt HEEROMA Ts LXI (1942) 15. Het is misschien niet overbodig op te merken, dat dat wat voor H. in zijn prehistorisch verband 'niet oud' is, in ons verband als 'oud' beschouwd moet worden. Ook H. twijfelt er niet aan, dat het Utrechtse *ge*-gebied reeds in de 17de eeuw aanwezig was (het moet er volgens H. omstreeks 1400 al geweest zijn).

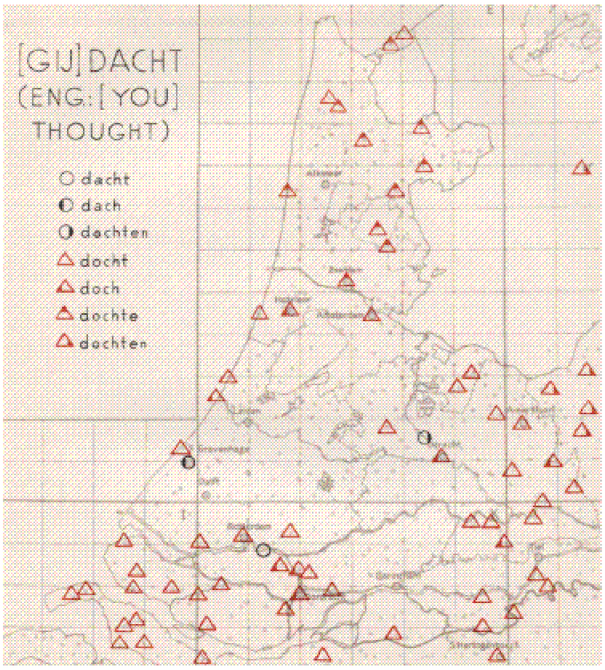
ge- 'AB' omdat Utrecht de 'toon' heeft aangegeven? Ik gevoel het meest voor de eerste veronderstelling.

Laat ons bij dit alles niet uit het oog verliezen, dat *ge*- in Holland reeds in de middeleeuwen, om welke redenen dan ook, een bizonder sterke positie innam. Mej. HOL heeft het zuiver dialectgeografische aspect van de zaak goed belicht, maar dat naast (of liever boven) de zuidhollandse *e*-participia, die met prefix *ge*- steeds zéér vitaal zijn geweest (zie VERDENIUS) zal ook zij allerminst willen ontkennen. Immers de huidige feiten zijn alleen te verklaren uit de sterke positie van de *ge*-participia. Zoveel is zeker dat noch VAN RIEBEECK noch enige andere 17de-eeuwse pionier in Afrika zich in geschrifte van participia met *e*- bedient.

We staan hier, als gezegd, voor een soortgelijk probleem als bij de Afrikaanse 'eenheids'-*aa.* O g e n s c h i j n l i j k vormt de staat van zaken nauwelijks een probleem. Immers de situatie in het Afrikaans is precies als in de Nederlandse schrijftaal. Maar in werkelijkheid openbaart zich hier dus voor de Afrikanisten alweer het opmerkelijke feit, dat in het Afrikaans, zelfs in zijn oudste toestand, reeds elementen zijn aan te tonen, die niet-'Hollands' (d.w.z. niet plattelands-d i a l e c t i s c h -Hollands) zijn, maar die enkel door het medium van de stedelijk-gekleurde taal òf door de geschreven taal (van kerk en school) hun weg naar Afrika kunnen hebben gevonden.

14. Ingwaeonismen

De weinig zeggende term ingwaeonismen is (naar ik meen door EDW. SCHRÖDER) gesmeed voor het aanduiden van bepaalde oude taalverschijnselen, die geconstateerd werden langs de Noordzeekust; 'proximi Oceano Ingaevones' zegt TACITUS. In deze oorspronkelijke zin gebruikt ook SCHÖNFELD XXVII nog steeds de term: '"Ingvaeoons" is dus een onmisbare samenvattende benaming voor een groep van nauwverwante dialekten, welke alle oorspronkelijk langs de kust van de Noordzee werden gesproken en waarvan de voornaamste waren Fries, Saksisch (vóór de frankisering) en Anglisch'. Ik zelf zou eigenlijk aan de localiserende term 'kustverschijnselen' (litorale taaleigenaardigheden) de voorkeur blijven geven, omdat ik er ongeveer hetzelfde onder versta als wat FRANCK 'anglo-friesische' taalverschijnselen noemde. Mijn bezwaar tegen de naam ingwaeonismen is nog versterkt door het feit, dat de term in de loop der jaren met een ander begrip is gevuld. Wanneer HEEROMA het continentale Keulen 'een secundaire uitstralingshaard van oostingwaeoonse verschijnselen' noemt (Ts LVIII

[GIJ] DACHT
(ENG: [YOU]
THOUGHT)
dacht
dach
dachten
docht
doch
dochte
dochten

(1939) 208) dan zou een nieuwe terminologie te prefereren zijn geweest. In elk geval verstaat H. onder 'ingwaeonismen' wat anders dan ik[216].

Uit de taal van de 'proximi Oceano' bespreek ik hier dan de volgende verschijnselen:

A. *Dog* 'dacht'

Het werkwoord *dink* 'denken' hoort tot de weinige werkwoorden in het Afrikaans, die nog een eigen praeteritum hebben: *dag*, *dog*; het participium luidt *gedink*, *gedag* en *gedog.* De *o* van het Hollandse *brocht*, die met die van *docht* op een lijn gesteld mag worden, wordt door SCHÖNFELD § 29 opm. 1 'Ingvaeoons' genoemd, maar v. HAERINGEN, naar wie hij verwijst, drukt zich Ts XLII (1923) 287 niet geheel zo positief uit: 'Eerder zal het zo zijn, dat de genasaleerde vocaal, die ook in het Frankies aanwezig was, gerond werd evenals in het Fries'.

De omvang van het Nederlandse *brocht*-gebied wordt door v.H. 286 aldus aangegeven: 'de provincies Groningen, Friesland in het Noorden en verder het deel van Nederland ten Westen van een lijn ongeveer Apeldoorn-Tiel-Rosendaal of Breda' (met de toevoeging: 'Deze laatste afbakening is natuurlijk zeer willekeurig en zal allicht grove fouten hebben'). In grote trekken klopt dat wel met de beschrijving, die HEEROMA HD 108 geeft. HEEROMA stelt tevens de vraag aan de orde, waar het AB *bracht* eigenlijk vandaan komt: 'Het Zuidnederlandse materiaal zal hier te hulp moeten komen'.

Zover uit de literatuur is op te maken, neigt men algemeen tot de opvatting, dat inderdaad *docht* en *gedocht* vrijwel altijd corresponderen met *brocht-gebrocht.* Het scheen mij daarom niet ondienstig van een dezer gevallen (i.c. *docht*) eens een kaartje te maken, waarbij ik gebruik maakte van het materiaal-AG. Zoals de beschrijvingen van v. HAERINGEN en HEEROMA al deden vermoeden, vallen heel Holland en Utrecht binnen het *o*-gebied. Met treffende duidelijkheid blijkt uit de gegevens voor dit kaartje, hoe vast de *o*-vocaal is. De weinige uitzonderingen

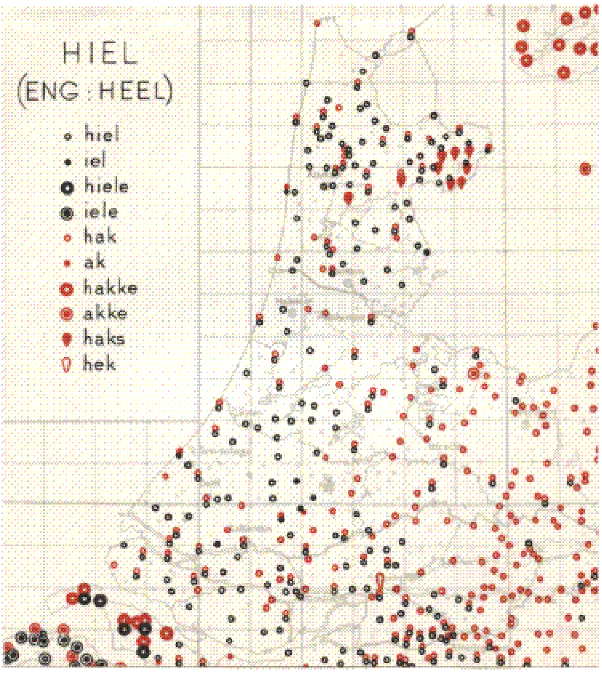
216 Inmiddels blijkt uit Ts LXV (1947) 8 dat HEEROMA 'oostelijk Ingwaeoons' liever wil vervangen door 'Sassisch' en 'westelijk Ingwaeoons' door 'Chaukisch'. Een dergelijke discontinuïteit van begrippen en terminologie binnen zo kort tijdsverloop is weinig bevorderlijk voor het volgen van de draad van het betoog. [In Ts LXV 284 heet het 'dat chaukisch het eigenlijke ingwaeoons is' maar H. acht zich verplicht er op te wijzen, dat CARSTEN, bij wie hij zich grotendeels aansluit, onder 'ingwaeoons' wat anders verstaat.]

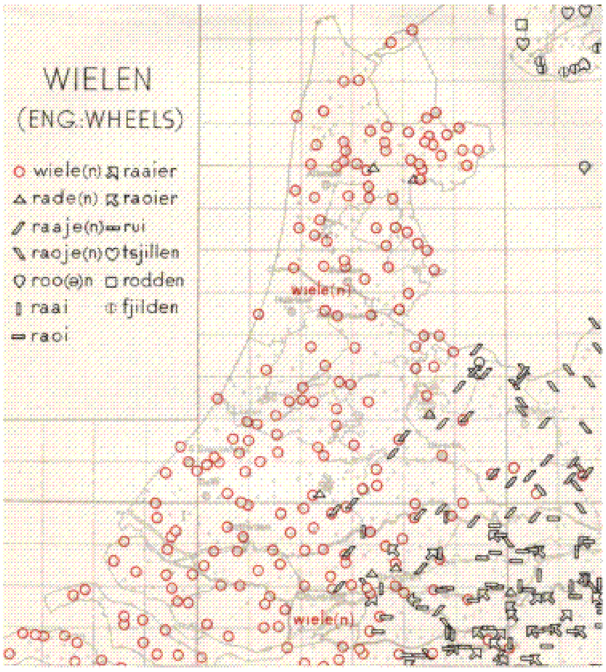
in het materiaal-AG zijn kennelijk neergeschreven onder invloed van de leestaal. De niet bijster populaire formulering van de vraag (‘gij *dacht* niet dat ik zulks wist’) zal dit in de hand gewerkt hebben. Een van de medewerkers gaf voor de stad Utrecht ook *dacht* op, maar na mondeling onderzoek achtte ik het verantwoord deze vorm ter zijde te leggen. Het blijft erbij, dat de algemeen-westelijke volksvorm *doch(t)* is. Daar zowel VAN RIEBEECK als F. DE SMIT zich van de *o*-vormen bedienen, moet men aannemen, dat deze vormen met *o* in Afrika de oudste zijn. Het zou de moeite lonen om eens na te gaan, welke Afrikaanse milieus deze oudste vormen handhaven en welke zich van *gedag* of *gedink* bedienen. Er zijn kennelijk drie krachten werkzaam: de oude dialect-traditie, de doorwerkende invloed van de Hollandse leestaal en de ‘Systemzwang’ van het Afrikaanse flexiesysteem.

B. *Klawer* ‘klaver’

De ‘klaver’-kaart, gepubliceerd door V.D. BERG in Taalatlas II, 5 levert nog moeilijkheden op voor de interpretatie. Ik onthoud mij daarvan, temeer daar het mij bekend is, dat V.D. BERG een studie over zijn kaart in portefeuille heeft. Wanneer SCHÖNFELD 72 opmerkt: ‘*klaver*: een Ingvaeoonse kustvorm, die het heeft gewonnen van *klêver*, de vorm van Midden-Nederland’ dan meen ik dat hij daarmede wel een communis opinio weergeeft’ (zie ook V. HAERINGEN Suppl. 207).

Als het Afr. het woord als d i a l e c t i s c h e vorm in zich had opgenomen, zouden we hier een mooi geval van ingwaeonistische voorkeur in het Afrikaans hebben. Maar, gezien het zuidelijke *klever*-gebied zou een Afr. vorm *klewer* ons toch eigenlijk rationeler geleken hebben. Er zijn trouwens omstandigheden, die de weg via ‘AB’ of stedelijke taal niet geheel onaannemelijk maken. De klaverplant speelt in Afrika niet een zo grote rol als bij ons. De naam wekt op zichzelf eerder associaties aan het kaartspel. Het kaartspel ‘'s duivels prentenboek’, was echter taboe juist in die Calvinistische kringen waaruit men zich onwillekeurig de meeste kolonisten afkomstig denkt. Naar mijn indruk staat het bij dit spel behorende jargon nader bij de sfeer van het ‘AB’ of ‘AO’ dan bij die van het dialect. Een indirecte bevestiging voor dit vermoeden lijkt mij het feit dat ook het woord *kaart* in Hoog-Hollandse vorm is overgenomen, terwijl men *kert* moest verwachten (zie boven noot 142 en 143.

HIEL
(ENG: HEEL)
hiel
iel
hiele
iele
hak
ak
hakke
akke
haks
hek

WIELEN
(ENG.:WHEELS)
wiele(n)
raaier
rade(n)
raoier
raaje(n)
rui
raoje(n)
tsjillen
roo(ə)n
rodden
raai
fjilden
raoi
wiele(n)
wiele(n)

C. *Hiel*

Ofschoon het woord *hiel* in het tegenwoordige Fries niet voorkomt zijn SCHÖNFELD 45 en v. HAERINGEN Suppl 71 geneigd het (vanwege de ingwaeoonse umlaut van *â*) als ingwaeonisme te beschouwen. Uit MEERTENS' 'hiel'-kaart[217] (Taalatlas IV 6) blijkt, dat zeer in 't grove de meridiaan van Amersfoort ons taalgebied scheidt in een westelijke helft waar *hiel* tamelijk veel en een oostelijke helft waar het vrijwel nooit voorkomt. In de provinciën Friesland, Groningen, Drente, Overijsel en in het noorden en oosten van Gelderland is zelfs geen enkel *hiel*-geval geboekstaafd (met de weinige *hiel*-plaatsen langs de grote rivieren moet men voorzichtig zijn, het betreft hier ten dele plaatsen die sterk onder invloed van het AB zijn gekomen).

Terecht zegt dus v. HAERINGEN t.a.p.: 'het is een typisch westelijk (Noordzeekust-)woord'.

Terwijl echter in de Zuidnederlandse helft van het gebied met *hiel*-type geen enkel *hak*-geval geboekstaafd is, constateren wij onmiddellijk na het overschrijden der Belgisch-Nederlandse grens in het Nederlandse gebied een broederlijke symbiose van *hak* èn *hiel*, die zowel in Zeeland, West-Brabant als Holland heerst. Het is een vreemd geval, maar *hak* schijnt inderdaad in België niet gebruikelijk te zijn. Reeds KILIAAN constateerde '*hacke.* Sax. Fris. Sicamb. j. hiel. Calcaneus' en WNT V 1539 zegt: '*hak* b.v. in Vlaanderen niet dan uit werken van Noordnederlandsche schrijvers bekend'.

Het ligt buiten ons bestek om na te gaan, hoe de Hollandse symbiose van een 'Ingwaeoons' *hiel* met een 'oostelijk' *hak* verklaard moet worden; we willen volstaan met het constateren van het feit. Alle tekenen wijzen erop, dat Afrika in dit opzicht weer organisch bij Holland aansluit. BOSMAN-V.D. MERWE heeft '*heel* hak, hiel'. Nader onderzoek zal moeten uitmaken of in Afrika (en in Holland) misschien ook signifische of stilistische differentiëringen hebben plaats gevonden.

D. *Wiel*

Als men *hiel* een ingwaeonisme noemt, dan moet men *wiel* feitelijk ook met die naam bestempelen. Wel is de herkomst der vocalen verschillend, maar het verbreidingsgebied van *wiel* is zo in het oog lopend verwant met dat van *hiel*, dat we beide woorden moeilijk los van elkaar kunnen beschouwen. Opvallend is de haast unanieme wijze waarop het woord *wiel* (als zijnde 'Hollands') in de oostelijke provinciën wordt afgewezen, ofschoon de vraag toch luidde 'de wielen van de

217 Het hier afgedrukte fragment is daarvan overgenomen.

wagen'[218]. Dat herinnert aan WNT V 1539 '*hiel* kent het volk in die streken dus waarschijnlijk alleen door de school en uit de boeken'.

Holland kent het woord *rad* zeer wel, maar *wiel* en *rad* zijn in betekenis gedifferentieerd (vgl. WNT XII 135 vv.). In grote trekken schijnt die differentiatie dezelfde te zijn als die bij Afr. *rad* tegenover *wiel.*

De monstering van het kaartfragmentje (overgenomen van kaart 'wielen van de wagen' van mej. HABERMEHL, Taalatlas III 7) doet Afr. *wiel* voor 'wagenwiel' verwachten, ook al wijst de huidige situatie in het uiterste oosten van Zuid-Holland op een strijd tussen *wiel* en *rad.*

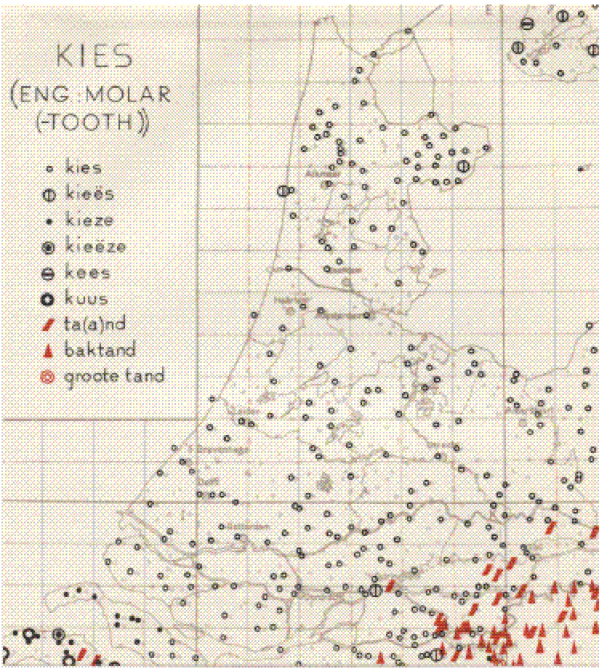
Nader onderzoek zal moeten uitmaken of, taalgeografisch gesproken, het Nederlandse *rad*-gebied inkrimpt of uitdijt. De beschouwing van de kaarten van de Taalatlas leert echter, dat in andere gevallen van West-Oost-antithesen als *big/keu*, *tarwe/weit*, *klaver/kliever* het oostelijke woordtype de Hollandse grens meestal niet overschrijdt (om nog te zwijgen van typisch oostelijke verschijnselen als umlaut van lange vocalen). Uit TE WINKEL's *aa*-kaart valt af te lezen dat het oostelijk deel van de Alblasserwaard en de Vijfherenlanden nog het eerst aan oostelijke invloeden ten offer kunnen vallen, wat - gezien de geexponeerde geografische ligging - niet zo verwonderlijk is.

Afgezien van dit 'meng'gebied zijn er echter voorlopig geen aanwijzingen dat er in de *wiel/rad*-isoglosse sterke beweging is geweest.

E. *Kies*

Met het *hiel*-gebied heeft het gebied met type *kies* gemeen, dat het bij de Nederlandse zuidgrens afknapt (drie uitzonderingen, waarvan twee vlak bij de grens, zeggen niet veel tegenover de grote overvloed van -*tand*-gevallen. Men vgl. de 'kies'-kaart van MEERTENS in Taalatlas IV 1). Ook overigens is er gelijkenis met het *hiel*-gebied. Maar er zijn twee belangrijke afwijkingen. In de eerste plaats heeft Friesland (meer in 't bizonder het Fries-sprekende gedeelte) ditmaal ook de *ie*-vorm *(kieës)* en in de tweede plaats komt in heel Holland en Utrecht geen enkele rivaal voor. Op het hier afgedrukte fragment van MEERTENS' kaart ziet men in het zuidwesten een tip van een aansluitend Zeeuws, en in het zuidoosten een hoekje van het aansluitende Brabantse -*tand*-gebied, maar overigens blijkt het zuiver Hollands-Utrechtse karakter

218 Hierbij zij opgemerkt dat het, in het Overijsels b.v., alleen met lange *ī* (of *ee*) zou kunnen voorkomen (kort *iel* kan hier alleen representant van oud *îl* zijn). Hetzelfde geldt voor *hiel.* Vandaar dat beide woorden zo nadrukkelijk uit de oostelijke dialecten worden geweerd.

KIES
(ENG. MOLAR
(-TOOTH))
kies
kieës
kieze
kieëze
kees
kuus
ta(a)nd
baktand
groote tand

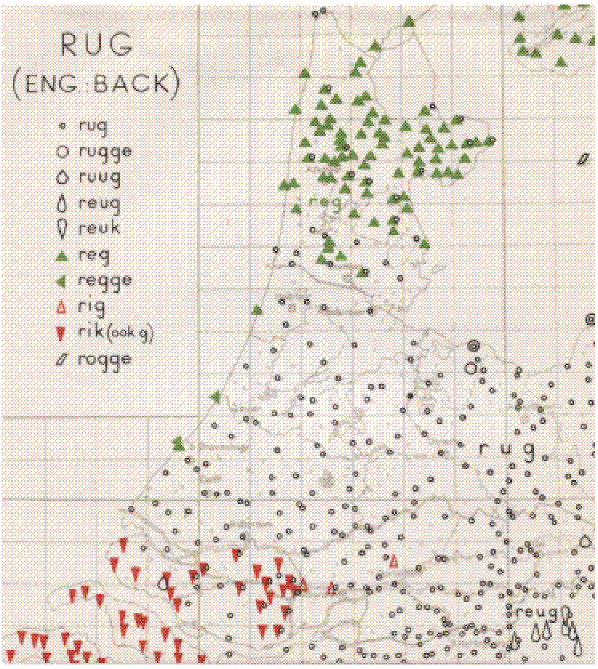
van het woord. De aanwezigheid van *kies* in Afrika is dus vanzelfsprekend. Het meervoud luidt *kiese* of *kieste*; dit laatste natuurlijk een hypercorrecte vorm naar analogie van het type *gas(t)-gaste.* Vgl. ook *lies-lieste* 'liezen'.

Vreemd echter is, dat (blijkens de wbb.) in Afrika ook de woorden *maaltand* en *achtertand* in omloop schijnen te zijn. Ze komen weliswaar beide op Nederlands taalgebied voor, maar *achtertand* slechts zesmaal (en nog verdeeld over 4 provinciën) en *maaltand* een twintig keer, doch (met één uitzondering) uitsluitend in België. Van deze beide woorden mag men op zijn minst *maaltand* voor een 'mot savant' houden[219]. Ten aanzien van de Belgische vormen was dit vermoeden reeds uitgesproken door J.L. PAUWELS (H Top Dial V (1931) 297; zie bovendien noot 220).

Opmerkelijk is de Afrikaanse vorm *kiestand*, die merkwaardig genoeg ook éénmaal in het Middelnederlands als *kiesetant* geboekstaafd is (in het hs Acq. Ao 1440, dat door DE VREESE in zijn bouwstoffen gekarakteriseerd wordt als 'Hollandsch gekleurde Vlaamsche tekst'). VERDAM III 1417 meent, dat hieruit ons substantief *kies* verkort is, maar m.i. kan de veel voorkomende analoge samenstelling *koezentand* in Overijsel vanwege de *n* moeilijk als verbale samenstelling worden opgevat. Een nauwkeurige beschouwing van het Gelders-Overijselse gebied leidt m.i. tot het inzicht, dat *koezentand* een compromis-vorm is die zich ontwikkeld heeft tussen het 'Saksische' *koeze*-gebied en het zuidelijke gebied met -*tand*-composita (*kemmeltand*, *kieuwentand*, *achtertand*, *grote tand*, daarnaast ook enkel *tand*). Uit de situatie in de buurt van Zutfen kan worden geconcludeerd, dat de autochthone vormen op de terugtocht zijn en in een zwakke positie zijn komen te verkeren. Immers het daar opgegeven *kies* (met apocope) kan bezwaarlijk anders dan Hollands van oorsprong zijn. Voor het Veluwse *kieze* kan men dat voorlopig niet met zoveel stelligheid beweren, al zal men een zekere skepsis niet geheel kunnen onderdrukken: immers, hoe verder naar het oosten de *ie*-vormen liggen, hoe suspecter hun autochthone herkomst wordt.

Wat het zesmaal voorkomende *kiestand* betreft, de spreiding der vormen wijst erop dat er van een homogeen 'gebied' geen sprake is, het zijn kennelijk occasionele vormen met min of meer verdachte *ie*, die in principe overal daar kunnen ontstaan waar een menging van

219 Over het weinig originele *achtertanden* behoeft men zich het hoofd niet te breken. Het kon overal ontstaan waar (zoals in Nederland) *voortanden* in dagelijks gebruik bekend is en waar (zoals in Afrika) de positie van *kiezen*, om welke reden dan ook, wankel is geworden.

RUG
(ENG. BACK)
rug
rugge
ruug
reug
reuk
reg
regge
rig
rik (ook g)
rogge
reg
rug
reug

kies-sprekers en *tand*-sprekers plaats heeft[220]. Op dezelfde wijze zal ook het bovengenoemde *kiesetant* in een 'hollandsch gekleurde Vlaamsche tekst' moeten worden verklaard. Dan wordt het duidelijk, dat onafhankelijk daarvan *kiestand* ook in Afrika kon ontstaan. Het lijkt mij niet onmogelijk, dat de Engelse *tooth*-sprekers hier mede enige invloed hebben doen gelden. Of bestond *kiestand* reeds vóór de Engelse invloed? Opgemerkt dient te worden dat, voor zover mij bekend, de Nederlanders de enige Westeuropeanen zijn, die een (voor hen zéér vanzelfsprekend) principieel verschil maken tussen *kiezen* en *tanden.* Het mag dus op zichzelf wel verwonderlijk heten, dat, niettegenstaande de aanwezigheid van veel vreemdelingen, dit principiële verschil ook in Afrika nog is gehandhaafd. Ik meen *kiestand* als een concessie aan de vele *tand*-sprekers te mogen beschouwen, al blijve dan voorlopig in het midden, in welke periode die concessie is gedaan.

Aan een 'import' van *kiestand* uit het Europese stamland valt voorshands moeilijk te geloven.

F. *Rug*

Bij de beschouwing van MEERTENS' 'rug'-kaart (Taalatlas IV 3) constateren we een ontrondingsgebied van een haast klassiek te noemen 'ingwaeonistisch' uiterlijk. De massieve ontrondingsgebieden vindt men in Friesland en Noord-Holland, verder naar het zuiden kan men een zo smal mogelijke 'strandstrook' construeren, daarop volgt het massieve ontrondingsgebied van de eilanden, dat zich in een niet zeer brede strook langs de Vlaamse kust voortzet. Een oogopslag op ons kaart-fragment leert ons, dat het Afrikaans met dit ontrondingsverschijnsel niets heeft uit te staan. De normale Afrikaanse vorm is *rug*, zoals op grond van dit Hollandse kaartbeeld te verwachten is. Ook van de andere Ingwaeoonse ontrondingen in woorden als *brug*, *knuppel*[221], *kruk*, *mug*, *put*, *stuk* is in het Afrikaans geen blijk.

Het is misschien dienstig er op te wijzen, dat in Afrika wel een andere ontronding van de *u*-vocaal (b.v. in *jille*, *hille*, *wirm*) voorkomt, maar deze uitspraak moet beschouwd worden in verband met een algemeen-ontrondende tendentie in het Afrikaans, die kennelijk secundair is en die over 't algemeen als 'plat' wordt beschouwd (LE ROUX-DE V. PIENAAR § 287) - wat meestal zeggen wil, dat het verschijnsel associaties wekt aan de taal van de niet-blanke bevolking.

220 Hetzelfde geldt m.m. voor het 'mot savant' *maaltand.* Ook hier is van een 'gebied' geen sprake (men zie ten overvloede het kaartje van 'de bak- of maaltand' bij PAUWELS t.a.p.). Het woord kon overal burgerrecht verkrijgen, waar aan een 'Lehnübersetzung' voor 'molares' behoefte werd gevoeld.

221 Wel vindt men *kneppel* bij VAN RIEBEECK D II 495 (in gespecialiseerde betekenis?)

STIER
(ENG.:BULL)
bul
bolle
stier
var
vaar
kees
B U L
B U L

G. *Bul*

Uit de kaart van het 'mannelijk rund' door mej. HABERMEHL (Taalatlas I 15) blijkt dat het type *bul* gebruikelijk is in heel Nederland-boven-de-rivieren, terwijl het zuidelijk daarvan ontbreekt (met slechts één uitzondering op Zuid-Beveland). Ik heb *bul* vroeger onder de ingwaeonismen gerangschikt (NGN XI (1938) 27) maar er reeds de aandacht op gevestigd, dat het type *bul*, *bol*, *bolle* in het gehele noord-oosten-tot-aan-de-Rijn-toe het uitsluitend gebruikelijke is. Bij nadere overweging geloof ik dat men het beter uit deze groep los maakt[222] Merkwaardig is ook het ontbreken van het woord in Zeeland en Vlaanderen, die immers in andere opzichten sterk Ingwaeoons getint zijn. Hoe het zij, voor ons doel kunnen wij constateren, dat in Zuid-Holland *bul* en *stier* voorkomen, evenals in Afrika. In Holland is er echter stilistische differentiatie, omdat *stier* ook het leestaalwoord is. Dat maakt het moeilijk om in elk afzonderlijk gewest met stelligheid te constateren, welk woord het 'echte' volkswoord is. De schooltaal kan de invullers beïnvloed hebben. Het ontbreken van *bul* op de Zuidhollandse eilanden vind ik nogal opvallend. Bij de beoordeling van de Zuidafrikaanse dubbelheid houde men er rekening mee, dat *stier* het woord is van de Statenbijbel.

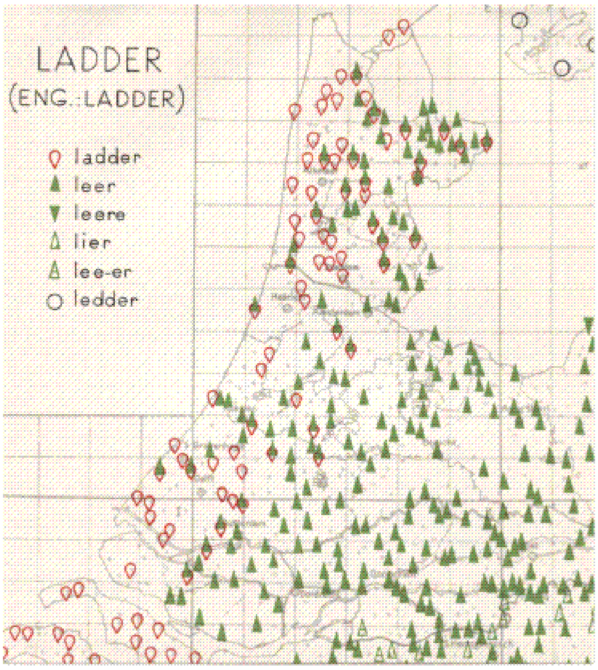
Sommige Afrikaners denken dat *bul* uit het Engels ontleend is. Dit is stellig niet het geval. VAN RIEBEECK en F. DE SMIT gebruiken het reeds (zie ben. blz. 302, 315).

H. *Leer* 'ladder'

Uit ons kaartfragment[223] blijkt, dat *ladder* en *leer* beide Hollands zijn. Uit de structuur is begrijpelijk, dat *leer* de algemene vorm in Afrika is geworden. F. DE SMIT gebruikte het woord reeds in 1662 (zie ben. blz. 329). Daar de Statenbijbel *leeder* heeft behoeft het ons niet te verbazen dat *ladder* in Afrika geen kansen heeft gekregen. Veeleer is het verwonderlijk, dat de positie van dit woord in het moederland zo sterk is geworden, dat het in het 'AB' 'nagenoeg uitsluitend wordt gebezigd' (WNT VIII 895). Onderzocht dient te worden, of niet-geografische factoren (homonymie b.v.?) hier een rol kunnen hebben gespeeld.

222 HEEROMA is Ts LXV 273 van mening dat het *bolle*-gebied 'waarschijnlijk de chaukische expansie in haar grootste westelijke uitbreiding laat zien'.

223 Vgl. V.D. BERG's 'ladder'-kaart, Taalatlas I 4, tevens gepubliceerd in diens proefschrift (1938): Oude tegenstellingen op Nederlands taalgebied.

LADDER
(ENG.: LADDER)
ladder
leer
leere
lier
lee-er
ledder

Met een bespreking der in de titel (blz. 145) vermelde woorden zijn m.i. de 'Ingwaeoonse' mogelijkheden voor het Afrikaans uitgeput. Niet naar Afrika gekomen zijn zwak-staande ingwaeonismen als *uis*, *mui*, *Weunsdag*[224]. Dit geldt ook voor de 'relicten' met *eu* als *meu*, *breur*, *reukeloos* (?), *veugen* (?), *seut* (slechts één citaat), die door VERDENIUS in Ts LXII (1943) 207 zijn behandeld en waarvan geconstateerd wordt: 'Vast staat dat de groep *eu*-woorden (woorden met *eu* uit *ô* of *au*) in 't begin der 17de eeuw in Holland, in onze kuststreek zwak staat'.

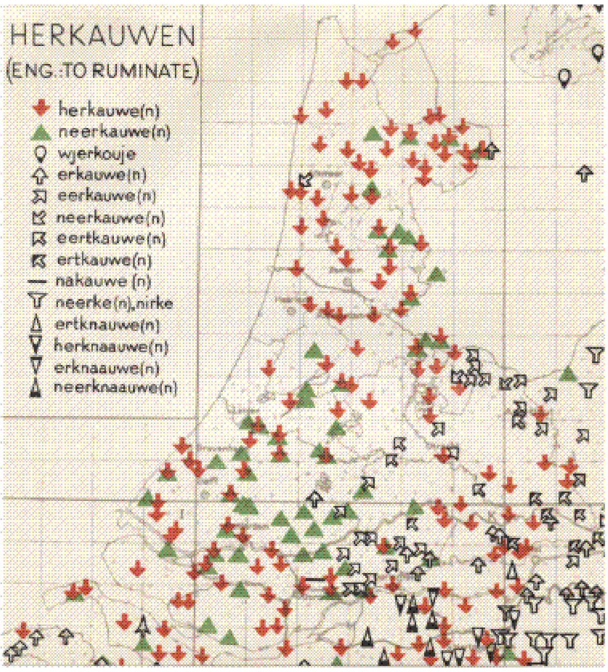
Door het ontbreken van umlaut van lange vocalen[225] kan de herkomst van het Afrikaans als uitgesproken west-Nederlands worden gekarakteriseerd. Maar dat verschijnsel mag niet als ingwaeonisme gekenmerkt worden, omdat het nòch voor het Fries nòch voor het Engels geldt. Eerder zou men de palatalisering van korte *u* in open lettergreep en onafhankelijk van volgende umlautsfactor als zodanig kunnen beschouwen, maar het vermoeden van verwantschap tussen deze palatalisering en die van de lange *û* dringt zich op en dit verschijnsel is wat te 'jong' en staat wat te veel apart om het als ingwaeonisme te bestempelen. Op de overige ingwaeonismen blijkt het Afrikaans verschillend te reageren: ingwaeonismen met breed massief verbreidingsgebied als *docht*, *hiel*, *kies*, *wiel* zijn vol Afrikaans eigendom geworden, maar 'verschrompelde' ingwaeonismen met 'wadden'-verbreiding als *Weunsdag*, *uis*, *mui*, of met gesmaldeelde zones als *ladder* en *reg* hebben geen kans gekregen. Het Afrikaans heeft dus duidelijk de niet-vitale ingwaeonismen laten liggen. Ofschoon geprononceerd 'westelijk' en 'Hollands' is het Afrikaans toch niet op de 'strand'-kant (en evenmin op het meestal sterker Ingwaeoonse Noord-Holland) georiënteerd.

Het best wordt dit geïllustreerd door het geval *ladder/leer. Ladder* geldt voor het gebied 'proxime Oceano' en *leer* meer in 't bizonder voor het bij uitstek continentaal-georiënteerde gebied. Zelfs het 'AB' *ladder* heeft de sterke positie van het continentale *leer* in Afrika niet kunnen aantasten. De vraag mag gesteld worden of *ladder* in de 17de eeuw wel even sterk heeft gestaan als thans.

Het komt me voor, dat de ondoelmatigheid van de eenheidsterm 'ingwaeonismen' door vergelijking met de weerspiegeling in het

224 Bij de beschouwing van het 'Woensdag'-kaartje in Ts LV (1936) worden we weer getroffen door het feit dat Afrika niet naar Noord-Holland tendeert, immers de normale uitspraak in Noord-Holland is drielettergrepig (*Woenesdag*), in Zuid-Holland schijnt die niet gebruikelijk te zijn.

225 Het woord *leeg* werd boven, blz. 64, apart besproken, voor *kês* zie blz. 83 en voor *skêr* noot 141.

HERKAUWEN
(ENG.:TO RUMINATE)
herkauwe(n)
neerkauwe(n)
wjerkouje
erkauwe(n)
eerkauwe(n)
neerkauwe(n)
eertkauwe(n)
ertkauwe(n)
nakauwe (n)
neerke(n),nirke
ertknauwe(n)
herknaauwe(n)
erknaauwe(n)
neerknaauwe(n)

Afrikaans nog eens te meer aan het licht treedt. Een groep oude kustverschijnselen-en-retraite is in het moederland min of meer duidelijk te onderscheiden van een meer vitale groep, die men alleen ‘westelijk’ zou kunnen noemen. Maar bij de laatste groep is een breuk in de ontwikkeling niet geheel ondenkbaar: hun vitaliteit vloeit naar 't mij voorkomt niet voort uit hun ‘ingwaeoons’ karakter. Voor een inzicht in de problemen van het Afrikaans heeft de term ‘ingwaeonismen’ nauwelijks enige waarde. Men spreke liever van ‘westelijke’ taalverschijnselen en onderwerpe ze aan een individuele beschouwing.

15. Niet-dialectische woorden waar het tegendeel verwacht kon worden *(herkou, naaf, trog, sewe)*

A. *Herkou* ‘herkauwen’

Als de aantrekkelijke theorie van Van Ginneken over het ontstaan van *her*- juist is (zie Neoph. XIII, 161 vv.), dan is ons *herkauwen*, althans in zijn eerste bestanddeel, een leeswoord of mot savant. Dit bij een zo typisch agrarisch woord te veronderstellen is niet zo absurd, want ook het Engelse *ruminate* kan bezwaarlijk anders dan van geleerde herkomst zijn. ‘De *her*-woorden zijn leesvormen’ constateert v. Haeringen (NTg XXVIII (1934) 107), ‘de boekigheid ervan horen we altijd nog aan de lees-uitspraak [h□r] naast b.v. het inheemse voorvoegsel *ver*’ (NTg XXXI, 155).

Het Nederlandse woord neemt een aparte positie in, doordat het (althans in het mij bekende Hollandse taalgebruik; dit in tegenstelling met de constatering van het WNT) de klemtoon op de eerste lettergreep heeft (*hérkauwen*, *hérkauwende* dieren) tegenover *herhálen*, *hernémen* enz. Hiermee vervalt het bezwaar dat WNT VI 618 maakt tegen afleiding uit *eder*- *eer*-, terwijl die herkomst anderzijds door de hele taalgeografische situatie wordt bevestigd. Uit Kieft's ‘herkauwen’-kaart Taalatlas II 2 (waarvan ons kaartje een fragment is) zien we, dat ook het overgrote deel der Zuidnederlandse vormen (vgl. in 't bizonder de positie in West- en Frans-Vlaanderen) de klemtoon op de eerste lettergreep heeft.

Terloops zij opgemerkt, dat men bij het waarnemen van de sterke verbreiding van de leesvorm *herkauwen* in Holland onwillekeurig herinnerd wordt aan de door mij veronderstelde ‘schoolse’ herkomst van de vormen *boter*, *kaas* en *molen* (zie boven blz. 78 vv).

Franck-v. Wijk beschouwt de vorm *neerkauwen* als ‘jongere vorm’ van *eerkauwen* en met de verklaring van Ter Laan, Nieuw Gr. Wb.

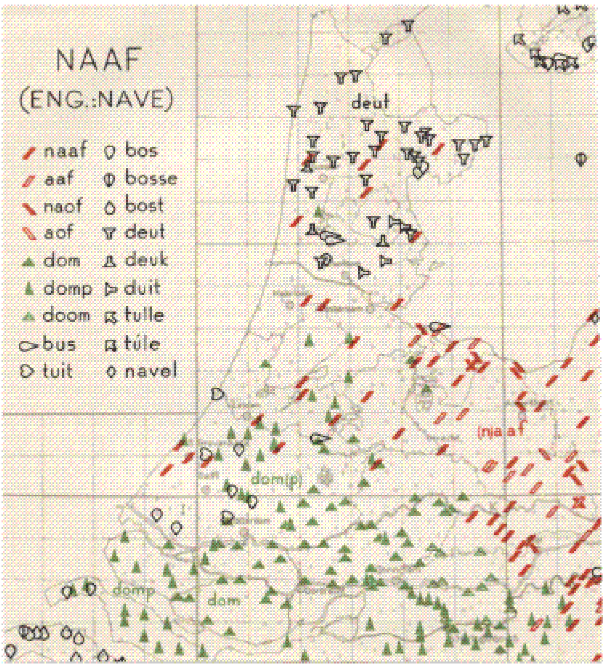
602 uit verbindingen als *koin eerkaauwen* lijkt dat aannemelijk. Hoe het zij, indien het Afrikaans een d i a l e c t i s c h e vorm had aanvaard, had dat alleen maar *eerkou* of *neerkou* kunnen zijn. Het heeft echter de leesvorm opgenomen. Het feit dat ook de Statenbijbel *herkauwen* heeft, zal daaraan misschien niet vreemd zijn. Volgens Verkl. Afr. Wb. ligt het accent op de eerste lettergreep, LE ROUX-PIENAAR, Uitsprwb. geeft daarnaast ook de vorm met accent op de tweede lettergreep.

B. *Naaf*

Mijn (geïllustreerde) vraag naar 'de naaf van het wiel' was aldus gesteld: 'Hoe heet het binnenste gedeelte van het wagenrad (dus dat binnen het uitgestippelde cirkeltje ligt)?' Er waren dus extra-voorzorgen genomen tegen suggestie van bepaalde namen. Ik ben dan ook geneigd, de betrouwbaarheid van de 'naaf'-kaart, zoals ze door mej. HABERMEHL in Taalatlas III 6 is gepubliceerd, hoog aan te slaan.

Uit deze kaart nu blijkt, dat zuidwestelijk van een boog Hoek-van-Holland-Utrecht-Maastricht (dus bijkans in de gehele zuidwestelijke helft van ons taalgebied) het woord *naaf* - althans in de hier afgevraagde betekenis - niet gebruikt wordt. Deze staat van zaken wordt door KILIAAN wel ongeveer bevestigd: '*Nave* van het rad. *Sax. Sicamb. Fris. Holl.*' (dus niet Vlaams, Brabants of Zeeuws) en VERDAM IV 2223 wijst in diezelfde richting[226]. Wat de details van KILIAAN betreft: *Fris.* moet onjuist zijn (in het huidige Fries is *naaf* onbekend) en *Holl.* zal hij te danken hebben aan de tweede druk van JUNIUS 196: 'B. Tuyt/velge van t' rat/ de naeve. G. Le moyeu d'une roue'. In de eerste druk vindt men echter nog 'B. Tuydt/ velge vant rat. G. Le moyeu d' une roue'. Dit *tuydt* moet toch wel het Westfriese *deut* zijn (al weet ik de *d* niet te verklaren; vgl. ook in Noord-Duitsland *Tüte* naast *Düte*). Het is dunkt me duidelijk, wat er gebeurd is. JUNIUS (die niet precies wist wat een 'velg' was, zie ook VERDAM IV 2223) bediende zich van het Westfriese *Tuyt*, maar daar hij zich bewust was van het gewestelijk karakter van dit woord, voegde hij er in de tweede druk ter verduidelijking het schrijftaalwoord *naeve* bij (dat het geen gesproken vorm was blijkt uit de -*e*). KILIAAN heeft dit woord dus voor 'Holl.' versleten; zijn localisering Tuyt/tuyte als 'Holl. Fris.' is juist, maar de toevoeging 'j. velghe' niet.

226 VERDAM vermeldt alleen *navegeer* bij DE BO. In een citaat geeft hij ook terloops de vorm *dome* voor 'naaf', het lemma ontbreekt echter in het Mnl. Wb. (wel geeft het Handwb. *doem* 'naaf').

NAAF
(ENG.:NAVE)
naaf
bos
aaf
bosse
naof
bost
aof
deut
dom
deuk
domp
duit
doom
tulle
bus
túle
tuit
navel
deut
(n)aaf
dom(p)
domp
dom

Een werkelijk massief (en blijkbaar ‘oud’) gebied met type *naaf* wordt gevormd door de driehoek Amsterdam-Bentheim-Maastricht. Noordelijk van deze driehoek heersen thans de typen *deut* (N-Holland), *twolle* (Friesland), *toete* (Groningen, Drente), zuidelijk strekken zich het omvangrijke *dom*-gebied en westelijk daarbij aansluitend het Vlaamse en Zeeuwse *busse*-gebied uit.

Indien het Afrikaanse *naaf* van d i a l e c t i s c h -Nederlandse herkomst was, dan zou het m.i. een duidelijk oostelijke ontlening zijn - een geval dat, naar we nu al herhaaldelijk gezien hebben, nog nimmer op overtuigende wijze kon worden aangetoond. Utrecht, dat zo vaak aan de kant van het ‘AB’ staat, speelt ons bij de interpretatie weer eens parten, omdat de kaart even de suggestie van een (vroeger) massief ‘Utrechts’ *naaf*-gebied wekt. In werkelijkheid telt men in het westelijk deel (en alleen dat, umlautloze, gebied kan immers als stamland van het Afr. in aanmerking komen) toch nog acht *dom(p)*-vormen, die men voorlopig voor ‘ouder’ mag houden dan *naaf.*

De vocaal van het woord *dom* pleit misschien voor ouderdom. Als we deze vorm nl. mèt WNT III 2776 als een bijvorm van *duim* zouden mogen beschouwen[227], dan zou het gevoegd moeten worden bij de zg. *oe*-relicten. Ook wanneer men het als Brabantisme opvat, wijst trouwens de verre verbreiding in noordwaartse richting (zònder de steun van een leestaalwoord!) op ouderdom. Kortom zoals de feiten zich op 't ogenblik aan ons voordoen, is er geen reden om aan het bestaan van een oud (voor ons is voldoende 17de-eeuws) Zuidhollands *dom(p)*-gebied te twijfelen. Het Afrikaans heeft het Zuidhollands-d i a l e c t i s c h e woord verworpen en het schrijftaal-woord ingevoerd. Naar de oorzaak kunnen we slechts gissen, maar daarbij zullen we niet buiten beschouwing mogen laten, dat *naaf* ook in de Statenbijbel voorkomt en wel in het bij de Boeren zo bij uitstek populaire Eerste Boek der Koningen 7:33. In dit bizondere geval wil ik trouwens de mogelijkheid niet geheel verwerpen, dat onder de oudste vrije wagenmakers en timmerlieden enkelen uit het *nàaf*-gebied afkomstig

227 Maar het woord *dome* van de Haagse Bijbel (zie noot 226) lijkt mij een beletsel. Zou niet veeleer het Franse *dôme* ten grondslag liggen? De dialectgeografische situatie geeft wel het recht aan een Franse ontlening te denken en *dôme* is nu eenmaal sterk gedifferentieerd van betekenis. In verband met het door DE VREESE gegiste ‘Vlaamse’ karakter van de Haagse Bijbel (Bouwst. 82) dient te worden opgemerkt, dat *dom* niet Vlaams is.

waren[228]; zij zouden zich van dit woord ook in de ongekunstelde spreektaal bediend kunnen hebben. Wie deze mogelijkheid als fantastisch a priori verwerpt, moge bedenken, onder welke exceptionele omstandigheden dit kleine Nederlandse taaleiland aan de Kaap leefde. De individuele invloed, die in grotere taalgemeenschappen zo zelden kan worden nagerekend, had hier wel degelijk kansen. Zolang die invloed echter nog niet kan worden aangetoond, gaan we het veiligst, als we constateren, dat het Afrikaans, om welke redenen dan ook, de kant van de leestaal (Statenbijbel) gekozen heeft.

Dan rest alleen nog de vraag: waarom heeft de Statenbijbel het kennelijk niet-Hollandse, niet-Brabantse, niet-Vlaamse en niet-Zeeuwse *naaf* verkozen? Ik vind geen bevredigend antwoord op die vraag. Kan *Nabe* van de Luther-bijbel hier mede van invloed zijn geweest?

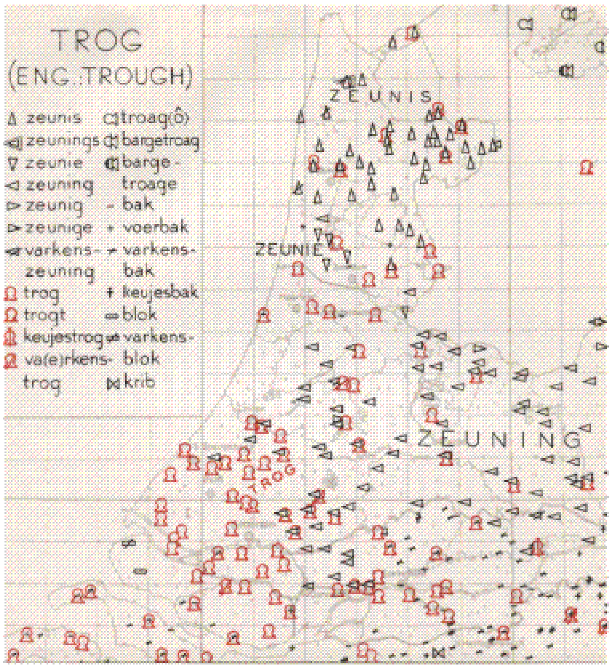
C. *Trog*

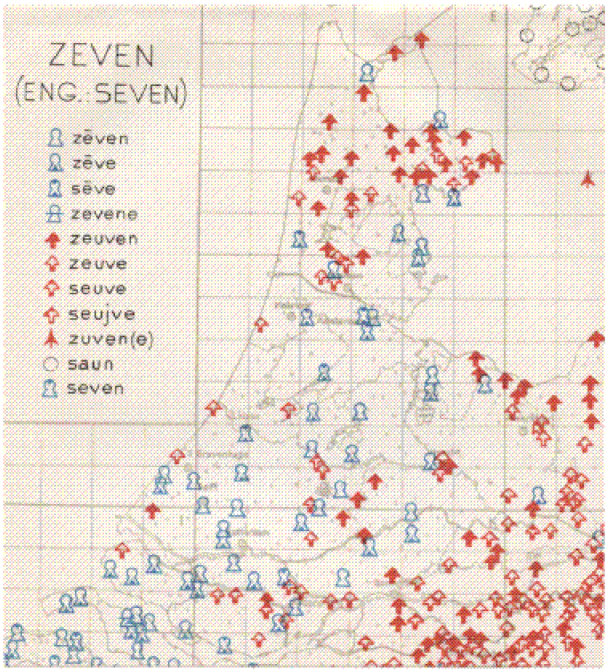
Ons kaartfragment (ontleend aan HABERMEHL 'De voederbak van het Varken', Taalatlas I 11) doet ons zien, dat het woord *zeunis (zeunie*, *zeuning)* het eigenlijke Hollandse woord is. Het is al oud, want KILIAAN vermeldt het reeds: '*Seunie.* Hol. Sicamb. j. vercken-trogh'. Hij ontleent het trouwens aan JUNIUS. Is *trog* even 'echt' als *zeunie*? We zullen ons tevreden moeten stellen met te constateren, dat van de beide uitdrukkingen het woord met de kennelijk meest 'boerse' kleur niet in het Afrikaans is overgegaan.

D. *Sewe* 'zeven'

VAN GINNEKEN heeft in OTt II (1933-'34) 113 vv. trachten aan te tonen, dat het gebied met *eu*-vocaal aan 'Hollandsche expansie' te danken is. Wie echter het 'zeven'-kaartje van mej. TEN HOLT (Taalatlas I 2) aandachtig beschouwt, zal spoedig de onhoudbaarheid van deze theorie moeten inzien. Reeds het op de kaart aangegeven rondingsgebied van EUPEN bevat een waarschuwing, maar hier komt nog bij,

228 Ik had dit vermoeden geuit vóór mij de uitvoerige gegevens van 1664 (zie blz. 237 vv.) bekend waren en heb mij verplicht geacht het nader te toetsen. Welnu van de twee wagenmakers was althans 1 uit het *naaf*-gebied (Utrecht), de andere uit Gent. Wat de timmerlieden betreft: de baas-timmerman was een Duitser, in rang op hem volgde een Groninger, verder tel ik 2 uit Amsterdam, 1 uit Utrecht, 1 uit Den Bosch, 1 Zweed, 1 Deen, 1 uit Brugge, 2 uit Gent.

TROG
(ENG.:TROUGH)
zeunis
zeunings
zeunie
zeuning
zeunig
zeunige
varkens-zeuning
trog
trogt
keujestrog
va(e)rkens-trog
troag(ô)
bargetroag
barge-troage
bak
voerbak
varkens-bak
keujesbak
blok
varkens-blok
krib
ZEUNIS
ZEUNIE
ZEUNING
TROG

ZEVEN
(ENG. SEVEN)
zēven
zēve
sēve
zevene
zeuven
zeuve
seuve
seujve
zuven(e)
saun
seven

dat ook het bij onze oostelijke provinciën aansluitende Nederduitse gebied *eu* heeft (*söven* komt reeds in het Middelnederduits van de 13de eeuw voor, zie LASCH, Mnd. Gr. § 175). Wel geloof ik, mèt VAN GINNEKEN, dat (op zijn minst) Zuid-Holland vanouds een uitgesproken labiale haard is geweest (t.a. p. 126). Men operere voor het kern-gebied van Holland echter niet met het begrip 'isoglossen'. Ondanks mijn vele pogingen om in Zuid-Holland 'isoglossen' te vinden, heb ik er nog nooit een kunnen ontdekken[229]. Uit de vele tot dusver door mij besproken kaartjes blijkt, dat we het voor Zuid-Holland meestal niet verder meer kunnen brengen dan tot een groepering van 'echt'-Hollandse, maar her en der verspreide, relicten enerzijds, waarnaast en waartussen 'andere' verschijnselen verspreid zijn, die associaties aan 'AB' of leestaal oproepen.

Dat de Hollandse *zeuven*-vormen als relicten moeten worden geinterpreteerd blijkt uit de verspreiding juist over die plaatsen, die zich ook in andere opzichten zo herhaaldelijk als relict-gebieden voordoen.

Het 17de-eeuwse Zuidhollandse karakter van *zeuven* blijkt ten overvloede uit het HWb en HUYGENS (zie Ts LVII (1938) 33). Het *zeuven*-gebied is dus groter geweest. Heeft het heel Zuid-Holland omvat? In analogie o.a. met de huidige verspreiding der *e*-participia (zie boven blz. 141) is het, zolang niet andere feiten aan het licht komen, geoorloofd om ook een zeker parallelisme in de historische ontwikkeling aan te nemen. Temeer daar ook de antithese *zeve(n)-zeuve(n)* eenzelfde stilistische ondergrond heeft als *gemaakt-emaakt.* In beide gevallen gaat (blijkbaar al sinds eeuwen) de strijd tussen leestaalvorm enerzijds en volksvorm-relict anderzijds. Als echter *zeuven* 'echt' Zuidhollands is, moet men in het Afrikaans ook *seuwe* verwachten. Inderdaad is deze vorm er dan ook, al maken de woordenboeken er geen gewag van. T.H. LE ROUX vermeldt hem in een adem met *speul*, *feul* en *teu* (tegen), vormen die historisch, dialectgeografisch èn stilistisch geheel in dezelfde groep behoren. Het oude karakter der ronding staat daarmee vast. Van de klank in deze drie woorden zeggen LE ROUX-PIENAAR 49: 'Vir party sprekers sal die een plat klink en die ander nie, maar tog is dit 'n baie algemene verskynsel in Afrikaans'.

De Hollandse antithese *zeven-zeuven* vinden we dus in Afrika terug. In dit verband moge er op gewezen worden, dat alle Afrikaanse telwoorden met die van de Hollandse omgangstaal overeenstemmen (de

229 Het 'boter'-kaartje is tot dusver het enige kaartje, waaruit iets als een ouderwetse isoglosse valt af te lezen (zie noot 232).

enige 'volks'vorm, nl. *taggentig* naast *tagtig*, is ook in Holland zo zeer verspreid[230], dat men hem nauwelijks dialectisch, op zijn hoogst 'ouderwets' zou kunnen noemen). Pro memorie zij vermeld, dat ook de Statenbijbel *seven* heeft (HEINSIUS § 20). We zien bij het vitale *sewe* duidelijk dezelfde leestaal-invloed werkzaam, die wij ook reeds bij de namen van weekdagen, maanden, jaargetijden enz. konden constateren. Zie blz. 97, 103, 123, 194.

16. Typisch Hollandse of althans 'westelijke' woorden

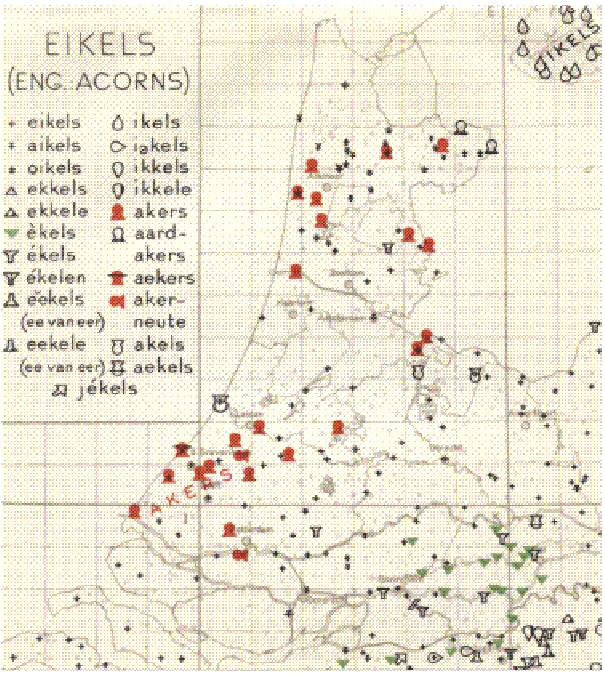
A. *Akker* 'eikel'

Bij de interpretatie van de 'eikel'-kaart houde men rekening met het feit, dat in verreweg het grootste gedeelte van Holland de Quercus Robur niet in grote groepsverbanden voorkomt. Algemeen is hij slechts in diluviale districten en in het duindistrict. Uit de kaart, die mij vanwege het Instituut van het vegetatie-onderzoek van Nederland verstrekt werd, blijkt dat hij geregeld voorkomt langs de hele duinkust benevens op Tessel en Wieringen en verder in het Gooi[231]. Vergelijkt men deze staat van zaken met ons kaartje dan treedt in 't licht, dat juist in gebieden, waaraan men het meeste 'recht van spreken' mag toekennen, de *aker*-vorm inheems is. Het woord komt blijkens de 'eikel'-kaart van mej. DE GRAAF (Taalatlas II 7) buiten Holland nergens voor. Dit was reeds KILIAAN bekend: '*aecker.* Holl. j. *eeckel.* Glans. Angl. *acorne*', ook de Westfries JUNIUS geeft reeds 'glans...*aecker* Holl.'. Het WNT geeft *aker*-citaten van de Hollanders VISSCHER, BERKHEY, 'S GRAVENWEERT, V. HEEMSKERCK, ASSELIJN, SCHOTEL, LOOSJES. De redacteuren DE VRIES en KLUYVER (beiden Hollanders) merken s.v. *aker* op: 'in de volksspraak bij onze landlieden nog algemeen bekend'. Ik ben er dan ook van overtuigd, dat de huidige *aker*-plaatsen slechts een minimum vormen[231]. De Gentenaar ZEVECOTE gebruikt ook *aker*, maar hij zal het aan zijn Hollandse omgeving te danken hebben. Geheel op zichzelf staat *aker* bij de Zeeuw DE BRUNE. Het ontbreekt in het huidige Zeeland te enen male. Is het oorspronkelijk ook Zeeuws geweest? Maar dan toch uitsluitend waar eiken voorkomen, nl. langs de uiterste westkust. Mag men hetzelfde vragen voor Vlaanderen? Vgl. DE BO *akerneute*, maar dat is een 'okkernoot'.

230 Ook het HWb geeft *taggentig.*

231 Men bedenke dat de boomrijkdom in Holland teruggelopen is. Zie EDELMAN en VAN LIERE, Over woudgronden op de zeeklei van westelijk en noordelijk Nederland (TAG LXVI (1949) 257-63).

231 Men bedenke dat de boomrijkdom in Holland teruggelopen is. Zie EDELMAN en VAN LIERE, Over woudgronden op de zeeklei van westelijk en noordelijk Nederland (TAG LXVI (1949) 257-63).

EIKELS
(ENG. ACORNS)
eikels
aikels
oikels
ekkels
ekkele
èkels
ékels
ékelen
e̊ekels
(ee van eer)
eekele
(ee van eer)
ikels
iəkels
ikkels
ikkele
akers
aard-
akers
aekers
aker-
neute
akels
aekels
jékels
AKERS
IKELS

Bij een reconstructie der feiten op de basis van de h u i d i g e geografische verspreiding zal men voorlopig de conclusie mogen trekken, dat men hier een geval van 'echt' en u i t s l u i t e n d -Hollands karakter heeft. Een tweede Hollands sjibboleth van dien aard zou ik niet zo gauw weten te noemen[232].

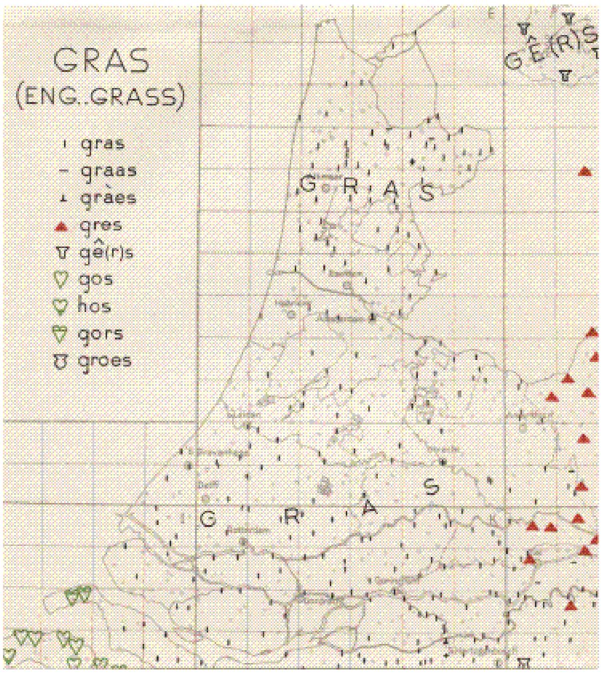
Met deze feiten voor ogen moet ik *eikel* voor een schoolwoord houden, dat - natuurlijk - in de Hollandse gebieden waar geen of weinig eiken groeiden, de beste kansen heeft gekregen. De eigenlijke bakermat van deze vorm kan Utrecht-Gelderland of Limburg zijn. Het enige massieve *eikel*-'gebied' dat er heden in het westen bestaat is Zeeland, maar daar komen de eiken alleen aan de uiterste Noordzeekust voor; dit gewest kan als exporteur van *eikels* (Wort ùnd Sache) gevoeglijk uitgeschakeld worden. In de hele provincie Utrecht, met uitzondering van een aan Zuid-Holland grenzende strook, komt eikengroei echter regelmatig voor, evenals in het gehele aansluitende gebied van Gelderland boven de Rijn. Tot nader order zal men mogen gissen, dat *eikel* van Utrechts-Gelderse (en hogerop van zuidelijker?) herkomst is.

Afrika heeft het geïmporteerde schoolwoord verworpen en het Hollandisme aanvaard. Afgezien van de reeds boven gegeven feiten pleit dit er op zichzelf reeds voor, dat het woord in het 17de-eeuwse Holland een grotere verbreiding heeft gehad dan uit ons twintigste-eeuwse kaartje valt af te lezen. Dat de *a* in het Afrikaanse *akker* is verkort, baart geen verwondering. Vgl. T.H. LE ROUX § 61 opm. 4 (*begrafnis*, *noortkapper* enz.). De verkorting kwam trouwens ook reeds in het moederland voor, zie WNT 'voorheen ook wel *acker* gespeld'.

Ten slotte zij nog vermeld dat de eik in de periode-VAN RIEBEECK in Afrika is ingevoerd; in 1663 wordt reeds vermeld dat olijven, sinaasappels, eiken en essen goed aarden (BÖESEKEN, Nederlandsche Commissarissen aan de Kaap 29).

Woord en begrip *eikel* hebben een belangwekkende cultuurhistorische achtergrond. Men wordt daarvan opnieuw doordrongen, wanneer men op de grote 'eikel'-kaart buiten Holland alléén vormen op *-r* vindt in het uiterste zuid-oosten (Eupen en een enkele plaats in Limburg). Mijn vermoeden dat hier sprake is van een uitloper van een groter Duits *-r*-gebied werd bevestigd door Rhein. Wb I 50 s.v. *Acker.* Vanwaar die overeenstemming van Holland met een zó ver verwijderd gebied? Alle speculaties hierover raken het gebied der taalkundige

232 *Butter* zweemt er wat naar, maar het is ook Zeeuws; zie blz. 79. Eerder zou vergeleken kunnen worden *zel* 'zal' of de verwarring van 'leggen' en 'liggen'.

GRAS
(ENG. GRASS)
gras
graas
gràes
gres
gê(r)s
gos
hos
gors
groes
GRAS
GRAS
GÊ(R)S

praehistorie, in 't bizonder de periode met de ‘germanische Waldgeruch’, waaruit ook de *wilde verkens*, *everzwientjes*[233] en dgl. dateren. Op het nauwe verband tussen de verspreiding van eiken en die van (wilde of tamme) varkens heb ik reeds vroeger gewezen. Zie mijn art. over de ‘keldermot’ in Ts LVIII (1938) 109-22.

B. *Gras*

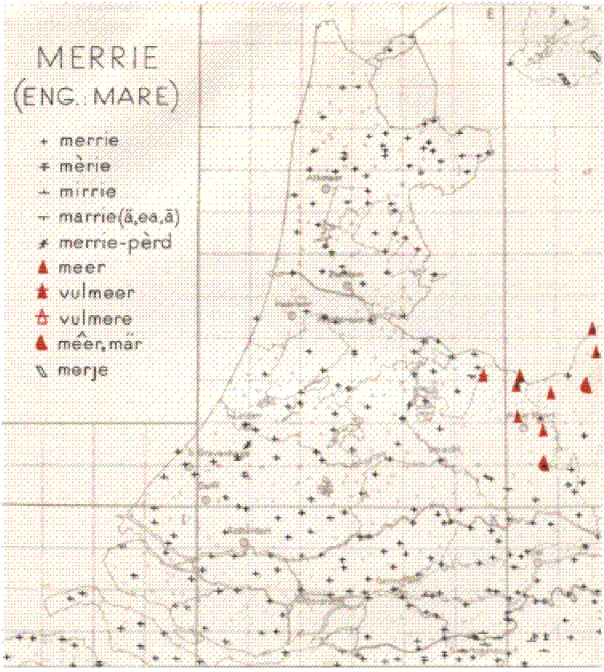
Ik denk dat wel niemand zich ooit het hoofd zal hebben gebroken over de vraag, waar het Afrikaanse woord *gras* vandaan komt, de vergelijking met het Nederlandse *gras* ligt immers voor de hand. Maar in 't bizonder voor Afrikaners is het niet van belang ontbloot om te weten, dat dit woord in deze uitspraak allerminst algemeen-Nederlands is, maar voornamelijk Hollands en Noordbrabants. Ons kaartje is een fragment van juffr. HABERMEHL's ‘gras’-kaart (Taalatlas I 14). Aan de oostkant ziet men een begin van het oostelijke dialectgebied, waarin tot dusver nog nimmer enige positieve taalkundige relatie met het Afrikaans is ontdekt. Men onderscheidt bij het overschrijden van de oostgrens van ons kaartje een Gelders *gres*-gebied, een Overijsels *grös*-gebied en daarbij aansluitend een Drents *gres*-gebied. Friesland zegt *gê(r)s.* Alleen in het uiterste zuidoosten (de provincie Groningen dus) zegt men weer *gras*, maar ‘Groningse’ bestanddelen zijn in het Afrikaans nooit aangetoond.

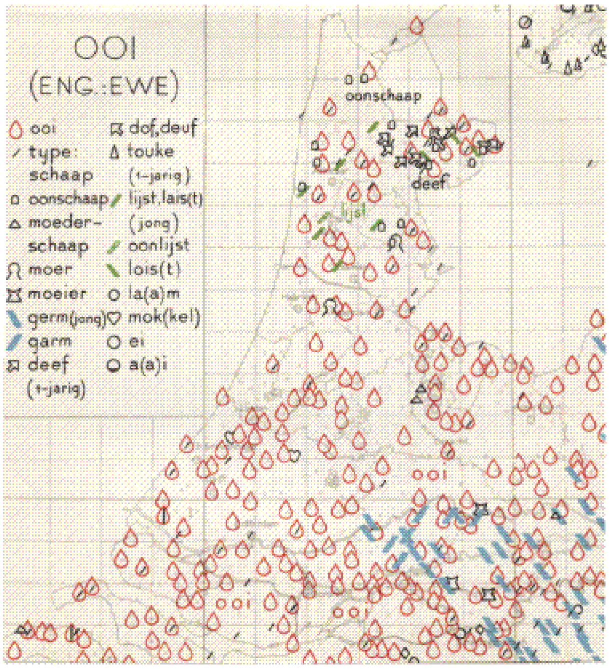
In het zuidwesten van ons kaartje ziet men de noordelijke uitloper van het Zeeuwse *go(r)s*-gebied. In heel Zuid-Nederland komt het woord *gras* dialectisch weinig voor, het is *gas*, *ges*, *groes*, *graos*, in Hollands- en Belgisch-Limburg *graas.* In al zijn simpelheid laat het kaartfragment ons duidelijk de alleruiterste oostelijke en zuidwestelijke limiet zien van het stamland van het Afrikaans. De grens tegenover Brabant blijft echter, als in zoveel gevallen, open en moet dus op grond van andere taalverschijnselen worden getrokken.

C. *Merrie*

Op de ‘merrie’-kaart (fragment van de kaart van mej. DE GRAAF in Taalatlas I 9) zien we de uiterste oostelijke limiet van het stamland weer duidelijk afgetekend (hier begint een zeer omvangrijk *mere*-gebied). In het zuiden zien we pogingen tot aanduiding van een andere vocaal *(mèrie*, *mirrie*, *marrie).* Het Afrikaans heeft het algemeen-

233 Deze namen, gegeven aan de ‘keldermot’ ofte wel ‘pissebed’ moeten immers stammen uit een tijd toen daar nog wilde zwijnen en everzwijnen rondliepen.

MERRIE
(ENG. MARE)
merrie
mèrie
mirrie
marrie(ă,ea,ā)
merrie-pèrd
meer
vulmeer
vulmere
mêer, măr
merje

OOI
(ENG.:EWE)
ooi
type: schaap
oonschaap
moeder-schaap
moer
moeier
germ(jong)
garm
deef (1-jarig)
dof,deuf
touke (1-jarig)
lijst,lais(t) (jong)
oonlijst
lois(t)
la(a)m
mok(kel)
ei
a(a)i
oonschaap
lijst
deef
ooi
ooi
ooi

Hollandse *merrie* overgenomen. HEEROMA ziet in *merrie* een 'Vlaams woord', dat 'verloren terrein heeft kunnen terugveroveren' (NTg XXXV (1941) 348) en meent dat *meer* 'in de 17de eeuw in Holland bezuiden het IJ naast *merrie* een heel gebruikelijke vorm was'. Mijn oordeel hieromtrent moet ik opschorten tot ik mij een betere voorstelling kan vormen omtrent de oude *meer*-citaten.

Voorlopig wil ik volstaan met te constateren, dat het Afrikaans het algemeen westelijke *merrie* heeft overgenomen.

D. *Ooi*

Een fragment uit de kaart 'vrouwelijk schaap' van mej. HABERMEHL (Taalatlas III 3) mocht in dit boek niet ontbreken. Immers de schapenteelt is een uiterst belangrijk bedrijf in Afrika en het zou de moeite lonen om eens in bizonderheden na te gaan, in hoeverre de Afrikaanse terminologie op dit gebied verband houdt met de moederlandse. Het zou voor de hand liggen om aan te knopen bij de taal van Hollandse gewesten, die op het gebied der schapenteelt hun sporen verdiend hebben, zoals Tessel en West-Friesland. Het laatste gebied kenmerkt zich op dit kaartje al door een rijkdom van vormen; zij wekken de verwachting van een rijke oogst met betrekking tot deze bedrijfstak.

Overigens beschouwe men de gehele kaart van het 'vrouwelijk schaap' als eerste aanloop van materiaal-ordening. Een juist inzicht in de benoeming van dieren naar sexe, leeftijd, al-of-niet-bevruchtzijn enz. is niet zo gemakkelijk te verkrijgen. We stuiten hier op de grote moeilijkheid, dat naast de verschillende terminologie voor eenzelfde begrip (zoals bij andere kaarten normaal is) herhaaldelijk ook d e z e l f d e namen gebruikt worden voor principieel-verschillende begrippen. Zo kunnen we ten onrechte gaan menen, dat sommige woorden in bepaalde gebieden ontbreken, terwijl ze in werkelijkheid wel aanwezig zijn - zij het in genuanceerde betekenis.

Een dergelijke moeilijkheid doet zich b.v. voor bij *garm.* Volgens WNT is dit (uitsluitend?) een 'Ooi, die nog niet gelammerd heeft'. Wat heeft de invullers van het *garm*-gebied er nu toe gebracht om juist aan dit woord of begrip te gaan denken?[234] Men bedenke, dat de vraag voor alle invullers dezelfde was. Het ligt voor de hand om aan te nemen, dat bepaalde usances in het bedrijf hiervoor mede verantwoordelijk zijn. Van een ontlening van *garm* naar Afrika is geen blijk.

234 Die vraag heeft te meer reden omdat op de kaart van het 'vrouwelijk konijn' ook een (aanzienlijk kleiner) *germ*-gebied naar voren komt.

We zien dat de Afrikaanse vorm *ooi* dezelfde is als de normaal-Hollandse. In onze oostelijke provinciën overweegt, zoals te verwachten, de normale umlautvorm *eui(e).* Zie over het umlautverschijnsel blz. 55. Uit de kaart van mej. HABERMEHL blijkt echter dunkt me, dat *ooi* een zeer vitaal woord is, dat zelfs in het oostelijke umlaut-gebied is gepenetreerd. Voor Afrika is nog van belang te weten, dat *ooi* ook het woord van de Statenbijbel is.

17. Niet-Noordhollandse verschijnselen als *koei* en *nuut*

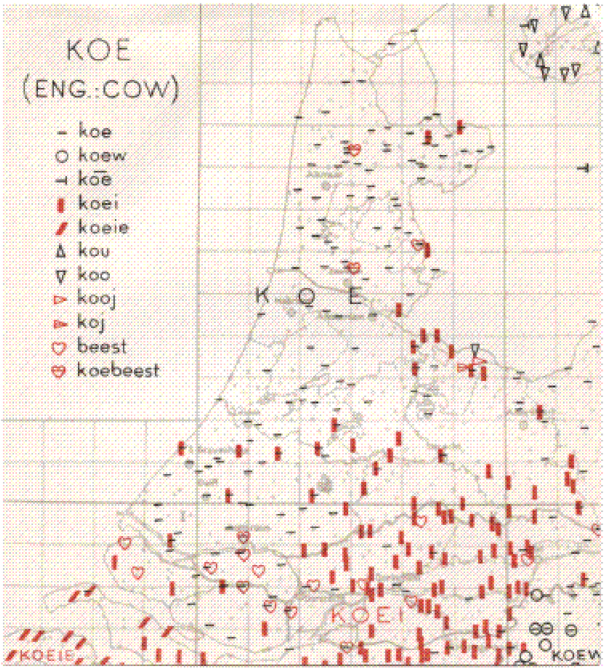
A. *Koei* 'koe'

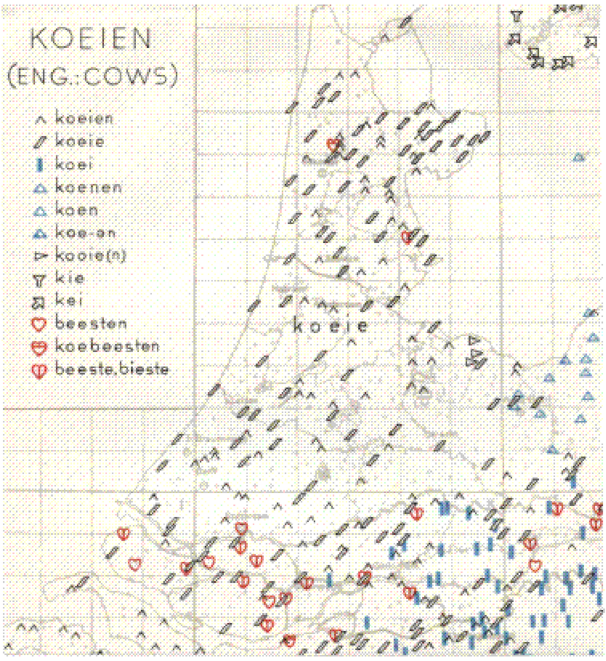
Ofschoon een singularis *koei* als secundaire analogieformatie overal denkbaar is waar ook het meervoud de *i*-vocaal heeft (vgl. de 'koeien'-kaart) blijkt Noord-Holland (met uitzondering van het Gooi) afkerig van deze *i*-vorm. Wanneer we de kaart van mej. HABERMEHL (Taalatlas II 11) ten voeten uit beschouwen, blijkt (West-)Brabant het grootste contingent *koei*-vormen op te leveren. Zeeland heeft grotendeels singularis *koeie* en Zuid-Holland en Utrecht blijken (als zo vaak) met Brabant gelijk-op te gaan. Het Afrikaanse *koei* kan theoretisch dus evengoed Brabants als Zuidhollands zijn en het is uitsluitend de tot dusver gebleken onaantoonbaarheid van primair-Brabantse invloed (op zichzelf om andere redenen niet zo heel waarschijnlijk, zie blz. 224) die ons - in analogie met zo veel andere, meer overtuigende, gevallen - noopt om Zuidhollandse invloeden aan te nemen. Dat *koey* 17de-eeuws Zuidhollands was, is waarschijnlijk, want HUYGENS legt het zijn Delflanders in de mond.

Een zekere historische, taalgeografische en fonologische parallelie met het *d>j*-verschijnsel is trouwens niet van de hand te wijzen. Uit de Legende van het heilige Kruis noteerde ik: Het gesciede binnen Breda, dat een vrouwe soude driuen *coede* ter weiden waert (Wirth, Het heilige Kruis, aant. blz. 43) en het WNT vermeldt een Oudenaards *coede* van 1545. Deze vorm *coede* past in hetzelfde kader als VAN RIEBEECK's *luide* voor *lui* (zie blz. 294). Het staat dus m.i. vast dat het 17de-eeuwse Zuid-Holland èn Afrika in hoge mate bij het algemene verschijnsel waren betrokken.

Zeekoey vinden we reeds in 1663 bij WREEDE. Ik vermoed dat de leestaalvorm *koe* (Statenbijbel *koe*) nooit vat op het Afrikaans heeft gekregen, wat bij een zo bij uitstek agrarisch woord geen verwondering kan wekken[235].

235 Maar vgl. *herkou* boven blz. 162.

KOE
(ENG.:COW)
koe
koew
koē
koei
koeie
kou
koo
kooj
koj
beest
koebeest
K O E
KOEI
KOEIE
KOEW

KOEIEN
(ENG.: COWS)
koeien
koeie
koei
koenen
koen
koe-en
kooie(n)
kie
kei
beesten
koebeesten
beeste, bieste
koeie

Ook het meervoud *koeien* is door mej. HABERMEHL in kaart gebracht, waarvan hierbij eveneens een fragment. Het is interessant, vooral vanwege het Brabantse *koei* in de zuidoosthoek van het kaartje; een dergelijk meervoud is in Afrika onbekend. Opmerkelijk op deze kaart (men vgl. trouwens ook de 'koe'-kaart) is verder dat de inzenders van de Zuidhollandse eilanden, geheel onafhankelijk van elkaar, zo vaak *beesten* (denk aan Afr. *beeste*) invullen, waartegenover echter juist weer opvalt, dat dat op Goeree-Overflakkee nimmer het geval is. Voor de verklaring daarvan dient men beter op de hoogte te zijn van de agrarische gebruiken. Hoe licht kan, om maar iets te noemen, *beest* de betekenis 'os' naderen, wanneer men zich bij de vetweiding voornamelijk van ossen bedient: *vette beesten* 'vette runderen' wordt dan vrijwel synoniem met 'vette ossen'.

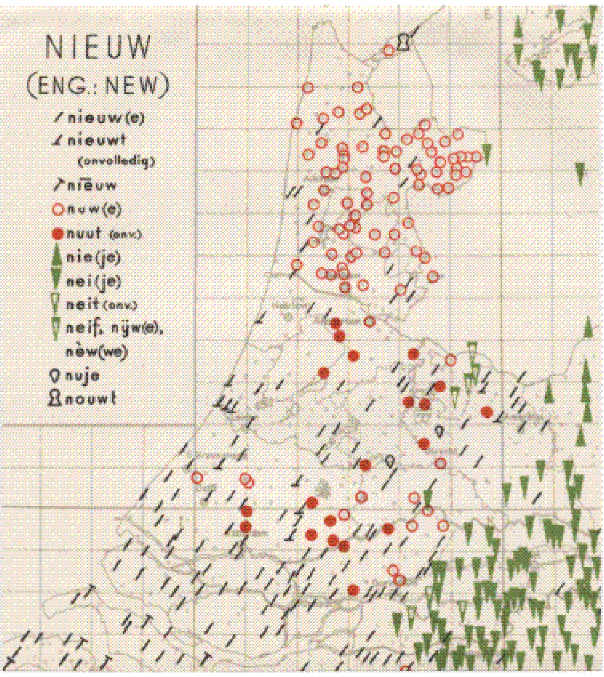
B. *Nuut*, *nuwe* 'nieuw, nieuwe'

Het woord *nieuw* komt in het materiaal-AG 1879 voor in de zin 'een *nieuw* rijtuig met een oud paard ervoor' en in AG 1895 als los woord ('*nieuw*, hij hieuw, krieuwelen'). Het materiaal was onvoldoende voor een bevredigend kaartje en zo besloot ik, het aan te vullen met behulp van de gegevens van Lijst 3 van de akademie-lijst ('aan wie heeft hij dat *nieuwe* verhaal verteld'). Geheel bevredigend is deze vermenging van materiaal niet omdat niet afdoende kan worden nagegaan of, en waar, er formeel onderscheid wordt gemaakt tussen een predicatieve en een attributieve vorm (het Afrikaans heeft nl. *nuut* als predicatieve, *nuwe* als attributieve vorm). In 't bizonder zullen er wel meer *nuut*-vormen zijn dan op het kaartje blijkt[236]. Zoveel schijnt echter wel zeker te zijn, dat *nuw(e)* Noord- en Zuidhollands is en dat *nuut* benoorden het IJ niet voorkomt (zie ook BOEKENOOGEN en KARSTEN).

Over het ontstaan van de *t* in *nieuwt* zijn verschillende theorieën. VAN GINNEKEN (Neoph. XIII 251) zag daarin de directe voortzetting van de *t* van *niujata*[237]. W. DE VRIES Ts XXXIX (1920) 121 dacht

236 Het materiaal-WILLEMS voor Culemborg geeft '*nuud* of *nijd*, een *nüje* japon, een *nuud* jak, *nüje* klompen'. In dit verband dient er op het twijfelachtige herkomst te worden gewezen van de rode stip die ik voor Vuursche E 163b (ten westen van Amersfoort) plichtmatig heb aangebracht, omdat het materiaal-AG nu eenmaal *nuut* en *nuwt* geeft. De merkwaardig geëxponeerde ligging van deze stip wekte mijn twijfel. Op mijn vraag om inlichtingen kreeg ik ten antwoord dat *nuut* niet meer bekend is, ook niet bij oudere bewoners. Wel was *naj* 'nieuw' bekend. Bestaat er wel een apart Vuurser dialect?

237 Billijkheidshalve zij vermeld, dat COSIJN de *t* van Urks *nijt* reeds als neutrumteken opvatte (Taal- en Letterbode VI (1875) 39).

NIEUW
(ENG.: NEW)
nieuw(e)
nieuwt
(onvolledig)
niēuw
nuw(e)
nuut (onv.)
nie(je)
nei(je)
neit (onv.)
neif, nÿw(e),
nèw(we)
nuje
nouwt

aan analogie naar *oud.* OVERDIEP, Katwijk 99 denkt aan 'verzwaring'[238]. Voor de verklaring van de Afrikaanse en Zuidhollandse vormen acht ik de opvatting van DE VRIES te prefereren. Maar in sommige streken kunnen verschillende factoren hebben samengewerkt (aldus naar ik meen ook de opvatting van VAN HAERINGEN in Suppl. en van SCHÖNFELD § 103 1).

De samenhang met het *d>w*-verschijnsel (*oud-ouwe* enz.) en a fortiori met de woordvormen voor 'oud' wordt te meer waarschijnlijk, daar in het oostelijke gebied waar men duidelijk *old-ol***d***e* zegt, zover ik zie, geen *neit*-vorm optreedt[239].

Bij een beschouwing van Noord-Nederland-boven-de-rivieren treedt de vorm *nieuw* geheel op het tweede plan. In het noorden gaat (en ging reeds in de middeleeuwen) de strijd tussen een westelijk *nuw(e)* en een oostelijk *nij(e)*; voor een tussenliggende *nieuw*-strook is, d i a l e c t g e o g r a f i s c h gesproken, geen plaats. Het is eenzelfde strijd als die wij blz. 84 tussen *butter* en *botter* constateerden. Op duidelijker wijze nog dan de *nuw/nij*-isoglosse kwam daar een *butter/botter*-isoglosse aan het licht. We zagen hier de (Hollandse) *butter*-troepen in ouderwetse slagorde geschaard tegenover de (grotendeels Stichtse) *botter*-troepen. Min of meer als 'spellebreker' signaleerden wij echter het moderne *boter*-leger dat, uitgaande van diverse steden als steunpunten, een vernietigende aanvalstaktiek-over-alle-isoglossenheen heeft toegepast, waardoor de oorspronkelijke dialectgeografische structuur is vervaagd (zij het ook niet onkenbaar gemaakt). Deze sterke positie van *boter* zou zelfs de suggestie kunnen wekken dat *boter* een 'Hollands' woord was. Maar deze conclusie wordt ten stelligste weersproken door bijkans het hele 'echte' en oude boerenland van Holland èn Zeeland (en door de middeleeuwse 'Hollandse' gegevens, die wij machtig kunnen worden).

Bij de interpretatie van de 'nieuw'-kaart kunnen we van het *boter*-geval leren. Wie mocht menen dat een Noordnederlands *nieuw*-'gebied' toch een ietsje duidelijker naar voren komt, zij gewaarschuwd, dat de op de kaart aangegeven *nuw-nuut*-gevallen slechts een fractie van de werkelijkheid representeren. Het staat vast dat veel Hollandse *nuw*-sprekers zich v e r b e e l d e n dat ze *nieuw* (volgens de letter!)

238 Vgl. ook PETERS in OTt VII (1938/9) 24-5.
239 Blijkens het manuscript van de 'nieuw'-kaart gegrond op eigen mondelinge enquête in de oostelijke provinciën. De Veluwse *t*-vormen door SCHÖNFELD vermeld in NTg XXVII (1933) 282 liggen alle ten westen van de *oud/old*-lijn. Vormen op *t* komen ook in Twente voor, maar voor zover mij bekend, in het apokoperende gedeelte, waar de *d* van *olde* in de verbogen vormen geheel aan de *l* is geassimileerd.

zeggen, wat ze dus ook op de enquête-formulieren invullen[240]. Mede een reden om aan te nemen dat de uitbreiding van het *nieuw*-gebied, zuiver d i a l e c t -geografisch gesproken, op het kaartje eerder te groot dan te klein is.

Voor de verklaring der Hollandse *nieuw*-vormen heeft men aan een Brabantse expansie gedacht[241]. Maar uit WEYNEN's 'nieuw'-kaartje (Onderz. § 57) blijkt afdoende dat de *nuw/nij*-isoglosse zich in zuidwaartse richting dwars door Noord-Brabant voortzet. In Oost-Brabant is *nij* algemeen in gebruik en in West-Brabant is *nuw* de normale vorm. Afgezien van enkele hier niet ter zake doende kleine *noew*-gebiedjes vindt men hier alleen in het uiterste noordwesten een *nieuw*-strook. Maar dit is juist het protestantse gedeelte van Brabant dat allicht sterk modern-Hollands[242] is georiënteerd. Evenmin als in het geval van *boter* kan hier dus sprake zijn van een 'Brabantse' expansie. Het materiaal van BLANCQUAERT's atlassen leert ons trouwens dat in België het onvermengde *nieuw*-gebied zich van West-Vlaanderen uitgaande langs de kust naar het noorden voortzet tot en met Zeeland en de Zuidhollandse eilanden.

Wanneer men het met andere parallellen zou kunnen staven, zouden sommigen wellicht de verleiding niet kunnen weerstaan om hier van 'Zeeuwse expansie' te spreken; maar over 't algemeen kan men van Zeeland zeggen, dat het taalkundig meer als ontvanger dan als gever te boek staat. Mede met het oog op de parallel van *boter* ben ik dus voorlopig geneigd, het gebruik van *nieuw*, althans voor zover het 't vasteland van Holland betreft, voornamelijk aan de invloed van de schrijftaal toe te schrijven. Een vergelijking met de van origine Westvlaamse vormen *duwen* en *waarschuwen* tegenover de echt-Hollandse vormen *douwen* en *waarschouwen* ligt voor de hand. *Nieuw* is vermoedelijk grotendeels evenmin van 'echt' Hollandse oorsprong als de woorden van het deftige type *duwen.* De deftige Westvlaamse schrijftraditie van *duwen* en *nieuwe* (tegenover *douwen* en *nuwe* van de algemeen-Hollandse omgangstaal) heeft zich de-eeuwen-door gehandhaafd en dientengevolge ook meer en meer vat gekregen op de uitspraak. Dat Mnl. *nieuwe* in wezen (West-)Vlaams is, lijkt aannemelijk en de huidige verspreiding in België pleit daar niet tegen.

240 In dit verband is het niet van belang ontbloot, te weten dat buitenlanders, die overigens, op de klank af, vrij behoorlijk Nederlands spreken, zich veelal de vorm *nuwe* plegen eigen te maken.

241 HEEROMA HD 13.

242 Ook in dien zin, dat het soms - over de hoofden der plaatselijke d i a l e c t e n heen - met het Hollandse 'AB' verwant is.

Rest slechts de vraag, of *nieuwe* in Zeeland primair of secundair is. Waarbij dan als vanzelf de vraag te berde komt, hoe de *nieuw(t)*-vormen in de Hollandse kustdorpen verklaard moeten worden. Zijn ze 'oud', dan wekken zij zowaar associaties aan 'ingwaeonismen'. Maar als zodanig kunnen zij (evenmin als in de gevallen *reg*, *breg* en zoveel andere ingwaeonismen met 'wadden-verbreiding' (zie blz. 160)) m.i. niet de kracht hebben ontwikkeld tot verdrijving der evident continentaal-Hollandse *nuwe*-vormen. De grote triomf van *nieuw* is hier niet denkbaar zonder de machtige steun van de eeuwenoude (van origine Vlaamse) schrijftraditie.

Het is veelzeggend, dat Afrika het tot de echte Hollandse volkstaal behorende *nuwe* heeft opgenomen en het deftige schrijftalige *nieuw*[243] heeft verworpen (afgezien van een paar, kennelijk deftige, composita). In het predicatieve gebruik van *nuut* gaat Afrika gelijk-op met een groot gedeelte van Zuid-Holland. De Afrikaanse staat van zaken vormt een aanwijzing, dat *nuut* en *nuwe* in het 17de-eeuwse Zuid-Holland nog een zeer krachtige positie hebben ingenomen.

18. Diverse verschijnselen

Ten gevolge van grote leemten in onze kennis der dialecten, en vooral van het oudere Hollands èn Afrikaans, moet het onderzoek naar het ontstaan van het Afrikaanse taalsysteem een sterk opportunistisch karakter dragen. Men raapt de bouwstoffen op, die men op zijn pad vindt, trekt zijn (voorlopige) conclusies en stelt zich voor, dit alles naderhand zo in elkaar te voegen, dat er iets als een gebouw uit oprijst. Men verwijte mij niet een eenzijdige 'keuze' van materiaal, want die keuze is door geen ander motief bepaald dan door het 'houvast' dat ik eraan vond. Veel 'gruis' heb ik eenvoudig ter zijde moeten leggen, omdat ik er voorlopig weinig mee weet te beginnen. Bij de ordening en systematisering van de geraapte bouwstenen heb ik niet te veel willen vooruitlopen op de te trekken algemene conclusies en alleen aan een gemakkelijke hanteerbaarheid voor de lezer gedacht. Zo is, om een voorbeeld te noemen, de betiteling van de paragrafen 15, 16, 17 zeer zeker ook van toepassing op tal van verschijnselen, die reeds in vorige paragrafen ter sprake zijn gekomen. Er zijn meer gevallen waarvan de ordening moeilijkheden oplevert, maar ze moeten èrgens een plaatsje vinden. Ten slotte restte nog enig materiaal dat mij van belang leek, maar dat ik hier, zonder algemeen etiket, laat volgen.

243 Statenbijbel *nieuw*(*e*) (HEINSIUS § 171).

A. *Aan*

Mijn plan om alle tot dusver beschikbare ‘aan’-gegevens in een voorlopige cartografische vorm te gieten heeft wel tot een manuscriptkaart geleid, maar ik zie van publicatie af, omdat ik daardoor gedwongen geweest zou zijn te veel eer te bewijzen aan door mij zéér gewantrouwde *aan*-vormen, die immers zo gemakkelijk door het gebruikelijke schriftbeeld kunnen zijn veroorzaakt. Het komt mij voor, dat men het in een geval als dit niet zonder een breed-opgezette m o n d e l i n g e e n q u ê t e zal kunnen stellen. Van Zuid-Holland meen ik voorlopig alleen voor de Alblasserwaard + Vijfherenlanden te mogen aannemen, dat er (betrekkelijk) ‘echte’ vormen met lange vocaal leven. Een nader onderzoek zal moeten uitmaken, of in die streek korte èn lange vormen willekeurig door elkaar gebruikt worden, dan wel of er wellicht een differentiatie naar praepositionaal en adverbiaal gebruik heeft plaats gevonden.

Volgens de veronderstelling van HEEROMA, gegrond op onderzoek der oude bronnen is *an* de oudste Hollandse volksvorm geweest en ook Utrecht zou misschien vanouds, ondanks enkele *ane*-gevallen, *an*-gebied geweest zijn: ‘*Ane* is dus mogelijk onder Hollandse invloed door *an* verdrongen, mogelijk is echter ook, dat het nooit in Utrecht heeft geheerst en dat de *ane*- of *aen*-vormen in Amersfoortse en Utrechtse bronnen zuiver literair zijn’ (HD 106).

Dit alles is wel overeen te brengen met ons noordelijk taalgevoel dat *an* als de gemeenzame volksvorm, *aan* als de deftige literaire vorm waardeert. Uit het materiaal-AG krijg ik trouwens de indruk dat *aan* benoorden de grote rivieren en op de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden nergens inheems is[244]. De formulieren-AG voor alle Zeeuwse eilanden[245] en voor Utrecht geven zonder uitzondering *an* op. Verder naar het oosten in Groningen, Drente, Overijsel en Gelderland benoorden de rivieren schijnt de vorm met lange vocaal niet gebruikelijk te zijn[246].

244 Volledigheidshalve dienen de plaatsen van dit gebied vermeld, waarvoor vormen met lange vocaal opgegeven worden: IJselmonde K 47a met *aèn* (een zeer oppervlakkig en slecht ingevulde lijst); Oost-Voorne I 2: één, half ingevuld formulier heeft *aan*, een ander, zorgvuldig ingevuld, *an*; Woerden E 184: één form. *an*, een ander, ingevuld door een geboren Utrechtenaar, *aen* [is de bekende Utrechtse *ä* bedoeld?]; Katwijk E 134: *aen* (ingevuld door een niet-Katwijker; men bedenke hierbij dat èn Katwijk aan Zee èn Rijnsburg *an* hebben). OPPREL en VAN WEEL geven beide *an* op.

245 In Zeeuws-Vlaanderen daarentegen schijnt een zuidelijk *aan(oan)*-gebied te beginnen.

246 Het Fries daarentegen heeft *oan*; blijkens FriWb hebben alleen de steden en de Zuidhoek *an* - een (niet op zichzelf staande) coïncidentie, die aan Hollandse invloed doet denken.

In Zuid-Holland behoren tot het gebied met lange vocaal blijkbaar alleen de Alblasserwaard en de Vijfherenlanden (gegevens voor Ameide[247] K 27: *aen*; Asperen K 76: *aon*, Giesendam K 97 (blijkens opgave tevens geldende voor Hardinksveld K 98, Giesen Oudekerk, Giesen Nieuwkerk K 68, Peursum K 67, Noordeloos K 64, Schelluinen K 69, Goudriaan K 63, Ottoland K 62): *an*, *aon*; Gorinchem K 99: *aon*; Schoonhoven K 20 (welke plaats nog noordelijk van de Lek ligt[248]): *oan.* Dit complex[249] zal aansluiten bij het *aon*-gebied van Betuwe en Brabant.

Alles wijst erop, dat VAN HAERINGEN niet zo heel veel bezijden de waarheid zal zijn, wanneer hij constateert: ‘ieder beschaafd Noordnederlander boven de rivieren spreekt *an* als voorzetsel’ (NTg XXXI (1937) 156). Ook ik heb het gevoel dat Noordnederlanders die geregeld *aan* gebruiken, ‘op zijn Zondags’ spreken.

In verband met VERDENIUS' veronderstelling van ‘handhaving’ van *ge*-participia in ‘hogere milieus’ (zie boven blz. 143) mag echter niet worden verzwegen, dat er kringen van intellectuelen zijn, die het *aan*-gebruik cultiveren. Ik voor mij zie in hen niet de dragers van een oude spreektraditie, maar het kan zijn, dat VERDENIUS er anders over denkt. Ook SALVERDA DE GRAVE, die zich de invloed van de geschreven op de gesproken taal liefst zo minimaal mogelijk dacht (NTg XXXII (1938) 145-9) kon zich zeer goed voorstellen dat b.v. *broeder* in de g e s p r o k e n taal naast *broer* is gehandhaafd[250]. Dit blijkt ook uit zijn rhetorische vraag: ‘En is de deftige uitspraak *-je* inplaats van *-ie (koppie*, *doossie)* ooit geheel en al aan de circulatie onttrokken geweest?’ De intellectuele stedeling zal deze vraag m.i. anders beantwoorden dan de boer. Wie is nu de meest was-echte ‘Hollander’?

Zie ik het goed, dan is bij deze en dergelijke gevallen niet zo zeer sprake van een antithese behoud-vernieuwing als van een strijd waarvan het diepste wezen, althans na de middeleeuwen, het best kan gekarakteriseerd worden door de tegenstelling conservatisme-van-het-dialect contra conservatisme-van-de-schrijftaal. Natuurlijk ben ook ik

247 Lijst 3 van de Dialectencommissie geeft echter 2 × *an.* AMEIDE is te meer twijfelachtig, daar de *aen*-invuller ook *haend* schrijft. Dit wekt het vermoeden dat een vocaal met *ä*-achtig timbre bedoeld is, die echter vermoedelijk in wezen ‘kort’ is.

248 De correspondent is echter niet te Schoonhoven geboren.

249 Blijkens lijst 3 zouden verder nog de plaatsen Lekkerkerk K 54, Wijngaarden K 59, Hoogblokland K 66 lange vocaal hebben.

250 Men weet, dat DE SAUSSURE de mogelijkheid van doubletvorming in die zin ten stelligste ontkent.

van mening, dat deze strijd zich ten slotte afspeelt in de ‘gesproken’ taal, maar het feit laat zich niet wegredeneren, dat bij de conservatieven uit het tweede kamp het aantal ‘intellectuelen’ en ‘lezers’ enorm veel groter is dan in het eerste. Men beschouwde schrijftaal-invloed echter een dertigtal jaren geleden nog algemeen als een zeer bijkomstige en min of meer ‘onnatuurlijke’ factor. Immers met het eigenlijke taal-‘leven’ had dit niets uit te staan. Sindsdien is echter een kentering gekomen, zodat althans de m o g e l i j k h e i d van beïnvloeding der uitspraak door het schrift thans algemeen wordt erkend. Die mogelijkheid dient dus ook in het *an-aan*-geval zorgvuldig te worden overwogen. Het zou wel eens kunnen blijken een echte test-case te zijn.

Hoe is op het ogenblik de casus-positie? In de stilistische waardering van *an-aan* zijn HEEROMA, VAN HAERINGEN en ik het geloof ik eens. Men mag hier dunkt me ook KERN blijkens zijn uitlating in Ts XLVIII (1929) 111 nog aan toevoegen. Dit viertal is door geboorte of opvoeding als ‘Hollands’ te beschouwen, maar ze hebben allen, blijkens hun levensloop, behalve hun vertrouwdheid met de Hollandse volkstaal een sterke oriëntering op de oostelijke provinciën gemeen en kunnen dus geacht worden een zeker Noordnederlands taalinstinct te vertegenwoordigen. Wanneer zij nu overeenstemmend een ‘kijkje’ blijken te hebben op het g e s p r o k e n *aan* boven de rivieren, dan meen ik dat toch wel als een communis opinio te mogen beschouwen. Het heeft er inderdaad de schijn van, om me dan maar bij VAN HAERINGEN aan te sluiten, ‘dat de strijd tussen noordnederlandse gesproken vorm en zuidnederlandse leesvorm nog niet is beslecht’ (NTg XXXI (1937) 156).

Uitgaande van het door zovelen aanvaarde axioma[251]: *aan* is géén ‘Hollands’ moet men ook de conclusie aandurven, dat het Afrikaanse *aan* niet uit het H o l l a n d s e d i a l e c t is overgenomen. De noodsprong van het Afrikaans naar het Brabants heeft behalve de moeilijke aantoonbaarheid van Brabantismen-in-het-algemeen nog het speciale bezwaar, dat de huidige Broabantse uitspraak van het aan Holland grenzende gebied alleen de *oa*-vocaal kent, terwijl alles er op wijst dat diezelfde uitspraak daar reeds in de 17de eeuw gevestigd moet zijn geweest. De enige logische conclusie, dat het Afrikaanse *aan* dus aan (indirecte) schrijftaal-invloed moet worden toegeschreven, leek mij echter, naar ik moet toegeven, aanvankelijk zo gewaagd, dat ik met een non liquet meende te moeten eindigen.

251 Ik wens door deze term te doen uitkomen, dat m.i. het stringent bewijs nog niet is geleverd. Immers alle kaarten moeten, ook in letterlijke zin, nog op tafel komen.

Op zoek naar de zwakke plek in ons betoog, ging ik echter nog eens na, waar de specifiek-Hollandse reconstructie voorlopig nog rammelt. Er zijn m.i. in theorie nog twee mogelijkheden voor een 'Hollands'-Afrikaanse aansluiting. In de eerste plaats kan het Hollandse *aan*-gebied groter geweest zijn[252]. *Aan* zou dan dus aan de verliezende hand (g e w e e s t) zijn. Dit is in strijd met wat wij sinds de middeleeuwen als een continu-proces waarnemen. Terecht zegt immers ook WNT 'in de volkstaal "nog" veelal *an*, dat ook bij vroegere schrijvers zeer gewoon was'. *An* is dus ook volgens WNT al sinds lang op zijn retour[253], ook al is het in de ongedwongen Hollandse omgangstaal nog zéér gebruikelijk.

De andere mogelijkheid is, dat het kleine Hollandse *oan*-gebiedje toch als verkapt oud *aan*-gebied moet worden beschouwd en dat dus de streek, die begrensd wordt door de Lek, de Noord en b.v. de *jij/gij*-lijn[254] of de *jullie/gullie*-grens[255] - in hoofdzaak dus de Alblasserwaard - 'de' bakermat van het Afrikaans (althans van het Afrikaanse *aan*) zou zijn. Maar dat klinkt te mooi en te exact om waar te zijn[256].

Verwerpt men echter deze beide mogelijkheden, dan mist men de aansluiting van het Afrikaans met het Hollandse d i a l e c t en blijft dus alleen de mogelijkheid het te putten uit niet-dialectisch gekleurd 'Nederlands'. Dat men hiermee komt in de sfeer van het lees-Nederlands behoeft niet nader te worden betoogd.

Bij nadere overweging echter blijkt de mogelijkheid, dat 'Hollanders' een 'deftig' *aan* naar Afrika hebben geëxporteerd, niet zó paradoxaal als het aanvankelijk lijkt. Ik kan mij hier beroepen op de analogie van het 'Indische Nederlands', waar *aan* zelfs vrijwel de alleenheerschappij heeft gekregen, ofschoon het toch wel waarschijnlijk is, dat de overgrote meerderheid van hen, die naar de koloniën trokken, van huis uit *an*-sprekers zijn geweest. Als ik wel ben ingelicht, geldt dit

252 Al vraagt men zich bij het zien van de middeleeuwse *an*-burchten Leiden, Delft, Brielle, Schiedam, Rotterdam, Gouda, Dordrecht op HEEROMA's *an/aen*-kaartje wel af, waar men eigenlijk het Hollandse *aan*-gebied zou moeten zoeken.

253 Ook het HWb brandmerkt *an* reeds.

254 De *jij/gij*-lijn vindt men nader aangegeven op het kaartje van mej. HOL in Ts LIV (1935) 248.

255 WEYNEN, Onderz. 124.

256 Voor een dergelijke veronderstelling vindt men geen enkel aanknopingspunt in de historie. Van de stamouders uit de gehele periode 1657-1777 blijken er twee uit de Alblasserwaard afkomstig te zijn (zie beneden blz. 230). Dat ik de mogelijkheid van individuele invloeden in bizondere gevallen niet van de hand wil wijzen is reeds op blz. 166 gebleken (zie ook blz. 193), maar ik kan mij niet voorstellen, dat iemand deze mogelijkheid in dit geval ook maar de overweging waard acht.

ook voor het Surinaamse Nederlands, wat alleszins begrijpelijk is, daar men immers constateert 'dat de Surinamer inderdaad graag "geschreven Nederlands" spreekt' (Schoonhoven in NTg XXXIII (1939) 90).

In dit verband dient erop te worden gewezen, dat ons 'koloniale Nederlands' van het standpunt van de Nederlandse schoolman beschouwd op een betrekkelijk hoog niveau staat. Nimmer heb ik de Indische uitspraak van koloniale Nederlanders dan ook als 'plat' horen bestempelen. Spreekt men met hen over wat goed- en wat slecht-Nederlands is, dan blijken zij meestal op het 'ouderwetse' taalstandpunt te staan, het woord 'corrrect' ligt hun bij deze discussies in de mond bestorven. Dit is te opmerkelijker, daar het 'colonial English', zover mij bekend, bij de Engelsen een slechte naam heeft, het wekt associaties aan een soort cockney-Engels. De traditie der Nederlanders om beschaafd-Nederlands te spreken blijkt er, zowel in Indonesië als in Suriname, diep in te zitten. Waarom zou het bij de koloniale Nederlanders in Afrika anders geweest zijn?

Beschouwt men de zaak in dit brede verband, dan lijken de bezwaren tegen de 'deftige' herkomst van het Afr. *aan* wat te verbleken. Immers ik gevoel zeer wel, dat die in hoofdzaak zullen berusten op de onvoorstelbaarheid van 'intellectuele' invloeden op een in oorsprong zo weinig intellectueel idioom als het Afrikaans. Bij de vele discussies over slaventaal, boerentaal, zeemanstaal en nog velerlei 'meng'-talen, dreigt men echter wel eens te vergeten, dat er ook zoiets moet hebben bestaan als het beschaafde koloniale Nederlands der ambtelijke en intellectuele kringen, een taal die anderhalve eeuw lang onbetwist aan de spits heeft gestaan. Vooral op punten, waar zich taal-'bederf' openbaarde, hebben die kringen (gesteund door kerk en school) zich een 'verzorging' van het Nederlands ten doel gesteld, die niet zonder uitwerking ook op het Afrikaans zal zijn gebleven.

De toestand in het huidige Afrikaans behoeft op zichzelf niet in strijd te zijn met de mening dat *an* de 'echte' oude vorm is en *aan* in wezen een schrijftaal-vorm. Al heeft *an* geen acces tot de Afrikaanse woordenboeken kunnen krijgen, het leeft wel in het Afrikaans, zoals reeds uit T.H. LE ROUX § 61 blijkt. Bovendien heeft VAN OORDT uit de veldwagterbriewe anno 1777 van twee verschillende schrijvers *an*-vormen aan het licht gebracht (Taalargief I 18).

In welke Afrikaanse kringen bezigt men andere verkorte vormen als *lat* voor *laat* en *gan* voor *gaan*? LE ROUX noemt die vormen niet uitdrukkelijk 'plat', maar de mededelingen van RADEMEYER § 89 zouden dit kunnen doen vermoeden. Dan zou op *an* dus een dubbel stigma rusten en *aan*, zowel van het standpunt der koloniale Neder-

landse traditie als van dat der Afrikaanse blanken als meer verzorgde vorm worden gevoeld. Een vergelijking met de *ou*>*u*-substitutie ligt voor de hand; zie ook *heur*>*haar* op blz. 350. In beide gevallen zien we die vormen triomferen, die sinds ruim drie eeuwen door Nederlanders èn Afrikaners als ‘beter’ zijn gepropageerd.

B. *Bleik-teiken* ‘bleken-teken’

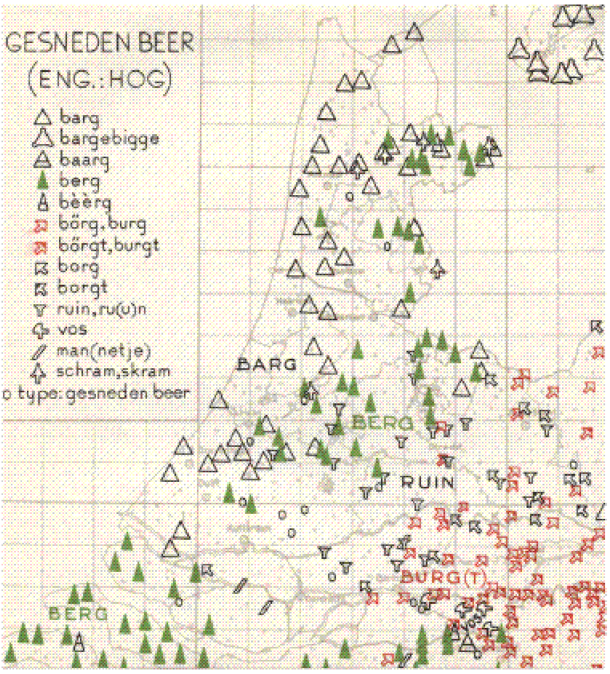
In het Afr. *bleik* heeft men te doen met umlaut van Oudgermaanse *ai*, daarnaast komt ook *bleek* in het Afr. voor. Het geval is geheel te vergelijken met *teiken* ‘target’ *(teiken skiet*, *teiken gooi)*, terwijl daarentegen *teken* gebruikt wordt in alle andere gevallen (b.v. *'n teken van reeën*, *'n litteken*, zie BOSHOFF 231). Hier heeft dus differentiëring van betekenis plaats gevonden. Het *bleiken*-gebied zoals dat door HEEROMA (HD kaart 31) is afgebakend, omvat stellig de Zuidhollandse eilanden, Alblasserwaard en Zoetermeer E 200 (dus in elk geval een stukje van het vasteland van Zuid-Holland). Voor de rest van het gebied suggereert H's kaartje dunkt me een wat al te grote zekerheid en homogeniteit[257]. Het verbreidingsgebied van *teike(n)* in Nederland is iets kleiner dan dat van *bleike(n)*, maat dit verandert niets aan het feit dat beide woorden zuidelijk-Zuidhollands zijn.

De Afrikaanse doubletten *bleik/bleek* en *teiken/teken* zijn kennelijk een uitvloeisel van een Zuidhollandse dubbelheid, die reeds in de 17de eeuw bestond. Of die een gevolg is van Brabantse *ei*-expansie, zoals HEEROMA HD 104 meent, laat ik daar[258]. Aangezien de Statenbijbel *bleeck* en *teeckenen* heeft (HEINSIUS § 28) moet de Afr. *ei* van dialectische herkomst zijn. Wanneer men denkt aan de uitbreiding van *vleis* lijkt het niet onmogelijk, dat de *ei* van ‘bleken’ en ‘teken’ in de 17de eeuw een aanzienlijk groter verbreidingsgebied heeft gehad dan thans. De 17de-eeuwse Delvenaar VAN LEEUWENHOEK bezigt nog ‘vrijwel zonder uitzondering’ de vormen *teijckenaar*, *teijkenen.* Als typisch ‘geleerdewoord’ daarentegen in overgrote meerderheid *aenteekeninge* (JUDI MENDELS in NTg XLI, 125).

Met de hier besproken doubletten vgl. de beide paren *gemynte/gemeente* en *myning/mening*, waarop T.H. LE ROUX 23 de aandacht vestigt.

257 Dat geldt in 't bizonder voor Zeeland, waar het materiaal-AG in dit geval slechts voor 7 plaatsen is ingevuld, waarvan twee (Hulst I 42 en Kadzand I 103) een *ee* opgeven. Voor de provincie Utrecht is trouwens ook slechts materiaal (voor een deel niet van prima kwaliteit) aanwezig voor 10 plaatsen, waarvan alleen Eemnes E 162, Spakenburg F 121, Woudenberg F 169, Zuylen E 190 een *ei* opgeven.

258 Temeer daar HEEROMA's reconstructie betrekking heeft op het vóór-17de-eeuwse verleden.

GESNEDEN BEER
(ENG.: HOG)
barg
bargebigge
baarg
berg
bèèrg
börg, burg
börgt, burgt
borg
borgt
ruin, ru(u)n
vos
man(netje)
schram, skram
o type: gesneden beer
BARG
BERG
RUIN
BURG(T)
BERG

C. *Burg* 'gesneden mannelijk varken'

Met *waai* behoort *burg* tot die woorden, die vooral eigen zijn aan Midden-Nederland en die men desnoods wel 'oostelijk' getint mag noemen, niet zelden echter met het voorbehoud, dat juist de noordoostelijke provinciën een ander aequivalent hebben. De vorm van het *burg*-gebied heeft zelfs enkele trekken gemeen met die van het *waai*-gebied, o.a. in die zin, dat ook hier weer de Alblasserwaard met 'oostelijke' *burg*-vormen bezet is. VAN RIEBEECK gebruikt ook de vorm *burg* (een van de alderbeste en vetste burgen D III 648) en het woord is dus al vroeg naar Afrika gekomen. Men kan het tot het oudste Afr. taalbezit rekenen.

De opmerkzame beschouwer van het hierbij afgedrukte kaartje (fragment van de kaart van mej. HABERMEHL in Taalatlas II 14) kan het niet ontgaan, dat zich ten noorden en westen van de *burg*-uitloper een 'vacuum' bevindt dat (hoewel zeer dun) is besprenkeld met *ruin*, *man(netje)* en type *gesneden beer*, surrogaat-woorden, die het gemis van een eigen dialect-woord maskeren (in 't klein dus eenzelfde situatie als bij *waai* (zie beneden blz. 198). Men zal de agrarische gebruiken van dit gewest beter moeten kennen, voor men zich aan een verklaring kan wagen.

Al mag men dus niet vergeten, dat ten aanzien van *burg* en *waai* een vacuum is te constateren in die streken, die zich over 't algemeen juist door de grootste taalverwantschap met Afrika kenmerken, het feit van de oostelijke kleur is dunkt me niet te ontkennen. Vanwege het exceptionele van deze gevallen zou men haast geneigd zijn, te vragen of VAN RIEBEECK en zijn Culemborgse vrienden (zie beneden blz. 289 vv.) hiervoor verantwoordelijk kunnen worden gesteld (Culemborg thans: *waai* en *borg*). Boven onder 'naaf' (blz. 166) heb ik reeds één keer, met dezelfde aarzeling, individuele invloeden, althans aanduidend, moeten overwegen. Merkwaardig is dat voor Culemborg *naaf* als enige term wordt opgegeven (wat, gezien het noordelijk-aansluitende Veluwse *naaf*-gebied wel juist zal zijn.)

D. *Dinsdag*

'In *Dinsdag* hoort men de gutturale *n*, zodat de spelling *Dingsdag* juister is' (aldus LE ROUX, Klankl. 99). Ondanks deze levende uitspraak heeft *Dingsdag* geen acces tot de Afr. woordenboeken kunnen krijgen. Op grond van het bij *aan* opgemerkte kan men gissen waarom: de Nederlandse school heeft, tegen de volksuitspraak in, de vorm *Dinsdag* voor 'juister' gehouden. Dat de Afrikaanse scholen zich daarbij

aansloten, ligt te meer voor de hand, omdat bij alle namen van jaargetijden, weekdagen, telwoorden enz. de Hollandse schoolvorm als 'massgebend' werd beschouwd. Ik houd echter nog altijd voor juist de constatering van WNT 'Het wegvallen van de *g* in de jongere taal is kunstmatig bewerkt'[259].

De isoglossen van het 'Dinsdag'-kaartje van DE VRIES in Ts XLVIII (1929) berusten, met name voor Zuid-Holland, op een onjuiste interpretatie van het, al te schaarse, feitenmateriaal. Ik begin met het opsommen der gegevens-AG: Alblasserdam K 53 *Deinsdag*, Den Bommel I 46 *Diensdag*, Dirksland I 23 *Diensdag*, Dordrecht K 94 *Deinsdag Dynsdag*, 's-Gravendeel K 93 *Deinsdag*, Den Haag D 5 *Dinsdag*, Herkingen I 42 *Diensdag*, Zuid-Beierland K 86 *Dijnsdag*, IJselmonde K 47a *Dijnsdag*, Katwijk aan Zee E 133 *Dinksdag*, N.-Tonge I 43 *Diensdag*, Oud-Alblas K 50 *Deinsdag*, Ouddorp I 19 *Dinsdag*, Ouderkerk a.d. IJsel K 12 *Dinsdag*, Ridderkerk K 49 *Dijnsdag*, Rotterdam K 5 *Dynsdag* (2 ×), Scheveningen D 1 *Dinsdag*, Sliedrecht K 96 *Deinsdag*, Sommelsdijk I 24 *Diensdag*, Vlaardingen K 42a *Deinsdag*.

Wanneer men daarnaast nu het kaartje van het 'mannelijk paard' (zie het fragment op blz. 196 en Taalatlas II 13) legt, dan blijkt daarop een *hainst-heinst*-gebied naar voren te komen, dat kennelijk 'echt' is en dat, naar men mag gissen, in feite nog wel wat groter zal zijn (de suggestie van het algemeen bekende schrijftaalwoord *hengst* moet niet worden onderschat). Met andere woorden: alle *Deins*- en *Diens*-vormen kunnen **Dings*-vormen zijn. Dit vermoeden wordt m.i. bevestigd door OPPREL § 41: '*hainst* voor *heingst*, hengst, *Dijnsdag*; *Pijnstere* en *wijnsbrouw*'[260]. Vgl. *deis* 'dinges' bij RADEMEYER § 194. In al deze gevallen is een gutturaal klankwettig weggevallen.

Voegt men hier nog bij, dat o.a. VAN RIEBEECK de vorm *Dingsdag* passim gebruikt, dan komt een 'Zuid'hollands **Dins*- wel zeer in het gedrang. De Afr. situatie sluit echter organisch aan bij een verhouding: schoolvorm *Dinsdag* versus algemeen-Hollands-dialectisch *Dingsdag*.

E. De geronde vocaal in *gunter*

Geronde vormen in Afrika kunnen enerzijds van oud-Hollands-dialectische herkomst zijn, anderzijds kunnen zij door klankoverdrijving

259 Ook v. HAERINGEN Suppl. blijkt door het art. van DE VRIES niet te zijn overtuigd: 'De oude etymologie geeft van de feitelijke vormen zóveel eenvoudiger rekenschap, dat het niet gewenst is die op te geven'.

260 Vgl. *wysbrou* bij LE ROUX 44.

ontstaan zijn tengevolge van een autochthoon Afrikaanse tendentie tot ontronding. Daar nl. deze ontronding als 'plat' gevoeld wordt, komen de geronde vormen veelal in een veel sterkere positie te staan dan dat in het moederland het geval is. Wie in A f r i k a al te veel o n t r o n d t , wekt associaties aan de taal der kleurlingen, terwijl de g e r o n d e vormen in H o l l a n d associaties oproepen aan de taal der plattelanders. Er is trouwens in het geval van *gunter* een afdoende reden voor de overneming van dit woord in geronde vorm: over de hele uitgestrektheid van Zuid-Holland, met uitzondering van Goeree-Overflakkee wordt *gunter* gezegd.

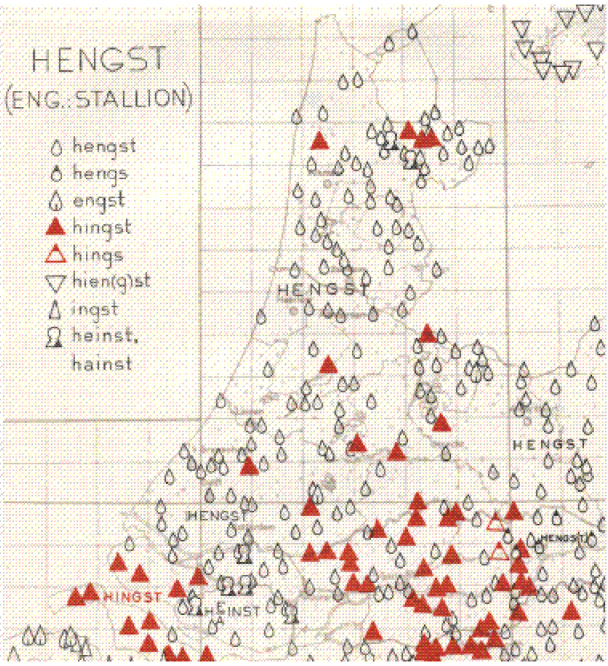
Wanneer we nu naast *gunter* ook *ginds* in de Afr. woordenboeken opgenomen zien, dan zal dat vermoedelijk daaraan te danken zijn, dat er nooit een concurrerend Afr. *gun(d)s* heeft bestaan.

De onverbrekelijk met elkaar verbonden rondings- en ontrondingsverschijnselen in Afrika zouden een aparte monografie verdienen, waarbij ook aandacht diende te worden besteed aan schriftelijke correspondentie van minder-ontwikkelden.

Naar aanleiding van het 'Afrikaanse' *ginds* der woordenboeken is hier misschien plaats voor enkele principiële opmerkingen omtrent de verhouding van de 'echt' Afrikaanse taalschat tot de min of meer gekunsteld of deftig aandoende woordvoorraad.

Het 'echte' Afrikaans is, als de dooier van een ei, krachtens zijn ontstaansgeschiedenis omgeven dóór, als het ware drijvende ìn: een 'massa' van Nederlands of Hollands taalmateriaal. Zonder dat omgevende fluidum wordt het een min of meer theoretische abstractie, die niet op de werkelijkheid van spreken èn schrijven is gebaseerd. In volledige ei-vorm wordt de taal ons dan ook in de Afrikaanse woordenboeken opgediend en terecht, want het Afrikaans is thans geen 'dialect' meer, maar een taal, en een woordenboek, dat de taalschat beschrijft, dient rekening te houden met alle stijlen, ook de ouderwetse en de deftige. Blader ik een woordenboek van mijn moedertaal door, dan kan ik dozijnen woorden aanwijzen, waarvan ik mij mondeling nooit zal bedienen. Behoren ze daarom niet tot mijn taalschat? Stellig wel, want ik kan ze in voorkomende gevallen schriftelijk gebruiken en op zijn minst beheers ik ze passief. De actie tegen de 'dode schrijftaal' - hoe zuiverend ze in menig opzicht gewerkt moge hebben - schiet haar doel voorbij zodra een A(lgemeen) B(eschaafd) als enige n o r m wordt gepropageerd, immers feitelijk wordt daarmee alle eiwit voorbarig over boord geworpen.

I n A f r i k a b e h o o r t m.i. i n p r i n c i p e t o t h e t 'h e l e e i' a l h e t t a a l m a t e r i a a l, w a a r v a n N e d e r l a n d e r s o f A f r i k a n e r s z i c h i n h u n o n d e r l i n g

HENGST
(ENG.: STALLION)
hengst
hengs
engst
hingst
hings
hien(g)st
ingst
heinst,
hainst
HENGST
HENGST
HENGST
HINGST
HEINST

verkeer aan de Kaap, mondeling of schriftelijk, bediend hebben gedurende de periode 1652 tot heden. Ten volle dienen hiertoe gerekend te worden de Statenbijbel en VAN RIEBEECK's dagverhaal, maar ook de vele journalen, reisbeschrijvingen enz., die daarop gevolgd zijn. Verklaart men alles wat buiten het eigeel ligt voor 'dood', dan berooft men zichzelf van belangrijke voedingsstoffen. In werkelijkheid doen de lexicografen dit dan ook niet, zij voeren getrouw en onverdroten een grote hoeveelheid 'ballast' (in het oog van de leek) mede. In mindere of meerdere mate doen dit alle woordenboeken van cultuurtalen. Dat is redelijk, want niemand begraaft zijn oude bloedverwanten, vóór werkelijk afdoende is uitgemaakt, dat ze aan het oog moeten worden onttrokken. Het laatste oordeel of woorden van het type *ginds* (nog) Afrikaans zijn, berust bij de Afrikaners-zelf.

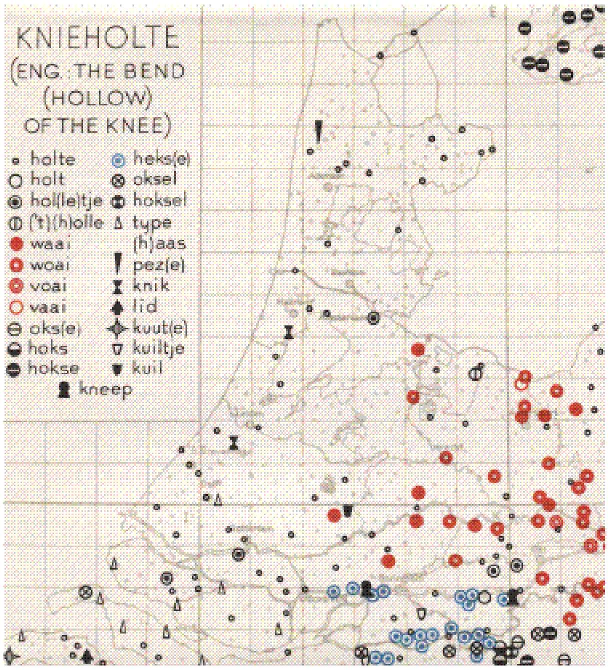
F. *Hings* 'hengst'

De kaart van 'hengst' (fragment van Taalatlas II 13, ontworpen door mej. HABERMEHL) is opgenomen om te doen zien, dat in verschillende plaatsen van Zuid-Holland symptomen van de door LE ROUX Klankl. 43 geformuleerde klankwet (*e* wordt *i* voor nasaal) aantoonbaar zijn. Nader onderzoek zal moeten uitmaken, welke gebieden in dit opzicht het meest met Afrika verwant zijn. Daartoe schijnt ditmaal dat van OPPREL niet te behoren (zie § 9, die echter wel heel beknopt is). Vormen zonder *t* zullen wel iets meer voorkomen dan uit het kaartje blijkt, de *t* uit de leestaal zal wel eens een gesproken *t* hebben gesuggereerd.

G. *Waai* 'knieholte'

Op de 'knieholte'-kaart van mej. DAAN (Taalatlas IV 4) worden we geconfronteerd met een nagenoeg volledig Hollands vacuum. Nagenoeg volledig, want de sporadische vertalingen met *holte* vermogen de werkelijk aanwezige dialectarmoede niet te verbergen. Immers *holte* zal wel een geleerd woord zijn. Noch bij BOEKENOOGEN noch bij KARSTEN wordt het vermeld. Het geval is te vergelijken met het ontbreken van de 'varken'-vergelijkingen voor het woord 'keldermot' in Holland. Ts LVIII (1938) 120 heb ik trachten aan te tonen, dat het vacuum hier eveneens met een 'mot savant' is opgevuld, al maakt het eindresultaat dan niet een zo armelijke indruk als het *holte*-gebied.

Terwijl het gehele overige Nederlandse taalgebied zich juist kenmerkt door een rijkdom van vormen (ik noem slechts *waai*, *hoks(e)*, *hoamen*, *haas*, *hees*, *hies*, *wagen*) kan de Hollander het blijkbaar zonder het woord (en het begrip) stellen.

KNIEHOLTE
(ENG.: THE BEND
(HOLLOW)
OF THE KNEE)
holte
holt
hol(le)tje
('t)(h)olle
waai
woai
voai
vaai
oks(e)
hoks
hokse
kneep
heks(e)
oksel
hoksel
type
(h)aas
pez(e)
knik
lid
kuut(e)
kuiltje
kuil

Waai is waarschijnlijk nooit Hollands geweest. KILIAAN vereenzelvigt het met *braai* (*waede waeye*, Germ. Sax. Sicamb. j. *braede/braeye*, sura'). Men vgl. ook JUNIUS: 'sura...Al. *Wadem am schenckel.* B. *De kite aen de schene*/ oft *de bra van 't been.* G. *Le mol de la iambe.* Men kan aannemen dat hij uit eigen Westfries dialect woord noch begrip *waai* heeft gekend.

Zoals de kaarten thans op tafel liggen, moeten we inderdaad aannemen, dat het Afrikaans hier een oostelijk taalverschijnsel in zich heeft opgenomen, al is het dan strict genomen in zoverre nog wel 'Hollands' dat het heden in de Alblasserwaard voorkomt. Anderzijds is het meer Midden-Nederlands dan 'oostelijk', daar het in de zogenaamd 'Saksische' gebieden ontbreekt.

Oudste citaat in het Afr. anno 1799: '[dat hij] een sweer hat aan de waaij van sijn been [en dat] hij onmoogelijk te paart kos reijden' (Taalargief III 11). Een zweer op die plaats is inderdaad een afdoend beletsel om te paard te gaan zitten.

H. *Mossie* 'mus'

Hoe vertrouwd ouderwets 'Hollands' klinkt ons dit woord in de oren! Men vindt de vorm *mos* bij BOEKENOOGEN, OPPREL en VAN WEEL en kan daar tevens naslaan, welke andere woorden 'die gewoonlijk *u* hebben' zich door een (vermoedelijk oudere) *o* kenmerken. Ik heb dit *o*-*u*-probleem aangesneden in Deftige en gemeenzame taal 11 vv. VAN DEN BERG somde later NTg XXXVII (1943) 244 nog een aantal *o*-vormen bij HUYGENS op, waar de moderne taal *u* heeft. Onder klankwetten valt het verschijnsel niet te vatten, de groep schijnt uit elkaar geslagen en ieder woord gaat zijn eigen weg, al schijnt de eindoverwinning veelal aan de *u.*

Het Afrikaanse *mossie* verschijnt zover ik zie als eenling met 'oude' *o.* Dat is m.i. een aanwijzing, dat het van de aanvang af in Afrika hèt gebruikelijke woord geweest is. Onder de vele vreemde dieren die de kolonisten in Afrika aantroffen moest het *mossie* (dat slechts weinig van zijn Europese soortgenoot afwijkt[261]) wel sterke vaderlandse associaties wekken en de naam bleef dus eens voor al vast. Dat gevoelsmotieven aan het behoud van de 'ouderwetse' *o* niet vreemd behoeven te zijn, moge ik illustreren met een citaat uit een kort briefje van JAN WOUTERSZ, die met een paar helpers lange tijd een waar Robinson-bestaan op het Robbeneiland moet hebben geleid. Zijn zakelijke vraag aan de

261 Reeds SCHREYER, Reise nach dem Kaplande 1669-77, 54 vermeldt 'Sperlinge in grosser Anzahl'.

commandeur om ‘wat sla- en raepsaet’ en ‘rijs’ besluit hij met de woorden: ‘versoeckende mede als dat ons een haen met 2 a 3 hoenders toezendt om hier te loopen; *soude dan oock lijcken offt een boeredorp was*’. Het zinnetje trof mij, omdat het mij zo diep deed beseffen, dat deze pioniers niet alléén stukken op het schaakbord der Oostindische Compagnie waren, maar ook mensen met menselijke gevoelens en verlangens. Het zou mij dan ook niet verwonderen, als ook bij de handhaving van het *o*-relict *mossie* soortgelijke gevoelsmotieven van vertrouwdheid en intieme huiselijkheid een rol hebben gespeeld, als die wij kunnen vermoeden bij verschillende *oe*-, *uu*- en *ie*-relicten (in een Nederlands gezelschap als *boezelaar*, *robbedoes*, *doffer*, *knoest*, *poes*, *proesten*, *snoet*, *snoes*, *duvel*, *gruzelementen*, *grienen*, *kiekeboe*, *piepen*, *uitsliepen*, zou een woord als *mossie* stilistisch niet detoneren).

Dat *muschken* van de Statenvertaling geen vat op dit woord kon krijgen, behoeft wel nauwelijks betoog, daarvoor was de deftige en in de spreektaal volstrekt onaanvaardbare diminutief-uitgang -*ken* een overwegend beletsel. De *u*-vocaal had bovendien verminderde kansen omdat *mussie* ‘kleine muts’ vrij zeker ook reeds in Afrika bestond (de vorm *Clapmusbergh* in D I 264 is stellig ‘echter’ dan *mutsken* D II 1545).

I. *Rot* ‘rat’

De formulieren-AG - voor zover voor dit woord ingevuld[262] - geven voor Zuid-Holland en Utrecht zonder uitzondering *rotte(n)* (de vraag luidde ‘muizen en rotten’). Uit de antwoorden voor Zeeland blijkt, dat positief niet tot het *rot*-gebied behoren: Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Beveland[263], daarentegen wel[264]: Walcheren, Noord-Beveland en Schouwen.

De schrijftaalvorm *rat* zal wel Zuidnederlands zijn. Dat het Afrikaans de Hollandse volksvorm *rot* heeft overgenomen ligt in de lijn.

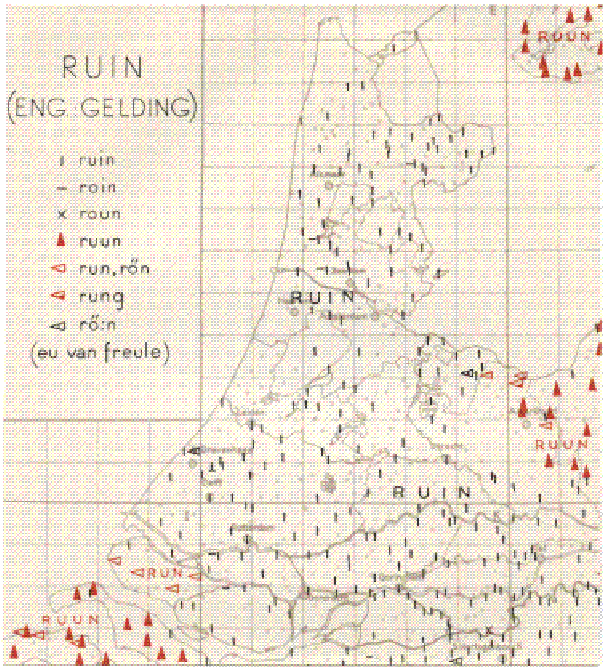
K. *Reun* ‘ruin’

Op het kaartfragmentje (naar Taalatlas II 10, ontworpen door mej. HABERMEHL) ziet men het in het oosten beginnende *ruun*-gebied zich aftekenen (het uiterste oosten heeft *roen(e)*). In de rest van het gebied

262 De invulling laat nl. nogal te wensen over, vooral in Utrecht, waar slechts vier plaatsen (Amersfoort, Amerongen, Renswoude en Utrecht) vertegenwoordigd zijn.

263 HEEROMA HD 109 vermeldt hierbij ook nog Tolen - terecht, naar mij door een Tolenaar werd bevestigd.

264 De *a* is hier te overtuigender, daar de vraag ‘muizen en rotten’ juist de *o* kon suggereren.

RUIN
(ENG. GELDING)
ruin
roin
roun
ruun
run, rőn
rung
rő:n
(eu van freule)
RUIN
RUIN
RUUN
RUUN
RUUN
RUN

blijkt in het uiterste westen en zuidwesten wel neiging tot verkorting, maar voor 't overige vinden we op ons kaartje geen aanwijzingen, dat er in Zuid-Holland iets gaande is als de ontwikkeling die LE ROUX Klankl. § 18 beschrijft: 'Vrij algemeen is de afwisseling van *eu* met *ui* in *sleutel* naast *sluitel*, *peul* naast *puil*, ndl. *puilen.* In Worcester o.a. worden de vormen met *ui* bepaald als plat beschouwd. Men hoort ook *slytel*, dat uit *sluitel* ontstaan is door ontronding, zie § 27. In sommige andere distrikten, o.a. Stellenbosch, vindt men *eu* naast *ui* nog in *geut* naast *guit*, *smeul* naast *smuil*, *peul* "husk" naast *puil.* Men hoort ook *reun* naast *ruin*' (vgl. § 66: '*reun* is de gewone vorm naast *ruin*').

Ofschoon verwarring van *eu* en *ui* sporadisch wel in (Noord-)Holland voorkomt (Schermerhornse schooljongens spellen wel *euien* voor *uien* en *kuiken* voor *keuken*, zie Expansie 112) ben ik geneigd de *ui-eu*-onzekerheid voor een autochthoon-Afrikaanse aangelegenheid te houden (die misschien samenhangt met de specifiek-Afrikaanse tendentie tot ontronding). Daar de *ui* als 'plat' geapprecieerd wordt, kan het geen al te grote verwondering wekken dat de (in wezen dus eigenlijk 'hypercorrecte') vorm *reun* alleen acces tot de woordenboeken heeft gekregen. Maar *ruin* zal toch wel de oudste rechten hebben.

In het woord *reun* of *reunhond* 'mannetjiehond' zijn blijkbaar de Hollandse woorden *ruin* (mnl. *rune*) en *reu* (ohd. *rudo*) dooreen gelopen.

L. *Spinnekop* 'spin'

Het Afr. *spinnekop* voor 'spin' is (behalve in Overijsel en aangrenzende gebieden) thuis in een westelijke strook van het Nederlandse taalgebied, die in hoofdzaak Zuid-Holland en westelijk Brabant omvat. Men vgl. de 'spin'-kaart van BLANCQUAERT in diens publicatie: De Nederlandsche dialectnamen van de spin, den ragebol en het spinneweb.

M. *Ta* en *même* 'vader' en 'moeder'

Naar aanleiding van het 18de-eeuwse Haagse *taat* en *mem* heb ik er reeds in Ts LVII (1938) 44-5 de aandacht op gevestigd, dat deze woorden een 'stel' vormen en dat men mag veronderstellen, dat beider verbreidingsgebied in Holland enige gelijkenis gehad heeft. Wanneer WNT constateert dat *mem* 'o.a. in N.-H. en ook in Vl. nog bekend' is, dan is dat evenmin volledig als de constatering bij *taat*: 'in N.-Holl. en op verschillende daarbij behoorende eilanden'. Dat *taat* en *mem* wel degelijk ook tot de Zuidhollandse volkstaal hebben

behoord, blijkt o.a. nog uit LEOPOLD, Van de Schelde tot de Weichsel I 258, waar *taaet* en *mem* worden opgegeven voor Noordwijk aan Zee.

Beide woorden mogen dan als ‘Lallwörter’ overal kunnen opduiken, het blijft toch een opmerkelijk feit, dat we ze in Afrika als ‘stel’ terugvinden: *ta* ‘vader’ (kleurlingentaal) en *même* ‘kleurlingmoeder’. Ik zou ze voorlopig nog geen van beide van het Hollandse pretendentschap willen uitsluiten. Mogelijk zijn ze in gebruik gekomen en gebleven aan de zelfkant der blanke samenleving, waar de laagst-ontwikkelde blanken toch nog min of meer ‘toon’aangevend waren voor de zwarten en bruinen.

N. *Vat* ‘grijpen, nemen’

In het Afrikaans wordt *vat* gebruikt in een eigenaardige betekenis, die men in het Hooghollands niet kent en die men daar veelal het best met *pakken* zou kunnen weergeven. Uit de taalkaart *pakken* ‘grijpen, nemen’ van VAN GINNEKEN (OTt I 43) leren wij, dat deze betekenis ook in patria geboekstaafd is. Ik moet er echter op wijzen dat dit kaartje (op grond van welk materiaal is het vervaardigd?) een niet erg betrouwbare indruk maakt. Het staat vast, dat dialectische vormen van het type ‘nemen’ en ‘grijpen’ o.a. in al onze noordoostelijke provinciën geregeld voorkomen[265]. Wie de 15 kolommen van *nemen* in het WNT doorleest, zal v. GINNEKEN's bewering trouwens reeds naar waarde weten te schatten. Men vgl. verder o.a. de artikels *griepen* en *neem*□ bij TER LAAN; maar ook in het overige gebied liggen de voorbeelden ‘veur 't griepen’. Zonder te willen ontkennen, dat *pakken* (in de betekenis ‘grijpen, nemen’) een volkswoord is, of misschien liever: geworden is, moet ik er toch de nadruk op leggen, dat de ons ter beschikking staande gegevens er op wijzen, dat dit dialect- (en tevens cultuur-) woord sterk aan de winnende hand en dus vermoedelijk voor een groot gedeelte van het Nederlandse taalgebied jong is - wat reeds in WNT XII 179 is geconstateerd. Ik laat daar, of men (zonder voorafgaande nauwkeurige definities en voorbeelden) een kaartje met ‘isoglossen’ kan maken, maar in elk geval zijn de grenzen van het *vatten*-gebied zoals door VAN GINNEKEN aangegeven toch als onjuist te beschouwen. Blijkens AG zegt men o.a. te Ameide K 27: *een stoel vatten*, *een glas bier vatten*, *een kaartje vatten* (het praet. luidt *viet*). Sliedrecht K 96 zegt *een baksie vatten* ‘koffie drinken’. Hoe ver dit (al te summier omschreven) verschijnsel verder in Zuid-Holland is verspreid, kunnen we, bij gebrek aan materiaal, niet nagaan.

265 Uit de correctie-noot OTt I 82 blijkt dat v. G. door één inzender op de onjuistheid althans voor de Achterhoek is gewezen.

O. *Vleis* 'vlees'

Het Afr. heeft *vleis* of *vlees.* Volgens LE ROUX Klankl. 55 'hoort men meestal *flys*, terwijl *flees* meer voor deftig geldt'. Volgens BOSHOFF 231 'bestaan *vlees* in my spraakgebruik alleen nog in die stereotype uitdrukking: "*nog vis nog vlees*"; in alle ander gevalle gebruik ek *vleis*'. In Nederland is de vorm *vleis* zeer verspreid in alle provinciën benoorden de grote rivieren. De *vlees*-vormen vindt men vooral in de stedelijke en stedelijk-beïnvloede gebieden. Hieruit volgt, dat een 'vlees'-kaartje voor de opsporing van het stamland-in-engere-zin generlei dienst kan doen. Het voornaamste wat we eruit leren is, dat in het westen behalve Noord-Holland-benoorden-het-IJ ook het zuiden van Zuid-Holland een hardnekkig *vleis*-gebied is. Maar *vleis*-sprekers konden overal elders vandaan komen - zelfs uit den Haag, want het Haagsch Woordenboekje brandmerkt de vorm *vlys.*

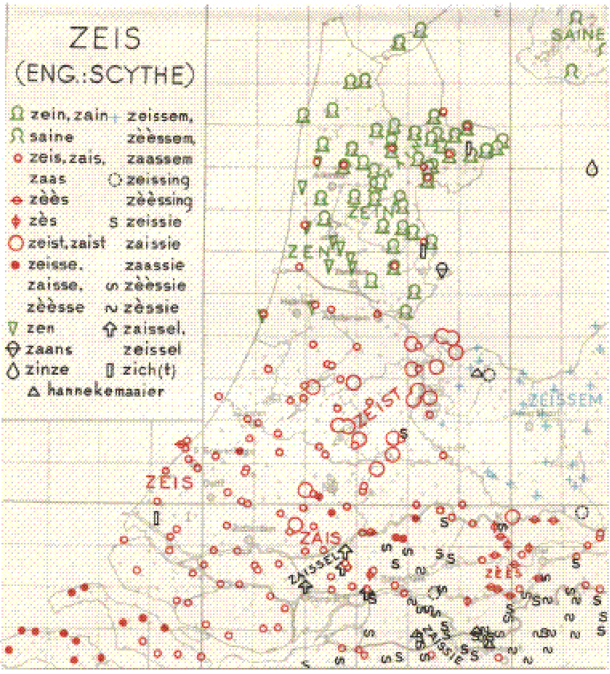
Daar de Statenbijbel *vleesch* heeft verwondert het ons niet, te lezen dat men in het Afr. nog uitdrukkingen kent als *die weg van alle vlees gaan*, *die vlees is swak*, *jou eie vlees en bloed*, maar *vleis* is kennelijk het oude, uit het (Zuid-)hollandse dialect overgenomen woord.

P. *Vremt* 'vreemd'

De aandacht zij gevestigd op deze vorm bij VILJOEN 53 (gespeld *fremde*). Het kan zeer goed een oude vorm zijn, want VAN RIEBEECK gebruikt hem (zie blz. 307). Noordhollands uitsluitend *vreemd* (BOEKENOOGEN in album-KERN 247). Voor de aanwijzing van de noordelijke grens van het *vremd*-gebied ontbreken de gegevens. DIRC POTTER schrijft *vremdicheit* (DE VOOYS in Ts LVIII (1939) 51). HWb *vremd*, OPPREL 31 *vremdeghaid.* De Statenbijbel heeft echter *vreemd* (HEINSIUS § 171).

Q. *Sens* 'zeis'

Het Afr. *sens* kan volgens BOSHOFF, Etim. Wb òf Duits *Sense* òf dial. Ndl. *se(i)nse* zijn'. Oud-dialectisch relict of moderne vernieuwing? Ziedaar een vraag die zich bij landbouwgereedschappen wel eens meer kan voordoen en waarvan de beantwoording er in bizondere gevallen toe kan leiden, dat men zich omtrent de gang van zaken ettelijke eeuwen vergist. Vast staat dat de vorm *seynsen* reeds bij KIL. voorkomt en dat soortgelijke vormen ook Middelnederlands zijn (zie VERDAM). Zo zullen dunkt me de Zeeuwsvlaamse vormen *zeinze zenze*, die mevrouw GISPEN-NIJKAMP Taalatlas I 13 vermeldt, als autochthoon moeten worden beschouwd (zie ook de verwante vormen in België). Het schijnt echter (blijkens het kaartfragmentje dat hierbij is afgedrukt)

ZEIS
(ENG.:SCYTHE)
zein, zain
saine
zeis, zais, zaas
zèès
zès
zeist, zaist
zeisse, zaisse, zèèsse
zen
zaans
zinze
hannekemaaier
zeissem, zèèssem, zaassem
zeissing zèèssing
zeissie zaissie zaassie
zèèssie
zèssie
zaissel, zeissel
zich(t)
SAINE
ZEN
ZEISSEM
ZEIST
ZEIS
ZAIS
ZAISSEL
ZÈÈS
ZAISSIE

evenzeer vast te staan, dat de vorm *zenze* op het platteland van Noord- en Zuid-Holland nergens (meer?) gebruikt wordt. De enige noordelijke plaatsen, die met het Afr. *sens* corresponderende vormen opgeven, zijn Marken E 92 *(zaans)* en Urk F 77 *(zinse)* - beide visserseilanden! Relict of ontlening? Enkel aan de hand van deze kaart valt dat niet uit te maken. Ons leestaalwoord *zeis* is in Afrika 'bekend', maar meer ook niet. In de Statenbijbel komt het woord niet voor.

Pro memorie mogen hier nog enige losse Afrikaanse taaleigenaardigheden worden vermeld: *Afrika* (met korte ă, HWb *Affrekaan*), *genog* (HWb *genog*), *ik gong*, *ik stong* (VON WIELLIGH 67), *ijster* (V. WEEL *iezder*), *kastrol* (HWb *kastrol*, V. WEEL 42, 11), *Katkiseer* (HWb *kattekezeeren*), *katkisasie* (HWb *kattekesasie*), *laning* (OPPREL 69 *laning*), *mot* (HWb *mot* 'hij moet'), *niewers* (OPPREL 15 *niewers*), *oest* (Ouddorp *oest* 'oogst'), *oop* (OPPREL 75 *oop* 'open'), *runnik* (OPPREL 7 *runneke* 'hinniken'), *sop* (HWb *sop* 'sap', zie ook v. WEEL 143), *sperwel* (voor de suffixverwisseling vgl. *kurrepel* 'karper' bij OPPREL 3 en verder *vondel* 'vonder' in het AG-materiaal voor 's-Gravendeel en Schoonhoven), *vakerig* (WNT merkt op 'meestal in de schrijftaal (zie echter Dek)', maar het wordt ook dialectisch te Ameide en Zoetermeer gebruikt), *vullis* (HWb *vullis* 'vuilnis'), *wysbrou* (LE ROUX Klankl. 44, vgl. OPPREL 3 *wijnsbrouw* 'wenkbrouw'). Zulke verschijnselen bevestigen de nauwe verwantschap van het Afrikaans met de dialectisch-gekleurde (Zuid-)Hollandse volkstaal. Te meer is het te betreuren, dat ons maar in een klein percentage der parallellen exacte dialectgeografische gegevens ter beschikking staan.

19. Voorlopig resultaat van het taalgeografisch onderzoek

Dat het vocaalsysteem van het Afrikaans overwegend Hollands is, blijkt uit de diftongering van *î* en *û* (inclusief relicten), het gedrag van oorspronkelijk lange vocalen-met-umlautsfactor, de vorming der diminutiva en uit het typisch Hollandse karakter der aanspreekvormen (het Brabantse *gij* ontbreekt). Typisch Hollands zijn ook de *eu*-woorden *geut*, *heuning*, *meul*, *neut* en vormen als: *nou* en (verouderend) *waarskou*, *akker* 'eikel', *blom* 'bloem', *vleis* 'vlees'. Meer in 't bizonder Zuidhollands is het gehele systeem van diminuering (vgl. vooral de karakteristiek Zuidhollandse vorm *bietjie*), de *d>j*-substitutie in *paaie*, *laai*, *tafellaai* enz., de vorm *nuut* voor 'nieuw'. Vormen van uitsluitend-Zeeuws, uitsluitend-Brabants of uitsluitend-oostelijk karakter kwamen niet aan het licht. Ten aanzien van het Brabants houde men rekening met het feit, dat verschillende Zuidhollandismen ook Brabants zijn of waren, zodat een stellige afbakening op uitsluitend taalgeografische gronden

niet altijd gemakkelijk is. Voor sprekende oostelijke invloeden vonden we geen aanwijzingen. Zo bleek zelfs de opmerkelijke vorm *leeg* volop Zuidhollands te zijn, *botter* en *skottel* zijn weliswaar 'aan de oostelijke kant' maar zij waren 17de-eeuws Amsterdams en zijn tot op de huidige dag Goois, niet zuiver oostelijk dus. *Zog*, waarvan de vocaal nogal oostelijke associaties wekt, blijkt ook in vele plaatselijke dialecten van Zuid-Holland nog hèt woord voor 'zeug' te zijn, zodat het als 'Zuidhollands' naar Afrika gekomen kan zijn (VAN RIEBEECK *zogen* (mv)). De meest 'oostelijk'-getinte vormen in het Afrikaans zijn *burg*, *naaf* en *waai* 'knieholte', welker verbreidingsgebieden echter aan de zoom van Zuid-Holland liggen en die men veeleer 'middennederlands' dan 'oostelijk' moet noemen.

Wanneer nu in dit hoofdstuk een min of meer Zuidhollandse kleur van het Afrikaans is gedemonstreerd, dan dient er nadrukkelijk op te worden gewezen, dat daarmee geenszins de juistheid is aangetoond van de (op zichzelf voor de hand liggende en vroeger dan ook door velen gemaakte) gevolgtrekking, dat 'de' Afrikaners of althans hun oudste stamouders, grotendeels van Zuidhollandse afkomst zouden zijn. In hoofdstuk IV zal, met behulp van de beschikbare historische gegevens, het tegendeel worden aangetoond. Het duidelijk negatieve resultaat van dit historisch onderzoek maant tot voorzichtigheid ten aanzien van alle gevolgtrekkingen, die iets verder reiken dan de Zuidhollandse kleur der Afrikaanse taal. Immers, wat zou, gegeven deze Zuidhollandse bijdragen tot het Afrikaans, meer voor de hand liggen dan aan te nemen, dat ook de overige Nederlandse provinciën (en misschien zelfs de aansluitende Nederduitse) naar evenredigheid hun taalkundige bijdragen hebben geleverd? Deze vraag moest in het bovenstaande betoog reeds meer dan eens ter sprake komen, maar het is toch gewenst haar nog eens nadrukkelijk te stellen.

De taalkundige onderzoeker kan het niet helpen, wanneer bij het zeven van de beschikbare taalkundige gegevens telkens en telkens weer materiaal op de zeef blijft liggen, dat Zuidhollands is of dat althans duidelijker associaties wekt aan Zuid-Holland dan aan andere provincies. Onwillekeurig begint daardoor de kwestie Zuidhollands-of-niet op de lezer de indruk te maken van een 'Leitmotiv' in het betóóg. Het gevaar dat sommigen dit (m.i. door het materiaal-zelf gedicteerde) 'Leitmotiv' als een soort van particulier stokpaardje van de auteur zullen gaan beschouwen, lijkt mij niet denkbeeldig. Hoe, als men eens een andere wijze van zeven toepast? Is de zeef-zelf wel deugdelijk voor alle gevallen? Deze mogelijkheden onder het oog te zien, is de taak van het volgende hoofdstuk. Men vatte het op als een soort van 'tegenproef' op hoofdstuk II.

Derde hoofdstuk
Precisering van het probleem; berust het Afrikaans op de organische ontwikkeling van één enkel dialect?

1. Inleidende opmerkingen

Van alle studies die zich met de wording van het Afrikaans hebben bezig gehouden, is in die van S.P.E. BOSHOFF (Volk en Taal van Suid-Afrika) wel het meest conscientieus met mogelijke dialectische invloeden rekening gehouden. Terecht zegt hij op blz. 85: 'Sover ek weet, is dit een van die eerste studies wat tamelik uitvoerig die ooreenkoms in woordeskat tussen Afrikaans en *al* die tot nog toe beskrewe Nederlandse dialekte behandel'. Dit pleit voor ruime opvattingen en schijnt de nodige waarborgen te leveren voor een onbevooroordeeld onderzoek: 'Vir 'n verklaring van die woordeskat van Afrikaans moet m.i. *alle* Nederlandse, en selfs die Platduitse, dialekte in aanmerking geneem word - die taalskat dus van heel die Nederduitse taalgebied, al is dit "a priori" aan te neem, dat aan die dialekte van Noord-Holland, Suid-Holland en Zeeland die grootste betekenis moet toegeken word' (41). In overeenstemming met dit standpunt wordt dan ook nagegaan, wat b.v. uit 'het Noordhollands of Hollands-Fries, het Suidhollands en Zeeus of Frankies-Fries (waaronder ook Wesvlaams), het Wesfrankies of Brabants-Frankies, het Oosfrankies of Limburgs-Frankies, uit die Saksiese dialekte, uit Fries, uit Platduits (Oosfries en Noordduits)' afkomstig is.

Het kan de lezer echter niet ontgaan, dat dit onderzoek voor de niet-Hollandse dialecten eigenlijk niets overtuigends oplevert. Enigszins onbevredigd roept B. 261 uit: 'Byna al die geteoretiseer oor die oorsprong en wording van Afrik. is toe te skrywe aan 'n skromelike verwaarlosing en verontagsaming van die resultate van die Ndl. dialektologie'.

De woordenschat van het Fries en het Gronings is trouwens beschreven en kan dus met die van het Afr. vergeleken worden. Van

het zogenaamde 'Saksisch' (ook het Gronings pleegt trouwens tot de Saksische dialecten te worden gerekend) is toch heel wat vergelijkingsmateriaal ter beschikking. Hoe komt het dan dat er uit het Afrikaans tot dusver niets 'Saksisch' of Fries is opgedolven?

De redenen, dat BOSHOFF zo in zijn verwachtingen is teleurgesteld liggen niet zo zeer in de gebrekkige verwerking van het Nederlandse dialectmateriaal als wel in die verwachtingen zelf. Het is er mee gesteld als met de verwachtingen, die men omtrent het Frans koesterde: de directe Franse invloed op het Afrikaans is niet aan te tonen. Zeer gering is ook, naar we boven blz. 25 vv. zagen, de directe invloed, die van het (Hoog)duits is uitgegaan. Over Nederduits behoeven wij, na wat boven is opgemerkt, niet meer te spreken: de Nederduitse dialecten hebben aan de Kaap geen rol van betekenis gespeeld, zelfs in de huiselijke kringen konden ze, naar we zagen, nauwelijks tot hun recht komen.

2. Invloed van oostelijke dialecten?

Terwijl we voor de Saksische tongvallen, en met name voor het Gronings, over een uitgebreide literatuur beschikken, omvatten de mededelingen omtrent ontleningen uit die dialecten bij BOSHOFF 269 nog niet geheel één blz. Van de ontleningen die hij noemt kan m.i. geen enkele de toets der kritiek doorstaan. Zo zal Afr. *verfoes* wel niets met het Groningse *verfōēsd* (met lange *ōē* en *d*!) 'verbouwereerd' hebben uit te staan en bovendien heeft het, naar we boven blz. 27 zagen, de kenmerkende *pf* ener H o o g duitse ontlening. Zo hebben ook de composita met *-waks* de H o o g duitse *ks.* Men vergelijke de afbakening der woorden *wachsen* en *ochsen* in Zeitschr. f.d. Mundarten XXI (1895) 261 en 265. Geen enkel der door B. verder vermelde woorden draagt een typisch 'oostelijk' karakter, nòch ook blijkt op enigerlei wijze dat ze niet-Hollands zouden zijn (hier speelt de onbekendheid van de (Zuid)hollandse woordenschat ons weer parten). Van *kêkelbek* wordt vanwege de *ê* Saksische ontlening vermoed. Maar het staat vast dat men in Holland vanouds óók *kêkelen* heeft gezegd. Reeds het feit dat SPIEGHEL *kaekelen* in één adem noemt met b.v. *blaeten*, *haerd*, *paerd*, *staert* enz. (KOOIMAN, Twespraack 138) geeft ons het recht om aan te nemen, dat het Afr. *kekkelbek* tot de oudste H o l l a n d s e ontleningen behoort. Voor de zoveelste maal blijkt het Afrikaans weer eens conservatiever dan het intercommunale Hollands. Zie voor het oude *kaekelen* (met *ê*) ten overvloede HELLINGA, Opbouw, o.a. 317 en 334.

Over het Fries kunnen we zeer kort zijn. De twee blzz. die BOSHOFF

aan mogelijke invloed van het Fries wijdt, bevatten niets dan vraagtekens. Ofschoon het Friese lexicologische materiaal in de drie delen van het Friese Woordenboek volledig disponibel was en de Friese eigenaardigheden zich door hun karakteristiek vocalisme en consonantisme meestal gemakkelijk verraden, is het B. niet gelukt in het Afrikaans enige Friese eigenaardigheid aan te tonen.

Zo kan men voor het gehele oosten (en men mag Limburg daar meteen wel bijvoegen[266]) constateren, dat reminiscenties aan het Afrikaans inderdaad niet zijn aangetoond.

Mijn eigen taalgeografisch onderzoek van de noordoostelijke provinciën leverde evenmin enig resultaat op. Dit materiaal was vele jaren geleden verzameld om inzicht te krijgen in de meest karakteristieke verschijnselen dezer dialecten. Het was reeds aanwezig (en de kaarten grotendeels ook) vóór ik nog aan Afrikanistische nevenbedoelingen dacht. Bij het opnieuw doorbladeren van de ca 300 kaarten die ik van de oostelijke dialecten ontwierp, heb ik niet de voldoening mogen smaken, een enkele relatie met het Afrikaans te vinden. Wil men *burg*, *waai* en *naaf* 'oostelijk' noemen (zie boven blz. 193) dan houde men wel in het oog dat deze woorden niet algemeen-oostelijk zijn, doch in 't bizonder het midden van Nederland omvatten en dat de oostelijke zoom van het westen natuurlijk geleidelijk overgaat in de westelijke zoom van het midden. Men houde, vooral in deze afwijkende gevallen, ook rekening met een zekere speling, die nu eenmaal voort kan vloeien uit de mogelijke verplaatsing van isoglossen in de loop van drie eeuwen.

3. De positie van het Utrechts

Dialectologisch bezien is Utrecht de slechtst geëxploreerde provincie van ons land. Naar wat ervan bekend is, mag men echter aannemen, dat het taalgeografisch uiteenvalt in een oostelijke helft[267], die verwantschap met het verdere oosten vertoont (zo b.v. ten aanzien van de umlaut van lange vocalen) en een westelijke helft, die taalkundig met Holland verwant is. Dat echter de 'oostelijke' kleur soms nogal ver naar het westen kan reiken, blijkt uit een geval als de *tarwe/weit*-isoglosse (zie blz. 122).

266 Men zie het zwakke betoog bij BOSHOFF 267-9.

267 Het uiterste zuidoosten wijkt weer karakteristiek af van het noordoosten, o.a. door de diftongering. Men neme hierbij het kaartje van de historisch-geografische landschappen (blz. 62) ter hand. Het gehele oostelijke gebied dat Eemland en Overkwartier omvat, wijkt taalkundig tè zeer van het Afrikaans af om voor 'stamland' in aanmerking te komen.

Het is zonder meer duidelijk, dat voor ons doel alleen het westen van Utrecht van belang is. Maar in hoever heeft dat een eigen individualiteit? Ik heb dit vraagstuk reeds op blz. 144 even aangeroerd naar aanleiding van de participia met *ge-* en besloot mijn betoog met de woorden: 'Is *ge-* Utrechts omdat in Utrecht steeds grote neiging bestaan heeft tot een zich-richten naar het "AB"? Of wel is *ge-* "AB" omdat Utrecht "de toon" heeft aangegeven? Ik gevoel het meest voor de eerste veronderstelling'. Ik moet hieraan toevoegen, dat de veronderstelling van Afrikaanse ontlening uit het 'Utrechts' de deur zou openen voor een overtaxatie van het Utrechts, die in generlei verhouding zou staan tot het uiterst bescheiden en weinig op de voorgrond tredend contingent westelijke Utrechtenaren, dat naar Afrika is geëmigreerd.

4. Zeeuwse reminiscenties (met een uitweiding[268] over de taal der kleurlingen)

De steeds weer uitgesproken bewering, als zou het Afrikaans een overwegend Zeeuws karakter hebben, kan dunkt me in hoofdzaak reeds worden weerlegd met verwijzing naar de *ae*-uitspraak en de ongediftongeerde *î* en *û* in Zeeland. Dat het stamland van het Afrikaans noordelijk van het niet-gediftongeerde *ies-huus*-gebied der eilanden gezocht moet worden, blijkt wanneer we de grammatica van het diftongerende Oud-Beierland (door OPPREL) leggen naast die van het niet-diftongerende, zij het ook tot Zuid-Holland behorende, Ouddorp op Goeree (door VAN WEEL). Beide dorpen liggen in luchtlijn ± 25 KM van elkaar, maar terwijl men in de grammatica van Oud-Beierland telkens, in klankleer èn in woordenschat, aan Afrikaanse taaleigenaardigheden wordt herinnerd, levert de grammatica van Goeree betrekkelijk weinig vergelijkingsmateriaal op.

Kan men nu toch, zij het ook weinige, Zeeuwse reminiscenties in het Afrikaans constateren? Werkelijk ondubbelzinnige aanwijzingen zijn er m.i. nauwelijks. Maar te meer reden is er, om ten minste dat, wat misschien in Zeeuwse richting zou kunnen wijzen, even de revue te laten passeren. In aansluiting hierbij zullen nog enkele conservatieve eigenaardigheden van de kleurlingentaal worden opgesomd, die in Holland moeilijk zijn te localiseren.

Zo streepte ik dan in J.J. LE ROUX, Handleiding in het Afrikaans 27

268 Deze 'uitweiding' kon hier wel een plaatsje vinden, omdat Rademeyer het Zeeuws nu eenmaal in dit verband ter sprake brengt. Voor een wel-gedocumenteerd apart hoofdstuk over de kleurlingentaal is de tijd nog niet rijp.

de volgende woorden aan: '*h* is in 't Ndl. stemloos[269] in 't Afr. stemhebbend. H valt weg in *soëntoe* (zoheentoe), *daentoe* (daarheentoe) en *waentoe* (waarheentoe). Opm. In plat Afr. gaat de uitgang -*heid* over tot -*geid*, b.v. in *sleggeid*, *swakgeid* voor *slegheid*, *swakheid* en hoort men *vingergoed* voor *vingerhoed*, *woort* voor *hoort*, *hal* voor *al*' (vgl. over een en ander ook T.H. LE ROUX Klankl. 94).

Hierbij dient te worden opgemerkt dat *daentoe* en *waentoe* wel niet uit (mij onbekend) **daarheentoe* en **waarheentoe* zullen zijn ontstaan, maar uit het algemeen-Hollandse *daarna(ar)toe* en *waarna(ar)toe* (voor de metathesis *nat*>*ent* vgl. *tarentaal* < *Terra-Natal(vogel).* Een Hollands **zona(ar)toe* is mij weliswaar onbekend, maar het kan analogisch op Afrikaanse bodem zijn ontstaan[270]. De wisseling -*heid* en -*geid* zal wel niet voortvloeien uit moeilijkheden met de *h-g* (zoals in Zeeland), maar eenvoudig berusten op de sterke productiviteit van de uitgang -*igheid*>-*geid* waarop OPPREL 31 nadrukkelijk attent maakt: 'Vrij veelvuldig is het gebruik van een subst. op -*haid*, dat van een meestal niet voorkomend adjectief op -*eg* schijnt afgeleid. Gewoonlijk hebben deze substantieven een ongunstige of minachtende betekenis. Zoo hoort men o.a. *vromeghaid*, *knappeghaid*, *(on)wijzeghaid*, *beleefdeghaid*, *mooieghaid*, *vremdeghaid*, *geleerdeghaid*, *verlegendeghaid*, *ondeugendeghaid*, *groozeghaid*, *zinneghaid* enz. Zie ook WNT op *gezondigheid*'. De pejoratieve functie van algemeen-Hollands -*ig*- komt zeer duidelijk uit in een geval als *vromigheid* tegenover *vroomheid.*

Omtrent de vorm *vingergoet*, die er schijnbaar nogal 'Zeeuws' uitziet, merkte T.H. LE ROUX 94 in aansluiting bij MANSVELT, Proeve 175 reeds op, dat de *g* hier waarschijnlijk ontstaan is door bijgedachte aan *goet* als achtervoegsel in woorden als *smeer-goed*, *was-goed* enz. De gedachte aan een moderne hoed (d.w.z. 'iets slaps met brede rand') ligt ook niet zó voor de hand, vgl. Eng. *thimble* en Fra. *dé*<*digitale*, 'het tot de vinger behorende ding'.

Woort naast *hoort* moet enigszins anders getaxeerd worden, als we bij T.H. LE ROUX 94 lezen dat deze vorm blijkbaar alleen tot 'de staande uitdrukking *dit hoort (nie) so (nie)* naast *dit woort (nie)* so *(nie)*' beperkt is, terwijl daarnaast ook de vorm *behoort* voorkomt[271]. M.i. zal hier de *w* in *dit be(h)oort*>*ditwoort* op dezelfde wijze zijn

269 M.i. drukt LE ROUX zich hier veel te sterk uit. ZWAARDEMAKER-EIJKMAN 44 constateert dat de *h* 'onder bepaalde omstandigheden ook stemhebbend kan zijn'. M.i. komt de stemhebbende *h* in Holland (althans bij mij persoonlijk) meer voor dan de stemloze, in elk geval is hij duidelijk verschillend van de 'aangeblazen' *h* der Engelsen.

270 Misschien vinden we het prototype van deze uitdrukking reeds in *tot hier en toe* bij MEERHOFF? Zie beneden blz. 327.

271 Volgens RADEMEYER 54 wordt naast *bewoort* ook *boort* gebruikt.

ontstaan als in *die (my) tabak>die (my) twak.* Men vgl. het Griekwase *woesemmaat* (uit *boesemmaat*) bij RADEMEYER 89, dat naar ik mij voorstel op soortgelijke wijze uit *(my) boesemmaat* ontstaan kan zijn. Vgl. verder de behandeling van inlautende *b* in eigennamen als *Oorholster <Oberholster* en *Oormeyer<Obermeyer* (W.J. VILJOEN, Beitr. 7).

De (hypercorrecte?) aanwending van de *h* in *hal* voor *al* behoeft niet Zeeuws te zijn (karakteristiek-Zeeuws is trouwens eigenlijk de w i s s e l i n g van *h* en *g*) maar komt ook in Zuid-Holland voor (zo b.v. in Gouda en Vlaardingen). Maar het geval staat wel wat vereenzaamd.

Een enigszins 'zuidelijke' indruk maken ook sommige eigenaardigheden uit het kleurling-Afrikaans zoals dat is beschreven door RADEMEYER[272]. Ondanks goede kwaliteiten van dit met veel liefde geschreven boek[273] tasten we omtrent enkele vraagstukken in het duister, waaromtrent wij wel gaarne iets naders hadden vernomen. Wel is uit R. duidelijk, dat de problemen hier van geheel andere aard zijn dan wij van Europese 'dialecten' gewend zijn. Wat in deze door R. beschreven basterd-talen vooral schijnt te ontbreken, in scherpe tegenstelling met onze 'dialecten' en het ons bekende blanken-Afrikaans, dat is het klankwettig en continu karakter van hun ontwikkeling. Maar R. doet helaas ook generlei poging om zijn zoeklicht op deze kant te richten en zodoende het fenomeen kleurling-Afrikaans zijn eigen plaats aan te wijzen in de algemeen-Afrikaanse ontwikkeling. Zo lijkt het me principieel verwerpelijk om te zeggen: 'Hierdie kleurlinge praat almal 'n soort van vervormde Afrikaans; waar in die vervolg van Afrikaans gepraat word, word bedoel Algemeen-Beskaaf (AB).' Tegen het gebruik als wetenschappelijk begrip van de term AB ten onzent ben ik reeds meer dan eens opgekomen. Hij is uitgedacht voor schoolgebruik, maar wetenschappelijk is er m.i. niets mee te beginnen. Laat men het nu voorkomen alsof men het scheepje-op-drift (als hoedanig het[274] kleurling-Afrikaans blijkbaar in hoge mate is te beschouwen) het best van de rots van het AB kan volgen, dan verliest men m.i. uit het oog dat dit AB niets rots-achtigs heeft, maar veeleer kan vergeleken worden met een massa, die evenzeer sinds drie eeuwen op drift is. Zo staat het m.i. toch te bezien, of verschillende eigenaardigheden van het kleurling-Afrikaans steeds s e c u n d a i r zijn ten

272 J.H. RADEMEYER, Kleurling-afrikaans, Die taal van die Griekwas en Rohobothbasters, Amsterdam 1938.

273 'Waar die skrywer m.i. te kort skiet, is in die "Historiese"' zegt J.L.M. FRANKEN niet zonder recht in een recensie in 'Die Huisgenoot' XXII Mei 1938, 45.

274 In werkelijkheid zijn er in het uitgestrekte Zuid-Afrika natuurlijk verschillende vormen van kleurling-Afrikaans.

opzichte van de overeenkomstige ontwikkelingen van het blanken-Afrikaans. Wanneer we bij R. lezen: 'Die kleurlingtaal van ons land het tot dusver nog so goed as geen aandag geniet nie en het nog maar altoos gedien vir een doel: om te amuseer', dan herinnert dat opvallend aan de houding tegenover de dialecten ten onzent in de tijd, voor ze nog in het wetenschappelijk bedrijf waren ingeschakeld. Juist het feit dat (wettige of onwettige) huwelijken met vrouwen van ander ras in de eerste jaren van het Nederlandse bewind wel werden getolereerd, terwijl 'in later jare die verhouding tussen blanke en inboorling heeltemal verander, sodat huwelike tussen hulle iets baie seldsaams was' (RADEMEYER 15) kan oorzaak zijn geweest van het b e w a r e n v a n z e k e r e o u d h e d e n of dialectische bizonderheden onder deze groep van mensen[275]. Ten onzent nemen we immers hetzelfde waar bij dialecten die - door welke oorzaken dan ook - op een gegeven tijdstip in een geïsoleerde positie geraken.

Als R. 49 zegt: 'Die uitspraak *huus*, *tuus*, *uut*, *muus* ens. vir *huis*, *tuis* ens. is onder die ouer geslag so goed as algemeen, dog minder gewoon onder die jongeres. Ons kan aanneem dat die *uu*-uitspraak verweg die gewoonste is. Selfs onder die agterlike blankes in Namakwaland en Boesmanland word die diftong dikwels vervang deur die monoftong', dan blijkt uit het vervolg van R.'s betoog dat de term 'vervanging' berust op een slip of the pen. Immers de oude *uu* moet hier zijn b e w a a r d[276]. Men vergete niet, dat de taal van zuidelijk Zuid-Holland het meest heeft bijgedragen tot de vorming van het Afrikaans. Zuidelijk Zuid-Holland nu ligt niet alleen vlak tegen het ongediftongeerde gebied aan (het Zuidhollandse Goeree en Overflakkee behoort zelfs nog tot het monoftongische gebied) maar heeft de diftongering blijkbaar ook pas laat aangenomen. Men vergelijke hierover de mededelingen van de grammatici VAN HELDEREN en SÉWEL die door mij Expansie 98-9 zijn besproken.

Voor Afrikaners is het wellicht niet overbodig dit te verduidelijken.

275 Ik word in die mening versterkt door de recensie van H.v.d.M. SCHOLTZ in TWK XVII 24: Van die afwykinge van die Algemeen-Beskaaf wat Dr. R. aangee, is veel meer as hy skynbaar vermoed, nie beperk tot Kleurling-Afrikaans nie, maar kom voor in verskillende streke van ons land. En aangesien in sommige van hierdie streke daar g'n sprake kan wees van die invloed van Kleurling-Afrikaans nie, ontstaan die vraag of hierdie afwykinge in Kleurling-Afrikaans nie hulle bestaan te dank het aan die invloed van die taal van blankes nie'. De gedachte dat we hier in sommige gevallen een o u d e e c h o van de taal der 17de-eeuwse blanken hebben, is m.i. niet van de hand te wijzen.

276 Ten onrechte noemt R. *ruil* in dit verband, het heeft een *ui*[2] (zie MULLER Ts XL (1921) 140-175). Hetzelfde geldt voor *kuier*, dat trouwens reeds als *r*-woord buiten deze hele groep valt. Dat van *getuie* alleen de uitspraak met diftong wordt gehoord, klinkt aannemelijk bij een dergelijke juridische term.

Het staat m.i. vast, dat VAN RIEBEECK en de zijnen diftongeerden (zie blz. 292) en dat voor buitenlanders als F. DE SMIT en MEERHOFF de *ij* een diftongische klank kon representeren (blz. 309 en 324). Het Hollandse 'AB' dier dagen zal dus, behoudens de relicten die we bij VAN RIEBEECK vinden, reeds gediftongeerd geweest zijn. Maar er waren aan de Kaap zonder twijfel ook monoftongerende Nederlanders (Zeeuwen b.v. maar zelfs Zuidhollanders) en de mogelijkheid mag niet a priori van de hand worden gewezen, dat uit hen 'agterlike blankes' en 'displaced persons' zijn afgezakt, die bizonder nauwe relaties met de gekleurde bevolking onderhielden (zie beneden blz. 265).

Terecht wijst R. op het bevreemdende feit dat de *î* bij de basterds niet 'bewaard' is gebleven[277] en hij vraagt (50): 'Sou die rede misskien wees dat die diftongering van *i*: plaasgevind het voor die van *y*, sodat die dialeksprekende immigrante van die 17de eeuw onbekend was met die monoftongiese *i*:?' Een vraag die voor Nederland, althans volgens de huidige stand der wetenschap, in die zin moet worden beantwoord, dat we overal een (fonologisch allerminst bevreemdend) parallelisme van *î*- en *û*-ontwikkeling (geografisch en historisch) kunnen constateren (enkele uitzonderingen ten aanzien van op-zichzelf-staande woorden bevestigen de regel). Het afwijkende gedrag der kleurlingentaal zou dus aan specifiek-Afrikaanse taaltoestanden bij de basterds moeten worden toegeschreven, die blijkbaar 'mengingen' ten gevolge hebben gehad van een geheel ander karakter dan die we in de gewone Europese dialecten plegen waar te nemen. Behalve de relicten van de groep *tier* enz. (R. 51) wordt op Rehoboth nog *stief* gebruikt ''n heel gewone woord vir baie, volop' waarvoor men echter waarlijk geen Duitse herkomst hoeft te overwegen, zoals R. doet (zie reeds VAN RIEBEECK D I 565: stijff 3 weecken oud).

Het is hier de plaats om er op te wijzen, dat uit de mond van een Boesman vormen als *mien* en *biina*[278] zijn opgetekend (LE ROUX Klankl. 34). Jammer genoeg tasten we omtrent dit verschijnsel verder weer geheel in het duister.

Op één ding zou ik ten slotte nog de aandacht willen vestigen, nl. dat de *ui* zowel als de *ij* in het Afrikaans worden uitgesproken op

277 Hieruit blijkt dus, dat ook R. de *uu* als 'bewaard' beschouwt (zie boven blz. 214). Vgl. trouwens beneden de kleurling-woorden *stief*, *mien*, *biina*.

278 *Biina* als 'relict' is zeer bevreemdend. Ik houd het nl. niet voor een oud Noordnederlands woord, maar voor een 'mot savant' dat wij (met abnormale beklemtoning der eerste lettergreep en dus waarschijnlijk door de schrijftaal) aan het zuiden hebben ontleend. In België legt men de klemtoon dan ook op de tweede lettergreep, wat beter bij het Nederlandse taalsysteem past.

een wijze die op het Nederlandse oor veeleer een gedistingeerde dan een plattelandse indruk maakt. Merkwaardig dat de, voor Hollandse begrippen typisch plattelandse, ontwikkelingsvariëteit van de *î*, nl. de *ai*, nu bij sommige groepen basterds blijkt voor te komen (R. 51): *laik*, *kaik*, *vrai*[279]. Trouwens ook de uitspraak *toi:s* en *loi:s* wordt vermeld, waarbij R. de opmerking maakt: 'Die Duitse uitspraak van *huis* en *luis* zal ongetwijfeld hiervoor verantwoordelik wees'. Dat zou men m.m. met evenveel recht ook van de *ai* kunnen zeggen. Mij lijkt een dergelijke incidentele invloed op het klanksysteem niet heel waarschijnlijk[280]. Het zal R. misschien niet bekend zijn dat de *oi*-variëteit in Holland ook weer de typisch 'plattelandse' is[281].

De vraag rijst, of in de taal der basterds nog iets bewaard is van het oorspronkelijk Zeeuwse (maar ook Zuidhollandse) verschil tussen gerekte *o* en lange *ô* (uit *au*). R. constateert 45 vv. *o*:- en □:-uitspraak en uit zijn materiaal krijgt men de indruk dat de □: (de kwaliteit zou meer naar Zeeland dan naar Zuid-Holland kunnen wijzen) voornamelijk in woorden met oude *au* gebruikt wordt: *s*□: 'zo', □:*ə* 'ogen', *sk*□:*t* 'schoot', *gəh*□:*r* 'gehoor', *r*□:*k* 'rook', *b*□:*mə* 'bomen', *h*□:*fstat* 'hoofdstad', *d*□:*t* 'dood', *beh*□:*rlək* 'behoorlijk', *fərl*□: 'verloochenen', *fərk*□:*p* 'verkopen', *l*□:*p* 'lopen'. Maar dit gaat niet op[282] voor *v*□:*n* 'wonen', *hirb*□: 'hierboven', *s*□:*pi* 'zoopje', *k*□:*rəŋ* 'koren', □:*rkant* 'overkant'. Men vraagt zich af aan welke wetten de □:/*o*:-verdeling dan wel gebonden is.

Generlei wetmatigheid valt ook te ontdekken in het gedrag van de *e* in de woorden *rein* 'regen', *tei* 'tegen', *stein* 'steen', *neige* 'negen'[283]. Ook hier komt de gedachte aan bepaalde Hollanders met hun uit-

279 In het materiaal AG wordt *ai*-achtige vocaal opgegeven voor Aarlanderveen E 178, Ameide K 27, Bodegraven E 180, Boskoop E 206, Brielle I 9, Giesendam K 97, Gorinchem K 99, Gouda E 209, Groot Ammers K 19, Hellevoetsluis I 21, Hillegersberg K 7, Hillegom E 114, Leidschendam E 195a, Moordrecht K 13, Oud-Alblas K 58, Oud-Beierland K 83, Oudshoorn E 175, Rijnsburg E 135, Rotterdam K 5, Schoonhoven K 20, Woerden E 184, Utrecht E 192, Vreeswijk E 225, Wijk bij Duurstede L 1, Zoetermeer E 200, Zwijndrecht K 90.

280 Onder het hoofd 'invloed van Duits' weet R. op blz. 122 vv. slechts een twintigtal Duitse woorden op te sommen.

281 Een *oi*-klank wordt opgegeven voor Ameide K 27, Brielle I 9, Giesendam K 97, Gorinchem K 99, Gouda E 209, N. Beierland K 82, Oud-Beierland K 83, Zwijndrecht K 90, Loenen E 155, Utrecht E 192, Vreeswijk E 225. Ik heb de overtuiging dat in het grootste deel der *ai*-plaatsen ook een *oi*-achtige klank gesproken wordt, maar dat de invullers de *oi*-schrijfwijze iets 'te kras' hebben gevonden om deze afwijking van de beschaafde *ui* aan te duiden. Achter de *ui*-schrijfwijzen kunnen heel wat klankvariëteiten schuil gaan.

282 *Dr*□:*xtə* 'droogte' klopt daarentegen met de Zeeuwse uitspraak, die op oude *au* wijst.

283 Wel te onderscheiden van die van *vleis*, *gemeinte*, *teiken*, die ook in het normale Afrikaans (en het algemeen-Zuidhollands) *ei* hebben.

gesproken ‘platte’ gediftongeerde *ee*[284] weer even naar boven (temeer omdat dit soort diftongering anders in het Afrikaans met zijn - naar Hollandse maatstaf - veeleer gedistingeerde *ee*-uitspraak) niet voorkomt.

Dat met de *o* iets dergelijks gaande is, of althans geweest is, zou opgemaakt kunnen worden uit een opm. op blz. 46: ‘Op Griekwastad was die uitspraak onder die oues *asfoul* [aasvogel, gier]’. Maar misschien is dit ook een heel andere kwestie, die men op een lijn kan stellen met een diftongering van oude *ô*[285], doch waarvoor ik in het stamland generlei parallel vind (althans niet voor palatalen).

Een afwijking van het Afrikaans in niet-gedistingeerde richting[286] zie ik ook in *teu* ‘tegen’, *speuls* ‘speels’ en *seuve* ‘zeven’, alle welbekend uit het Hollandse boerenland (men vgl. echter de laatste zin van noot 286).

Opmerkelijk is *loung*, *sloung* voor ‘lang’, ‘slang’ (waarnaast ook *hounger* voor ‘honger’ R. 45). Het verschijnsel zal vermoedelijk zo moeten worden geïnterpreteerd, dat het berust op de neiging om ‘bijna elke kort klinker te rek’, ‘die gevolg waarvan is dat hulle spraak baie temerig klink’ (R. 44). Deze neiging zal wel op Afrikaanse bodem ontstaan zijn, maar interessant is dat *loung* en *sloung* over een kam geschoren worden met *honger*, wat dus op een oorspronkelijk geronde uitspraak van de *a* kan wijzen. Deze neiging nu is typisch AO (Algemeen Onbeschaafd) Hollands.

Op blz. 99 zegt R.: ‘*Rond* word op Kokstad gebruik vir *om*: *rond die kerk*, *rond die stat.* Dit laat 'n mens dink aan die Eng. *round*, alhoewel

284 Jammer genoeg heeft deze kwestie niet de aandacht van R. Alleen viel mijn oog op een noot (130) bij *my hêr* ‘mijnheer’: ‘klink tipies Amsterdams’.

285 Ten onrechte noemt R. 40 dit een diftongering *y>ou* met een beroep op *soutjies* ‘zoetjes’ en *waarskou* ‘waarschuwen’, beide immers geheel verschillende gevallen. De *ou* van *waarschouwen* (reeds in de bakermat aanwezig) is niet te scheiden van de gevallen met *ûw.* Wat *suutjies* betreft is het niet zo zeer de *uu* die gediftongeerd is (*suutjies* is, zoals we boven blz. 139 zagen, wsch. een secundaire Afrik. ontwikkeling veroorzaakt door de sterke opeenhoping van palatale klanken; daarnaast bestaat trouwens nog altijd *soetjies*), als wel de *oe.* Dit blijkt uit *sout* ‘beminde’ (114) dat men toch wel als ‘zoet’ zal moeten interpreteren (vgl. 46 *br□:r* ‘broer’, andere voorbeelden worden helaas niet gegeven).

286 Wanneer althans de *eu* dezer woorden oud is en niet op moderne klankoverdrijving berust.

In Holland onbekend is *veurtig* ‘veertig’, dat men als hypercorrecte reactie op een bestaande (ook elders in Afrika, vooral bij kleurlingen bekende) neiging tot ontronding mag beschouwen. Zie R. 41-2: ‘*neus* en *seun* klink gewoonlik soos *nees* en *seen*’. Zo komen in een brief R 150 b.v. ook de hypercorrecte vormen *bukie* (‘biekie’ = beetje) en *enduin* ‘indien’ voor. Misschien is het wel zo, dat de (zogenaamd) geronde vormen dezer kleurlingen historisch noch fonologisch au sérieux genomen behoeven te worden, maar meer als incidentele articulatie-afwijkingen van een in wezen ongeronde klank moeten worden opgevat.

rond as voorsetsel in Nederlands nie vreemd is nie. Vgl. o.a. HERMAN DE MAN, Het wassend Water, blz. 236: *rond zijn oogen*; in Suid-Nederlands is *rond* in hier die sin heel gewoon in die spreektaal, ook in die skryftaal enz.'. Hoever noordelijk dit gebruik van *rond* in de omgangstaal eigenlijk reikt, is mij onbekend, maar zeker is het Zeeuws (Tolen: *rond de kerke*; een constructie met *om* zou hier zelfs ondenkbaar zijn).

Ten slotte mogen hier dan nog enkele eigenaardigheden worden opgesomd, waarin de kleurlingentaal conservatiever blijkt te zijn dan het gewone Afrikaans, maar die in Nederland betrekkelijk overal thuis kunnen zijn:

1. R. 53: 'Waar ons in Afrikaans in woorde soos *padda*, *koddig*, ens. die *d* meestal vervang deur *r*, doen die kleurling dit gewoonlik nie'.
2. R. 53-4: 'Waar *g* gewoonlik in Afrikaans gesinkopeer word tussen 'n beklemtoonde klinker en swakbetoonde *ə*, skyn die algemene neiging by die kleurlinge te wees om *g* te behou...*swaar dage*, *die lage vent*,...*tegenspoed en segen.....vermoge om tegen die swaar te stry* ens'.
3. R. 55: 'Wat baie opvallend is onder die ouer geslag, is die feit dat in woorden soos *mens*, *wens*, *gans* en dergelike die *n* nie uitgestoot word met nasalering van die voorafgaande klinker nie'. Inderdaad een zeer merkwaardig verschijnsel omdat (in tegenstelling met wat veel Afrikaners blijkbaar menen) de nasalering in Holland aanzienlijk méér, zij het ook in niet-gedistingeerde taal, voorkomt dan de wel-gearticuleerde *n*-uitspraak.
4. R. vermeldt 55-6 en 65 de vormen *menske* (mv. van *mens*), *ganske*, *hemelske*, *tussken*, *aardske* en naar analogie daarvan ook *Engelske*, *Britske.* Deze vormen klinken on-Hollands en on-Zeeuws. Men dient echter wellicht rekening te houden met de mogelijkheid, dat er in Holland nog relictgebieden met *sk* geweest zijn[287], zoals men die nu nog in de oostelijke provinciën (en in Zuid-Nederland) aantreft. Of hebben we hier een 'spelling pronunciation' die onder kerkelijke invloed is ontstaan? Men denke aan het luide bijbellezen.
5. Volgens R. 92 wordt de *v* niet gesyncopeerd in *owertree*, *owerkant* enz. Dat is dus wel een typisch conservatisme in vergelijking met het algemene Afrikaans.

287 Ik vermeld hier dat anlautende *sk* in *skip*, *skooen* in het AG-materiaal behalve voor Noordwijk en Katwijk nog opgegeven wordt voor Oudshoorn E 175, Alfen E 176 en Aarlanderveen E 178. Maar van een behoud van inlautende *sk* is mij niets bekend. Zie blz. 225.

6. Vollere vormen als *binde*, *worde*, *veende* ‘vinden’ zijn nog gehandhaafd (R. 92).
7. ‘*Oumens*: gewoonlik net gebruik as gepraat word van 'n ou vrou’ (R. 113).
8. R. 129 (vgl. 133): ‘*Dat lyk vir m'n*’. De objectief *mijn* is zeer verbreid in het Hollands (het *n*-gebied strekt zich naar het oosten zelfs uit ongeveer tot aan de IJsel) en was het blijkens talrijke aanwijzingen in de oudere Afrikaanse teksten ook in het Afrikaans (talrijke voorbeelden o.a. in Taalargief).
9. R. 42: ‘'N enkele maal hoor 'n mens *d□:r*, vir *dø:r*, dog algemeen is hierdie uitspraak nie’ (*d□:r* meestal bij de Griekwas, zie 46).
10. R. 100: ‘Op Rehoboth is *oupa* en *ouma* baie gewoon naas *grootvader* en *grootmoeder*’.

Zeeuws van oorsprong zou eventueel het volgende verschijnsel kunnen zijn, dat Le Roux Klankl. 100 als volgt weergeeft: ‘Sommige woorden met *ng* op 't eind wisselen af met vormen waarin de gutturale nasaal gevolgd wordt door *k*, ontstaan door verscherping van de oorspronkelike media *g*: *jong* (bnw), *lang*, naast *jonk*, *lank*’. Ditzelfde verschijnsel komt ook op Goeree voor (Van Weel 48) maar voor het overige Zuid-Holland noch voor Utrecht leverde het materiaal-AG enige -*nk*-vorm op. We moeten weliswaar rekening houden met de mogelijkheid, dat de sprekers die in hun dialect -*nk* zeggen, dat ook volhouden wanneer zij de gemeenlandse taal spreken[288], zodat een geschreven *ng* wel eens een gesproken *nk* kan representeren. Maar het feit dat vormen als *lank* en *jonk* (die inderdaad thans on-Hollands aandoen, al zijn ze uit de 17de-eeuwse literatuur overbekend) in geheel Holland boven Goeree voorlopig niet zijn aan te tonen, terwijl het Zeeuwse dialectmateriaal vrijwel zonder uitzondering vormen als *dienk*, *konink*, *keunink* enz. oplevert, laat m.i. toch wel de voorlopige conclusie toe, dat we hier met een ‘zuidelijk’ verschijnsel hebben te doen. Mogelijk is natuurlijk dat dit -*nk*-verschijnsel zich in de 17de eeuw nog iets verder noordelijk uitstrekte. Men bedenke dat F. de Smit *lanck* en *jonk* spelt, terwijl *pingh* ‘pink’ bij Van Riebeeck (zie blz. 305) als ‘omgekeerde’ vorm geïnterpreteerd kan worden, die het vermoeden zou kunnen wettigen, dat ook v. R. nog *lank* en *jonk* zei[289].

Resumerende komen we tot de conclusie, dat het Afrikaans in zijn tegenwoordig algemeen onder blanken verspreide vorm zich niet kenmerkt door een Zeeuws karakter. Vormen als *huus*, *muus*, *uut*, *buten* enz. en *wies*, *rieke*, *wien* enz. geven aan het Zeeuwse dialect

288 Aldus doen b.v. vele Overijselaars, die in hun Nederlands spreken van *hoe lank*, *wat is dat voor een dink*, *hij is nog jonk*.

289 Immers *pink* heeft (reeds blijkens het mv. *pinken*) altijd *k* gehad.

toch een heel ander cachet. Algemeen Zeeuwse vormen als *vuve* 'vijf', *wuuf* 'wijf', *bluve* 'blijven', *pupe* 'pijp' zijn in het Afrikaans onbekend. Van het algemeen-Zeeuwse geprononceerde verschil in uitspraak tussen de (gerekte) *ō* en de lange uit *au* ontstane *ô* zijn misschien enige resten in de kleurlingentaal (doch stellig niet in het blanken-Afrikaans) aanwezig. Maar men bedenke dat dit verschil ook in Zuid-Holland voorkomt. Er is géén Zeeuwse *ae* (hét Zeeuwse kenmerk) in het Afrikaans, afgezien van de gevallen als *perd*, *vers* enz. die ook in Zuid-Holland vanouds *ae* gehad hebben.

Vaak is het pronomen *ons* 'wij' als Zeeuws beschouwd, maar later onderzoek heeft aan 't licht gebracht dat *ons* ook in het Zuidhollandse Goeree voorkomt. Terwijl het dus enerzijds gemakkelijk in de overlevering verborgen gebleven kan zijn, is algemeen bekend, dat het Zuidhollands bizonder gaarne bezittelijke voornaamwoorden in plaats van persoonlijke bezigt. *Haar* hep et gedaan, *hun* hebben het gezegd, dat is van *zijn.* Van echte Zeeuwse pronomina als *wulder* 'wij', *julder* 'jullie', *zulder* 'zij' *ulder* 'hun' in het Afrikaans trouwens geen spoor. Tevergeefs zal men ook zoeken naar Zeeuwse vormen als *rik* 'rug', en *pit* 'put', *kachel* 'veulen', *vee* 'veel', *mee* 'met' (bv. *mee* art en ziel), *schodden* 'schudden', *Diessendag* 'Dinsdag', *vrooilijk* 'vrolijk', *de eeste* 'eerste', *klaevers* 'klaver', *juun* 'uien', *enden* 'eenden', *vaegen* of *keren* 'vegen', *tee* 'teen', *guus* 'kinderen'.

Dat het Afrikaans niet te kampen heeft met de bekende Zeeuwse *h*- en *g*-moeilijkheden werd boven reeds uiteengezet. Steeds zal men moeten rekening houden met de mogelijkheid dat sommige verschijnselen Zeeuws g e w o r d e n zijn, dank zij het feit, dat het dialect van Zuid-Holland in veel sterker mate door de algemene verkeerstaal is aangetast dan het afgelegen en nogal conservatieve Zeeland.

5. Invloeden van het Vlaams?

Van verschillende zijden is beweerd, dat Vlaamse sporen in het Afrikaans zouden zijn op te merken. Zo onderscheidt Prof. BESSELAAR[290] als eerste stuk van de 'inventaris van de taalboedel uit Holland [!] meegebracht': 'Middelnederlands getint Vlaams', maar verzuimt met voorbeelden aan te geven, welke taaleigenaardigheden hij daarbij op het oog heeft. Verder zou in de [blijkbaar nooit gedrukte] Gentse dissertatie van FRANKEN getracht zijn, het Vlaamse karakter van het Afrikaans te demonstreren, maar FRANKEN zelf spreekt dat nadrukkelijk

290 De invloed van het Nederlands op de vorming van het Afrikaans, Nederland-Zuid-Afrika Gedenkboek 1881-1931, 206.

(TWK XVI 1937/8 76) tegen[291]: 'Prof. BESSELAAR het in sy werk oor Zuid-Afrika in de Letterkunde (blz. 201) ten onregte beweer dat ik Afrikaans teruggevoer het tot "het Vlaams"' (vgl. ook BOSHOFF, Volk en Taal 223).

Het aantal Vlamingen is weliswaar groter, althans voor de eerste jaren, dan COLENBRANDER berekende[292]; uit de monsterrol van 1664 blijkt een maximaal-percentage van aan de Kaap a a n w e z i g e Vlamingen van 10% (zie blz. 257). Ze hebben trouwens bescheiden posities, treden voor de overgrote meerderheid in het geheel niet op de voorgrond en zijn stellig in taalkundig opzicht, reeds krachtens de plaatsen van herkomst, weinig homogeen geweest. Aan een overwegende taalkundige invloed dezer mensen kan men nauwelijks geloven, tenzij er overtuigend materiaal naar voren wordt gebracht.

De enige schrijver, die taalkundig vergelijkingsmateriaal voor Vlaanderen aanhaalt, is DOM A. SMITS in zijn 'Betrekkingen tussen Vlaanderen en Zuid-Afrika', maar dat materiaal is er dan ook naar: 'algemeen wordt immers hier en ginds gehoord: *perd* (paard), *erpel* (aardappel), *verke* (varken), *vers* (vaars) enz., het wegvallen van de *n* bij werkwoorden en meervoudsvormen; voornaamwoorden als *ons moeder*, *hullie*, *gunter* (ginder); *moot* wordt hier een zandverhoging, in Zuid-Afrika een diepte enz. En wat te denken van een volgende Vlaamse uitdrukking die wij eens beluisterden: "*'t Ga al verdro'e*, *meneer*; *'t is al lange dat nie 'ere'ent*, *ne(j)e*". Toch slechts het antwoord, dat ook Prof. BESSELAAR's leerlingen antwoordden op een voordracht van hem over Geuzenpoëzie: "Maar dis pure Afrikaans"' (SMITS 211).

Dat men in het Afrikaans niet *verke* maar *vark* zegt en niet *erpel* maar *ertappel* of *aartappel* had S. reeds uit het eerste beste Afrikaanse woordenlijstje kunnen leren. Over *perd* en *vers* zie boven blz. 100 vv. De *n* bij werkwoorden en meervoudsvormen valt in vrijwel geheel Holland weg en juist niet in een deel van Vlaanderen. Het voornaamwoord *hullie* is uitsluitend Hollands en komt in Vlaanderen in 't geheel niet voor. *Gunter* is algemeen-Hollands (zie blz. 195). Bij het Afrikaanse *moot* (vallei tussen twee heuwelrûens) zal men eerder denken aan het Engelse *moat* (gracht om kasteel of vesting) dan aan het Vlaamse *mote* (hoogte), al gaan beide woorden terug op ofr. *mote.* Een vorm *'ere'ent* (waar opgetekend?) wijst in zijn eerste klank op de (o.a. uit het Zeeuws bekende) 'moeite met *g* en *h*'. De inlautende ' in *'ere'ent* en *verdro'e* wijst op glottisslag, wat niet hetzelfde is als het klankwettig

291 Wel denkt FRANKEN aan Saksische invloeden. Zie hierover boven blz. 209 vv.

292 Voor zover de stamouders aangaat, blijken behalve Pieter Visagie uit Antwerpen nog Jannetje Ferdinandus uit Kortrijk en Hester van Lier van Vlaamse afkomst te zijn (zie blz. 254).

wegvallen van *g* in het Afrikaans. Ten overvloede zij opgemerkt dat het Afr. part. *gereën* luidt, zonder *t* en waarbij de begin-*g* nooit wegvalt.

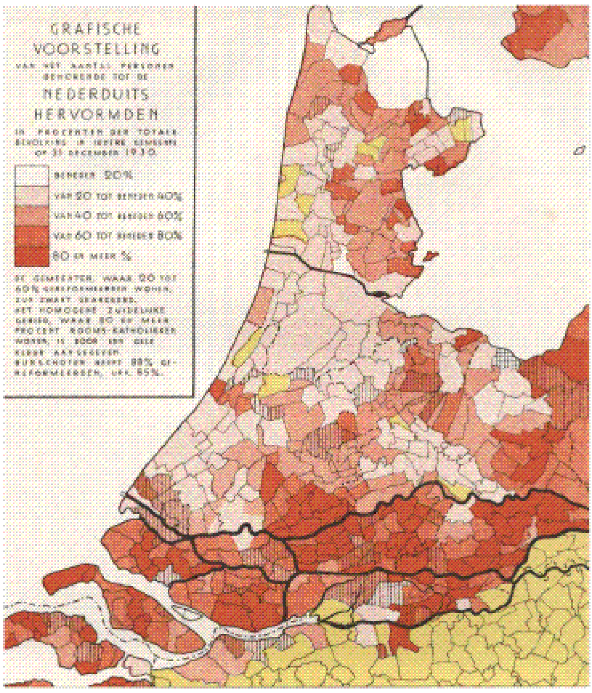
Met lexicografische vergelijkingen moeten we over 't algemeen een beetje voorzichtig zijn. Het is immers een bekend feit, dat het uiterst moeilijk is het o n t b r e k e n van een bepaald woord in een bepaald gewest te constateren. Wanneer Prof. BESSELAAR het over het - uit het 17de-eeuwse Holland meegebrachte - Middelnederlands getint Vlaams heeft en als hij opgetogen constateert ‘Daar zijn van die sappige en smijdige Oud-Vlaamse woorden en uitdrukkingen blijven hangen in het springlevende Afrikaans van de boerenplaats, die in het Nederlands [bedoeld zal zijn: de Noordnederlandse schrijftaal] niet meer bestaan’ (Gedenkboek 206), dan zullen we dat wel aldus moeten interpreteren, dat hij aan taalmateriaal denkt, dat hij wèl in de Middelnederlandse en modern-Vlaamse bronnen vindt opgetekend, maar niet in de Hollandse literatuur. Of het daarom niet in Holland voorkomt is een andere vraag. Men bedenke dat we voor Zuid-Holland alleen de woordenlijsten van VAN WEEL en OPPREL bezitten.

6. De verhouding tot het Brabants

Omtrent het Brabants moet ik enig voorbehoud maken. Niet dat ik aan directe invloed van de kern van Brabant geloof (vgl. ook BOSHOFF 265: ‘Die aandeel Afrik. stamvaders, wat uit daar die streke gekom het, was nie besonder groot nie, en daar was nie besondere faktore in hulle voordeel om die invloed van hulle taalgebruik te begunstig nie’) maar omdat Brabant vlak tegen de Zuidhollandse strook aan ligt, die zich door een maximum aan Afrikaanse aequivalenten kenmerkt.

Terwijl we als oostelijke limiet van de bakermat van het Afrikaans veilig de grens van het umlautverschijnsel van lange vocalen kunnen aannemen en het zuidwesten door het niet-diftongerende Goeree-Overflakkee wordt begrensd, kan voor het zuidoosten moeilijker een karakteristieke taalgrens worden aangewezen. Als zodanig zou de *gij*-lijn dienst kunnen doen (zie Ts LIV (1935) 248 en NTg XXVIII (1934) 200), maar de dialectscheidende betekenis daarvan zal wellicht door sommigen niet zó hoog worden aangeslagen als die van de diftongerings-isoglosse of die van umlaut van lange vocalen.

We zullen echter vermoedelijk wel niet zo ver mistasten, wanneer we aannemen, dat de geografische limiet van mogelijke invloeden uit het moederland samenvalt met de Hollandse grens van 1648. Hierdoor zou dus een kleine noordwestelijke zoom van het huidige Noord-Brabant nog binnen onze sfeer worden betrokken. Het gebied dat

GRAFISCHE VOORSTELLING van het aantal personen behorende tot de NEDERDUITS HERVORMDEN in procenten der totale bevolking in iedere gemeente op 31 december 1930.
- beneden 20%
- van 20 tot beneden 40%
- van 40 tot beneden 60%
- van 60 tot beneden 80%
- 80 en meer

De gemeenten, waar 20 tot 60% gereformeerden wonen, zijn zwart gearceerd.
Het homogene zuidelijke gebied, waar 80 en meer procent rooms-katholieken wonen, is door een gele kleur aangegeven.
Bunschoten heeft 88% gereformeerden, Urk 85%.

zuidelijk daarvan valt (de oude generaliteitslanden) kan reeds daarom moeilijk als haard van (directe) dialectinvloed in aanmerking komen, daar de bevolking haast uitsluitend katholiek is gebleven. De katholieke enkelingen nu, die naar de Kaap gekomen zijn, kunnen zich daar moeilijk thuis hebben gevoeld. Voor invloedrijke posities hadden ze geen kans, hieraan zal wel niemand twijfelen, die de 17de- en 18de-eeuwse Kaapse geschiedenis heeft bestudeerd. Volkomen uitgesloten is een immigratie-in-Brabants-verband, gesteld al dat van een dergelijke groepsimmigratie vóór de komst der Hugenoten sprake kàn zijn.

De confessionele grens scheen mij voor ons doel dan ook van genoegzaam belang om haar op een kaartje weer te geven. Waar het uiteindelijk resultaat zo duidelijk spreekt, meende ik een gedetailleerd historisch onderzoek omtrent de wording van deze scheidslijn voorlopig achterwege te kunnen laten. Voor ons doel is precisering tot een 'lijn' trouwens nauwelijks nodig, wanneer we slechts weten, dat 'daar ergens' de zuidelijkste grenszone van de bakermat gezocht moet worden.

Dat hiermee het laatste woord over de 'Brabantse' invloed in Afrika is gezegd, zou ik dus allerminst willen beweren, maar de kern van het probleem ligt m.i. niet in Afrika doch in het moederland. Het zuiden van Holland stond in de 17de eeuw taalkundig nog onder de Brabantse invloed, die van de middeleeuwen dateerde. Die invloed kan thans terug-geëbd zijn, zodat de mogelijkheid bestaat, dat het Afrikaans oude Brabantismen bevat, die niet (meer) Hollands zijn. Ofschoon in wezen 'Brabants' konden ze destijds óók als Hollands worden beschouwd. Voeg hierbij dat onze Noordnederlandse schrijftaal nog tot op de huidige dag een (weliswaar gestadig terugwijkend) Zuidnederlands cachet vertoont, dan worden we er wel van doordrongen, dat het antwoord dat de huidige taalgeografie op het Brabantse probleem geeft, nog niet zo stellig kan uitvallen. Minder stellig b.v. dan ten aanzien van het 'oostelijk' probleem en zelfs van het Zeeuwse probleem. Vaak is er sprake van een 'overlappen', men denke aan het *d>j*-probleem, het *koei*-geval, misschien zelfs aan de diftongering en het samenvallen van *â* en *ā*.

Zoveel is wel zeker, dat het probleem van het stamland het Brabantse gebied 'raakt' in de geografische èn overdrachtelijke betekenis. Nu eenmaal de kern van het 17de-eeuwse Holland (Amsterdam en omgeving) - tegen de verwachting in - niet op waarlijk overtuigende taalbijdragen kan bogen, komen we tot de conclusie, dat het 'oude' hart van Holland (Dordrecht en omgeving) toch ook nog wel voldoende vitaliteit bezat om de bizondere taalkundige 'kleur' van zijn territoir

te handhaven[293]. Als as van dit gebied kunnen we ons denken de lijn van Rotterdam over Dordrecht naar het gebied ‘waar Maas en Waal tezamen vloeien’. Het laatste gedeelte van haar beloop raakt de oude naad tussen Noord en Zuid.

Laten we niet vergeten dat de culturele, en dus ook de taalkundige, stroomrichting tot en met de 16de eeuw steeds van Zuid naar Noord is gegaan en dat de ommekeer pas b e g i n t met de intrede van de 17de eeuw.

Hij die volledige klaarheid wil hebben omtrent de Brabantismen in het Afrikaans dient dus te beginnen met zich klaarheid te verschaffen omtrent de Brabantismen in het Hollands.

7. Het Afrikaans is niet karakteristiek-Noordhollands gekleurd maar toont de meeste verwantschap met het dialect van zindelijk Zuid-Holland

De veronderstelling van VILJOEN[294], dat Afrikaans de voortzetting van een Noordhollands dialect zou zijn, is reeds weerlegd door BOEKENOOGEN[295] en ik kan dus in hoofdzaak volstaan met daarnaar te verwijzen. Voor zover er verwantschap met het Noordhollands dialect is, heeft men in hoofdzaak te doen met Zuidhollandse eigenaardigheden, die óók Noordhollands zijn. Het valt natuurlijk niet moeilijk zodanige eigenaardigheden op te noemen, daar immers Noord- en Zuid-Holland vanouds één provincie hebben gevormd met een slechts geringe uitgestrektheid. Allicht dat er naast verschil ook veel overeenkomst bestaat tussen Noord en Zuid.

Een specifiek Noordhollands karakter moet dus aan het Afrikaans worden ontzegd. Het enige kenmerk dat eventueel als typisch Noordhollands zou kunnen worden beschouwd is de *sk* voor *sch* in het woordbegin. Aangenomen echter, dat we hier met Nederlands erfgoed hebben te doen (en niet met een bizondere *sch*>*sk*-ontwikkeling op Afrikaanse bodem), dan is er reden om aan te nemen, dat de *sk* uit een relict-gebied afkomstig is, zoals men er nog tot op de huidige dag over het Nederlandse taalgebied verspreid vindt. Geen linguist zal er immers aan twijfelen dat eens in heel Nederland de *sk*-uitspraak heeft gegolden. Evengoed als men thans de relicten van die uitspraak nog vindt in Friesland, op de eilanden, in Noord-Holland, in Overijsel

293 Men zie de betrekkelijk homogene ‘kleur’ van dit gebied op het confessie-kaartje.
294 W.J. VILJOEN, Beiträge zur Geschichte der Cap-Holländischen Sprache, 1896.
295 Album-KERN (1903) 245-8. BOEKENOOGEN vermeldt in de voorlaatste alinea van zijn opstel reeds enkele Zuidhollandse eigenaardigheden, in 't bizonder wijst hij op de diminutief-vorming.

en in Gelderland, evengoed kunnen er in het 17de-eeuwse Zuid-Holland nog relictgebieden van wie weet hoe grote uitgestrektheid geweest zijn. Thans is de *sk* nog bewaard in Noordwijk en Katwijk[296].

Terwijl dus typisch - en uitsluitend - Noordhollandse kenmerken van het Afrikaans ontbreken, zijn er wel verschijnselen op te sommen, die een Zuidhollandse kleur van het Afrikaans verraden. De meest sprekende ervan mogen hier nog even gerecapituleerd worden:

1°. Het veelvuldig gebruik van *j* voor *d* na velaire vocalen, als in *paaie*, *bloei.*

2°. De vorm *koei.*

3°. De *èè*-uitspraak van het type *vers.* Blijkens Album-KERN 247 wordt deze vocaal in Noord-Holland als *ee* uitgesproken.

4°. De consequente diminuering op -*ie* en meer in 't bizonder die op -*tjie*, buiten Afrika uitsluitend eigen aan Zuid-Holland.

5°. De vorm *nuut.*

6°. Het weglaten van de *t* in woorden als *herfs*, *vernuf* enz. (zie blz. 285).

8. Tweeslachtigheid van het Afrikaanse taalsysteem: 'deftige' en 'gemeenzame' taal

Nadat in de paragrafen 2-7 de mogelijkheden van d i a l e c t i s c h e invloeden op het Afrikaans zijn besproken, dienen we thans de vraag onder het oog te zien, of het Afrikaans, buiten de dialecten om, taalmateriaal uit 'het Nederlands' kan hebben betrokken. Een principieel bevestigend antwoord op die vraag houdt in, dat bij de ontwikkeling van het Afrikaans met de factor der verstedelijking, verschoolsing, verdeftiging of hoe men het verder noemen wil, steeds rekening moet worden gehouden. Dat een verdeftigingstendentie bij de Afrikaanse taalontwikkeling een rol heeft gespeeld, blijkt m.i. uit de tweeslachtigheid van het Afrikaanse klanksysteem. Een sprekend geval is het gebruik van de in oorsprong 'deftige' *u* in *waarsku* enz. naast de (oorspronkelijk) 'gemeenzame' *ou.* De 'eenheids'-*aa* van het Afrikaans sluit beter aan bij de Nederlandse schrijftaal dan bij de Hollandse dialecten. De gedistingeerde *o* van *koning*, *vogel*, *woon*, *zomer* kan niet van Hollands-dialectische herkomst zijn, maar is van schoolse origine. Bij de ontwikkeling der *ar*-*er*-woorden zijn in het Afrikaans grotendeels dezelfde invloeden werkzaam geweest als in de Nederlandse schooltaal. Woorden als *herkou* en *sewe* verraden door hun uitspraak, dat zij eigenlijk 'mots savants' zijn. Op grond van onze kennis van de *d*>*j*-kwestie valt het trouwens niet moeilijk voor de vuist weg een reeks

296 Ik vestig bovendien nog eens de aandacht op de uitspraak *skip* en *skooen* voor Oudshoorn, Alfen en Aarlanderveen. Zie noot 287.

woorden uit de taalinventaris der Afrikaanse woordenboeken te lichten, die met de klankwetten van een geïdealiseerd 'Afrikaans' in strijd zijn. Men vgl.: *adel* (daarentegen *saal* voor 'zadel'), *adem*, *ademtog*, *afgeskeidenheid*, *afgode*, *aloude*, *bede*, *beide*, *belydenis*, *benydenswaardig* (naast *beny*), *beskeidenheid* (naast *beskeie*), *besnydenis* (naast *besny*), *bespieder*, *blydskap* (naast *bly*), *bode*, *boedel* (naast *boel*), *dodenrijk*, *drade* (mv. van *draad*), *duidelijk*, *ede* (mv. van *eed*), *edel*, *edik*, *gade*, *gebede*, *gebedeboek*, *gebroeders*, *geleide*, *geleidelik*, *geleider*, *geledere*, *gelykluidend*, *gemeentelede*, *genade*, *geredelik*, *geskiedenis*, *getydeboek*, *gode* en *godedom*, *goedertiere*, *hede*, *hedendaags*, *heiden*, *op sy hoede*, *jongeliedevereniging*, *lyder* en *lyderes* (daarentegen *leier* 'iem. wat voor 'n span osse loop en hulle aan 'n tou of riem lei'), *medeburger*, *mededeling*, *medemens*, *mededoë* en andere samenstellingen met *mede*-, *nietsbeduidend*, *nodeloos*, *onbevredigend*, *onderhoudend*, *ouderlik*, *ouderling*, *rede*, *redenaar*, *redevoering*, *sede*, *sedert*, *skrede*, *in stede van*, *stedelik*, *stedeling*, *sydelings*, *teder (teer)*, *terughoudend*, *tydens*, *vadem (vaam)*, *vasberade*, *vashoudend*, *verblydend*, *verbreider*, *vermoedelik*, *verraderlik* (naast *verraaier*), *verskeidenheid*, *wedersiens*, *wedergeboorte* en veel andere samenstellingen met *weder*-, *welluidend.* Voor ons stijlgevoel vallen deze woorden buiten de 'dialectische' sfeer. 'Horen' ze wel bij het 'Afrikaans'? zal men wellicht vragen. Een vraag die men gevoeglijk met een wedervraag kan beantwoorden: 'Horen' ze wel bij het colloquial 'Hollands'? Zo ergens, dan komt bij de *d*-groep aan het licht, dat men in Afrika steeds heeft geput (en terecht nog steeds put) uit de schatkamer van het superdialectische Nederlands.

Dat men in het Afrikaans in verschillende gevallen zelfs a a n d e s c h r i j f t a a l v o r m d e v o o r k e u r h e e f t g e g e v e n[297] boven de provinciaal-Hollandse spreekvorm, moge uit het volgende lijstje blijken: *benede* (Holl. *beneje*), *bodem* (OPPREL 24 *bojem*), *brode* (mv. van *brood*, Zuidholl. is *broje*), *hoede* (mv. van *hoed*, Zuidholl. is *hoeje*), *kamerade* (in Holland is *kameraje* niet onbekend), *medelyde* (Holl. *meelij*), *moeder* (dial. *moejer*[298] of *moer*, weliswaar in Holland ook weer vervangen door de 'schrijftaal'-vorm *moeder*, behalve wanneer het als scheldwoord wordt gebezigd), *oorlede* (Holl. *overleje*),

297 Men zou de mogelijkheid kunnen overwegen of hier soms een thérapeutique verbale meegewerkt heeft. Immers in gevallen als *oorleë*, *suie*, *verleë* is voor het (hedendaagse) Afrikaanse taalgevoel geen *d* (of *j*) maar een *g* gesynkopeerd en daarom zou dan dus de *d* van oude *d*-woorden bewaard hebben moeten blijven. Maar dit geldt in de eerste plaats maar voor een paar van de bovengenoemde gevallen en in de tweede plaats is niet bewezen, dat de *g* tussen vocalen reeds in het begin van de 18de eeuw geheel verdwenen was, al zal hij wel reeds tot een zachte klank zijn gereduceerd (zie de gehandhaafde *g* in de taal der kleurlingen op blz. 218).

298 In Utrecht *moejer* 'moerkonijn'.

ouderdom (Holl. *ouwerdom*) *ouderwets* (Holl. *ouwerwets*), *potlode* (mv. van *potlood*, mij is in elk geval het werkwoord *potloje*, b.v. van de kachel, bekend), *roede* (Holl. *roei*), *skade* (Holl. *scha*), *stede* (mv. van *stad*, Holl. *steje*), *Suide* (Holl. *Zuije*), *tevrede* (Holl. *tevreje*), *vader* (dial. *vajer*[299] of *vaar*, weliswaar ook in Holland weer vervangen door de schrijftaalvorm *vader*, behalve wanneer het als scheldwoord wordt gebezigd), *verlede* (Holl. *verleje*), *vrede* (Holl. *vree*), *woedend* (Holl. *woejend*, dat echter op mij de indruk maakt van een schertsvorm).

Het zou niet moeilijk vallen, nog met meer materiaal toe te lichten, dat inderdaad de Afrikaners in verschillende gevallen meer ‘volgens de letter’ spreken dan de meeste Hollanders. Historisch beschouwd dragen vocalisme en consonantisme van het huidige Afrikaanse ‘AB’ dus enerzijds een g e m e e n z a a m (dialectisch Hollands) en anderzijds een d e f t i g (Hooghollands) karakter. Gaat men nu uit van een gepostuleerde ‘oer’-Afrikaanse omgangstaal (waarvan de vorming gebonden was aan vaste klankwetten, die alleen door analogie doorkruist konden worden) dan zal men de ‘afwijkingen’ van de (hypothetische) oer-Afrikaanse regelen als Hooghollandse ‘ontleningen’ moeten opvatten.

Maar ‘oer’-Afrikaans is meer een aanduiding van taalt e n d e n t i e s dan van een concrete geconsolideerde taalv o r m . Het was een ongebonden wijze van spreken, die in de nood was geboren en die was gedifferentieerd naar de verschillende milieus. Of het ooit mogelijk is geweest, een oer-Afrikaanse reincultuur waar te nemen, moet worden betwijfeld. Voor datgene waarin het te kort schoot en voor wat boven het materiële uitging, hadden de blanken steeds het ‘Hoog’-Hollands of het school-Nederlands ter beschikking.

Treffend juist zijn de woorden van J.J. LE ROUX (Oor die Afr. Sint. 46): ‘Hooghollands was vroeër 'n stylvorm van Afrikaans’. Twee stijlvormen van dezelfde taal nu zijn zonder een geleidelijk in-elkaar-overgaan der grenzen moeilijk denkbaar. De daaruit voortgevloeide ‘menging’ zien we in het huidige Afrikaanse taalsysteem weerspiegeld.

En ten slotte mogen hier nogmaals de (boven blz. 128 reeds geciteerde woorden van J. DU P. SCHOLTZ worden herhaald: ‘De geschiedenis van het Afrikaans is niet volledig te begrijpen zonder 'n voortdurende inwerking van het beschaafde Nederlands op de taal van de Kaapse kolonisten aan te nemen’. Ze hadden als motto boven deze paragraaf kunnen staan.

299 In Gouda gebruikt voor ‘kloosterheer, geen wereldlijk geestelijke’ (Brabantse invloed!).

Vierde hoofdstuk
De Zuidhollandse dialectinvloed getoetst aan de herkomst der immigranten

1. De geslachtlijsten Colenbrander-De Villiers

Allereerst geef ik hier een statistisch overzicht van de l o c a l i s e e r b a r e N e d e r l a n d s e s t a m o u d e r s:

1657-1687	Van 81 zijn uit Bommel 2, Giesen-Nieuwkerk 1, Goeree 2, Gorinchem 1, Gouda 2, 's-Gravenhage 1, Leiden 2, Leiderdorp 1, Lekkerkerk 1, Oud-Beierland 1, Oudekerk 2, Rotterdam 3, Woerden 3, totaal 22 Zuidhollanders, dus ruim 27%.
1688-1717	Van 132 zijn uit Delft 2, Giesendam 1, Gorinchem 1, Den Haag 1, Leiden 8, Maassluis 1, Rotterdam 10, totaal 24 Zuidhollanders, dus ruim 18%.
1718-1747	Van 111 zijn uit Delft 4, Dordrecht 1, Den Haag 5, Leiden 1, Rijswijk 1, Rotterdam 4, Vlaardingen 1, Woerden 1, Zoetermeer 1, totaal 19 Zuidhollanders, dus ruim 17%.
1748-1777	Van 92 zijn uit Delft 4, Delftshaven 1, Dordrecht 1, Gouda 2, Den Haag 3, Leiden 2, De Lier 1, Meerkerk 1, Rotterdam 2, totaal 17 Zuidhollanders, dus ruim 18%.

Op grond van dit lijstje kan men de veel verbreide mening, als zou Zuid-Holland het leeuwendeel der kolonisten aan Afrika hebben geleverd, niet waar maken. Tot het ontstaan van die mening zal vooral het gezag van J. TE WINKEL de stoot hebben gegeven. Uitgaande van de op zichzelf juiste constatering van een Zuidhollandse kleuring van het A f r i k a a n s, had TE WINKEL ten aanzien van de A f r i k a n e r s het vermoeden uitgesproken: ‘Uit Amsterdam zijn er zeker verscheidene afkomstig, maar de meeste toch zijn blijkbaar uit Zuid-

Holland, vooral uit Rotterdam, de Alblasserwaard en het Overmaasche, en verder uit Zeeland gekomen, want [!] het dialect van die streken verloochent zich in het Zuidafrikaansch nog niet' (Vragen van den Dag XI (1896) 346). Toen korte tijd daarop BOEKENOOGEN bovendien nog nadrukkelijk constateerde, dat de bakermat van het Afrikaans in geen geval in Noord-Holland gezocht moest worden, scheen de mening van TE WINKEL nog beter gefundeerd. Onwillekeurig wordt de centrale positie van Zuid-Holland als emigrantenbron ook weer onderstreept door D.B. BOSMAN (TWK I (1922/3) 1): 'As ons 'n sirkel beskryf met Gouda as middelpunt en Gouda-Amsterdam as straal, dan sou daarmee die gebied aangegee wees, waaruit die meeste Nederlanders na Suid-Afrika verhuis het'. Een sterke suggestie in die richting gaat ook uit van het kaartje van VOIGT, Die Stammväter der Buren und ihre Urheimat', afgedrukt in GODÉE MOLSBERGEN-VISSCHER, Zuid-Afrika's geschiedenis in beeld.

Men verheuge zich echter niet voorbarig over de overeenstemming van historisch en taalkundig onderzoek. Als men de lijsten van COLENBRANDER raadpleegt, is de historische leemte evident. De sterke positie van de Alblasserwaard, om maar iets te noemen, wordt door de lijsten in genen dele bevestigd. De Giesendammer en de Giesen-Nieuwkerker kunnen aan de taal in Afrika geen 'Alblasserwaardse' draai hebben gegeven ook al zouden zij daarbij de steun van de inwoner uit Meerkerk (aan de grens van de Alblasserwaard) hebben gehad. Het zo centraal vermelde Gouda heeft twee emigranten opgeleverd in de eerste periode en twee in de vierde (waarvan de taalinvloed natuurlijk nihil is). De enige plaats, die enigszins sprekend naar voren komt, is Rotterdam.

Men zal opmerken, dat er toch méér emigranten, b.v. uit de Alblasserwaard, kunnen zijn geweest dan de twee genoemde. Maar diezelfde mogelijkheid (die men zich niet àl te elastisch moet denken[300]) geldt voor om 't even welk gewest-van-herkomst: er is voor zover ik zie geen reden om te veronderstellen, dat vrouwe Historia zich ten doel gesteld zou hebben om bepaaldelijk de Zuidhollanders te verdonkeremanen. Laat mij hierbij dadelijk onderstrepen, dat van emigratie-in-groepsverband (want die wordt eigenlijk door TE WINKEL gesuggereerd) vóór de komst der Hugenoten geen sprake kan zijn. Men verlaat het pad der gedocumenteerde historie, wanneer men redeneert: 'de taal van Afrika doet aan die van de Alblasserwaard

300 Immigratie buiten-de-Kompagnie-om was ondenkbaar. Bovendien vielen alle blanken, die zich aan de Kaap vestigden, onmiddellijk onder de (zeer nauwkeurig bijgehouden en tot op de huidige dag grotendeels bewaarde) Kaapse administratie.

denken; als er dan zo weinig Alblasserwaardse emigranten zijn: il faut les inventer. Men zou ze dan te voorschijn moeten toveren uit de ca 30% 'Nederlanders' waarvan de nauwkeurige plaats van herkomst onbekend is.

De gedachte aan 18de-eeuwse Zuidhollandse dialectinvloed wordt kortweg absurd[301], wanneer men bij COLENBRANDER ziet, dat na 1700 het type 'Kaapse vrouw' naar voren komt, dat hoe langer hoe meer gaat overwegen. Welnu 11 van de 15 Zuidhollanders, die in de periode 1700-1717 aan de Kaap komen[302], huwen een 'Kaapse vrouw'. Het is duidelijk dat deze Hollanders, die als 'orang baroe' en waarschijnlijk op zeer verschillende tijdstippen los van elkaar naar Afrika waren gekomen, in de reeds min of meer geconsolideerde blanke 'Kaapse' gemeenschap van 1308 zielen zijn opgegaan. Zij zijn meegesleept in de richting die de stroom toen reeds had. Die stroom kon door dit 15-tal niet meer beïnvloed worden. Taalkundige invloed van de nà 1700 nadruppelende Zuidhollanders (men ziet bovendien dat het percentage na 1687 daalt!) wordt trouwens steeds minder aannemelijk naar mate wij verder in de 18de eeuw komen.

Bij onze beschouwingen dienen we nu verder retrospectief te werk te gaan.

In de jaren 1688-99 kwam aan nieuw Zuidhollands bloed uit Giesendam 1, Leiden 4, Maassluis 1, Rotterdam 3, totaal 9 immigrantenstamouders - een te verwaarlozen percentage[303], wanneer men het b.v. vergelijkt met de betrekkelijk massale immigratie der Hugenoten. Als ondanks deze geringe Zuidhollandse immigratie de taal van de nakomelingen tòch een Zuidhollandse kleur heeft, dan moet het Kaapse taalgebruik in 1687 reeds die Zuidhollandse kleur hebben bezeten.

Van belang is het feit, dat ook de taal der Hugenoten-nakomelingen diezelfde Zuidhollandse kleur heeft[304]; ook de Hugenoten zullen dus

301 De blanke bevolking van de Kaap omstreeks 1700 wordt in Afrika begroot op 1308 blijkens de nieuwste publicatie (1947) van D.B. BOSMAN, Het ontstaan van het Afrikaans (in Kultuurgeskiedenis van die Afrikaanse Volk II, 8).

302 Delft 2, Gorinchem 1, Den Haag 1, Leiden 4, Rotterdam 7.

303 Ik maak er veiligheidshalve nog eens op attent, dat na een nauwkeuriger personaliën-onderzoek deze aantallen uit de voorlopig nog als 'Nederlander' teboekstaanden misschien iets kunnen worden vergroot, zonder dat daardoor (volgens een eenvoudige waarschijnlijkheidsberekening) het percentage behoeft te stijgen. Wat de verdere verhoudingen betreft: er waren in 1687 reeds 573 blanken aan de Kaap (BOSMAN t.a. p. 8).

304 Immers hun taal wijkt niet principieel af van die der andere Afrikaners (als enig Frans kenmerk heeft men wel eens genoemd: de 'gebrouwde' *r*, een mogelijkheid, die m.i. niet a priori behoeft te worden verworpen).

hun taalbehoeften uit Zuidhollands-gekleurde bron hebben gedekt. Zo niet, dan zou men moeten veronderstellen, dat ze er oorspronkelijk een niet-Zuidhollands gekleurd taaltje op na hebben gehouden, dat zij naderhand tot op de laatste rest voor een (Zuidhollands-gekleurd!) Afrikaans-der-niet-Fransen zouden hebben verwisseld! Afgezien van de gekunsteldheid van een dergelijke reconstructie zij nogmaals met nadruk geconstateerd, dat het uitgesloten geacht moet worden, dat de taal der niet-Fransen nà 1687 plotseling (en nog minder geleidelijk) een Zuidhollandse kleur heeft gekregen.

Men bedenke bij dit alles, dat verschillende Zuidhollandismen, die in de 17de eeuw nog wèl (algemeen-)Zuidhollands waren, in de 18de eeuw veelal in een aanmerkelijk zwakkere positie waren gekomen. Ik denk hier o.a. aan gevallen als *heuning* en *pers*, waarvan de dialectische verspreiding in het 18de eeuwse Hollands vermoedelijk meer gelijkenis zal hebben gehad met de huidige dan met de 17de-eeuwse.

Het is hier de plaats om even aandacht te schenken aan de taal der Fransen (die naar men weet hoofdzakelijk na 1687 zijn gekomen). Men is het erover eens, dat het geenszins allen verstokte Fransen geweest zijn, maar dat velen van hen, sommigen meer anderen minder, een zekere bedrevenheid in het Hollands hadden. Waar hadden zij dit Hollands geleerd? Verdiept men zich wat nader in de gegevens, dan blijkt, dat er van een zeker percentage mag worden verondersteld, dat zij hun ‘taalkundige vooropleiding’ in Zuid-Holland hebben gehad. Maar (al is het theoretisch denkbaar) het zou toch wat sterk zijn om aan te nemen, dat juist deze Fransen (grotendeels van matige ontwikkeling) de Zuidhollandse kleur in het Afrikaans hebben gebracht; op zijn hoogst zullen we kunnen veronderstellen, dat zij het gebruik van Zuidhollandismen in bescheiden mate kunnen hebben bevorderd. Wanneer we zien, dat tegenover de 22 Zuidhollanders uit de periode 1657-1687 toch 21 Noordhollanders staan, zullen we tot nader order mogen vermoeden, dat de verhouding tussen het aantal Noordhollands-georiënteerde Hugenoten en dat der Zuidhollands-georiënteerden ongeveer fifty-fifty is geweest.

Resultaat van onze retrospectie: reeds in 1687 moet de Nederlandse taal in Afrika een Zuidhollandse kleur hebben bezeten. Is dit onaannemelijk?

De blanke bevolking van 1687 bestond, naar we zagen, uit 573 koppen (bovendien 310 slaven). De namen van gezinnen die toen half of geheel Zuidhollands waren, kan men uit COLENBRANDER optekenen (de plaats van herkomst van man en vrouw steeds tussen haakjes opgegeven, het huwelijksjaar aan het slot).

Pretorius (GOEREE) - Meijntjes[305] (Hasselt) + 6 kinderen 1673	(1677)
Jansen (Nijmegen) - Theunisse (BOMMEL) + 4 k.	1668
Michiels (Stockholm) - Van Delft (BOMMEL) + 5 k.	1670
Van As (Harlingen) - Jansen (LEIDEN) [2 k.]	*1691*
Hendrik Olivier (OUDEKERK) - Verweij (WOERDEN) + 7 k.	1677
Ockert Olivier (OUDEKERK) - Verweij (WOERDEN) + 13 k.	1679
Botha (OUD-BEIERLAND) - Harmans (Rhenen) + 5 k.	1672
Gildenhuijzen (LEIDEN) - Hoefnagel (Nederland) + 8 k.	1673
Johannes Mostert (Utrecht) - Van Hulst ('s-GRAVENHAGE) + 5 k.	1672
Mijburgh (LEIDERDORP) - Van Laar (Amsterdam) [6 k.]	*1687*
De Beer (Wageningen) - Veelhuijsen (WOERDEN) + 8 k.	1675
Visser (Hessen) - Van de Graaff (GORINCHEM) + 1 k.	1676
Gerrits (GOUDA) - Claassen (Nederland) + 3 k.	1682
Prinslo (GOUDA) - Claassen (Nederland) + 3 k.	1683
Henning (Berlijn) - Visser (LEKKERKERK) + 4 k.	1686
Van Staden (Haarlem) - Willemse (GIESEN-NIEUWKERK) [2 k.]	*1690*
Van Deventer (Veldcamp) - Jacobs (ROTTERDAM) [8 k.]	*1688*
Pretorius (GOEREE) - Hanssen (?) [3 k.]	*1687*
Scheepers Sr (ROTTERDAM) - Nederl. vrouw + 1 k.	in Nederland

305 In tweede huwelijk Starrenburg (Amsterdam).

Scheepers Jr (ROTTERDAM) - Van der Heijden (Kaap) [2 k.] *1713*

Wanneer men uit bovenstaande statistiek de kinderen uit huwelijken van 1687 en later[306] in aftrek brengt en het aantal kinderen van Ockert Olivier tot 6 en dat van Henning tot 1 reduceert, komt men tot een getal van 63 'Zuidhollandse' kinderen en 22 Zuidhollandse volwassenen. Hier voor het eerst begint de Zuidhollandse invloed discutabel te worden.

Discutabel, maar niet vanzelfsprekend! Tegenover de 22 Zuidhollandse stamouders staan, zoals we zagen, 21 Noordhollanders, waaronder niet minder dan 15 'Amsterdammers'[307] (verder 5 Haarlemmers en 1 uit Broek in Waterland). Op grond van de overwegende culturele betekenis van Amsterdam en de sterke gerichtheid der Oost-Indische Compagnie op de hoofdstad zou men zich dus over een 'Amsterdams' cachet van het Afrikaans dier dagen allerminst verbazen. Dit te minder, daar juist onder de oudste kolonisten de meeste Noordhollanders zijn: tot 1670 is de stand Noord-Holland contra Zuid-Holland nog 8-2! In TWK I (1922/23) 12 heeft D.B. BOSMAN de

306 Deze jaartallen door ons gecursiveerd en het aantal kinderen tussen [ ] geplaatst.

307 Van een nadere kritiek op deze terminologie onthoud ik mij om redenen die beneden blz. 235 zullen worden vermeld.

herkomst der stamouders voor de gehele periode 1652-1712 aldus berekend: uit Noord-Holland 45, Zuid-Holland 28, Zeeland 20, Utrecht 17.

Ik laat nu maar in het midden, dat het localiseerbare Zuidhollandse contingent nogal geflatteerd is, doordat ik al deze bovengenoemde gezinnen als vol-Zuidhollands reken[308]..Maar ook al voert men het aantal Zuidhollandse voorvaderen op tot het maximum dat op grond der bronnen toelaatbaar is, het overwegend Zuidhollands cachet van de taal in Afrika wordt door de lijsten van COLENBRANDER niet gerechtvaardigd. Onopgelost blijft het probleem: wanneer, waarom en hoe heeft het Nederlands in Afrika zijn specifiek Zuidhollandse kleur gekregen?

De vraag dient te worden gesteld, of het methodisch geoorloofd is, onze berekeningen te baseren op de lijsten van COLENBRANDER-DE VILLIERS, die nu al haast een halve eeuw oud zijn en waarop sindsdien in vakbladen en openbare pers menige aanvulling is gegeven. Zo is mij bekend, dat HOGE in een welgefundeerd artikel ‘Die Duitsers in die Afrikaanse wordingsgeskiedenis’ (Kultuurgesk. I 155-84) heeft aangetoond, dat er in COLENBRANDER's lijsten vrij wat Duitsers blijken te ontbreken. Ook WERNER SCHMIDT had reeds gezegd, dat COLENBRANDER enkele Duitsers verkeerdelijk als Nederlanders had beschouwd. Waarbij echter BOSMAN opmerkt: ‘In SCHMIDT se lys - hy gee maar 'n 500 name van Duitse stamvaders teenoor 841 by COLENBRANDER - word die teenoorgestelde fout wat ook voorkom - dat COLENBRANDER Nederlanders as Duitsers classifiseer - nie in aanmerking geneem nie’.

Wie zal bij het doorlezen van de lijsten van COLENBRANDER niet zo nu en dan door twijfelingen worden bevangen? De oudste stamvader STEVEN JANSZ met de typisch-Friese achternaam BOTMA staat te boek als Wageninger[309]. WILLEM VAN DER MERWE, die wij naar de buurt van Dordrecht of Rotterdam zouden localiseren, heet geboren te Broek. Bij COLENBRANDER wordt zijn geboorteplaats aangeduid als ‘Broek in Waterland’. Doch in de monsterrol van 1664 (Kol. Arch.

308 Beziet men de gevallen nader, dan is zonder meer duidelijk dat in de gezinnen van de Zweed Michiels en de Duitsers Visser en Henning het Zuidhollands element moest triomferen, en eigenlijk geldt dat voor alle gezinnen waar de vrouw Zuidhollandse was. De oriëntering van het gezin Pretorius is twijfelachtig, maar het gezin Botha kan men als Zuidhollands laten passeren (het zal in elk geval niet Noordhollands georiënteerd geweest zijn). Over de familie Gildenhuijzen zie blz. 254. De rest zal wel zuiver Zuidhollands geweest zijn.

309 Zijn zoon Jan Stevens schrijft zich echter Botman (met *n*), zie HOGE TWK XIII (1935), 288. Zelfs in 1784 wordt nog Botman gespeld (VAN OORDT, Taalargief 3, 70 en 77.

No. 3976) heet hij ‘WILLEM SCHALCQ VAN DER MERWE VAN DE BROUCQ bootsman (zie beneden blz. 248). Er zijn in Nederland ruim 60 toponiemen Broek, waarvan althans een aan de Merwedijk. Had hij dus toch bij de Zuidhollanders vermeld moeten worden[310]? Tegenover deze mogelijke vermeerdering van het Zuidhollandse element kan men dadelijk voor een vermindering pleiten, waartoe o.a. de namen der familie GILDENHUIJZEN (GELDENHUIS) aanleiding geven, die als pur-sang ‘Leidenaars’ te boek staan, ofschoon de Bentheimse associaties van hun achternaam nog door hun voornamen versterkt worden (immers juist de namen ALBERT, AREND, BEREND en HENDRIK behoren tot de meest gebruikelijke voornamen in het gebied van Twente en Bentheim[311]). Is het verder niet vreemd, dat Noord-Holland vrijwel uitsluitend stedelingen fourneert? Gaat men echter aan de vele ‘Amsterdammers’ twijfelen, dan is diezelfde twijfel gerechtvaardigd ten aanzien van de ‘Rotterdammers’. Kortom zolang de lijst van COLENBRANDER niet over de hele linie systematisch is aangevuld en bijgewerkt, heeft men geen solied houvast voor een volkomen betrouwbare indeling naar provinciale herkomst. Wie dergelijke eisen van volmaaktheid stelt, moet het kind met het badwater wegwerpen en zich voorlopig nog maar geresigneerd onthouden van alle percentage-berekeningen. Ik vestig echter de aandacht op het globale karakter mijner gehele becijferingen, waarbij het in de eerste plaats op percentages aankomt. Of die op den duur een belangrijke principiële verandering zullen moeten ondergaan, zal de tijd moeten leren. De meeste verschuivingen zullen trouwens waarschijnlijk verwacht kunnen worden voor de tijd van na 1700, die, zoals boven is aangetoond, voor de Zuidhollandse ‘kleuring’ van het Afrikaans nauwelijks in aanmerking kan komen. Voor 't overige kan ik mij geheel aansluiten bij BOSMAN, Kultuurgesk. II, 3: ‘Die gegewens waarop hierdie berekenings berus, nl. die lyste van DE VILLIERS en COLENBRANDER, is onvolledig en nie heeltemal betroubaar nie, maar wat die persentasies, die verhoudinge dus, betref sal vollediger gegewens vermoedelik nie veel verskil maak nie, want ons kan aanneem, dat onder die ontbrekendes min of meer dieselfde verhoudinge sal geld as onder die opgetekendes’.

Men verlieze trouwens niet uit het oog, dat de hele opzet van mijn betoog in wezen een negatieve strekking had, nl. aan te tonen, dat de stamouder-lijsten onvoldoende houvast bieden voor een verklaring van de Zuidhollandse kleur van het Afrikaans.

310 Het art. van THEUNISSEN, Die familie Van der Merwe (Die Brandwag 15 Des. 1944), is hiertelande niet bereikbaar.

311 Beneden blz. 254 zal blijken dat deze hele familie inderdaad uit Burgsteinfurt afkomstig is.

D i e Z u i d h o l l a n d s e k l e u r b e h o e f t e r e c h t e r n i e t n o o d z a k e l i j k t e z i j n i n g e b r a c h t d o o r d e H o l l a n d e r s d i e a a n d e K a a p g e b l e v e n z i j n en a fortiori dus ook niet uitsluitend door die geslachten, waarvan nakomelingschap in leven is gebleven. Ook zij die, speciaal in de eerste periode, een deel van hun leven aan de Kaap hebben doorgebracht, maar naderhand weer naar Europa zijn teruggekeerd, hebben invloed op de cultuur en dus ook op de taal gehad. Ook van deze vlottende ‘Kapenaars’ moeten wij dus een overzicht trachten te krijgen.

Men zal er wellicht op wijzen, dat dit evenzeer geldt voor de tijd nà 1687 als voor de tijd, die ik speciaal op het oog heb: de vijftiger en zestiger jaren. Het nut van de boven gegeven statistische berekeningen zou volgens deze opvatting eigenlijk problematisch worden en de hele situatie zou dus opnieuw, buiten de registers van COLENBRANDER om, moeten worden bezien. Hiertegen moet ik opmerken, dat ik nimmer een Kaapse naamlijst onder ogen heb gehad, waaruit een sterkere frequentie van Zuidhollanders zou blijken (ik bedoel dus: sterker dan blijkens de stamouderlijsten). Maar bovendien heb ik voor de tijd nà 1700 reeds betoogd, dat er zó laat van d i a l e c t i s c h -Hollandse invloed geen sprake kan zijn, omdat de ‘Kaapse vrouw’ toen meer en meer het veld ging beheersen. Toen dit type regel begon te worden, moet ook het huiselijk en maatschappelijk leven meer en meer zijn Kaapse ‘draai’ hebben gekregen.

Wel is er na 1700 een niet te onderschatten algemeen-Hollandse, Hooghollandse of algemeen-Nederlandse invloed geweest, die van de ambtelijke Kaapstad uitging. Maar die 18de-eeuwse ambtenaren hebben geen eigenlijk ‘dialect’ meer gesproken. Hun invloed komt m.i. tot uiting in het reeds op blz. 228 vermelde eigenaardige ‘verdeftigingsproces’, waarvan de sporen zo duidelijk in het Afrikaans zijn waar te nemen.

De dialectische invloed van de oude garde der niet-blijvende ‘Kapenaars’ zal trouwens moeten worden afgemeten, niet alleen naar de duur van hun verblijf, maar ook naar de positie die ze hebben bekleed. Zoals in alle culturele aangelegenheden geldt ook hier de overweging, dat het meer op de kwaliteit aan komt dan op de kwantiteit. Men mag hierbij dunkt me uitgaan van de veronderstelling dat de invloed dezer mensen op de tendentie der taalontwikkeling groter geweest moet zijn, naarmate hun culturele werkzaamheid vroeger valt.

2. Stand van de Kaapse bevolking anno 1664

A. Inleidende opmerkingen

Bij het onderzoek naar de herkomst van het Afrikaans heeft men zich tot dusver meestal bepaald tot het nagaan der (Nederlandse, Franse, Duitse enz.) ‘stamouders’ maar zich daarbij niet altijd voldoende gerealiseerd: 1° dat een aanzienlijk gedeelte der stamouders (vooral die nà 1700, dat is dus de overgrote meerderheid) grosso modo d i e taal gingen spreken, die zij aan de Kaap vonden en 2° dat de stamouders, met name in de beginperiode, slechts een kleine fractie van de bevolking hebben uitgemaakt.

Wanneer ik hier zo nadrukkelijk het woord fractie gebruik, mag ik (na mijn verschillende publicaties over deze materie) als bekend veronderstellen, dat de taalkundige invloed van een minderheid door mij niet pleegt te worden onderschat; ook dit boek is trouwens weer een doorlopend betoog voor het tegendeel. Het komt maar op de kwaliteit van die minderheid aan. Maar ik kan mij niet aan de indruk onttrekken, dat het aantal s t a m o u d e r s uit die beginperiode tè gering, tè heterogeen en tè weinig invloedrijk was, dan dat zij de stoot in een bepaalde richting hebben kunnen geven. Wat de beide laatste punten betreft, springt het principiële verschil met het homogene en invloedrijke karakter van het milieu-VAN RIEBEECK onmiddellijk in het oog.

Zodra zich een min of meer homogeen milieu met ‘Kaapse’ allures vormt, krijgen ‘Kaapse’ taalgewoonten hun kansen, ook al zou dit milieu slechts klein zijn. Dat zich in de beginperiode reeds een apart boeren‘milieu’ gesepareerd zou hebben lijkt mij niet waarschijnlijk. M.i. was er bij het vertrek van VAN RIEBEECK in 1662 nog maar één blanke gemeenschap, die van fort-en-omgeving, met ééntoppige leiding.

Het meest instructief voor ons doel zou nu zijn een overzicht van de bevolking op het eind van de aera-VAN RIEBEECK. Daar echter de (ongeëvenaard uitvoerige) lijst van 1664 tevens een volledig overzicht der vrijeluiden en hun dienaren bevat, heb ik deze voor publicatie verkozen. Zij heeft bovendien het voordeel dat die van 1663 er practisch mede in vervat is (van de 120 employé's van deze laatste blijken er slechts weinigen op die van 1664 te ontbreken). In strijd met wat men wel eens aanneemt, mag men dus toch wel een zekere mate van conservatisme bij de eenmaal gevestigden constateren (wat anderzijds natuurlijk zeer wel gepaard kan gaan met een g r o e i tengevolge van uitbreiding van het corps). Bovendien staan er van de 16 ‘ziecken en Impotenten van de laest [1663] vertrocken schepen hier aen landt gebleven’ (dus zij, die, naar men zou zeggen, op de nominatie stonden om te vertrekken) weer 10 op de gewone monsterrol-1664 (+ 2 onder

de vrije luiden). Op de hieronder gepubliceerde lijst heb ik bovendien nog aangegeven, welke namen reeds op de monsterrol van 1661 voorkomen. Bij de personen, waarvan de aanwezigheid aan de Kaap reeds vóór 1661 blijkt, heb ik dit aangegeven (maar deze gegevens zijn voor uitbreiding vatbaar).

Zo heb ik dus getracht enig historisch perspectief aan te brengen, al moet ik de lezer wel verzoeken, aan het geheel geen hogere eisen te stellen dan die van een onvolmaakte ‘proeve’. Na grondiger onderzoek (dat, naar ik heb ervaren, zeer tijdrovend is) zullen de familiale en groepsverhoudingen beter aan het licht komen en bovendien zal de localisering nog geperfectionneerd kunnen worden. In rekeningen, auctie-lijsten enz. wordt dikwijls een plaats van herkomst opgegeven, die juister lijkt dan de meer ‘officiële’. Uit deze (zeer talrijke) rekeningen zal men zich op den duur ook een beeld kunnen vormen omtrent de economische positie der betrokkenen en eventueel omtrent hun gedragingen. Anecdotische mededelingen omtrent het karakter der bewoners, hun ‘neerstigheid’ enerzijds, maar hun losbandigheid anderzijds, zullen het beeld nog kunnen vervolledigen. Ik heb getracht, althans iets in deze richting te doen, maar ben mij ten volle bewust, dat latere onderzoekers op grond van het volledige materiaal van alle monsterrollen en rekeningen (het wachten is op een bewerker) aanzienlijk beter en sprekender resultaten zullen bereiken.

B. De volledige tekst van de monsterrol-1664

Bij het raadplegen van de nu volgende monsterrol van 1664 (Kol. Arch. 3976 ongepagineerd) gelieve men op de volgende punten te letten:

1. Tussen [ ] zijn alle toevoegingen van mijn hand. Zoveel mogelijk wordt aangegeven waarop die toevoegingen berusten.
2. De nummering der namen is van mij, maar ter wille van het uiterlijk zijn deze nummers niet tussen [ ] geplaatst, maar cursief gedrukt. De eigennamen zijn gespatiëerd.
3. De toevoeging in margine vóór de namen (‘overleden’, ‘naar 't patria’) zijn naar achteren geplaatst en tussen aanhalingstekens gezet. 4. Voor de soldij[312] kon moeilijk een aparte kolom worden gereserveerd; het inkomen staat, in gewone cijfers, na de personalia en daarvan gescheiden door:.......

312 De salarissen bieden nl. enig houvast voor de ‘standing’ van de verschillende ambtenaren. De gage van de baes timmerman (nr *14*: Pieter Hendricqsen) is nl. even hoog als die van de secretaris Lacus en van de boekhouder Blancq. Het getal 28 achter nr *170* (Roelof Sieuwertsen) wijst op bijna het dubbele van de gemiddelde gage der andere timmerlieden (hierbij zal ook met het aantal dienstjaren rekening moeten worden gehouden). De opperchirurgijn heeft (na de Commandeur) de hoogste gage.

5. De namen der stamouders zijn vet gedrukt. Een vergelijking met COLENBRANDER brengt in allerlei details afwijkingen aan het licht. Van de CLOETE's blijkt in deze jaren alleen JACOB (gehuwd met FIJTJE RADEROOTJES) aan de Kaap verblijf te houden. De vrouw van JURRIAAN APPEL, JANNETJE FERDINANDUS, blijkt uit Kortrijk afkomstig. Een nieuwe stammoeder der MOSTERT's duikt op: HESTER VAN LIER. ELBERT DIEMER blijkt ook onder de naam ELBERT DIRCXS voor te komen.
6. Het jaartal der eerste vermelding is vet gedrukt, terwijl om typografische redenen de [ ] weer zijn weggelaten. Dit jaartal is achterhaald (behalve uit de monsterrol-1661) uit VAN RIEBEECK's Dagverhaal, uit LEIBBRANDT (Letters Despatched 1652-62, Vol. III) en uit diverse Kaapse stukken, die ik op het Haagse Archief doorbladerde. Alleen bij de plaatsen uit het dagverhaal (voor volledigheid kan niet worden ingestaan) is de bron vermeld, in de andere gevallen is met het jaartal volstaan. Wie zich nader wil documenteren, dient LEIBBRANDT of de Kaapse stukken op het genoemde jaar zelf ter hand te nemen. Door een overmatige belasting met voetnoten over op zichzelf meestal niet zo heel belangrijke kwesties zou, naar mij gebleken is, het overzicht van het geheel, op hinderlijke wijze worden geschaad.
7. Ondoenlijk bleek ook een aparte typografische differentiëring van vrije luiden en ambtenaren der periode van vóór 1664. Verschillende personen staan nu eens als vrije luiden, dan weer als ambtenaren te boek. Zo zijn, om een voorbeeld te noemen de nrs *32*, *40*, *80*, *85*, *110*, *158*, *184* in het jaar 1661 nog ‘vrije luiden’. Dat de grens ook in omgekeerde richting openstond, is overbekend. Men beschouwe dus de gescheidenheid van 1664 als ‘moment-opname’.
8. De namen van hen die ontdekkingsreizen hebben meegemaakt zijn van een voorzien. Hebben zij meer dan een reis meegemaakt dan is het teken even zo veel malen herhaald. Alweer om het notenapparaat niet al te zeer te belasten volsta ik met een algemene verwijzing naar GODÉE MOLSBERGEN, Reizen I, waar men zich nader omtrent deze reizen kan oriënteren.
9. Een enkele maal werd gebruik gemaakt van losse notities, die ik bij het doorbladeren van diverse rekeningen maakte; alleen het jaartal is dan opgegeven.

Monsterrolle van d'officieren soldate en bootsgesellen, bescheijden int Fort de Goede Hope. Adij april ao 1664

1.	**1662** Zacharias wagenaer van DREESDEN [men neemt echter algemeen aan dat hij een Nederlander was] Commandeur		
2.	**1657** Abraham gabbema van SGRAVENHAGE ondercoopman [gehuwd met *194* Petronella Dous van Doesburgh D III 698, zuster van *251.* Elbert Diemer (*222*) en Gabbema waren dus zwagers]	40	
3.	**1659** Hendricq lacus van WESEL secretario ende fiscus [getrouwd op 29 Oct. 1662 met Lydia de Pape, dochter van de predikant Nathanael de Pape, die op de doorreis aan de Kaap was, zie Spoelstra, Bouwstoffen I 25 en D III 162]	30	
4.	**1659** Pieter Evrard van Cruijsard vendrich [D III 33]	36	‘overleden’
5.	**1658** Pieter van Clinckenbergh van MIDDELBORGH opperchirurgijn [D II 592]	42	
6.	**1655** Jochum blancq van LUBEECQ bouchouder [hij was gehuwd met Johanna Boddys van Doesburgh (*196*) - die eerst gehuwd geweest was met Velten Does, daarna met Jan van Herwaerden - haar dochters zijn *251*, gehuwd	30	

	met *222*, en *194*, gehuwd met *2*, D III 745]		
7.	Ernestus bacq van AMSTERDAM Cranckbesoucker	36	
8.	**1661** Cornelis de Cretser van CUIJLENBORGH adsistent [D III 712, heeft vele jaren aan de Kaap gewoond, was in 1670 secunde]	18	
9.	Jacob Stocqman van AMSTERDAM ditto	18	
10.	**1654** ✤ ✤ Jonas de la guerre van HAVRE DU GRACE sergeant [Leibbrandt, Lett. Desp. III 413]	22	
11.	**1658** ✤ ✤ ✤ Pieter Cruijthof van LIN [bij Krefeld] Corporael van d'adelborsten [D III 32]	22	
12.	Gerridt hanneken BLESKE ditto	14	
13.	**1659** ✤ ✤ ✤ ✤ ✤ ✤ Pieter van meerhof van COPPENHAGE onder Chirurgijn [D III 441]	20	
14.	**1660** Pieter hendricqsen van OLDENDAEL [D III 530: Odendael; 1661: oedendael, misschien is Odental bij Mühlheim bedoeld] baes timmerm	30	
15.	**1657** ✤ ✤ ✤ Harman Ernst van gresnich [van UTRECHT, D II 229] baes hovenier	25	
16.	**1656** Nicolaes del bort van ARIEN baes metselaer [D III 268, 295]	20	‘naer 't patria’

17.	**1663** a n d r i e s a n d r i e s z van GULICK baes smith	18

18.	**1663** gabriel Joosten van WINOCXBERGEN [Frans-Vlaanderen] Corporael	15
19.	**1663** Ottho ralingh van REVAL [Estland] ditto	14
20.	**1663 adriaan willemsen van brakel** [van 's HERTOGENBOSCH, indien hij althans dezelfde is als Adriaan van Brakel bij Colenbrander 20] timmerman	16
21.	**1660** arent Roelofsz van CHRISTIAENSHAVEN [Kristiansand in Noorwegen? zie nr *26*] bootsman	9 ‘naer 't patria’
22.	**1661** adriaen Pietersen van GROENINGEN metselaer [D III 748]	12
23.	**1663** Aert aartsen van DELFF bosschieter	12
24.	**1663** arent Jacobsen van BARENDREGT soldaet	9
25.	andries arther van ABERDIJN adelborst	10
26.	**1663** andries roelofsen van FLECKEREN [Fleckeröe bij Kristiansand, zie nr *21*] bosschieter	11
27.	**1663** abraham Joncker LUIJCQ adelborst	10
28.	andries Ceeshart van ALTENBURGH soldaet	9
29.	**1663** anthonij bosman van BREEVOORT adelborst	10

30.	**1663** albert hendricqsz van JEVEREN [Jever in Oldenburg of Jeversen in Hannover?] bosschieter	11	
31.	**1662** barent andriesz van NORDEN [Oost-Friesland] ditto	11	
32.	**1660** bastiaen Castierre van OOSTENDE Lantbouwer	13	
33.	**1662** Carel opdorp van CUIJLENBORGH Jongh adsistent	12	
34.	**1654** ❦ ❦ ❦ ❦ Christiaen Jansen van HOESUM [Sleeswijk-Holstein] stalmeester [D I 556, III 746]	15	
35.	**1656** Caspar brincqman van VREKENHORST [D II 289. In de monsterrol van 1663 staat vredenhorst maar de auctie-lijst-De Man heeft Vrekenhorst. Bedoeld is het plaatsje Freckenhorst, oostelijk van Munster gelegen, in de Nederduitse filologie bekend door de 11de-eeuwse ‘Freckenhorster Heberolle’; *-eck* wordt ook thans nog als *-eek* uitgesproken] adelborst	14	
36.	**1663** Cornelis Jansen van der marckt uijt DEN HAEG bootsman	10	
37.	**1659** Christiaen Christiaensen van FLECKEREN [zie *26* en D III 660] bosschieter	13	
38.	**1661** Claes Jansen van ALCQMAER ditto	11	‘naer 't patria’

39.	Claes luder van MECKELENBORGH adelborst	10
40.	**1661** Christiaen van CERCQHOVEN [West-Vlaanderen] soldaet	9
41.	Christoffel broen van HAMBORGH bootsgesel	9

42.	Claes Pelen van AERNHEM adelborst	10	
43.	Christiaen Schellingdraijer van JSENACH soldaet	9	
44.	**1659** Cornelis willemsen van LIENDEN [Betuwe] adelborst [D III 748: van Lienen]	10	‘naer 't patria’
45.	Claes Pietersen van COPPENHAGEN bosschieter	12	
46.	**1663** Carolus Clomp van BREEVOORT [Gelderland] adelborst	10	
47.	Coenraedt Jansen Schiltbergh van OUTHEUSDEN [Noord-Brabant] ditto	10	
48.	Christiaen Jansen Choolde van COPPENHAGEN ditto	10	
49.	Christoffel kelse van HADERSLEVEN [Sleeswijk] soldaet [broer van *136*?]	9	
50.	Cornelisadriaensen van STOCHOLM bossr	10	
51.	Claes hendricqsen adelaer van AMSTERDAM ditto	12	
52.	Carsten barentsen GRIJSEMOER [?] bootsman	8	
53.	**1663 Dircq bos** van AMSTERDAM soldaet [in 1668 gehuwd met **Geertruida Meijntjes** uit Hasselt]	9	
54.	**1661** Dircq wesselsen van 't ampt te HARPSTEDE [Hannover]	12	

	landtbouwer [broer van *105*]		
55.	**1662** Dircq lumpe van NAHUIJS [Ahaus in Bentheim, 1662: Dirck Lampe] trompetter	20	
56.	**1663** Daniel Snebel [1663: snobel] van HAMBORGH adelborst	10	
57.	**1663** Dircq abrahamsen van HILLEGOM metselaer	12	
58.	**1663** Daniel engelgraef van AMST[ERDAM] adelborst	10	
59.	Dircq Jansen van HATTINGOM [Hattingen in Westfalen?] soldaet	9	
60.	Dircq andolphsen van LANGESONT [Noorwegen] bossr	12	
61.	**1663** Denijs ottho van MASYCQ scootmaker	11	
62.	Dircq linden van BOECHOELT adelborst	10	
63.	**1661** Everth Cornelisz van UIJTREGHT Thuijnier	13	‘naer 't patria’
64.	**1661** Floris adriaenssen van AMSTERDAM bootsman	9	
65.	**1663** Fredericq ambrosius van BERGEN scheepscorporael	12	
66.	**1659** Frans martensen van ST ANTHEUNIS [Noord-Brabant] soldaet [D III 508]	9	‘naer 't patria’
67.	**1661** Gillis grimbertsen van BRUSSEL [wsch. dezelfde	9	

als Gillis Grimbergen
(Reizen 114 noot 2)] ditto

68.	**1661** Gerrid Jansen van ORNESTAPPE in ijsland [1661: Ornastappe in IJrlandt, maar dit moet onjuist zijn, want *stapi* is een IJslands woord en betekent 'hoge steile rots'. Bij mijn weten is dit de enige IJslander die aan de Kaap wordt vermeld] bootsman	9
69.	Gerrid Sebis van EMMERICH Soldaat	9
70.	**1661** Guilliam d Hane van HOOGLEE [West-Vlaanderen] ditto	9
71.	**1662** Guijlliam ten bos van AMSTERDAM huijstimmerman	14
72.	Gillis rooman van GENT soldaet	9
73.	Gerrid Jacobsen van der laen van SCHIEDAM Ditto	9
74.	Gustaeff Junsaen van STOCHOLM bossr	10
75.	**1660** Georgius fredricqsz wrede van UTS int land van lunenb [in 1660: van Amsterdam, maar dit is onjuist. Zie over hem Reizen I 215 vv.]	10
76.	**1662** Gerrid d' byser van BRUSSEL bosschieter	10
77.	**1661** Hans assersen van RIEPE [Hannover] ditto	12
78.	**1663** Harman harbartsen van UIJTREGT wagenmaker	10
79.	**1662** Hans michiel wolt [1662: wolff] van STRAESBURGH Cocq	18

80.	**1658** Hans cornelisz van 't leegeland LIST [eiland Sylt] bosschieter	13
81.	**1663** Hans biel van JSSEHOE [Itzehoe in Sleeswijk-Holstein] adelborst	10
82.	Hendricq andriesz Roemoer van SCHONEN [Schouen?] do	10
83.	Hans wolf van FAER in franckenland [Fahr bij Würzburg] soldaet	9
84.	**1663** Hendricq monnincq van DUIJNKERCKEN bosschieter	10
85.	**1656** **Hendricq elbrechtsen** van OSENBRUGGE adelborst [D II 132: Hendrick Elbertsz van Ossenbrugge adelborst, hij huwde in 1671 met **Catharina de Vooght**, zie Colenbrander 20]	10
86.	Hendricq hendricqsz van SCHUTTERON soldaet	9
87.	**1659** Hendricq nagel van BEBBER [Beber in Hannover?] soldaet	9
88.	**1659** Hendricq hagens van LOCHUM adelborst [D III 659]	10

89.	**1658** Hans meijer van WESSELENMARE [1661: wesselenmaire, 1658: ‘Because he wished to desert he was condemned to three years in irons’] ditto	14
90.	**1662** Hendricq Pietersen van AURICQ [1663: mourick] soldaet	9
91.	**1653** Hendricq wilderssen van HAMBORGH [is dit dezelfde Hendrick Wilders die in D I 253 genoemd wordt? maar vóór 1663 (wuldertsz) wordt hij niet in de lijsten vermeld] bosschieter	12
92.	Hendricq geus van FLISSINGEN adelborst	10
93.	Hertoch Cornelisz van MAESLANDSLUIJS bootsman	10 ‘naer 't patria’
94.	Hendricq guissenaer van MUIJDEN soldaet	9
95.	Hans Cocq van OLDENZEE UIJT FUNEN ditto	9
96.	**1663** Harcq Jansen van ENCHUIJSEN constabel	20
97.	**1657** Hendrick harmansen van JNGEREN soldaet	9
98.	**1656** Jan Zachariasz van AMST[ERDAM] opsigter op 't robbeneylant [gehuwd in 1658 met *197* ‘Maria geboortich van Bengale, out 20 jaren, gewesene slavinne van den	15

	sieckentrooster Pieter van der Stael', D II 446]	
99.	**1662** Jacob opdorp van CUIJLENBORGH Jongen [neef van v. Riebeeck]	5
100.	**1661 Jeronimus Croes** van BIJLEVELT soldaet [zie over hem Reizen 122]	9
101.	**1660** Jan Jansen van AERNHEM molenaer [D III 747. Reizen 37 vermeldt voor 1659: Jan Francken van Aernhem, corporael in Comps dienst]	14
102.	**1661** Jeronimus Smit van STRAESBURGH soldaet	9
103.	**1661** Jan theunisz van HOOGERIJS UIJT 'T GOIJ lantbouwer	12
104.	**1656** Jaspar andriesz van LANGESONT baes int bosch [D III 660]	16
105.	**1661** Jan Wesselsen 't ampt te HARPSTEDE soldaet [broer van *54*]	9
106.	**1657** Jan Jansen van BOMMEL adelborst [Reizen 28 wordt vermeld 'Jan van Bemmel (Jan Pieterse) corporael'. Hier is dunkt me verwarring met *108*, 1656: Jan Pietersz, of Bommel 'adelborst']	10
107.	**1662** Jacob Pauwelsen van WISBU [Visby in Denemarken] timmerman	15
108.	**1663** Jan Pietersen de bruijn van SPA adelborst	10
109.	**1663** Jan thielmansen van AMERSVOORT soldaet	9

110.	**1660** Jan wesselsen van HAESKESBEECQ [1660: Havelsbeeck, 1661: havelbeecq, dezelfde als bij Colenbrander anno 1680 vermeld?] do	9	
111.	**1663** Jan bart van GENT bierbrouwer	12	
112.	**1661** Jan Cornelisz de Cruijf van UIJTREGT timmerman	14	
113.	**1663** Jan willemsen van AMSTERDAM ditto	15	
114.	**1663** Jacob rutten van HAERLEM Jongscheeps Corporael	11	
115.	**1663** Jurgen Cornelisz van DRONTHEN [Trondhjem in Noorwegen] bossr	11	
116.	**1661** Jacob franschen [1663: frantsen] van DEN BOS ditto	12	‘naer 't patria’
117.	Jan ottho van AMSTERDAM ditto	12	
118.	Joan westphalen van STRAELSONDT soldaet	9	
119.	Jan hendricqsen van ROTTERDAM adelborst	10	
120.	Jan Christiaensen deba van BERGEN OP ZOOM soldaet	9	
121.	Jan willemsen van LINGEN soldaet	9	
122.	Justavus leopoldus van SONNENBURGH [wsch. een van de vele plaatsen die Sonnenberg heten. Het kan een Rijnlander of een Berlijner zijn; men lette op	10	

	de J van Justavus] adelborst	
123.	**1662** Joannes voort van NUIJS [1662: Neijs] soldaet	9
124.	**1659** Jan Carstensen van OLDENBURGH [mogelijk dezelfde als D III 628: Jan Carstense van Sunderburgh] bossr	13
125.	**1659** Jaspar deboeij wagenmaker [D III 747: Jaspar de Boye van BRUGGE bossr]	15
126.	**1663** Jan Casseur van ST DENIJS [Henegouwen] soldaet	8
127.	Joost vander gracht van GENT timmerman	13
128.	**1663** Jan Pasquier vanDEN BOS tamboer	10
129.	**1663** Joost Jansen van ROTTERDAM smitsknegt	14
130.	Jaspar harmansen vanden bergh [1665: uijt TEN HAEGH] soldaet	9
131.	Jeronimus brugman van HAMBORGH do	9
132.	Jan Carelsen oversloot van ROTTERDAM matroos	11
133.	Jan de witwercker van ROTTERDAM ditto	11
134.	Jan van laer van AMSTERDAM adelborst	10
135.	Jan tepier van OSENBRUG soldaet	9
136.	Jacob kelse van HADERSLEVEN [broer van 49?] ditto	9
137.	Jan harmansen van HATTUM [in Gelderland] ditto	9

138. J a n h e n d r i c q s e n van 9 MELLEN [er zijn verschillende dorpen van die naam in Noord-Duitsland] ditto

139.	Jonas Jonasz van SENINGEN [1666: Senningen; is Senninghem in Noord-Frankrijk bedoeld?] bosschieter	10
140.	Jan Clasen brant van HOORN ditto	12
141.	**1660** Joost brochterop van BOECHUM [1661: Bochum] adelborst	10
142.	**1660** Joan Jansen de wit van WITMONDT [D III 541] ditto	12
143.	**1659** Joannes van assen van BRUSSEL kuijper [D III 508, 541, 747]	15
144.	**1660** Joannes dorhagen van GRONOUW [D III 441] adelborst	10
145.	**1663** Jan Jansen van OLDENBURGH onderscheepscorporael	10
146.	**1663** Levinus huijbertsen [1663: Livius huijbrechtsz] van GENT soldaet	8
147.	Lieven van der gracht van GENT timmerman	16
148.	**1660** Laurens asmussen van TONNINGEN adelborst	10
149.	**1663** Marten Simonsen van BAEL [bij Bemmel] beesteslagter	12
150.	**1663** Marten andriesz van LANGESONT geweldiger	15

151.	**1663** Matthijs Coeijmans van HEERENTALS Cocq en backer	13
152.	**1663** Michiel de Clercq van GENT soldaet	9
153.	Matthijs Jansen van FRANCKENDAEL [een van de Duitse plaatsen Frankental] ditto	9
154.	**1663** Matthijs weijts [1663: weijs] van AUGSBURGH Metselaer	12
155.	Pieter d'Jonge van AELSMEER adelborst	10
156	**1659** Pieter thobiasz van HARLINGEN thuijnknegt [D III 747]	14
157	**1661** Paul holsteijn van FLENSBURGH [Sleeswijk-Holstein] bosschieter	10 'naer 't patria'
158	**1659** Pieter raderootjes van UT int land van Ceulen [Moritz 9 verklaart het als 'Ützе in Hannover', dat is dus de plaats waar ook *75* (G.F. Wrede) vandaan komt. Men vgl. nog onder *235* waar de zuster Fijtje raderotjes genoemd wordt, terwijl de plaats van herkomst soms ook *oijt* genoemd wordt. Hoge zegt TWK XVII 105: 'Pieter Raderotjes en Fijtje Raderotjes was van "Uts in 't land van Keulen". Dit kan nie Uetze in Hannover wees nie; miskien is bedoel Uesz in die Eifel'. Zie nog D III 444] bouman	10

159	**1656** Pieter adriaensen van SCHAGEN bossr [1656: P.A. of Calverdyck arquebusier (Kalverdijk ligt niet ver van Schagen)]	12
160	Pieter de kinderen van BRUSSEL soldaet	9
161	**1659** Pieter hansen van NIMWEGEN ditto	9 ‘naer 't patria’
162	**1661** Pieter Jansen van BERGEN OP ZOOM adelborst	10
163.	**1660** Pellagius weckerlijn van COSTNITS [wsch. in Saksen, zie beneden blz. 318, D III 442] ditto	10 ‘naer 't patria’
164.	**1663** Pieter Juriaensen nieuhof van WEDERVEEN [Wedderveen in Groningen?] slootmaker	14
165.	**1656 Pieter vasagie** van ANTWERPEN bossr [D II 289, in 1671 gehuwd met **Catharina Kijns** uit Veere]	11
166.	Pieter Cornelisz van FLISSINGEN bossr	11
167.	Pieter Jacobsen van GOTTENBURGH [Zweden] do	10
168.	**1660** Pieter harthoorn van CEULEN adelborst [D III 442: Harthoven]	10
169.	Pieter Jansen sadelaer van SALCOTEN	8

	[Salzkotten in Westfalen?] soldt	
170.	**1656** Roelof Sieuwertsen van GROENINGEN timmerman [D II 271, vader van *253*?]	28
171.	**1660** Roelof michielsen van GOETLANDT [Zweden, D III 629] ditto	15 ‘naer 't patria’
172.	**1663** Ruth michielsen de haen van HEEMSTEDE constabelsm	14
173.	**1661** Rijcq evertsen van AURICQ [Oost-Friesland] bootsman	9
174.	**1661** Robbert Robbertsen van WOERDEN bossr	10
175.	**1663** Rudolphus hantka van LAUBEN [Beieren] soldaet	9
176.	Robbert michielsen van DELFF matroos	12
177.	**1663** Ritchard scharweijns [1663: Rutgert schervijns] van LIET [Sleeswijk-Holstein] bosschieter	12
178.	Roelof albertsen van GROENINGEN bootsman	9
179.	Simon huijbertsen van MOERSLEE [Moorslede in West-Vlaanderen, blijkens zijn gage blijkbaar niet dezelfde als D I 213, 532: Symon Huybrechtsz van Dort, die zich reeds in 1652 aan de Kaap bevond en er in 1656 nog was (Leibbrandt Lett. Desp. III 361 en 283)] soldaet	9

180. S i m o n g e r b r a n t s e n 9
d e n b o e r van AELSMEER
bootsman

181.	**1661** Thobias Smith van STRELEN [Rijnland] adelborst	10
182.	**1661** Thomas Pauwelsen van THOONDEREN [Tonderen in Sleeswijk-Holstein] bootsman	12
183.	**1661** Tuge Jurse van RIEPE [Oost-Fr.] lantbouwer	12
184.	**1659** Torchil troensen [1661: torckel troens, 1663: Tachel traensz] van LAERWIJCQ [Larvik in Noorwegen] bootsman	8
185.	**1663** Tjeert wierts van LEEUWARDEN bosschieter	11
186.	Theunis Jansen van HOMIJT [bij Lienden? Zie NGN III 186] soldaet	9
187.	Thijs Jansen van MIDDELBORGH schiemansmaet	12
188.	**1663** willem Roelingh van MUNSTER soldaet	9
189.	**1663** willem gerridsen van GIJPS [Jisp in Noord-Holland] bosschieter	12
190.	**1661 willem schalcq vander merve** van DEN BROUCQ [zie blz. 234] bootsman	12
191.	**1663** zitse taeckes van AECKERWOLDE [Friesland, in 1663: ackerwolde] bootsman	9

D'welcke Personen Jegenwoordich dienst connen doen en alhier te deser Plaetse gebruijckt worden, de Naervolgende:

1 Commandeur Zacharias wagenaer

1 ondercoopman Abraham gabbema

1 fiscael en secretaris hendricq Lacus

1 krancqbesouker

1 opperchirurgijn

1 bouchouder

1 dispencier

4 scribenten

1 sergeant

2 Corporaels van d' adelborsten

1 ander } Cherurgijn

1 derde } Cherurgijn

3 Corporaels

1 Constabel

1 ditto maet

1 trompetter

1 tafeldienaer

1 Stalmeester

2 oppassers

3 busschieters bij d' Constabel

1 baes metselaer en

12	knegts
1	baes timmerman en
16	d^{o} knegts
1	baes Smits en
6	d^{o} knegts
2	wagenmakers
7	Personen die buijten d' slaven in s Compagnies grooten thuijn gebruijckt worden
2	kocx en backers
1	geweldiger
2	in 's Comp^{s} beesten Crael achter tfort
4	in 's Comp^{s} paerden stal
7	aen d' ruijterwagt
5	op d' reduijt keert d' koe
3	op d' kijckuijt
2	op houtdenbul
2	op 't houte wambois aen 't strant
4	in 's comp^{s} boomgaert
4	int bosch
4	aenden bosheuvel
15	aen 's Comp^{s} Corenschuijr
5	op 't robben eijland
3	op d' Chaloup bruijdegom
2	op d' Chaloup musquijt
3	op 's Comp^{s} open boot
2	kuijpers
5	bij 's Comp^{s} vee aen d' Schuijr
6	bij d^{o} hier aen 't fort

	2	die Continueel in d' Cloof van d' leeuwenbergh na schepen sien
	1	oppasser int hospitael
	1	bierbrouwer
	1	tamboer
	17	die tot d' gemene wercken als schiltwagten hier doorgaens aen 't fort gebruijckt worden, als mede siecken en impotenten soo van hier aen land als d' aencomende schepen hier gebleven
	———	
	178	Compagniesdienaren Transportere [13 staan dus apart]
192.	11	Juffr. wagenaers met 10 Slaven en Slavinnen
193.	5	de weduwe [Meyntjen van Campen, zie Spoelstra, Bouwst. I 8] van den ondercoopman Cornelis verburgh met 4 Slaven en Slavinnen

194.	10	de huijsvrou van den ondercoopman Abraham gabbema [Petronella Dous van Doesburgh, zie *2*] met 1 kint, 8 slaven, slavinnen en ditto kinderen		
195.	5	d'huijsvrou van den fiscael hendricq lacus [Lydia de Pape, zie onder *3*] met een kint 1 slaef 1 slavin, en 1 d° kint		
196.	11	d'huijsvrou' van den bouchouder Jochem blanck [Johanna Boddijs van Doesburgh, moeder van *194*, zie onder *6*] met drie[313] kinder...7 slaven en slavinnen		
197.	3	de huijsvrou van den opsiender op 't robbeneijland [zijnde Maria van Bengalen, gewezen slavin van Van der Stael, zie *98*] met 2 kinde....		
	82	's Compagnies slaven en slavinnen als kinderen te weten		
			11	guinese Slaven
			19	d° Slavinnen
			5	angoolse Slaven
			12	d° vrouwen
			6	madagascarse Slaven en slavinnen
			2	battaviasche Slaven
			27	Slaven kinderen
	36	vrije luijden [klopt met de 'memorie']		
	24	ditto vrouwen [er worden vijf minder genoemd, zie *234-252*]		
	25	d° kinders [klopt met de 'memorie']		
	46	d° nederlantse dienaren [er worden vijf meer genoemd]		
	14	Slaven [klopt met de 'memorie']		

313 Hierbij vermoedelijk JOHANNA VAN HERWAERDEN. (zie blz. 269 nr 20).

13	d° Slavinnen en kinderen
———	
463	Zielen te Samen aen d'Caep [daarvan 141 slaven + vr. en k.]

Memorie[314] ende lijste van de vrijeluijden met vrouwen, kinders, Nederlandse dienaren [en slaven[315]]

198. **1658** Tielman hendricsen van UTRECHT [gehuwd met *234*, 'vrij bouknecht van d'Heer Commandeur Jan Riebeecq, D III 185]

199. **1657 Jacob Cloeten** van CEULEN [gehuwd met *235*, D II 611]

314 Deze memorie (blijkens de tellingen één geheel uitmakende met de monsterrol) staat op een groot blad van 82 bij 34 cm en is slechts aan een zijde en met grote letter beschreven. Ik herinner mij een dergelijk buitenissig formaat ook voor andere lijsten van vrije luiden. Op grond van formaat, eenzijdige beschrijving en forse letter is men geneigd aan te nemen, dat de originelen bestemd waren om aan de kantoorwand te worden opgehangen.

315 Het papier is hier beschadigd.
De nrs *198*, *205*, *209*, *215*, *217*, *219*, *220*, *222*, *223* houden er ieder één slaaf op na. *220* (WOUTER CORNELIS MOSTERT) heeft er vijf! Dit wijst op een zekere welstand.

200. **1659 Jan Coenraet Visser** van OMMEN [gehuwd met *236*, D III 395]

201. **1658** Pieter Iongh van STADMOOR [gehuwd met *237*]

202. **1657** Willem Willems van DEVENTER [gehuwd met *238*]

203. **1658 hans ras** van ANGEL [Sleeswijk-Holstein, gehuwd met *239*, D III 368]

204. **1657** Frans Gerrits van den UIJTHOORN [gehuwd met *240*, zoon van *250*, schoonzoon van *209*, D II 611, III 654]

205. **1660 Jan Pieters** [bij Colenbrander 20: Jan Louw] van CASPEL TER MAERE [welke Nederlandse plaats hier bedoeld kan zijn, weet ik niet, gehuwd met *241*, D III 638]

206. **1657 Cornelis Claes** van UTRECHT [D II 229]

207. **1662** Andries Roelosz van HILVERSUM

208. **1657 Steven Ians** van WAGENINGEN ['bootsgesel, geverseert in de tabacqplanterije', 'een van onse beste en neerstichste vrije lant bouwers', gehuwd met Hendrickje Hendricx van Wageningen (Stichter 122), die echter bij het opmaken van deze monsterrol blijkbaar nog niet was gearriveerd, zie ook D II 132]

209. **1657 Iacob Cornelis** van ROSENDAEL [D II 421. Vader van *240*, schoonvader van *204*, in 1665 gehuwd met **Catharina van den Berg,** zie Colenbrander 20]

210. **1661** Marten de koninck van DANTZIGH [wsch. een verschrijving die op optische voorbarigheid berust (zie volgend nr), 1661 zegt: Marten Coninck of Hamburgh]

211. **1662** I a c o b   C o r n e l i s z van DANTZIGH

212. **1656** P i e t e r   C o r n e l i s van LANGESONT [D III 326]

213. **1656** C a r e l   B r o e r s van STOCHOLM [D III 399]

214. **1656**t h a m a s C h r i s t o f f e l m u l d e r vrij backer [van LEYPSIGH, gehuwd met *243*, D II 161, III 618]

215. **1657** ❧ ❧ ❧ B a r t h o l o m e u s B o r n s van WAERDEN vrij saldanhavaerder [dit moet wel dezelfde zijn als Bartolomeus Rudolphus van 't Weert (Reizen 62, noot 4) en 1657: Bartholomeus Barns of Weerden, sailor; gehuwd met *244*]

216. **1653** J a n   R e y n i e r s [van AMSTERDAM, gehuwd met *245*, D III 294]

217. **1656** h e n d r i c k van ZEURWAERDEN herbergier [gehuwd met *246*, D II 229, 371, volgens Hoge, Kultuurgesk. I 174 een Duitser]

218. **1657 Ioris Jansz** herbergier [van AMSTERDAM, gehuwd met *247*, D III 300]. Deze Ioris Jansz kan moeilijk dezelfde zijn als de bij Colenbrander vermelde Jurriaan Appel (zoals Stichter 120 wordt gesuggereerd), als ten minste het huwelijksjaar (1664) van deze laatste bij Colenbrander juist is. De vrouw Jannetje Fer-

dinandus had in 1664 immers al twee schoolgaande kinderen ‘haer soontie [dit moet Johannes zijn, zie beneden blz. 269 nr 22] en een meysie’ (zie de leerlingenlijst bij Du Toit, Onderwys aan die Kaap 24)

219. **1652** hendrick hendricxs Boom [van den OVERTOOM, gehuwd met *248*, D II 51, 595]

220. **1656 Wouter Cornelis Mostart** [van UTRECHT, ‘een deuchtsaem ende naerstich nuchteren man ende jegenwoordigh oocq met een naerstige vrouw (soo altoos schijnt) getrout is, die wel schijnt voort te willen’, gehuwd met *249*, D II 430, 469; III 266, zie ook Reizen 29 noot 1; dat hij stamvader is, wordt onder *249* betoogd]

221. **1658** heijndrick Reynste DIRCXLT [Dirksland in Zeeland, gehuwd met *250*]

222. **1656 Elbert diemer** vettewarier [in een rekening van 1659: Elbert Dircx van EMMERICK, tafeldienaar van de Commandeur, gehuwd met *251*, zie *2*, D II 229, 319]

223. **1656** Jan Martens de Wacht bierhergier (sic!) [van VREELANDT, D II 132; ten onrechte wil Moritz[316], Die Deutschen am Kap 5, als plaats van herkomst ‘Friedland’ aannemen. Jan Martens èn zijn vrouw (*252*) kwamen beide uit het bekende Utrechtse dorp Vreeland]

Vrije houtsagers

224. **1661** Claes Elderts van MELDORP [Sleeswijk-Holstein]

225. **1659** Claes Jacobs van MELDORP

316 Onbekendheid met Nederlandse namen speelt MORITZ wel eens parten. Hasersouw is niet ‘Haselau’ (blz. 10) maar de bekende dialectuitspraak voor het Zuidhollandse dorpje Hazerswoude. Heemstee is niet ‘Henstedt’ maar het Noordhollandse dorp van die naam bij Haarlem.

226. **1660** Jan verhagen [1661: van ARENDONCQ, bij Antwerpen]

227. **1660** hendrick dircx van EMBDEN (vrij houtsager)

Op hun selfs

228. **1658** Jaques brackenij vrij wagemr [1659: Jacques de Brackeneij van BERGEN IN HENEGOUWEN]

229. Jan Israels vrijsnijder [van BARCKELO, gehuwd met hilletje Redoucx van Amsterdam (vrijeluijden 1665)]

230. Arent Israels vrijsnijder [1665: van BARCKELO]

231. **1656** harmen Remajenne vrij coperslager [van CEULEN, D II 132]

232. **1661** S a l o m o n E l i a s vrij timmerman [1661: Salomon Elias Havingh of LOOSDUYNEN]

233. **1657** d i r c q van PETTEN vrymetselaer [1657: Dirck Janse of Petten, Sailor]

234. **1660 Maijken hendricx** van CLOOTJENSP[LAET] [D III 186: Mayken Hendricx van den Bergh geboortigh van Cooltjensplaet, out 34 jaren, weduwe van Jacob Theunisse van Cooltjensplaet. J. Hoge (Kultuurgesk. I 156) zegt: 'Maria Winkelhausen, ook genoem M. Hendriks, van Burgsteinfurt (Pieter van der Westhuysen)'. Hier is een tegenspraak tussen de Hollandse en Afrikaanse gegevens, die opgehelderd dient te worden. Me dunkt dat Maria Winkelhausen een andere geweest moet zijn dan Mayken van den Bergh. Het feit dat Mayken drie mannen gehad heeft, kan aanleiding gegeven hebben tot de verwarring. Het waren *a.* Jacob Theunisse van Cooltjensplaet, *b.* Tielman Hendricx (*198*) en *c.* (later) Pieter van Westhuijsen (*254*) die 'dienaer' was van Tielman Hendricx, in 1664 heeft zij 2 kinderen]

235. **1660 Fijtje Raderotjes** van UTS [gehuwd met *199*, zuster van *158*, D III 445, in 1661 en 1662 wordt als plaats van herkomst Oijt genoemd, in 1664 heeft zij 4 kinderen]

236. **1662 Geertje Gerrits** van HARDENB[ERG] [gehuwd met *200*, in 1664 heeft zij 3 kinderen]

237. A n n e t j e B a r e n t s [van EMBDEN (blijkens 1666), gehuwd met *201*]

238. M a r i j I a n s van OMMEN [gehuwd met *202*, dochter van *200*?]

239. **Catharina Ustincx** [van LUBECQ (blijkens 1665), gehuwd met *203*, ze is nadien nog 3 maal getrouwd (Franken TWK VI (1927/8) 156)]

240. **1661** N e e l t j e I a c o b s ROSENDAEL [gehuwd met *204*, D III 654, dochter van *209*]

241. **1662 Beatricx weymans** v. UTR[ECHT] [gehuwd met *205*]

242. **1660** A n n e t j e b r u y n s van LANGESONT [gehuwd met *212*]

243. **1661** C a t h a r i n a C r o o n s van BOMMEL [D III 618, gehuwd met *214*, in 1664 heeft zij 1 kind]

244. T e u n t j e B a r t h o l o m e u s [gehuwd met *215*] [in 1663: Theunken Bartholomeus van der Linden]

245. **1660** L i j s b e t J a n s van AMST[ERDAM] [misschien dezelfde als Elisabeth Jansen-Amsterdam bij Colenbrander 21, gehuwd met *216*, in 1664 heeft zij 1 kind]

246. **1658** G r i e t j e n F r a n s M e e c h o f f [van STEENWIJCQ, D II 371, gehuwd met *217*, in 1664 heeft zij 2 kinderen]

247. **1660 Jannitje ferdinandus** [van CORTRIJCQ (blijkens 1661), gehuwd met *218*, D III 564, in 1664 heeft zij 1 kind[317]]

248. **1652** Annetje Joris van AMST[ERDAM, 'Annetien de boerin'], gehuwd met *219*, bezat in 1656 acht kinderen, D II 51, heeft in 1664 5 kinderen]

249. **1658 hester** van LIER [D II 430: Hester Weyers van Lier; zij en haar man Wouter Cornelis Mostart (*220*) hebben wsch. oudere rechten op de naam van stamouders dan (hun zoon?) Johannes Mostert, genoemd bij Colenbrander 22, die in 1672 is getrouwd. Immers de latere Hester Mostert (Colenbrander 37) zal een kleindochter van Hester van Lier zijn; in 1664 heeft de grootmoeder Hester 1 kind]

250. **1661** Barbara goens [D III 654: Barbara Geens; gehuwd met *221*, moeder van *204*, schoonmoeder van *240*; in 1664 heeft zij 2 kinderen]

251. **1657 Christina dous** v. DOUSBURGH [D II 319, gehuwd met *222*, zie *2*, heeft in 1664 2 kinderen]

252. **1660** Neeltjen adriaens v. VREELT [d.i. Vreeland, gehuwd met *223*, heeft in 1664 1 kind]

Nederlantse Dienaren [hierbij zijn de nummers aangegeven van de vrije luiden bij wie ze werkzaam waren]

253. Zieuwert roeloffsz van GROE[NINGEN] [zoon van *170*? bij *198*]

254. **1662 Pieter van Westhuijsen** [later gehuwd met *234*, zie Colenbrander; bij *198*]

255. Harmen Jans van BORKEN [bij *198*]

256. **1657** Laurents Jans [1657: van DELFF, vgl. D III 592, bij *198*]

317 Wat onjuist is, zie beneden blz. 273. Op zijn hoogst kan zijn bedoeld: één kind van haar derde man.

257. h e n d r i c k h a n s van CEULEN [bij *199*]

258. P i e t e r F r a n c e n van DELFF [bij *199*]

259. **1661 Albert Gilhuijsen** [van BERGHSTEERVOORT (1665), bij *199.* Het staat dus vast dat deze Albert Gilhuijsen de eerste van zijn geslacht was in Afrika. Maar hij was niet van ‘Leiden’ (zoals de Albertus die blijkens Colenbrander in 1673 huwde) maar uit Burgsteinfurt. In 1690 treden drie Gildenhuijsens voor 't voetlicht, geheten Arend, Barend en Hendrik, die alle drie uit Leiden zouden stammen. Maar de voornamen Arend, Berend en Hendrik behoren juist in Twente en het Bentheimse tot de zeer

gebruikelijke. Ik was dus niet verwonderd, toen ik de oude Albert op Burgsteinfurt kon localiseren. Gildehaus ligt in de onmiddellijke nabijheid van Bentheim en Burgsteinfurt ligt een 12 km zuidoostelijk daarvan. Franken (TWK VI (1927/8) 200) schijnt te menen, dat de naam Elsie Gildenhuijs, die hij op 1691 constateerde, reeds op het (Afrikaanse) wegvallen van *-en* wijst. Veeleer is de vorm zonder *-en* ook reeds in de bakermat gebruikelijk geweest. De huidige dialectuitspraak van de plaatsnaam is *Gilhoes* (vr. mededeling van Dr Bezoen). Hoge geeft Kultuurgesk. I 181 ook het patronymicon: Albert Barend Gildenhausen van Burgsteinfort, de familiebetrekking met de andere Gildenhuijzen's is daardoor evident]

260. **1660** paulus corns van mitw [1661: midwoot, d.i. MIDWOUD in Noord-Holland, bij *200*]

261. **1660** ariaen Thenis van DUSSEN [1661: arent theunis van duijsen bij *200*]

262. **1662**. Evert Ians van TOONDERN [1662: Evert Jansz van Tonningen, bij *201*]

263. Robbert Jans van AMST[ERDAM] [bij *201*]

264. **1656** Marten Cornelis [van ZEVENBERGEN (Noordwesthoek van N. Brabant) D II 9, bij *202*]

265. Jillis Jillis [van HAERLEM (1665), bij *202*]

266. **1661** Bastiaen Jacobs van RAMSD[ONK] [Noordwesthoek van N. Brabant, bij *203*]

267. **1662** hendrick Claes van UTR[ECHT] [bij *203*]

268. dirck pieters van DORTH [bij *203*]

269. Frans Bouwens van HULST [bij *204*]

270. **1661** J a n d i r c x Van der VOORT [1661 Jan Dircxe van der Voor, 1665: van der voorn, bij *204*]

271. J a n C a t t o n van LILLO [bij *204*]

272. L e e n d e r t M a r t e n s v. BERENDR[ECHT] [bij Antwerpen, bij *205*]

273. **1660** M a t t h i j s h a n s van COPPENHAGEN [bij *205*]

274. **1662** I a n C h r i s t i a e n s van LAIRW. [Larvik in Noorwegen, bij *206*]

275. h e n d . W o u t e r s v. UTRECHT [bij *206*]

276. **1662** C o r n e l i s D i r c x [1662: of SANTEN, bij *207*]

277. **1662** G i j s b e r t g i j s b e r t s van BAECKEN [1662: Baeckenes, bij *208*]

278. **1660** h e n d r i c k g i j s b e r t s van HOOGLT [d.i. Hoogland oostelijk van Utrecht, bij *208*]

279. b u r g e r C l a e s s van BREMEN [bij *208*]

280.	**1661** pieter Joosten van SCHOONHOVEN [bij *208*]
281.	**1660** Jan severeynsz v. ELSERSE [1661: elsersee (verm. Elkersee op Schouwen, bij *209*]
282.	Claes aerts GOES [bij *209*]
283.	hans coster van BRONSWIJCQ [bij *210*]
284.	stoffel scholte v. CAMPEN [bij *211*]
285.	**1660** Ian Wolff [1663: van FUYNEN, zie D III 399, bij *212*]
286.	**1661** theunis pieters MAESTERLT [bij *213*]
287.	**1660** Andries tys [1661: van MAESTERLANT, bij *213*]
288.	Jan Jans van ENCHUIJSEN [bij *214*]
289.	**1656** Cornelis Cornelis van ROTT[ERDAM] [bij *215*]
290.	**1658** hendrick Baerents v. LEEU[WARDEN] [bij *215*]
291.	Marten Gerritsz v. ZEVENH. [Zevenhoven of Zevenhuizen?, bij *215*]
292.	Zacharias Jans van EMBDEN [bij *215*]
293.	**1660** Jan abrams van DEN BRIEL [1661: Jan abrams de bije, 1660: J.A. de bije van nieuwerhorn, elders: van den nieuwenhoorn. Nieuwenhoorn ligt bij Den Briel, bij *216*]
294.	**1660** Jan Staet van WIJNOXB[ERGEN] [Frans-Vlaanderen, bij *217*]
295.	**1660** hendrick gijsberts van WESTBROECK [westelijk van Utrecht, in 1661: westerbeecq (misschien niet deselfde), bij *218*]
296.	Anthonij Iansz v. HEIJSW. [Heeswijk in Noord-Brabant? bij *220*]
297.	Willen Schaijck [bij *221*]

298. h e n d r . J a n s van SCHUTTEROM [bij *222*]

299. **1661** G i j s b e r t C l a e s [1661: van Stecklenborgh [?] of MONTFOORT, bij *224*]

300. C o r n e l i s s i p a r t s [bij *225*]

301. h e r m a n J a n s [1665: van NOORTHOORN (bedoeld kan zijn Nordhorn in Bentheim of Noordhorn in Groningen), bij *226*]

302. **1660** J a n van ARENDONCK [1660: Jan Verhagen, of Arendonck, bij *227*]

303. **1660** h e n d r i c k t e e m a n [1661: van WENSCHENEST (bedoeld is Wenschenennest in Westfalen), bij *228*]

C. Rangschikking der blanke bevolking volgens herkomst

Na aftrek van de niet- of niet-bevredigend-localiseerbare personen kunnen we de overigen als volgt naar herkomst rangschikken:

34	uit Noord-Holland (waarvan 17 uit Amsterdam (Overtoom meegerekend), 8 van benoorden het IJ en 9 van bezuiden het IJ)
24	uit Zuid-Holland (waarvan 5 uit Rotterdam)
15	uit Utrecht (waarvan 10 uit de stad (?), 3 uit het westen en 2 uit het oosten)
12	uit Noord-Brabant (waarvan 1 uit Zevenbergen en 1 uit Raamsdonk)
16	uit Gelderland (waarvan 3 uit Kuilenburg)
7	uit Zeeland
4	uit Friesland
5	uit Groningen
6	uit Overijsel
24	uit het Vlaams-sprekende deel van België (waarvan 6 uit Gent en 4 uit Brussel)
3	uit Wallonië
3	uit Frans-Vlaanderen
1	uit Havre
68	uit het Nederduitse taalgebied
14	uit het Hoogduitse taalgebied
11	uit Noorwegen
8	uit Denemarken
5	uit Zweden
1	Schot
1	Estlander
1	IJslander
1	uit Bengalen (hier ressorterende onder de blanken)

in totaal[318]. Daarvan 58 Hollanders, 147 Nederlanders (met inbegrip van Vlamingen en Hollanders) en 82 Duitsers.

Uit deze statistiek blijkt weer op overtuigende wijze, dat de sterke positie van het Hollands aan de Kaap niet aan de overwegende macht van het getal kan worden toegeschreven. Noord- en Zuidhollanders zijn samen zelfs nog in de minderheid tegenover het Nederduitse element (hoe het gekomen is, dat dit laatste geen Nederduitse sporen in het Afrikaans heeft achtergelaten werd op blz. 14 vv. betoogd.

318 Bedoeld is dus het totaal der l o c a l i s e e r b a r e blanke *volwassenen.* Blijkens blz. 250 bedroeg het werkelijke zielental 463. Hiervan waren 141 slaven en slavenkinderen. Bovendien moet nr *197*, MARIA VAN BENGALEN, worden afgetrokken, zodat er dus 321 blanken aan de Kaap waren (incl. kinderen).

Zelfs de Nederlanders (in huidige zin) zijn in de minderheid (123 van de 264 localiseerbaren). Voeren we hun aantal op door er alle Vlaams-taligen bij te tellen, dan komen we tot een aantal van 147. Al zullen we het feit hebben te aanvaarden dat de 58 Hollanders voor de ‘Nederlanders’ (èn voor de Nederduitsers en Skandinaviërs) zonder meer de ‘toon’ aangaven, dan geeft deze statistiek toch nog altijd geen antwoord op de vraag, waarom de Zuidhollanders dat in meerdere mate hebben gedaan dan de Noordhollanders.

Kan het mechanisch karakter (dat nu eenmaal eigen moet zijn aan alle statistische berekeningen) oorzaak zijn van een onjuiste conclusie? Min of meer ‘Zuid’hollands van taal kunnen nog geweest zijn: 8 (naar schatting) uit Utrecht, 2 uit Brabant, 3 Kuilenburgers en (desnoods) 9 Noordhollanders-bezuiden-het-IJ. We zouden dan tot een uiterst maximum bezuiden-IJ'se ‘Hollanders’ komen van 46, maar dan wordt de mogelijke invloed van het Noordhollandse cultuurcentrum (dat o.a. al 17 ‘Amsterdammers’ levert) op ontoelaatbare wijze ‘geknepen’. Men vergete hierbij niet, dat de meest typische Zuidhollandse eigenaardigheden van het Afrikaans nu eenmaal duidelijk naar het zuiden van Zuid-Holland in de buurt van Rotterdam wijzen. Ik meen trouwens dat een zodanig achteraf ‘plooien’ van een statistiek achterwege dient te blijven. Immers daardoor leggen we een interpretatief en persoonlijk element in de getallen, dat onverenigbaar is met het massale en globale karakter van dit soort - nu eenmaal ‘ruige en rouwe’ - gegevens. Bij retouche van een deel van het materiaal verliest de gehele statistiek aan objectieve waarde. Laat ons liever erkennen, dat een Zuidhollands overwicht ook uit deze statistiek niet valt te distilleren. Het is duidelijk, dat bij de Kaapse taalontwikkeling een factor is werkzaam geweest, die met dit soort statistieken niet benaderbaar is.

Zoveel is echter wel zeker, dat dialectische invloed uitgaande van een (evidente) Zuidhollandse minderheid aannemelijker wordt, naarmate wij verder in de tijd terug gaan. Zelfs onze lijst van 1664 is al wat groot voor taalkundige speculaties. Wanneer we deze lijst van 321 blanken aandachtig beschouwen en ons enigszins hun taalkundige habitus trachten te realiseren, dan moeten we toch wel erkennen, dat het verband met het huidige Afrikaans nauwelijks minder apokrief lijkt dan dat met de latere monsterrollen, vrijburger-lijsten of geslachtlijsten COLENBRANDER-DE VILLIERS. Hoe zou dit allegaartje van mensen uit verschillende dialectgebieden (compagniesdienaren en vrije-luiden) zich ooit uit zichzelf verenigd kunnen hebben tot een ‘Hollands’ compromis, wanneer niet reeds in 1664 de positie van dat Hollands onomstotelijk was geweest?

Welnu, zo ooit het Zuidhollands een sterke positie in Afrika heeft gehad, dan is het tijdens de periode-VAN RIEBEECK geweest. De 'kop' van de monsterrollen zag er toen nog anders uit. Daar stonden de families VAN RIEBEECK en VAN DER STAEL met hun kinderen bovenaan. Van de Kuilenburgers (die men taalkundig toch wel als Zuidhollanders mag beschouwen) speelde de secunde ROELOF DE MAN een belangrijke rol en hij is van de aanvang af tot zijn dood in 1661 aan de Kaap geweest. Beneden zal nog worden aangetoond, dat de Kaapse 'kanselarij' (als men die naam mag gebruiken) toen overwegend Zuidhollands was.

Teruggrijpend naar de vijftiger jaren komen we nu echter in het tijdvak der kleine getallen en zo ooit dan moeten we hier voor onze taalkundige conclusies de zielen niet alleen tellen maar ook wegen. Voor de cultuur, dus ook voor de taal, zijn juist voor de eerste jaren de woorden van toepassing, dat nimmer het taalkundig lot van zóvele nazaten berustte in handen van zó weinigen. Het is waarlijk niet al te gewaagd om aan te nemen, dat onder die weinigen de families VAN RIEBEECK en VAN DER STAEL c.s. een vooraanstaande positie hebben ingenomen.

D. De vrije luiden en hun vrouwen

Boven blz. 237 werd de mogelijkheid, dat de vrijeluiden taalkundig een aparte groep zouden hebben gevormd, in het voorbijgaan verworpen. Deze zaak is echter van te veel belang om terloops te worden afgedaan. Moet dan niet de bekende 'seditieuze' houding der 14 boeren in 1658 als het eerste voorspel beschouwd worden van de antithese stad contra platteland, die zich in de loop der Afrikaanse geschiedenis steeds duidelijker zou aftekenen? Menigeen zal hier toch als 't ware de harteklop voelen van het latere Afrikanerdom. Is het dan ook niet a priori waarschijnlijk, dat toen óók de kiem voor het Afrikaans is gelegd? Om dit objectief te kunnen beoordelen, dienen we allereerst de figuren dezer groep eens nader te beschouwen.

Ik geef hier de namen van de opstandige vrijburgers (14 in getal) zoals die D II 611 zijn afgedrukt en voeg er, ter nadere identificatie de nummers van de lijst van 1664 aan toe en tevens de plaats van herkomst der mannen en (voor zover bekend) die der vrouwen, waarmee ze toen gehuwd waren (of later gehuwd zijn):

208.	**Steven Jansen** van Wageningen, gehuwd met **Hendrickje Hendricx** van Wageningen
219.	Hendrick Boom van den Overtoom, gehuwd met Annetje Joris van Amsterdam

Symon in 't Velt van DORDRECHT (D II 289), in 1659 vermoord door de Hottentotten (Leibbrandt 309)

216. J a n R e y n i e r s z van Amsterdam, gehuwd met *245* L i j s b e t J a n s van Amsterdam

O t t o J a n s e n van Vrede (Vreden in Westfalen)

35. C a s p e r B r i n c k m a n van Vrekenhorst

209. **Jacob Rosendael** van Rosendael, in 1665 gehuwd met **Catharina van den Berg** (Nederland)

W a r n a r C o r n e l i s s van Nunspeet (Reiden I 28, noot 2)

165. **Pieter Vasagie** van Antwerpen, in 1671 gehuwd met **Catharina Kijns** uit Veere

204. F r a n s G e r r i t s z van den Uijthoorn, gehuwd met *240* N e e l t j e J a c o b s R o s e n d a e l (dochter van *209*)

231. H e r m a n R e m a j e n n e van Keulen

223. J a n M a r t e n s van Vreeland, 'bierhergier' gehuwd met *252* N e e l t j e n A d r i a e n s van Vreeland

J o h a n n e s R i e t v e l d t van Bredenrode [vrij burger, in 1658: Joannes Rietvelt of Alkmaer, sindsdien niet meer vermeld]

199. **Jacob Cloeten** van Keulen, gehuwd met *235* **Fijtje Raderotjes** van Uts

Men kan het haast als een ironie der geschiedenis beschouwen, dat er onder deze 14 (of mèt vrouwen: 22) personen slechts één Zuidhollander is, die bovendien nog in 1659 wordt vermoord. De groep vrijluiden 'Harmens Colonie' genoemd stond onder leiding van de Keulenaar REMAJENNE, een andere 'Stevens colonie' onder leiding van de Wageninger STEVEN JANSZ. De verder genoemde: Vreden's, Vrelant's, Brinckman's en Vasagie's Compagnie wekken geen van alle associaties aan Zuidhollandse kolonisten.

Nemen we voor een ogenblik aan, dat alle genoemde 'seditieuze' personen plus nog enkele sympathiserenden een groep-voor-zich hebben gevormd, die taalkundig min of meer op zichzelf zou zijn aangewezen, dan behoeft het toch wel nauwelijks betoog, dat de taal die zij zouden ontwikkelen niet zomaar een Zuidhollandse kleur kon aannemen. Dat deze mensen in hun taal 'afrikaniseerden' kan ik bevestigen noch ontkennen, maar zoveel is zeker dat ze een Zuidhollands gekleurde taal n i e t u i t z i c h z e l f konden hebben. Die zouden ze toch 'ergens' moeten hebben opgedaan, en dat 'ergens' moet dan toch wel synoniem zijn met: fort-en-onmiddellijke-omgeving[319].

319 Zie beneden blz. 263.

Wie meent dat zich anno 1658 reeds een ‘boeren’bevolking duurzaam zou hebben gesepareerd - ook geografisch - van de rest der blanken, projecteert m.i. latere verhoudingen op de begintijd. Zo

trokken in 1657 zeven compagniesdienaren en negen vrijeluiden nog broederlijk op een landtocht uit (Reizen I 28). Wie zou zich over een verschil in 'zaken doen' bij 'ambtenaren' enerzijds en 'handelslieden' anderzijds verwonderen? (Reizen I 31). Maar dat is slechts een symptoom van een splitsing in belangengroepen, die de kolonie niet verticaal doch horizontaal scheidt en die we in de hele Kaapse gemeenschap kunnen waarnemen. Doch van een werkelijke celdeling kan men nog niet spreken. In 1660 zien we HERMAN REMAJENNE tot sergeant van een 'compagnie schutters' aangesteld (D III 326). In de monsterrol van 1663 (èn in die van 1664) zien we CASPER BRINCKMAN weer als 'adelborst' en PIETER VASAGIE weer als 'bosschieter' vermeld. De banden met het fort waren er dus nog steeds.

Van een eigenlijke boerenstand als groep kan men dunkt me nog niet zo zeer spreken. De 'boeren' hadden hun bekende bezwaren tegen de 'geleide economie' van de Compagnie gemeen met vele andere vrijburgers, die in de 'stad' woonden: bakkers, logementhouders, handelaars enz. Vele vrije luiden, die oorspronkelijk als 'boeren' bedoeld waren, gingen in andere vrije beroepen over en de rest stond stellig in geregelde intieme verbinding met de 'stad', al was het alleen maar, omdat daar de enige markt was en de beste gelegenheid om de ondragelijk knellende bepalingen der Compagnie te ontduiken en met de schepelingen te handelen. De leuze: 'de roeping van de boer is: boer te zijn' kon in het bureau van de Compagnie gemakkelijk worden aangeheven, maar voor de eerste jaren was zij nog 'graue Theorie'.

Wie zich een geheel zuiver oordeel wil vormen over de 17de-eeuwse vrije luiden, zal moeten beginnen met een studie van de Kaapse stukken en het gehele probleem moeten bezien tegen de achtergrond van de economische geschiedenis met name die van 'landbou, handel, belasting, kolonisasie, tapnering, werknemer en slaaf'. Maar 'Dit is 'n baie uitgebreide onderwerp en eis op homself al 'n dissertasie' zegt FRANKEN terecht in TWK VI (1928) 29. Het is de verdienste van FRANKEN, dat hij dit probleem wat van zijn nimbus heeft ontdaan en daarmee de mogelijkheid tot een objectief inzicht heeft geschapen. Wel te verstaan: zijn verzameling ongunstige oordelen over de vrije-luiden-als-groep heeft in hoofdzaak betrekking op 'die eerste vyf en dertig jaar' van de kolonisatie (33). Wanneer F. daar als troostreden voor het Afrikaanse nageslacht op laat volgen: 'Aan die ander kant kan die hedendaagse Afrikaner, as hy nie ingeneem is met die algemene oordeel oor die toenmalige vryman nie, hom troost met die feit dat die groot meerderheid van hulle nie Afrikaanse stamvaders geword het nie', dan moge ik dat nog versterken met het taalkundige motief:

deze mensen kùnnen hun stempel niet op het Afrikaanderdom en meer in 't bizonder het Afrikaans hebben gezet, omdat in hun taal een der wezenskenmerken van het Afrikaans, de Zuidhollandse 'kleur' p r i m a i r onmogelijk aanwezig kon zijn.

Wanneer we bij FRANKEN de talrijke verhalen over de 'versopene lompe vlegels' lezen, die hun tijd verdeden met zuipen, spelen en allerlei ondeugd, dan is de moderne mens, die maar niet voetstoots kan aannemen, dat deze lieden van nature met dergelijke kwalen behept waren, geneigd naar een oorzaak te zoeken[320]. Zijn de economische toestanden de hoofdoorzaak geweest? De knagende zorg van eeuwig in schulden tegenover de Compagnie te zitten? Heeft de verveling een rol gespeeld? Of het heimwee? Zoveel is zeker dat de meesten van hen zich in die jaren in Afrika niet gelukkig voelden.

Neem een geval als dat van de hovenier BOOM, die men zich zo gaarne als het prototype van de Afrikaanse 'Boer' zou voorstellen. Hij was een fatsoenlijk oppassend huisvader met een bloeiend gezin, maar verliet ten slotte de kolonie omdat hij zich 'op den duur aan de Kaap niet thuis voelde' (STICHTER 123). Men denke vooral ook aan de episode van 1660 toen 57 personen, vrijlui zowel als Compagniesdienaren zich in de retourvloot verstopten (waarvan 15 weer naar land teruggehaald werden) (STICHTER 118). De bemanning van de schepen was geheel op de hand van de kolonisten: 'Gaadt met ons, wij zullen u met al u goedt wel bergen; wat doet ghij aen dit vervloeckte land'. Bladert men in de schuldenrekeningen der vrije luiden van 1660, dan vindt men ze herhaaldelijk afgesloten met de blijkbaar geijkte term: 'fugatijff ende sich na 't vaderlant versteecken'. Het verloop van het gehele instituut der vrije luiden moet zeer groot geweest zijn.

Indien er trouwens iets in de geschiedenis van deze eerste tijd duidelijk naar voren treedt, dan is het de afkeer van het 'platteland' en de drang, zoal niet naar patria, dan toch naar het Kaapse 'cultuurcentrum'. Of, in de woorden van WAGENAAR (1662) overgezet: 'De vrijelieden off borgers die hier omtrent het fort wonen en rechte voort sestien huijsgesinnen sterck sijn, besitten geene bouwlanden, maer generen haer meest alle met Thuijnvruchten te planten, ende schapen voort te telen, broodbacken, schaffen voor 't volck, als vergunde Tapneringen, ende om dat de gemeene Lantbouwers dagelijcx comen gewaer te werden, dat dese veel gemackelijcker als zijlieden met haeren swaeren arbeijt weten aen de Cost te comen, souden der nu wel veele

320 Dit werd voor het eerst gedaan door VERBURGH die zich in 1676 uit 'over den nadeeligen invloed van de groote menigte drukkende restricties, plakkaten en ordonnanties "twelck de teerheid van den nieuwen aangroeiende colonie niet wel verdragen kan"'. (BÖESEKEN, Nederlandsche Commissarissen aan de Kaap 54).

haer boere werck willen verlaten, en met der woon oock wat nader aen 't fort comen om insgelijcx alsulke nering te doen' (FRANKEN 32).

De klacht is stereotiep. In 1668 heet het van de boeren: 'hoe se hun meer met tappen en ander vuijl gewin [het is een compagniescommissaris die spreekt] als met den lantbouw sochten te bemoeijen' en in 1670 'dat ze nergens anders na omzien en de landbouwers beweeght, den bouw verlatende, hun tot genoemde neeringe alsmede aan 't fort met 'er woone te transporteeren'. In 1676 zegt NICOLAES VERBURGH (vermoedelijk een familielid van de oude FREDERICK en diens neef CORNELIS): 'het is van oudts hier ter plaatse al een gebreck geweest dat de meeste vrijlieden seer, en meer, tot de tapneringe, als wat anders te doen, inclineeren' (32).

Deze citaten mogen volstaan om te doen zien, dat de mogelijkheid, dat zich reeds in de jaren 1652-87 een eigen 'Boerse' maatschappij buiten het centrum van fort-en-toebehoren zou hebben ontwikkeld, inderdaad moet worden verworpen. De taalkundige consequenties zijn duidelijk: een apart 'boeren'dialect had nog geen kans. Als de boeren er een Hollands dialect op na hielden, dan moet dat evenzeer in de stad zijn gesproken. Het fort en omgeving gaf nog altijd de 'toon' aan. Indien men dus toen al van een taal'usus' kan spreken, was dat de usus van het fort.

Ook langs geheel andere weg kan men aantonen, dat de vrijeluiden vóór 1679 (de komst van SIMON VAN DER STEL) moeilijk een eigen, van die der bewoners van fort-en-omgeving afwijkende, 'boeren'habitus kunnen hebben ontwikkeld. Hoe groot het verloop in de periode 1657-79 is geweest, wordt duidelijk wanneer men het uitgereikte aantal vrijbrieven vergelijkt met de werkelijke 'oogst' aan echte kolonisten[321]. In 1557 bedroeg het aantal vrijbrieven 43, de verdere getallen zijn 53 voor 1658, 19 voor 1659, 32 voor 1660, 24 voor 1661, 21 voor 1662 (tot October), in het geheel 192. Van deze (dus nog niet eens geheel volledige) lijst zijn er in 1663 nog maar 49 over (zie monsterrol van 1663). Maar dit waren lang niet allemaal 'boeren'. Hoeveel dat maximaal ongeveer geweest kunnen zijn, kan uit onze boven afgedrukte lijst van 1664 worden afgeleid. Men kan daar allereerst de nrs *228-233* aftrekken die 'op hun selfs' stonden en wel bij het fort zullen hebben gewoond, bovendien de nrs *224-227*, die hun beroep als 'vrije houtsagers' toch wel in of nabij de stad moeten hebben uitgeoefend. Maar verder vallen stellig af de nrs *214*, *215*, *217*, *218*, *222*, *223.* Blijven over 20 potentiële 'boeren' (hiervan

321 LEIBBRANDT, Letters Despatched III 264-272.

7 buitenlanders en 5 Hollanders, waarvan als enige Zuidhollander nr *232* SALOMON ELIAS uit Loosduynen.

Hoe weinig men toen nog van een bloei van het instituut der 'vrije luiden', laat staan der 'boeren', kan spreken blijkt overtuigend uit een vergelijking met 1679 (dus volle vijftien jaar later): 'In April 1679 het die vryburgers uit 62 families bestaan, waarvan 87 mans was, 55 vrouens en 117 kinders: altesame dus 259 koppe. Van die 62 families was daar toe slegs 22 wat egte landbouers was; die res was tuiniers, partikuliere veeboere, skoenmakers, smids, timmermans, kleremakers, houtsaers, wamakers, tappers, vissers, ens'[322]. Aan de lezer zij het overgelaten te beoordelen, of hij het mogelijk acht, dat zich in die jaren reeds een maatschappelijke, culturele (en dus ook taalkundige) splitsing tussen 'stad' en 'land' heeft voltrokken. M.i. kan daarvan eerst sprake zijn geweest nadat, onder het energieke bewind van SIMON VAN DER STEL, de gehele kolonisatie opnieuw en nu meer systematisch ter hand was genomen[323]. Maar toch geldt nog voor de hele periode 1657-95 'dat die boere gedurende hierdie periode hulle enigste wettige afnemer in die Kompanjie gehad het, maar dat hulle ook 'n voordelige sluikhandel gedryf het met die gepermitteerde bakkers, die vaderlandse en vreemde skepe, en ook met die nie-landbouende vryburgers'[324].

De isolatie van 'platteland' tegenover 'stad' begint pas met de noord- en oostwaarts-gerichte verdere kolonisatie. Eerst dan kan men van een celdeling spreken.

Het verdient geen aanbeveling alleen op grond van het aantal in de eerste jaren verleende vrijbrieven percentage-berekeningen omtrent bloed- of taalmenging te maken, daarvoor is het verloop te groot geweest en bovendien waren deze mensen nog niet als aparte homogene 'groep' van de anderen gescheiden. Voor de bloed-menging zijn de lijsten der stamouders stellig betrouwbaarder. Voor de taal zal echter een minder mechanische methode gevolgd moeten worden, waarbij wordt geteld en gewogen naar de persoon èn naar de periode-in-kwestie. Hoe verder we in de tijd teruggaan, hoe meer wij met dit persoonlijk element rekening zullen moeten houden.

322 A.J. DU PLESSIS Die Geskiedenis van die Graankultuur in Suid-Afrika 1652-1752 in Annale Stellenbosch XI (1933) B afl. 1.

323 VAN RHEEDE liep niet warm voor kolonisatie. Hij 'keurt ze niet direct af, maar laat er zich nooit geestdriftig over uit' (BÖESEKEN Nederl. Commissarissen aan de Kaap 36). Met volle energie ter hand genomen werd de kolonisatie pas weer in 1687.

324 DU PLESSIS t.a. p. 98.

E. De dienaren der vrije luiden

Wilde het met het instituut der vrije luiden, blijkens het bovenstaande, in de eerste tijd maar niet vlotten, ten aanzien van de Europese boerenknechten (de zogen. 'dienaren' der monsterrollen) kan men van een volledig fiasco spreken. Dit is reeds door VAN RIEBEECK geconstateerd: 'want met duijtse knechts sietmen langs soo meer dat het gants niet gaen wil alsoo die door t opmaken van het thuijskerende volckjen Jaarlijcx oock t'elckens verlopen ende hun na 't Patria versteecken' (STICHTER 117). Men vindt in de literatuur dan ook weinig omtrent hen vermeld: 'De knechts die bij de boeren dienden hadden een hard en treurig leven. Sommige meesters gaven hun knechts meer slaag dan eten, terwijl ze het voedsel liever aan de schepen verkochten dan het aan de werkers te geven'.

Van de 51 knechts kon ik slechts twee als stamvader identificeren: PIETER VAN WESTHUIJSEN (nr *254*), die de weduwe van zijn baas trouwde[325] en ALBERT GILHUIJSEN (nr *259*), die echter in 1664 nog ongehuwd geweest moet zijn.

Al zal men rekening moeten houden met het feit, dat een naamtype als HENDRICK CLAES en DIRCK PIETERS de verdere nasporingen bemoeilijkt, de indruk blijft bestaan, dat dit deel van de bevolking in cultureel (dus ook in taalkundig) opzicht van weinig betekenis is geweest. Als 'derde stand' (volgens Europese maatstaf) bedoeld, is deze groep vermalen tussen de vrije Europeanen enerzijds en, wat men in zekere zin als vierde stand zou kunnen beschouwen: de slaven, anderzijds. De concurrentie met de slaven was niet vol te houden: 'in 1663 betuig sommige van die landbouers aan kommissaris Overtwater dat hulle jaarliks aan hul knegte moet betaal 200, 300 ja selfs 400 gulde, ten gevolge waarvan hulle onmoontlik 'n bestaan kon maak en sommige werklik daarin moes vergaan'[326]. We staan hier voor de zwakste stee der koloniale staathuishoudkunde. Hoe ànders zou de geschiedenis verlopen zijn, als dit experiment met de blanke derde stand wèl geslaagd was! Maar dit is een ijdele wens, die men als historisch denkend mens in de 17de eeuw als anachronisme moet beschouwen.

Hebben deze Europese 'dienaren' allen hun weg naar patria teruggevonden, of zijn er ook wat naar de Kaapse 'zelfkant' tussen blank en zwart verdrongen? Deze zaak verdient wel een nader onderzoek, maar misschien zal zij nooit volledig worden opgehelderd.

325 Vgl. TRIJN RAS, die 'met haer bouknegt getrout was', nadat haar eerste man 'van een leeuw, den tweeden door de Hottentots, en den derden mogelijk door d'Eliphanten om hals gebracht was' (FRANKEN in TWK VI 155).

326 DU PLESSIS, Annale Stellenbosch XI (1933) afl. 1, 21.

F. De kinderen

Uit de lijst van 1664 blijkt nog niet een duidelijk overwicht van het aantal slaven-kinderen op dat der blanke. De compagniesslaven hadden samen 27 kinderen, daarbij moeten nog enige gevoegd worden, die eigendom van de 'staf' waren. Hiertegenover staan op de lijst 25 kinderen van de vrijeluiden, maar bij dit getal moeten nog een paar van de 'staf' gevoegd worden (voor zover ik zie in 't geheel 7).

Indien men al van een zeker evenwicht kan spreken, dan is het duidelijk, dat dat pas van recente datum is en dat vóór die tijd het blanke element onder de kinderen steeds in de meerderheid is geweest. Men bedenke o.a. dat vóór 1662 de families VAN RIEBEECK en VAN DER STAEL met hun kinderen nog aanwezig waren. Daar de Hottentotten-kinderen zich in VAN RIEBEECK's tijd nog weinig bij het fort zullen hebben opgehouden[327], moeten we wel aannemen, dat het kinder-element in de aanvang der zestiger jaren overwegend Europees was.

Het aantal kinderen der vrijeluiden zou, volgens de lijsten bij LEIBBRANDT bedragen hebben: 14 voor 1660, 20 voor 1661, 22 voor 1662 en 25 volgens de lijst van 1664. Kan men op deze cijfers bouwen?

Ik stel voorop dat ik de betrouwbaarheid der personenregisters die door de Compagnies-administratie werden bijgehouden als presentielijsten zéér hoog aansla. Hiervoor is dunkt me een gegronde reden. Immers, voor zover het de eigenlijke monsterrollen betreft, moesten de gegevens kloppen met de loonlijsten en ook de overgrote meerderheid der vrije luiden was door financiële banden (schulden) met de Compagnie verbonden. Buiten deze categorieën zou niemand dit (toen nog onaantrekkelijke) land uit vrije wil tot (semi-)permanente woonplaats verkiezen. Dat de inventaris der slaven even goed moest kloppen als die van alle andere koopwaar, spreekt vanzelf.

Maar juist het argument, dat voor alle andere bewoners geldt, houdt geen steek voor de blanke kinderen. Van ambtelijk standpunt bracht de geboorte van een kind geen enkele consequentie mee (administratief waren alleen de slavenkinderen van enig gewicht, want zij konden, al naar de leeftijd, enige geldswaarde vertegenwoordigen).

Wanneer we dit alles overwegen, wordt onze twijfel aan de juistheid

327 VAN RIEBEECK deelt D I 351 als een zeer opmerkelijk feit mede, op welke gemakkelijke wijze een Hottentotse vrouw dicht bij het fort 'van de kinde verlost' werd, welk kind hij geïnteresseerd beschrijft als 'alsoo blancq (gelijck mede de moeder) als een bruyn jeudinneken'. R. woonde toen reeds twee jaar aan de Kaap, maar had blijkbaar nog nooit een Hottentotten-baby gezien. Men krijgt zelfs de indruk, dat ook de vrouw bij het fort toen nog een anomalie was.

der bovengenoemde getallen nog aanmerkelijk versterkt. Is het niet opmerkelijk, dat deze getallen van 1661-64 een vrijwel stationnair karakter vertonen? Wat te denken van het feit, dat (om een controleerbare vergelijking te kiezen) de vrouwen FIJTJE RADEROTJES (*235*), MAYKEN HENDRICX (*234*), ANNETJE JORIS (*248*), LIJSBET JANS (*245*), JOHANNA BODDIJS (*196*), JANNITJE FERDINANDUS[328] (*247*) gezamenlijk in 1664 slechts 2 kinderen meer hebben dan in 1660? Dat klinkt niet erg geloofwaardig bij deze zes jonge vrouwen in de bloei der jaren! Het klimaat kan hier immers niet verantwoordelijk worden gesteld; men denke slechts aan de overigens herhaaldelijk gebleken vruchtbaarheid der aan de Kaap gevestigde Europese vrouw.

VAN RIEBEECK maakt met kennelijke vreugde gewag van de stijgende nataliteit in zijn kolonie, maar zijn minder enthousiaste opvolgers kwamen als ‘vreemden’ en zij nòch hun staf behoefden de kindervermelding als integrerend deel van hun administratieve taak te beschouwen. Hoezeer dit deel van de statistiek als quantité negligeable beschouwd werd, blijkt trouwens ook uit de lijsten der afgestorvenen: kinderen komen daarop niet voor[329] (in het Dagverhaal wordt wel het afsterven van enkele kinderen vermeld). In de lijst van vrijeluiden van 1662 zoals LEIBBRANDT die afdrukt, vindt men de kolom voor de kinderen zelfs helemaal niet ingevuld, alleen het totaal: 22 (zijnde 2 meer dan het vorige jaar). Heeft men er maar een slag naar geslagen?

Uit de doopboeken (voor zover bewaard) zal men zich dus waarschijnlijk een betrouwbaarder indruk omtrent het aantal geboorten kunnen vormen. Ik heb me voorlopig moeten behelpen met RIEBEECK's Dagverhaal en SPOELSTRA, Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Nederlandsch-Gereformeerde kerken in Zuid-Afrika, deel I (afgekort: Sp.) en heb deze gegevens aangevuld met die uit de monsterrol van 1664 en uit P.S. DU TOIT, Onderwys aan die Kaap onder die Kompanjie. Zo volge hier dan, zo goed en zo kwaad als zij met de onvolkomen hulpmiddelen gemaakt kon worden, een oudste lijst van kinderen, die hun jeugd geheel of gedeeltelijk aan de Kaap hebben gesleten:

1. Lambertus van Riebeeck, geboren eind 1650 of begin 1651 te Amsterdam (Stichter 277). In 1660 voor zijn verdere opvoeding van de Kaap naar patria gestuurd (Stichter 134).

328 Dat haar kindertal in elk geval onjuist is opgegeven, komt beneden blz. 273 aan het licht.

329 Hetzelfde geldt trouwens van de vrouwen. Ook ten aanzien van het vrouwelijk element, dat aan de procreatie deelnam, zou men meerdere exactheid wensen. Het is zoals beneden blz. 273 blijkt, groter geweest dan uit de lijsten van vrije luiden valt te distilleren. In de ‘memorie’ van 1664 schijven 5 namen van vrouwen te ontbreken (zie blz. 250).

2. Bernert Willemsz Wilant, zoon van de ziekentrooster Willem Barentz Wiland ('cousijn' van Van der Stael). Dit kind is gedoopt 17 Augustus 1653 'out sijnde jaer en tin weken', 'die eerste geboren christen, die in dese voortresse geboren is' (Sp. 5, zie D I 235). Wilant heeft de Kaap in 1656 verlaten (Stichter 138).

3. Abraham van Riebeeck, gedoopt 22 Dec. 1653 'out sijnde twe maent seven dagen' (Sp. 5). Hij is geboren 18 October 1653 (Stichter 278) en in 1660 voor zijn verdere opvoeding naar patria gestuurd (Stichter 134). Het is de latere gouverneur-generaal van Indië.

4. Jan Bruyn. In 1654 twee à drie jaar oud, zoon van Eva ''n kloeke meid van ongeveer 30 jaar die door v. Riebeeck ter beschikking gesteld werd van sergeant van Herwaerden' (BLOMMAERT, Argief Jaarboek I (1938) 5). Als dit jongetje is blijven leven kan het na de dood van HERWAERDEN aan diens vrouw JOHANNA BODDIJS gekomen zijn en na haar hertrouwen in het huis van BLANCK (zie *6* en vgl. blz. 273 onder 80).

5. Reinier Hindericksz Boom, zoon van *219* (hendrick Hendricks Boom van de Overtoom) en *248* (Annetje Joris van de Overtoom). Gedoopt 24 October 1654 (Sp. 5).

6. Dirck Boom, van dezelfde ouders, gedoopt 22 October 1656. Getuigen: Jan van Riebeeck en zijn vrouw (Sp. 9).

7, 8, 9. Op zijn minst drie kinderen van Boom, waarvan de voornamen niet allemaal bekend zijn[330]. In Mei 1659 hadden de Booms nl. vijf kinderen (D III 78). Volgens D II 51 zouden ze er in 1656 nog acht gehad hebben. Er moeten dus een paar zijn overleden of zelf kostwinners zijn geworden.

10, 11, 12. Drie kinderen van het echtpaar Van der Stael-Van Riebeeck, die het blijkens de monsterrol van 1658 bezat.

330 Maar een ervan kan men identificeren met behulp van DU TOIT, Onderwys aan die Kaap 25. Als schoolgaand worden daar nl. vermeld: Maretie, Rynier en Dirck Hendricq.

13. Klein Eva. In 1657 ongeveer 5 jaar oud, door de koning van Antongil aan juffr. Van Riebeeck geschonken (BLOMMAERT t.a. p. 6).

14, 15. Cornelia en Lijsbeth, twee 'Arabise meijsjes van Abessinië, oud omtrent twaalf en tien jaar respectievelijk, die in 1657 door admiraal De la Roche werden vereerd aan juffr. v. Riebeeck en door haar verder uitgeleend, een aan de weduwe van wijlen secunde Verburgh en een aan de echtgenote van Van der Stael' (BLOMMAERT 6, 7).

16. H e i n d r i c k , zoon van slavin, gedoopt 17 Juli 1659 (Sp. 13). Er blijkt niet duidelijk of deze jongen aan de Kaap thuis hoort.

17. J a n n e t g e , dochter van *216* (Jan R e i j n i e r s van Amsterdam) en *245* (L i j s b e t J a n s van Amsterdam. Gedoopt 20 Juli 1659 (Sp. 13).

18. E l i s a b e t h v a n R i e b e e c k ,gedoopt 4 April 1660 (Sp. 14, D III 299).

19. C o r n e l i s , zoon van M a e r t e n J a c o b s 'baes thuinier' van Amsterdam en Cathalijntje Abrahams van Rijssel, gedoopt 4 April 1660 (Sp. 14, D III 299). M.J. is in 1660 vrijburger geworden, maar wordt na 1662 niet meer vermeld (het kind is blijkens D III 485 op 8 Jan. 1661 overleden).

20. J o h a n n a , na de dood van de vader Jan v a n H e r w a e r d e n van Seventer geboren dochter van *196* (Johanna Boddijs van Doesburgh). Gedoopt 4 April 1660 (Sp. 14, D III 299). Het kind kreeg *6* (Jochum Blanck) als stiefvader.

21. C o r n e l i a , dochter van *220* (**W.C. Mostert** van Utrecht) en *249* (**Hester van Lier**), gedoopt 4 April 1660 (Sp. 14, D III 299).

22. J o h a n n e s , zoon van *218* (**Joris Jansz** van Amsterdam) en *247* (**Jannitje Ferdinandus** van Kortrijk), gedoopt 4 April 1660 (Sp. 14, D III 300).

23. K a t h a r i j n , dochter van *199* (**Jacob Cloete** van Keulen) en *235* (**Fijtje Raderotjes** van Uts), gedoopt 4 April 1660 (Sp. 14, D III 299).

24. M a r y , dochter van *98* (J a n Z a c h a r i a s van Amsterdam) en *197* (Maria van Bengalen 'gewesene slavinne van den sieckentrooster Pieter van der Stael'). Gedoopt 8 April 1660 (Sp. 15, D III 306).

25. Cathrijn, dochter van *217* (H. van Zeurwaerden) en *246* (Grietjen F. Meechoff van Steenwijk). Gedoopt 12 Juni 1660 (Sp. 16, D III 361).

26, 27. Bovendien is dit echtpaar een zoon èn een dochter geboren op 8 Mei 1662 (D III 755). Een der drie kinderen is blijkens de lijst 1664 nr *246* overleden.

28. Dirck, zoon van *222* (**Elbert Diemer** van Emmerik, tafeldienaar van Van Riebeeck, later zwager van Gabbema) en *251* (**Christina Dous** van Dousburgh). Gedoopt 12 Juni 1660 (Sp. 16, D III 361).

29. Van hetzelfde echtpaar nog een kind blijkens de lijst van 1664.

30. Anthonia, dochter van Pieter van der Stael (zwager van Van Riebeeck), gedoopt 15 Juli 1660 (Sp. 17, D III 379).

31. Jannetje, dochter van *198* (Thielman Hendricsen van Utrecht ‘vrij bouknecht van d'Heer Jan Riebeeck’) en *234* (Mayken Hendricx van Clootjensplaet), gedoopt 18 Juli 1660 (Sp. 17, D III 379).

32. Van hetzelfde echtpaar nog een kind blijkens de monsterrol van 1664.

33. Pietertje[331], buiten echt geboren dochter van een slavin van Van der Stael. Gedoopt 18 Juli 1660 (Sp. 17).

34. Reintje[331], buiten echt geboren dochter van een slavin van Van Riebeeck. Gedoopt 18 Juli 1660 (Sp. 17).

35. Christina, dochter van *222* (**Elbert Diemer** van Emmerik) en *251* (**Christina Dous**), gedoopt 28 Augustus 1661 (Sp. 20). Getuige is *196* (Jannetje Boddijs), zij is de grootmoeder van deze dopelinge. Een tweede Christina zie onder 53.

36. Jacob, buiten echt geboren (moeder niet vermeld), gedoopt 28 Aug. 1661 (Sp. 20).

37. Een andere Jacob, buiten echt geboren (moeder niet vermeld) gedoopt 28 Aug. 1661 (Sp. 20).

38. Annetje, buiten echt geboren (moeder niet vermeld), gedoopt 28 Aug. 1661 (Sp. 20).

39. Elsje, dochter van *217* (H. van Zeurwaerden) en *246* (Grietjen Meechoff van Steenwijk). Gedoopt 8 October 1662. Getuigen: ‘de ouders zelve’ (Sp. 24).

40, 41, 42. Machteltij, dochter van Jacob Huibrechtse Rozendael ‘baes hovenier’ en na diens dood geboren. Gedoopt 8 October 1662. Getuigen: *204* (Frans Gerrits van den Uythoorn) en *240* (zijn huisvrouw Neeltje Jacobs Rozendaal). Jacob Huybrechtsen van Roosendael van Leyden wordt het eerst genoemd in D III 580 en in de monsterrol van 1661. De naam van zijn vrouw wordt nergens vermeld

331 Van Riebeeck maakt geen gewag van 33 en 34, ofschoon ze op dezelfde dag zijn gedoopt als 31 en bij Sp. ook in een adem daarmee worden genoemd.

331 Van Riebeeck maakt geen gewag van 33 en 34, ofschoon ze op dezelfde dag zijn gedoopt als 31 en bij Sp. ook in een adem daarmee worden genoemd.

(het kan geen van de nummers *234-252* zijn). Op 2 Maart 1662 meldt D III 737 dat J.H. van Roosendael is overleden 'achterlatende een bedroeffde onbemiddelde weduwe met 2 kinderen ende van noch een swanger gaende'. In zijn plaats wordt aangesteld *15* (Harman Gresnich van Uytrecht, 'een wacker jonghman en van nuchter ende sorghvuldige comportementen') - Jacob Huybr. kan niet dezelfde zijn als de boven (blz. 251) onder nr *209* vermelde Jacob Cornelis van Rosendael, al mag men verwantschap vermoeden. Uit de lijst van leerlingen der eerste school (bij DU TOIT, Onderwys aan die

Kaap 25) valt op te maken, dat de beide oudere kinderen van Jacob Huybr. Sara en Maria heten. Minstens één daarvan moet het echtpaar uit patria hebben meegebracht. De mogelijkheid bestaat, dat dat **Sara** is geweest, die wij op 28 Mei 1670 met **Adriaan van Brakel** zien huwen. Waarschijnlijk heeft het sterfgeval van Jacob Huybr. nogal deernis gewekt aan de Kaap en heeft men zich het lot der wezen aangetrokken. Het zijn de enige blanke kinderen, die de school van 1664 ‘pro Deo’ bezoeken (hebben zij ook hun moeder vroeg verloren? De eigenaardige vermelding op de leerlingenlijst zou het haast doen vermoeden). In de instructie van VAN RHEEDE van 1686 wordt melding gemaakt van ‘De vrouw gen: Sara van Roosendael bedienende de Vrouwen ter deeser Plaetse in haeren Nood, gelijck ook aan Comps. Slavinnen’. Men kan gissen, dat deze vroedvrouw de dochter van Jacob Huybr. is.

43. C a t h a l i n a , dochter van een s l a v i n , buiten echt geboren, gedoopt 8 October 1662 (Sp. 24).

44. M a r y , dochter van een s l a v i n , buiten echt geboren, gedoopt 8 October 1662 (Sp. 24).

45. J o a n n a , dochter van V a n R i e b e e c k , gedoopt 23 April 1663. Getuigen: ‘Zacharias Wagenaer, ende sijn huisvrou Maria Wagenaer, ende Geertruidt van Riebeek, de huisvrou van Pieter van der Stael’ (Sp. 22). Hieruit blijkt dat deze dochter niet tegelijk met haar ouders uit de Kaap is vertrokken.

46. G r u s e l l a , dochter van *220* (**W.C. Mostert** van Utrecht) en *249* (**Hester van Lier**). Gedoopt 23 April 1663. Getuigen: *217* H.H. van Suerewaerden en *214* Thomas Muller (Sp. 22). Blijkens D III

650 is dit kind op 19 September 1661 geboren.

47. E n g e l , dochter van *6* (Jochum B l a n c k van Lubeck) en *196* (Johanna Boddijs van Doesburg), die reeds een dochter (20) van Jan van Herwaerden bezat. Gedoopt 23 April 1663. ‘De getuigen zijn [er wordt maar een genoemd] Christina Does, de huisvrou van Aelbert Dircks Diemer’ (Sp. 23). De getuige is dus een halfzuster (*251*) van de dopelinge.

48. A r e n t , zoon van *223* (J.M. d e W a c h t van Vreeland) en *252* (Neeltjen Adriaens v. Vreeland). Gedoopt 23 April 1663. Getuige: Frans Gerrits van den Uythoorn (*204*) (Sp. 23).

49. C o e n r a d u s , zoon van *199* (**Jacob Cloete** van Keulen) en *235* (**Fijtje Raderotjes** van Uts). Gedoopt 23 April 1663. Getuigen: ‘Sjaeck de knecht van den baes timmerman’ [Dit moet dus *228*, Jacques Bracquenij zijn], Leendert Cornelisz van Sevenhuysen en *247* Jannetje Ferdinandus (Sp. 23).

50, 51. Behalve deze Coenradus en Katharijn (zie 23) had dit

echtpaar in 1664 nòg twee kinderen (in 1660 waren er reeds drie).

52. Niet met name genoemd kind 'van den ondercoopman en tweede persoon van deze fortresse' [Abraham Gabbema]. Gedoopt 8 April 1663 (Sp. 26).

53. Christina[332], dochter van *222* (**Elbert Diemer** van Emmerik) en *251* (**Christina Dous** van Dousburgh). Gedoopt 8 April 1663. Getuigen: *6* Jochum Blanck en *196* Jannetje Boddys [de grootmoeder] (Sp. 26). Blijkbaar is deze dopelinge dezelfde als Christina Diemer die 22 April 1685 gehuwd is met Johannes Blesius, die destijds secretaris was, maar later blijkbaar weer naar patria is vertrokken (zie COLENBRANDER 23 en THEAL, Belangrijke historische Dokumenten I 46).

54. Coenraad, zoon van *200* (**Jan Coenraat Visser** van Ommen) en *236* (**Geertje Gerrits** van Hardenberg). Gedoopt 8 April 1663. Getuigen: *199* Jacob Cloete en *235* zijn vrouw (Sp. 26). Deze dopeling is blijkbaar dezelfde als **Coenraad Visser**, die 15 Augustus 1685 gehuwd is met **Catharina Everts** (zie COLENBRANDER 23).

55, 56. Behalve Coenraad bezat het echtpaar Visser in 1664 nòg twee kinderen, waarvan een geïdentificeerd zal moeten worden met **Zacharia Visser**, die in 19 Oct. 1679 huwde met **Diederik Putter** (zie COLENBRANDER 23)

57. Louwijs 'van een slavin in onecht geboren'. Gedoopt 8 April 1663. Getuigen: *18* (Gabriel Joosten Cornet) en *61* (Denijs Otto), 'beide corporaels' (Sp. 26).

58, 59. Twee kinderen van de hottentottin Eva 'die in Van Riebeeck's woning leefde' (Stichter 99). Toen zij 30 April 1662 werd gedoopt 'was zij al moeder van twee kinderen, waarvan als vader bekend stond de medicus, de onderbarbier Pieter van Meerhoff van Kopenhagen (*13*) (Godée Molsbergen, Jan

332 Misschien is dus de onder 35 genoemde Christina overleden. Maar zeker is dat niet. In sommige streken houdt men zich systematisch aan de regels der 'benoeming' naar bloedverwanten, zodat b.v. 3 Jannen in één gezin geen zeldzaamheid zijn (zie BOEKENOOGEN CVII).

van Riebeeck en zijn tijd 128) [of schuilen deze kinderen onder de voorafgaande nrs?].

60. E e n k i n d van *214* (Christoffel M u l d e r) en *243* (Catharina Croons) blijkens de lijst van 1664.

61 en 62. T w e e k i n d e r e n van *221* (Heyndrick R e i j n s t e) en *250* (Barbara Goens) blijkens de lijst van 1664.

63, 64, 65, 66, 67. V i j f k i n d e r e n van Jan P e n d e r , opperchurgijn in 1655 (P.S. DU TOIT, Onderwys aan die Kaap onder die kompanjie 20).

68, 69, 70, 71. ‘Op 28 Julie 1661 is vier kinders gedoop, waarvan die vaders van drie onbekend was’ (DU TOIT 21) [en die blijkbaar niet onder de nrs 1-62 zijn vermeld].

68-79. ‘Onder datum 16 September 1663 staan in die *Dagregister* aangeteken dat op daardie dag twaalf kinders gedoop is, “waar van 't een bij Christelijcke ouders gewonnen werd, maer de andere bevont men alle van de E. Comps slavinnen en meest buijten echt, soo nu als dan voortgebracht te sijn”’ (DU TOIT 21).

80, 81. Uit de lijst van schoolgaande kinderen in 1664 bij DU TOIT, Onderwys aan die Kaap 25, kon ik alle kinderen met behulp van bovenstaande gegevens gemakkelijk identificeren met uitzondering van 1°. Johannis, zoon van ‘juffr. Blanck’ d.i. Johanna van Doesburgh (dit moet een voorzoon geweest zijn, want deze vrouw was pas in 1661 hertrouwd met Blanck, zie D III 633; of is 4 (Jan Bruyn) geadopteerd?) en 2°. een ‘meysie’ van Jannetje Ferdinandus (de leerlingenlijst van 1664 bij DU TOIT 25 vermeldt ‘haer soontie en een meysie’, de opgave van de monsterrol, dat zij één kind zou hebben, is dus klaarblijkelijk onjuist).

82, 83, 84, 85. Op de bovengenoemde leerlingenlijst wordt ook nog gewag gemaakt van (kennelijk niet-blanke) kinderen: Armazie, Crisin, Zon en Basoe, die ik hier slechts pro memorie kan vermelden.

Helaas moeten we bij de verwerking van deze lijst met verschillende onbekende factoren rekening houden. Lang niet al deze kinderen zijn ‘blijvers’ aan de Kaap geweest. Enkele ervan zullen vroeg gestorven zijn. Maar toch meen ik met deze lijst voor ogen wel de conclusie te mogen trekken, dat het Nederlandse element onder de jeugd van die dagen een zeker overwicht heeft. Tot en met 1660 kan men zelfs spreken van een overwegen van het Hollandse element in kwaliteit én in kwantiteit; voor de kleuters van na 1660 betekende dat dus: ook in ancienniteit.

Voor zover er vreemde elementen bij waren, lette men op het nauwe contact met de huizen Van Riebeeck en Van der Stael. Nergens duidelijker dan hier blijkt, hoe zeer deze beide families hun stempel op het huiselijk leven aan de Kaap moeten hebben gezet.

De bovenstaande lijst maakt verklaarbaar, dat de eerste school waarvan (anno 1658) gewag gemaakt wordt, nog slechts een school voor volwassen slaven was (onder leiding van Van der Stael, D II 374). Van een school voor blanke kinderen wordt nog niet gerept, maar het is niet aan te nemen dat ze geen onderwijs zouden hebben genoten. Zo zal o.a. VAN RIEBEECK zijn beide zoontjes wel niet als analfabeten naar patria hebben gezonden; men mag gissen, dat zwager

VAN DER STAEL ook hier de behulpzame hand zal hebben geboden. Als logisch gevolg van het boven opgegeven aantal geboorten moest echter in het midden der zestiger jaren (men raadplege de lijst) het gebrek aan een school-in-vaderlandse-zin nijpend worden en zo vindt men dan ook voor 1665 aangetekend: ‘een school opgerecht, daerin 24 soo duytsche als swarte kinderen [ook een “Hottentoosje”[333]] neerstich onderwesen werden’ (HESSELING 24). DU TOIT (Onderwijs aan die Kaap 24) licht ons nader in, dat het besluit tot het oprichten van die school al ‘teen die einde van 1663’ is gevallen en dat zij het volgend jaar reeds functionneerde. Onderwijzer was ERNESTUS BACK (nr *7* van de monsterrol), die echter in 1665 wegens dronkenschap en ander wangedrag werd ontslagen en opgevolgd door DANIEL ENGELGRAAF (nr *58* van de monsterrol), die echter in 1666 stierf. Een zekere VICTOR is hem opgevolgd, wordende in 1668 weer vervangen door JOANNES BOLTEN, die echter na ongeveer drie jaar werd gesuspendeerd, omdat hij ‘door den stercken dranck in een seer ongeregeld leven is comen te vervallen. Na deze en dergelijke wisselvalligheden gaf VERBURGH in 1676 opdracht, een schoolgebouw in te richten en stelde JAN WITTEBOL met een salaris van 20 gulden per maand als onderwijzer aan. Blijkbaar dank zij een selectie (of moeilijkheden met de werving van gegadigden?) is het aantal leerlingen geringer dan in 1665: ‘Present zijn er [in 1677] al 11 duytse kinders die dagelijks school komen, behalve 4 slaven dito's die tog te kleyn sijn om dienst te doen’ (HESSELING 52). Maar in 1679 waren er 32 Nederlandse benevens ‘elf gemengelde en vijf stucx Komps. slaven kinderen’. In 1685 komt er een school te Stellenbosch, terwijl er twee bij het fort komen: een ‘voor de kinderen van onze Duijtsche natie’ en een, waar VAN RHEEDE géén blanke kinderen wilde hebben, en die naar 't schijnt hoofdzakelijk voor (gekerstende?) halfbloeden was bestemd[334]. Met de niet-gekerstenden bemoeide men zich langzamerhand niet veel meer.

Beziet men deze data, dan zal men tot de slotsom moeten komen, dat de factoren voor toenemende Afrikaniserende tendenties in de kindertaal vooral na 1665 bij uitstek gunstig werden. Wel hoede men zich voor de simplistische voorstelling, dat zich reeds dadelijk een kinder-Afrikaans gevormd zou debben, maar anderzijds is er m.i. ook geen reden om de staat van zaken bij de jeugd te bagatelliseren. We zijn nog in het tijdvak der ‘kleine getallen’ en van de ‘kleine oorzaken, grote gevolgen’.

333 BÖESEKEN, Nederlandsche commissarissen aan de Kaap 132.
334 BÖESEKEN 133.

G. De slaven en de theorie van het Maleis-Portugees

D.B. BOSMAN heeft reeds aangetoond, ‘dat altans in die eerste 10 jaar van die volksplanting nòg gebroke Portugees nòg Maleis taalfaktore van enige betekenis aan die Kaap was’ (Oor die ontstaan van Afrikaans 54). De bevolkingslijst van 1664 bevestigt die mening. Terwijl de Compagnie in dit jaar slechts 82 slaven (incl. slavinnen en kinderen) bezat, had de ‘staf’ 32 particuliere slaven (incl. slaven en kinderen) en de vrije luiden 14 slaven en 13 slavinnen-en-kinderen. Het gehele slavencontingent bedroeg dus (met inbegrip van vrouwen en kinderen) 141. Men lette echter op het sterk heterogene karakter dezer slavenbevolking. Er zijn slaven uit Guinea, Angola, Madagascar en Batavia. Later komen er nog verdere Aziaten (o.a. Bengalen) bij. Ze komen dus wel uit zéér ver uiteenliggende landstreken. Bovendien was hun ‘standing’ niet gelijk. Men zal toch wel mogen aannemen, dat de slaven van de staf een - voor hun doen - bevoorrechte positie innamen, die misschien enigszins die van ‘bedienden’ naderde[335]. Het lijkt mij dan ook een gebrek ven HESSELING, dat hij de slaven te veel als één homogene (volgens hem Maleis-Portugees-‘sprekende’) groep beschouwt. In werkelijkheid was de differentiëring sterker en de scheiding der groepen dieper dan bij de blanke bevolking. Immers de blanken kon men, ondanks hun verschillen, met slechts luttele uitzonderingen tot het Noordwest-Europese mensentype rekenen. Zo droeg dus de blanke groep veel meer het karakter van een gesloten front dan de bont geschakeerde slavengroep. Daarnaast en daartussen bewoog zich het onbestendige element der Hottentotten, de zigeuners van de Kaap, in de eerste periode onbruikbaar voor alle werk: men zou ze haast een ‘vijfde stand’ kunnen noemen. Ook zij zullen wel hun contacten met de slaven hebben gehad, maar in elk geval spraken zij na weinig jaren, op hun manier, Hollands; daarover is men het tegenwoordig wel eens.

M.i. is HESSELING in zijn boek over ‘Het Afrikaans’ er wel in geslaagd aan te tonen, dat er aan de Kaap in de 17de en 18de eeuw veel (basterd-)Portugees is gesproken en (vooral nà de eerste periode) ook veel Maleis. Ook zullen er wel verschillende bewoners of passanten geweest zijn, die een mengsel van deze talen konden parlevinken. Maar het is HESSELING daarom nog niet gelukt, aannemelijk te maken,

335 Voor een definitief oordeel zou men een gedetailleerd onderzoek moeten instellen naar de kostprijs der slaven. Uit de nalatenschap-De Man koopt de Compagnie b.v. een Angoolse slaaf voor 80 Rijksdaalders en ‘1 do. meyt en kint’ voor 70 Rijksdaalders. De waarde wordt door DU PLESSIS (Annale Stellenbosch XI (1933) B afl. 1, 19) aldus opgegeven: ‘'n Guinese slaaf is verkoop teen 100 gulde terwyl die Angoolse slawe teen 50, 62 1/2 en 75 gulde elk “na se groot of cleyn waren” verkoop is’.

dat 'het' Maleis-Portugees als lingua franca heeft gediend voor de bewoners ('t zij volwassenen of kinderen) die voorbestemd waren Kaapse 'blijvers' te worden.

HESSELING spreekt beurtelings van 'een gebroken Portugese taal', 'het Portugees in zijn gebroken vorm', 'Indo-Portugees', 'basterd-Portugees', 'het Portugees in zijn gekreoliseerde vorm, 'Neger-Portugees' en 'Maleis-Portugees'. Een beeld kan men zich van die hypothetische taal, of liever talen, niet vormen omdat ze niet schriftelijk zijn overgeleverd. Het is echter duidelijk dat HESSELING hierbij voortdurend het door SCHUCHARDT beschreven 'Malaioportugiesische von Batavia und Tugu' op de achtergrond van zijn bewustzijn heeft. Maar van de taal X, die als lagere omgangstaal aan de Kaap gebezigd zou zijn, weten wij eigenlijk niets. Wanneer HESSELING (Het Afrikaans 57) zich op VON WIELLIGH beroept: 'Dié taal, dit is Maleis-Portugees, werd nog lang op die boereplase gepraat', dan komt dat neer op een petitio principii, want VON WIELLIGH moet de karakterisering 'M a l e i s -Portugees' aan HESSELING hebben ontleend. In Ons Geselstaal 35 (anno 1925) noemt v. W. die taal echter 'gebroke Portugees', wat ook aansluit bij zijn aanhaling uit THUNBERG, dat de [huisbediendes] 'oor die algemeen òf gebroke Portugees òf Maleis spreek' [beide talen, zoals men ziet, duidelijk van elkaar onderscheiden]. Van de weinige citaten die HESSELING geeft, kan hij dunkt mij met DE HAAN zeggen dat het 'echte trouvailles zijn waarnaar door ons vele jaren was uitgezien' (H. 25). Gaat men deze citaten na, dan blijken ze met slechts één uitzondering (op blz. 46) Portugees-zònder-Maleis-bijmengsel[336] te zijn (anno 1685 op blz. 31, anno 1693 en 1706 op blz. 47, anno 1707 op blz. 49, begin 18de eeuw en anno 1747 op blz. 53, anno 1699 op blz. 54, omstreeks 1739 op blz. 56). Op blz. 46 geeft H. het zinnetje Maridi sini, Senior! 'koom doch tot mij, mijn Heer', dat men toch bezwaarlijk alleen om de aanspraak Senior 'Maleis-Portugees' kan noemen en dat dan ook door de schrijver FRIKIUS[337] als 'Maleis' wordt bestempeld.

Nu ontkent HESSELING niet, dat er in de literatuur - in overeenstemming met deze citaten - nimmer sprake is van een uit Maleise en Portugese bestanddelen bestaande mengtaal: 'Wel wordt hier en elders van twee talen gesproken, maar 't is niet twijfelachtig dat in de practijk veeleer sprake was van een mengsel, voornamelik uit die

336 Dat wil nog niet zeggen: 'zuiver' Portugees.

337 FRIKIUS wordt echter voor apokrief gehouden. Zie BOSMAN 58 noot: 'Theal, Hist. of S.A. II 361 sê egter van FRIKIUS: "(he) is either given to exaggeration and falsehood or never was here at all". Prof. BLOMMAERT beskou sy reisverhaal as 'n verdigsel'.

talen gevormd' (24). In noot 2 op blz. 24 merkt H. op dat een woordverbinding als Maleis-Portugees modern is en wekt daarmee onwillekeurig de voorstelling, als zou de 17de-eeuwer bij gebrek aan de nodige taalmiddelen door een tweeheid hebben m o e t e n aanduiden wat inderdaad een eenheid (zij het ook een mengsel) was. Het komt mij voor, dat H. hier zijn denkwijze van twintigste-eeuws filoloog projecteert op de 17de-eeuwse koloniale toestanden. Toegegeven dat een term Maleis-Portugees alleen 'modern' kan zijn, ligt dat dan niet daaraan dat dergelijke koppelingen eenvoudig buiten de begripssfeer van de 17de-eeuwse zeeman lagen? Maleis en Portugees waren begrippen, waarmee men kon opereren. Was het niet het echte Maleis of het echte Portugees dat men hoorde (of sprak), dan waren er immers talrijke mogelijkheden om dat te kennen te geven (passar-Maleis, slaven-Portugees enz., te veel om op te noemen). Voor de samenstellende delen van dergelijke hulptaaltjes zal men zich weinig geinteresseerd hebben - al had de 20ste-eeuwse filoloog dat gaarne anders gewenst. HESSELING's gedachtengang is m.i. in strijd met de wijze waarop telkens èn van het Maleis èn van het Portugees gewag wordt gemaakt. Zo volgen ook in geen van de drie lijstjes van talen die de op blz. 35 vermelde tolken machtig zijn, de namen Maleis en Portugees op elkaar. In het proces tegen de Chinese dievenbende, vermeld op blz. 48, wordt de bekentenis vertaald 'zoo in de maleydze als portugeeze taale'. Zie trouwens ook de zoëven aangehaalde mening van THUNBERG.

HESSELING moet dan ook erkennen dat 'de tolken van het gerechtshof èn Maleis èn Portugees hebben gesproken', maar hij voegt er enigszins skeptisch aan toe: ''t Blijft de vraag hoe dat Portugees van de mandadoor JOHANNES KEMP geluid zal hebben'. Een vraag die men trouwens ten aanzien van alle andere 'vertolkingen' van die tijd en in dat land kan stellen, maar die het feit niet vermag te verdoezelen, dat men in de juridische practijk van de Kaap twee talen: het Maleis èn het Portugees duidelijk diende te onderscheiden.

De immigratie van slaven begon in 1658 met een aanvoer van slaven van de westkust. Met enige nadruk polemiseert HESSELING 38 tegen BOSMAN, die van mening is dat deze mensen niet Portugees hebben gesproken: 'Die veronderstelling is baie onwaarskynlik, aangesien ons weet dat sulke slawe meestal in die binnelande gevang en aan die kus verkoop is', zegt BOSMAN 53. Maar aangenomen dat HESSELING gelijk heeft, dan hebben ze toch geen M a l e i s gekleurd Portugees gesproken. Ook H. zal toch wel niet aannemen, dat de Portugezen onder elkaar aan boord 'Maleis-Portugees' spraken. Het was een noodtaal voor het verkeer met Maleis-sprekende mensen; aan de kust

van Afrika was een andere adaptatie nodig. Deze Afrikaanse slaven kunnen op zijn hoogst enigszins vertrouwd geweest zijn met het Portugees, dat ‘sedert a n d e r h a l v e o f t w e e e e u w e n [toen de Portugezen dus in het geheel nog niet in Indië waren] in gebruik was van heel 't grote gebied waartoe Angola behoort’ (H. 39). Men vergelijke hierover SCHUCHARDT, Allgemeineres über das Negerportugiesiche in Zfrph. XII (1888) 252 vv. SCHUCHARDT onderscheidt hierin nog een noordelijke van een zuidelijke ‘Gruppe von negerportugiesischen Mundarten’. Het Portugese element overheerst er geheel het inlandse, ook in de woordenschat. Van Maleis wordt niet gerept. Men zie reeds de algemene titel dezer opstellen: ‘Beiträge zur Kenntnis des kreolischen Romanisch’.

Indien dus werkelijk de bekende ‘draai’ in het Afrikaans (H. 64 noot 2) in deze jaren zou zijn gekomen, zou dit een draai moeten zijn geweest in Portugese (Romaanse), niet in Maleise, richting.

Hoe staat het nu te dien opzichte met de taalfeiten? HESSELING geeft allereerst, op blz. 68 het lijstje van LEIBBRANDT met 150 ‘woorden, allen aan de Kaap bekend, waarvan sommigen in 't Kaapsch dialect het burgerrecht hebben verkregen’. Van deze zijn er negen met een P (Portugees) gemerkt, te weten: *reaal* (algemeen-Europese ontlening), *kamesa* (thans onbekend), *maskie*, *millie*, *pataca* (thans onbekend), *sambreel*, *kraal*, *trabalho* (*trawal*, thans verouderd), *tamanho* (thans *tamaai*). In het door HESSELING zelf samengestelde lijstje van 93 woorden tel ik er 36 met een P gemerkt. Daaronder zijn er, waarvan de Portugese oorsprong niet vaststaat, of die ook via het Hollands kunnen zijn ontleend (ik denk o.a. aan *bottel*, *broesa*, *Josi*, *kraal*, *paai*, *ta (ta)*). Maar ook al zouden we er geen enkel als direct-Portugese ontlening moeten schrappen, dan wekt hun aantal nauwelijks verbazing, als we bedenken, dat het Portugees toch min of meer als wereldtaal[338] was te beschouwen.

In de vormleer van het Afrikaans ziet H. trouwens ook meer Maleise dan Portugese invloeden. Ik laat nu even daar, in hoeverre die vaststaan (zie beneden blz. 283 vv.), maar acht het in allen gevalle onjuist, dat telkens stilzwijgend wordt geredeneerd: ‘Maleis wil zeggen: Maleis-Portugees’. Terecht kent HESSELING 113 groot belang toe aan een ‘taalbotsing’ en aan een plotselinge aanraking met een groot aantal andersssprekenden. Maar die botsing wordt door H. te laat gedateerd, in zoverre dat de eerste aanraking toch met de Afrikaanse inboorlingen

338 Op blz. 92 zegt H.: ‘Het trof mij ook dat in de *Kaapse Stukken* elk ogenblik gesproken wordt van *anno passado*, zelden of nooit van *anno passato*’. Een dergelijke schrijfgewoonte zal toch met het M a l e i s -Portugees wel niets te maken hebben. Hetzelfde geldt van de gebruikelijke naam der kolonie: *Cabo de boa Esperance*’ (zie daarentegen H. 33).

heeft plaats gevonden. Bovendien is HESSELING van mening 'dat niet langzame infiltratie, geen langdurige aanraking met een vreemd idioom, maar veeleer een plotseling kontakt, een botsing, het eigenaardige van het Afrikaans verklaart' (58). Nu is toch juist bij het Maleis in de latere periode veel meer sprake van 'langdurige aanraking' dan van 'plotseling kontakt' en de 'botsing' is juist veel meer toepasselijk op de Hottentotten, die (dat valt nu eenmaal niet te ontkennen) toch de eerste inboorlingen waren, waarmee de Europese immigranten in aanraking kwamen.

Aldus is klaarblijkelijk ook de opvatting van ADRIAAN VAN RHEEDE, die in 1685 als Kommissaris-generaal der O.I.C. aan de Kaap aanwezig was. HESSELING haalt nl. op blz. 106 een citaat van VAN RHEEDE aan, waarin deze o.a. constateert dat 'de Hottentotten de Nederduitse taal leren, maar deselve op haer manieren zeer krom en bijnae onverstandelijck spreken, soo volgen de onse haer daer in nae, ja soodanigh de kinderen van onze Nederlanders haer dat mede aenwendende[339] een gebroken spraek gefondeert werd'. Met grote instemming sluit H. zich aan bij de constatering van deze 'sterk afwijkende taal onder 't jongere geslacht', maar - aldus H. - 'de verklaring van die waarneming neem ik niet over, want zij strijdt met de geschiedenis' [lees veeleer: met de Maleis-Portugese theorie]. Ten onrechte maakt HESSELING hier verschil tussen een w a a r n e m i n g (die hij zonder meer aanvaardt) en een v e r k l a r i n g daarvan (die hij verwerpt). De mededelingen van v. R. moeten toch worden opgevat als feiten die op waarneming (van hemzelf of van zijn Kaapse zegslieden) berusten. Men kan ze cum grano salis opvatten zo men wil, maar het is m.i. niet geoorloofd, er één ding als 'waarneming' uit los te maken en de rest als persoonlijk commentaar te verwerpen. Trouwens men verlieze niet uit het oog, dat het hele citaat betrekking heeft op de taal der Hottentotten en wat ermee samenhangt.

M.i. wordt de 'Maleis-Portugese theorie' op de spits gedreven, als H. opmerkt 'uit de laatste woorden van VAN RHEEDE zou ik eerder opmaken dat het Hollands dat zij van de vrijburgers hoorden al geen 'zuiver Nederduits' meer was. In het verband van H.'s betoog moet dat aldus geïnterpreteerd worden, dat de v o l w a s s e n Hollanders er omstreeks 1685 al toe waren overgegaan een 'Maleis-Portugees' gekleurd Hollands aan de Hottentotten te leren. Dit komt mij onaannemelijk voor[340]. Uit alles blijkt, dat het Hollands aan de Kaap,

339 Hypercorrect voor: aanwennende.

340 Bij de volwassen v r e e m d e l i n g e n (immers 'taalkinders') is het een ander geval, al zal hun taal wel niet 'Maleis-Portugees' gekleurd geweest zijn. Ik denk aan typen als F. DE SMIT en vooral aan MEERHOFF (die met een Hottentottin gehuwd was).

ondanks de vreemde overmacht zich krachtig - men kan zeggen: met een zekere intolerantie - handhaafde. Al heeft de oude spreektaal in de meer en meer ongelijk wordende strijd menige veer moeten laten, het overwegend Hollands karakter is gehandhaafd tot op de huidige dag. Boven werd reeds aangetoond, dat het Afrikaans in sommige opzichten zelfs ‘Hollandser’ is dan onze huidige Hollandse omgangstaal.

Zeer wel aanvaardbaar echter lijkt me de constatering van VAN RHEEDE, dat de aan de Kaap geboren k i n d e r e n , onder invloed van het vreemde Hollands dat zij hoorden, omstreeks 1685 al tamelijk krom praatten. Of de Afrikanisering aanvankelijk mede in Hottentotse richting ging, wie zal het zeggen? Waarom zou v. R. juist met dit deel van zijn waarnemingen ongelijk hebben?

Na de aanraking met de Hottentotten volgde chronologisch het contact met de Westafrikaanse negers (die zoals we boven zagen misschien een woordje Portugees - niet Maleis-Portugees - k e n d e n , wat nog niet wil zeggen dat zij het geregeld s p r a k e n). Daarna kwam de bonte mengeling van slaven, chronologisch het eerst (in 1663, BOSMAN 56) de mensen uit Madagascar, wier taal men in 't geheel niet kon verstaan (HESSELING 37 en 35 noot 1). Voor verdere cijfers vgl. vooral BOSMAN 56 vv. Hij constateert: ‘Ons sien dus dat voor 1677, toe daar al minstens 710 Afrikaanse en Madagaskarse slawe aangevoer was, alleen enkele slawe en bandiete uit die Ooste aan die Kaap gebring was’. Terecht concludeert BOSMAN 57: ‘Uit dit alles kan, dunk my, besluit word dat Maleis-Portugees as slawetaal tot 1677 aan die Kaap geen rol gespeel het nie’.

In ons betoog hebben we de termijn, die we in de titel van het tweede deel van ons hoofdstuk stelden (zie blz. 237), nu al ruim een decennium overschreden en we willen dus over de mogelijkheden voor de jaren na 1677 kort zijn. Met de toevloed die toen uit het oosten gevolgd is zal ook een groot percentage Maleis-sprekenden zijn binnengekomen. Uit HESSELING's eigen mededelingen moet men echter opmaken, dat het oostelijk gebied, waaruit men slaven betrok zich op zijn minst uitstrekte van Voor-Indië tot de Molukken, d.w.z. over een afstand als van Engeland tot de Oeral. We zullen ons niet verdiepen in de veelheid van idiomen over een dergelijk uitgestrekt gebied, noch in de diverse articulatiegewoonten. HESSELING zegt o.a. op blz. 37: ‘Welke taal spraken nu die slaven? Over de taal van de mannen en vrouwen uit Bengalen, de kust van Coromandel enz. is men het eens: die was 't Maleis-Portugees van Indië’. Dat lijkt me weer al te veel naar de Maleis-Portugese kant toegerekend. Gesteld al het allergunstigste geval, dat deze mannen (en vrouwen) uit de grotere haven-

plaatsen werden opgelicht (wat niet zo zeker is; zie boven BOSMAN's constatering ten aanzien van de Westafrikaanse slaven), 'spraken' zij dan werkelijk 'Maleis-Portugees'? De Voor-Indische handelaars en havenarbeiders zullen een hap en een snap van een Maleis-gekleurd Portugees hebben opgedaan, maar men zal toch wel slaven en slavinnen uit de landbouwende bevolking hebben geprefereerd. Reeds om zuiver practische redenen moest het ongewenst zijn om de handelaars en havenarbeiders door mensenroof uit eigen milieu schichtig te maken: men had deze mensen immers voor andere doeleinden nodig. Er waren trouwens gebieden in Azië, waar hongersnood endemisch was, wat inhield dat plattelands mensenmateriaal als het ware tegeef was.

Van de aldus bijeengegaarde landbouwende elementen nu mag men wel aannemen, dat ze aanvankelijk nòch Maleis nòch Portugees verstonden. Ze zullen er op reis het een en ander van hebben opgevangen, maar dat is toch nog wat anders dan het 'spreken' van die taal. Het is van belang daarop de aandacht te vestigen, omdat juist de eerste gemengde huwelijken (1656 en 1658) betrekking hebben op een 'Catharina van Bengalen' en een 'Maria, geboortig van Bengalen' (H. 40, zie ook boven blz. 250 nr *197*), die HESSELING kennelijk indeelt bij de Maleis-Portugees-'sprekende' groep. Van de laatste wordt trouwens uitdrukkelijk gezegd, dat ze 'de Nederduytse tale volcomentlijcq niet alleen verstaet, maer oocq duydelicq spreekt'.

Is dus de aanwezigheid van een 'Maleis'-Portugees anno 1664 onwaarschijnlijk, anderzijds staat het vast dat er aan de Kaap reeds Maleise (en Portugese) woorden in omloop waren, vóór er nog een slaven-element (laat staan een Maleis slaven-element) van beslissende betekenis aan de Kaap was. Immers, zowel VAN RIEBEECK als FREDRICK DE SMIT en PIETER VAN MEERHOFF[341] bedienen zich, als een zeer natuurlijke zaak, van Maleise en Portugese woorden[342] als:

assegaai (eerste datering 1598: *Assagayas*)
backaleyen (Reizen I 93)
beschaeringe (Reizen I 91), vgl. HESSELING 91 *pitsjaeringh* 'bijeenkomst, scheepsraad'
champantjes D II 464 (eerste datering 1595: *Champana*)
kabriesen (Reizen I 86), zie BOSHOFF, Et. Wb. onder *karba*
combaers (eerste datering 1639), volgens WNT 'vermoedelijk een verbastering van port. coberta, deken'

341 Nadere bizonderheden omtrent de taal dezer drie auteurs beneden blz. 289 vv.

342 Voor de eerste datering in Nederlandse bronnen moge ik verwijzen naar J. DELATTRE, De invloed van het Spaans en het Portugees op de Westeuropese Talen (Levende Talen (Brussel) nr 11).

koraelen als sieraad (Reizen I 77), eerste datering 1644: *corall*, *Coraal*, *Coral*
coraele kafferkraal (Reizen I 82) uit Port. *curral*
lemoenboomties D II 52
Mardijkers D I 22
milie D II 336, 602, 465
moveeren (Reizen I 68) Zie ook HESSELING 34. Volgens DU P. SCHOLTZ geen ontlening uit het Portugees. Zie TWK XIV (1935/6) 23-4.
negerij bij VAN MEERHOFF
ompaggeren D II 45
passado geregeld in D
pega pega D III 190
ritsjens 'Spaanse peper' D I 399
soebat D II 449, *gesoubat* D III 228, *soubaster* off flickfloyster D II 486
in troque 'in ruil' D II 327, zie HESSELING 92

Ten aanzien van deze en dergelijke Portugese en Maleise woorden staan BOSHOFF en HESSELING tegenover elkaar: Dr BOSHOFF noemt alle woorden, waarvan hij het bestaan kan aantonen in Nederlandse geschriften, opgesteld vóór 1657 'erfgoed' (HESSELING 72). Daarentegen zegt HESSELING: 'Hoe kan men geloven dat de vreemde woorden van schrijvers uit en over Indië in de 17de eeuw als 't ware onmiddellik in gebruik kwamen bij de Hollandse burgers en landbouwers die in hoofdzaak de stamvaders zijn van 't Afrikaanse volk' (H. 72). HESSELING gaat hier uit van het axioma, dat de 'stamvaders' het Kaapse karakter van het Hollands hebben bepaald. Men bedenke dat anno 1664 (na 12 jaren kolonisatie) op een bevolking van 321 blanken in het geheel 26 stamvaders en -moeders geboekstaafd zijn waarvan slechts 2 à 3 'Hollanders' (op een totaal van 17 'Nederlanders').

Aangenomen dat er in 1664 nog geen 'Afrikaans' in Zuid-Afrika werd gesproken, dan sluit dat toch een zekere 'usus' in taalkundige zaken niet uit. Die usus werd niet in de eerste plaats bepaald door de 'eenvoudige Hollandse burgers en landbouwers' maar door hen, die in het openbare Kaapse leven op de voorgrond traden: de staf, de ontdekkingsreizigers enz.

Dat woorden als *backalayen*, *lemoenen*, *koraal* (in de dubbele betekenis), *milie*, *negerij* bij de leidende personen reeds 'leefden' blijkt uit hun geschriften. Een samenstelling als *ompaggeren* zou VAN RIEBEECK niet kunnen vormen, als *pagger* in zijn kring niet een volop gebruikelijk woord was. Niet Maleiers of Portugezen, en nog veel minder 'Maleis-Portugees'-sprekende slaven hebben deze woorden naar Afrika gebracht, maar de koloniale Nederlanders, te allen tijde gesteund door zich van het Nederlands bedienende buitenlanders. Dat BOSHOFF en

D.B. BOSMAN dit soort van woorden als erfgoed opvatten, kan ik nauwelijks als een tekortkoming beschouwen. Als men slechts duidelijk beseft, dat er niet alleen van stamouders te 'erven' viel, maar ook van de vele pioniers die er buitendien aan de Kaap waren, dan behoeft men niet meer over de terminologie 'erf'goed te vallen.

Ik vestig er de aandacht op, dat bovenstaand lijstje stellig voor uitbreiding vatbaar is. Bij het doorlezen der bronnen heb ik mijn aandacht slechts terloops op deze kwestie gericht. Een definitief oordeel zal men zich trouwens eerst kunnen vormen, wanneer de Malayismen uit onze koloniale literatuur volledig bijeengegaard en nauwkeurig gedateerd zijn. Ten aanzien van de Portugese ontleningen koester ik goede verwachtingen van de heer DELATTRE, die ons een dissertatie over 'De invloed van het Portugees op de woordenschat van het koloniale Nederlands (Oost-Indië, Zuid-Afrika en Brazilië)' belooft.

Ook verschillende eigenaardigheden in de vormleer, die HESSELING 116 vv. min of meer stellig aan Maleis-Portugese invloed meent te kunnen toeschrijven, zijn trouwens reeds vóór de komst der Maleise slaven, op zijn minst in tendentie, aanwezig. Ik laat de punten die H. onder *a* - *g* opsomt even de revue passeren en voeg er nog een punt *h* aan toe, dat H. 126 vermeldt.

a. Het lidwoord

PIETER VAN MEERHOFF verwart reeds *de* en *die.* Wanneer hij schrijft: *de* resterende van ons goed, *de* Journael, onse cours N: O 't O: genomen vervolgden *de* soe omtrent 3 uuren, de namaquas...*de* op de jacht hadden geweest enz., wij hadden haest niet een beest *de* meer over wegh costen, dan zal men *de* als een verkapt *die* mogen beschouwen. Nonchalance ten aanzien van de *het*-woorden ook bij F. DE SMIT: sijn wy haest op de (lees *het*) hoogste deses berch gecoomen.

b. Het zelfstandig naamwoord

Bij de omschrijving van de genitief van het zelfstandig naamwoord door middel van het bezittelijk voornaamwoord denkt HESSELING 118 aan het voorbeeld van het creools-Portugese *Pedro suo filho.* Deze constructie komt echter reeds bij VAN MEERHOFF voor[343]: *deze Capitayn sijn corael* 22. HESSELING 119 ontkent trouwens niet de door J.J. LE ROUX (Afr. Sint. 98) geopperde mogelijkheid van Hottentotse invloed op de Afrikaanse constructies (HESSELING 119). In dit verband is het van belang, te weten, dat VAN MEERHOFF een Hottentotse vrouw had.

c. Het persoonlijk voornaamwoord

Het mogelijke geval *ons* (nom.) bij VAN RIEBEECK (zie blz. 305) zij hier reeds pro memorie vermeld.

343 Toevallig viel mijn oog op het tweemaal voorkomende *volgens die Hottentots haer seggen* in het facsimile van een brief van 1705, dat is afgedrukt in Kultuurgesk. II 5.

d. Het betrekkelijk voornaamwoord

Ik vestig er de aandacht op, dat *dat* reeds vroeg een aanzienlijke verwijding van gebruikssfeer heeft gekregen. Zie WNT III 2517: De nom. onz. enk. *dat* kan voor alle geslachten staan, wanneer daarop volgt een vorm van een koppel-ww. met een praedicaatsnomen... Bij een der Magistraats-personen der stad...dat een goed vriend van hem was'. Ik kan er nog het meervoud bijvoegen: twee sonen dat advocaten zijn (brieven van Maria van Reigersberch ed. ROGGE 71). Een verschuiving *dat>wat* valt ook in het huidige Nederlands waar te nemen, maar de historische wortelen zullen verder nog moeten worden blootgelegd.

e. De aanwijzende voornaamwoorden hierdie, daardie enz.

Als in de taal van VAN MEERHOFF *de* en *die* waren samengevallen, was ook de weg vrij voor *hierdie*, *daardie* enz.

f. Het vragend voornaamwoord

Watter en *waffer* zijn ook blijkens HESSELING zuiver Nederlands. *Waffer* vindt men reeds in het Haagse Woordenboekje (Ts LVII (1938) 28) geboekstaafd. De inhoud van de reisverhalen is echter van dien aard, dat deze beide vragende woorden zelden voorkomen.

g. Het werkwoord

Zowel bij F. DE SMIT als bij VAN MEERHOFF zijn reeds sterke vereenvoudigingen in de vervoeging ingetreden. Enkelvoud en meervoud der zwakke praeterita zijn vaak samengevallen. Ook bij het sterke praeteritum constateert men vaak singularis-vorm met pluralis-betekenis. v. MEERHOFF gebruikt *is* veelvuldig voor het meervoud (zie beneden). Wat het 'verdwijnen van het imperfectum' betreft (HESSELING 123), v. MEERHOFF bedient zich herhaaldelijk van het perfectum: int marcheren *is* van ons twee camelen *gesien* [zagen wij], voormiddachs *is* daer weder omtrent 30 hottentots by ons *gecomen* [kwamen er]. Evenzo bij F. DE SMIT: naer een uyr wachtens *syn wy* weder dadelijck *vertrocken* [vertrokken wij]. Zie verder beneden.

h. Het wegvallen van t

Het 'wegvallen van de slotmedeklinkers in woorden als *herfs*, *vernuf*, *sug* enz. dat zo typies is bij Hollandssprekende sinjo's' is reeds gewoon bij FR. DE SMIT (*heeff*,

hooff, *nach*, *naerich*, *ontpack*). De grote vitaliteit van het verschijnsel blijkt uit hypercorrecte vormen als *elft* 'elf', *loopt* 'loop' (subst).

HESSELING zegt op blz. 5: 'Wij moeten er ons mee vergenoegen als grondslag te nemen het Hollands van de eenvoudige burgerij der zeventiende eeuw'; op blz. 72 spreekt hij iets vollediger van 'de eenvoudige Hollandse b u r g e r s en l a n d b o u w e r s die in hoofdzaak de stamvaders zijn van 't Afrikaanse volk'. In de meeste

streken van ons vaderland is nl. tussen de taal van de ‘boeren’ en ‘burgers’ een vrij groot verschil, zo zelfs dat de steden en stadjes op dialectkaarten nogal eens enclaves vormen (die intercommunaal veelal verwant zijn). Nu staat het m.i. vast, dat er in het Afrikaans een aantal echte Zuidhollandse b o e r e n woorden zijn blijven leven (zie blz. 206 v.), maar anderzijds is het ‘burgerlijk’ (d.w.z. stedelijk) dialectisch element in het Afrikaans toch ook nog wel aan te tonen. Zo heb ik een vermoeden, dat het veelvuldig achterwege laten van de *t* in woorden als *herfs*, *vernuf*, *sug* enz. aan typisch stedelijk-Zuidhollandse invloed moet worden toegeschreven en niet aan inwerking van het Maleis. Als ik wel ben ingelicht, berust trouwens het wegvallen van de *t* in de taal der sinjo's op de Maleise klankwet, dat niet twee consonanten achter elkaar kunnen worden uitgesproken. Maar in het Afrikaans valt de *t* (evenals in de Zuidhollandse steden) voornamelijk af na spiranten. Zo zijn bv. Indonesische vormen als *presiden* in het Afrikaans geheel onbekend. Mocht er ten aanzien van dit verschijnsel van Maleise m e d e -invloed sprake zijn, dan verlieze men niet uit het oog, dat die zich voornamelijk uitstrekt over gevallen die óók (burgerlijk-) Zuidhollands zijn.

Onder nawerking van de romantiek (die de eigenlijke stimulans heeft gegeven tot het onderzoek der tongvallen) heeft de plattelander, meer in 't bizonder de boer, bij het dialectonderzoek steeds in het centrum der belangstelling gestaan. Tot op de huidige dag wordt in dialectologische verhandelingen dan ook aan de ‘burger’ eigenlijk weinig ‘recht van spreken’ toegekend. Ik geloof, dat men in dit opzicht zijn opvattingen enigszins dient te herzien; het zou toch wel heel bevreemdend zijn, dat de burger, die het karakter der Nederlandse cultuur in zo ruime mate heeft bepaald, in taalkundige zaken zo weinig mee zou tellen. Dat door bemiddeling van burgerlijke ‘intellectuelen’ verschillende malayismen (en Portugese ontleningen) aan de Kaap zijn ‘gebracht’ werd boven reeds aangetoond. De taal van een laat-18de-eeuwer als TRICHARDT bevat allerlei deftige termen en vreemde woorden die kennelijk afkomstig zijn uit dezelfde bron als waaruit ook VAN RIEBEECK, DE SMIT en VAN MEERHOFF zo ruim schepten. Ten onrechte meent men veelal, dat dit taalmateriaal niet ‘geleefd’ heeft. M.i. was het aan de Kaap wel degelijk in gebruik, al behoorde het dan niet tot het ‘dialect’ en al ‘leefde’ het anders dan de dagelijkse omgangstaal. Ik ben dan ook geneigd om aan te nemen, dat de taal van TRICHARDT enigszins simplistisch uitgedrukt, in rechte lijn van het ‘Riebeecks’ afstamt, al wil ik wel toegeven, dat er herhaaldelijk injecties vanuit de ambtelijke Kaapstad nodig geweest zullen zijn om haar in ‘leven’ te houden. Waarom zou het a priori uitgesloten zijn, dat deze burgerlijkstedelijke invloed ook in de klankleer zijn sporen heeft achtergelaten?

Omtrent de geografische verbreiding van de weglating van *t* in de huidige stedelijke dialecten kunnen we ons met behulp van het materiaal-AG oriënteren:

Men kent het verschijnsel uit D e n H a a g , voor welke plaats ik de volgende vormen noteerde: *heef*, *gevgaag*[344], *gezeg*, *nie*, *hei dgaag* (draagt), *knech*, *bguilof*, *jach*, *gewees*, *gepluk*, *hei slaap*, *hei neemp*, *je dach*, *ik wis*, *hoof*, *lich*, *hei pleech*, *hei plach*, *bies* (biest). Voor R o t t e r d a m vond ik *hei draag(t)*, *hei vraag(t)*, *gevraag(d)*, *krach(t)*, *ach(t)*, *hei broch(t)*, *gebroch(t)*, *knech(t)*, *rech(t)*, *juus(t)*, *dors(t)*, *hei zoch(t)*, *hei von(d)*, *ik wor*, *gehuch(t)*, *luch(t)*, *hei zoek(t)* met de opmerking dat de *(t)* misschien in 't afzonderlijk woord helder wordt uitgesproken maar in de zin bijna, soms geheel, wegvalt. Blijkens de L e i d s e vormen *hoof*, *gevraag(d)*, *grach(t)*, *krach(t)*, *ach(t)*, *knech(t)*, *rech(t)*, *zoch*, *gezoch* is het verschijnsel ook te L e i d e n bekend, al is het niet (meer) in die mate als in Den Haag. Voor G o u d a is de *t* over 't algemeen goed ingevuld, maar dat hij wel enigszins ‘los’ zit, blijkt uit de opmerking *ai vraeg* (soms zonder *t*) terwijl ook bij ‘acht, recht, zoekt, lucht, hij zocht’ wordt opgemerkt ‘soms zonder *t*’. In een geval als dit zal men moeten rekenen met de mogelijkheid, dat de hebbelijkheid van het weglaten ten slotte zal zijn overwonnen door school- of leestaal-invloed[345].

Overigens zijn de oostelijke Zuidhollandse stadjes sterk in het weglaten van de *t.* Algemeen bekend is dit verschijnsel trouwens voor de stad U t r e c h t , waarvoor ik noteerde: *haoverkis*, *bruilof*, *jach*, *gewis* (geweest), *gepluk*, *hij slaop geruss*, *je dach*, *ik wis*, *hof* (hoofd), *lich*, *ik dors*, *hij plig* (pleegt), *hij plaech*, *hij kek* (kijkt), *hij draog* (draagt), *hij vraoch*, *grăch*, *krăch*, *ach* (acht), *broch*, *gebroch*, *knech*, *rech*, *gerus.* Principieel op hetzelfde standpunt staan W o e r d e n E 184 met *aach* (acht), *kneg*, *reg* (recht), *zoch-ezocht*, *kluch*, *gehuch* enz. S c h o o n h o v e n K 20: *grach*, *krach*, *ach*, *broch*, *gebroch*, *knech*, *rech* enz., G o r i n c h e m K 99: *hai draog*, *grach*, *krach*, *ach*, *broch-gebroch*, *dors* enz., D o r d r e c h t K 94: *hy ga*, *ze draag*, *bruyloff*, *jach*, *gepluk*, *hij neem*, *ik doch*, *haverkis* enz. Dank zij de vriendelijkheid van Prof. GROOTAERS was ik in de gelegenheid ook het materiaal-Willems voor Culemborg in te zien. Jammer genoeg is het questionnaire slechts zeer gedeeltelijk ingevuld met de toelichting: ‘De woorden dezer reeks volgen allen

344 De invuller van het Haagse formulier heeft de ‘brouwende’ *r* steeds door *g* weergegeven.

345 Op dezelfde wijze zijn de oude Amsterdamse vormen *hangt*, *mangt* enz. (welbekend uit vele kluchten) door de normale uitspraak *hand* en *mand* ‘overwonnen’. Ik zie althans geen mogelijkheid deze regressie ‘fonetisch’ te verklaren.

de gewone taalregels; als een uitzondering voorkomt zal die worden aangeteekend'. Voor ons doel van belang is de opmerking: 'De *t* vóór [bedoeld is: na] een scherpen medeklinker als sluitletter staande wordt doorgaans niet gehoord b.v. *hij heef(t)*, *dors(t)*, *hij heef(t) et op de bors(t)*. Zo zegt men ook *ik eers(t) dan gij*, *bes(t) mogelijk.* Ook wordt uitdrukkelijk *nie* voor 'niet' opgegeven.

Nu is het zeer karakteristiek, dat het platteland, dat tussen Schoonhoven, Dordrecht en Gorinchem in ligt, d.w.z. de Alblasserwaard, de *t* juist over 't algemeen goed laat horen[346]. Verder is mij uit eigen opnamen te Leksmond K 34, Meerkerk K 28 en Nieuwpoort K 25 gebleken, dat men in die dorpen de *t* handhaaft, terwijl men er heel goed bij wist te vertellen, dat men in Vianen (stad) K 30 en Schoonhoven (stad) K 20 erg worstelde met de *t.*

Samenvattend komen we tot de conclusie, dat de kiemen van vrijwel alle taaleigenaardigheden, waarvan HESSELING Maleis-Portugese herkomst vermoedt, bij het begin der 60-er jaren reeds aan de Kaap zijn te constateren. Zomin als het 'Zuidhollands' aan de Kaap er door de stamouders behoeft te zijn 'in'gebracht, evenmin behoeven de Maleise en Portugese woorden alle van de slaven afkomstig te zijn. Wat de 'Maleis-Portugese' invloeden betreft, zij zullen voorlopig duidelijk moeten worden onderscheiden in Maleise èn Portugese invloeden (waarvan de Hollanders-zelf trouwens veelal de eerste bemiddelaars waren).

Het is jammer, dat HESSELING, die ons inzicht in de geschiedenis van het Afrikaans zo heeft verrijkt en wiens scherpzinnige waarnemingen mij in menig opzicht ook heden nog treffend juist schijnen, met zijn 'Maleis-Portugees' opereert, als ware het een grijpbare realiteit. Waar hij één bron meent te zien, zijn er in werkelijkheid op zijn minst[347] vier: Maleis, Portugees, Hollands èn Hollands van (Europese) vreemdelingen (deze laatste van de aanvang af).

HESSELING's visie van één samengekoppelde Maleis-Portugese groep moet noodzakelijk leiden tot een over-accentuatie. Immers, wie meent, dat duurzame Portugese invloeden zijn uitgegaan van Maleis-sprekenden en dat alle Portugees-geïnfluenceerden er tevens een Maleis-gekleurde omgangstaal op na hielden, die telt dubbel ten voordele van het 'Maleis-

346 De enige gevallen zonder *t*, die ik noteerde, zijn *broch* en *zoch*, maar aangezien men daarnaast *gebrocht* en *gezocht* schrijft, kan hier wel sprake zijn van analogie-formaties naar andere praeterita.

347 De mogelijke invloed van Hottentots-Hollands zij hier alweer pro memorie vermeld.

Portugees'. Dat de mogelijke invloed der vele andere vreemdelingen daarbij in het gedrang komt, is duidelijk.

Men kan zonder meer toegeven, dat het Maleis aan de Kaap een belangrijke rol heeft gespeeld en ook het Portugees: de vele ontleende woorden zijn daar om het te bewijzen. Maar dat deze beide talen-in-vereniging de hoofdrol zouden hebben gespeeld bij de veranderingen in klankleer en grammaticaal systeem, is daarmee nog niet aangetoond. Naast de radbrakers-op-(basterd-)Portugese grondslag en die-op-Maleise-grondslag was het aantal radbrakers-op-Westeuropese-grondslag groot èn invloedrijk. Daar zij in de eerste periode reeds op zijn minst ⅓ der b l a n k e bevolkingsgroep vormden, dient men (gezien nu eenmaal het feit, dàt de taal der blanken is veranderd) met hun invloed op de taal van het opgroeiend geslacht ook ter dege rekening te houden.

Vijfde hoofdstuk
De taal van de pioniers

1. De taal van Jan van Riebeeck

A. Inleidende opmerkingen

JAN VAN RIEBEECK is blijkens zijn eigen mededeling in Culemborg geboren, twee uur gaans dus ten oosten van de Zuidhollandse grens. ‘Misschien vertoefde bij zijn geboorte zijn moeder bij haar vader thuis, terwijl haar echtgenoot op zeereis was’ zegt GODÉE MOLSBERGEN[348] (STICHTER 7). Zoveel is zeker, dat die moeder reeds in 1629 is gestorven en begraven te Schiedam (STICHTER 6, 59) en dat de vrouw van J.v.R., MARIA DE LA QUELLERIE (de dochter van een Waals predikant), een geboren Rotterdamse was (STICHTER 60). Het zuiden van Zuid-Holland nam blijkbaar een belangrijke plaats in v. R.'s bewustzijn in; dat blijkt o.a. uit een vergelijking, die hem onwillekeurig ontvalt: ‘een gansch groot lack, wel soo wijt als de Maes’ (D II 12). Dat men hem taalkundig als ‘Schiedamse jongen’ zal mogen beschouwen, blijkt bovendien uit verschillende gegevens, die mij welwillend werden verstrekt door Mr P.J.W. BELTJES en die hij binnenkort in extenso hoopt te publiceren. Waarschijnlijk is VAN RIEBEECK's vader (die géén zeeman was) vóór of in 1623 naar Schiedam verhuisd, waar Jan (die toen 5 jaar oud was) verder is opgevoed.

v. R. heeft, behalve vrouw en kind, ook twee nichtjes OPDORP meegebracht over wie hij voogd was en waarvan één, ELISABETH, huwde met de ‘secunde’ JACOB REYNIERSZ van Amsterdam (STICHTER 134), terwijl de andere, SEBASTIANA ‘woonachtigh in 't fort de Goede Hoope’ (D I 389) in 1654 de onderkoopman PIETER VAN DUYN huwde, die op de doorreis aan de Kaap vertoefde. Genoemde meisjes moeten

348 In het vervolg worden twee boeken van GODÉE MOLSBERGEN herhaaldelijk geciteerd: De stichter van Hollands Zuid-Afrika JAN VAN RIEBEECK (afgekort als: Stichter) en Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd. Eerste deel: Tochten naar het noorden 1652-1686 (afgekort als: Reizen I).

weer zusters geweest zijn van de in de monsterrollen vermelde CAREL OPDORP van Cuijlenborgh 'jong assistent' en JACOB OPDORP van Cuijlenborgh 'jongen'[349]. Van de laatste blijkt dit uit een brief van 14 Jan. 1665 waarin aan 'seeckere Jongeman genaamt JACOB VAN OPDORP een neef van de heer RIEBEECQ geruijmen tijt hier in 't huys van Monsr GABBEMA gewoont en schrijver geweest hebbende' verlof wordt verleend om zijn vertrokken zusters te bezoeken. CAREL, de oudste, klom blijkens Reizen I 64 noot 3 op tot de aanzienlijke rang van secunde. Op een zekere welstand der beide jonglui wijst het feit, dat de jonge JACOB uit de nalatenschap van de vrijburger ROELOF DE MAN (uit Culenborgh) '1 bijbel vergult' koopt voor 10 realen (dat kan hij niet uit zijn gage (zie blz. 244 nr *99*) hebben overgehouden). Men krijgt de indruk, dat men bij JACOB te doen heeft met een jongmens van goeden huize dat als jonge 'hooploper' (aldus wordt zijn beroep aangeduid in de monsterrol van 1663) een soort van surnumerairspositie bekleedde. Uit de monsterrol van 1664 blijkt dat er vier 'scribenten' waren (zie boven blz. 248) waarvan men er drie uit de naamlijst gemakkelijk kan thuis brengen, nl. nr *8* CORNELIS DE CRETSER van Cuijlenborgh, nr *9* JACOB STOCQMAN van Amsterdam en nr *33* CAREL OPDORP van Cuijlenborgh. De enige die, voor zover ik zie, verder nog uit de lijst in aanmerking kan komen, is inderdaad nr *99* JACOB OPDORP van Cuijlenborgh.

Uit een en ander is duidelijk dat de 'staf' wel zeer eng gelieerd was met VAN RIEBEECK. Het neefje JACOB blijkt in huis geweest te zijn bij de Zuidhollander ABRAHAM GABBEMA, afkomstig uit 's-Gravenhage, twee jaar lang fiscaal en later als ondercoopman in rang onmiddellijk op de commandeur volgende.

In 1656 engageert VAN RIEBEECK zijn zwager, de Rotterdammer VAN DER STAEL met vrouw en twee kinderen (STICHTER 138) en wel als opvolger van de sieckentrooster WILLEM BARENTZ WYLANT, die weer een 'cousijn' van VAN DER STAEL was (SPOELSTRA, Bouwst. I 7). Oorspronkelijk was v. R.'s oom GERRIT VAN HARN als zijn opvolger aangewezen (STICHTER 165). VAN RIEBEECK moet in zijn kring groot vertrouwen hebben genoten dat hij zoveel familieleden heeft weten over te halen om de grote en riskante sprong naar het zuiden van Afrika te wagen. Is de aanwezigheid van de beide invloedrijke Culemborgers ROELOF DE MAN en CORNELIS DE CRETSER te verklaren uit oude 'Culemborgse' relaties met de familie VAN RIEBEECK? ROELOF DE MAN heeft negen jaar aan de Kaap gediend waarvan zes in de

349 Of staat er jong ass.? (het is niet duidelijk leesbaar).

hoge positie van 'secunde'[350], CORNELIS DE CRETSER is eveneens 'secunde' geweest (Reizen I 64) en heeft zeer lang aan de Kaap gewoond (zie blz. 240 nr *8*).

De aandacht moet nog worden gevestigd op de gelijktijdig met VAN RIEBEECK uitgekomen tuinier HENDRICK HENDRICSEN BOOM, een man van eenvoudige komaf (hij kon blijkbaar niet schrijven, zie D II 611), die als 'van Amsterdam' te boek staat, wat evenzeer bevreemdt als de 'Amsterdamse' herkomst van zijn vrouw ANNETJE JORIS, vooral omdat ze 'Annetien de boerin' genoemd wordt (D II 51). Het echtpaar BOOM zal uit de buurt van Amsterdam zijn en dan allicht eerder uit het zuiden[351] dan uit het noorden, omdat in het zuiden vanouds de meeste tuinderijen geweest zijn. VAN RIEBEECK waardeerde hem blijkbaar nogal (o.a. blijkens de vriendelijke vocatief *Boomtjen* (D II 600).

In het gezin-VAN RIEBEECK werd (behalve LAMBERTUS die meegekomen was) nog een zoon ABRAHAM geboren op 18 Oct. 1653, een dochter ELISABETH op 17 Juni 1657 en verder JOANNA (gedoopt 1663). De beide zoontjes LAMBERTUS en ABRAHAM gingen 20 Maart 1660 naar Nederland (Reizen 134) om daar te Rotterdam door v. R.'s andere zwager, ABRAHAM DE LA QUELLERIE, rector van de Latijnse school, verder te worden opgevoed.

Men mag aannemen dat de families VAN RIEBEECK en VAN DER STAEL in de vroegste periode het centrum van de kolonie hebben gevormd (men zie o.a. ook de lijst van kinderen boven blz. 267 vv.). 'De hogere ambtenaren, vooral zij die gehuwd waren, aten aan tafel met den Kommandeur' (STICHTER 139). De familiesfeer werd gedragen door de vrouw van VAN RIEBEECK, die geschetst wordt als 'une des femmes les plus accomplies que j'ai vues, aussi est elle aimée de tout le monde' (DÉHÉRAIN, Le cap de Bonne-Espérance au XVIIe siècle). Zij zal misschien ook het clavecimbel bespeeld hebben dat blijkens D III 416 op het fort aanwezig was.

Een beschrijving van v. R.'s persoonlijke taal - als representant van die van zijn kring - is een enigszins hachelijke onderneming, daar we niet weten in hoeverre copiisten[352]-handen wijzigingen in de tekst van het Dagverhaal kunnen hebben aangebracht. De uitgave van

350 In 1685 vinden we ANDRIES DE MAN aan de Kaap, die weer een neef was van ROELOF (Reizen I 142). De oudste dochter van v. R., MARIA, is later getrouwd met CORNELIS VERBURGH, een neef van de oude FREDERICK uit VAN RIEBEECK's dagen (Stichter 189 n.).

351 D II 595 wordt hij bestempeld als HENDRICQ BOOM 'van den Overtoom'. Hiermee zal wel de vanouds bekende buurt zuidwestelijk van (thans in) Amsterdam bedoeld zijn.

352 Dat deze copiisten hem grotendeels, gewestelijk of familiaal, na stonden, bleek boven reeds.

BRILL geeft daaromtrent generlei uitsluitsel en is bovendien ontsierd door talloze drukfouten. Zij moet dus voor filologisch onderzoek met voorbehoud worden gebruikt. Bij het doorlezen van de volgende, zeer globale en provisorisch bedoelde, taalschets gelieve men daarmee steeds rekening te houden. Aan het slot geef ik nog een alfabetische lijst van woorden en taaleigenaardigheden, waarvan een verder uitgestrekte en systematische ordening de vindbaarheid eerder zou bemoeilijken dan vergemakkelijken. Ik nam daarbij ook verschillende eigenaardigheden op, die mij troffen, al weet ik niet altijd in hoeverre ze karakteristiek zijn voor de taal van VAN RIEBEECK c.s. of voor het Zuidhollands. Ik vestig nog eens de aandacht op het zéér provisorische karakter van deze ‘schets’. VAN RIEBEECK's taal verdient een afzonderlijke monografie, maar een gemakkelijke taak is dat niet[353].

B. Grammaticale verschijnselen

1. Nederlandse *ij* uit oude *î*

De diftongering is in v. R.'s taal blijkbaar voltrokken. Hiervoor pleit de aanwezigheid van enkele (grotendeels ook in Holland bekende *î*-relicten, die wèl onderscheiden worden van de *ij*-woorden: *andivi* I 157 (*i* voorheen gebruikelijk in Holland, zie WNT); *iser* II 197, *isere poth* I 562; *iver* I 474 (talrijke citaten met *ie* in WNT), *iverigh* I 361 (Afr. nog: *een iewerige perd* ‘nerveus paard’); *tiger* III 185 (voor de *i* zie WNT). Als hypercorrecte vorm is *ijder* II 134 te beschouwen. Dat *ij* gediftongeerd moet worden uitgesproken blijkt uit een spelling als *wijlanden* I 56.

2. Nederlandse *ui*

Er zijn aanwijzingen dat v. R. een verschil in uitspraak heeft gehoord tussen *ui*^{1} en *ui*^{2} blijkens de vormen *reuylen* (passim, slechts éénmaal noteerde ik *ruylen* III 229), *speuyten* III 156, *teuytouw* III 462. Hierbij ook *fleutjen* naast *fluytjen* III 286. Men vergelijke hierover het artikel van MULLER in Ts XL (1921) 140-75. Hiertoe behoort ook *weuyffden* II 242 (vgl. ick weeffde hem toe I 432) en waarschijnlijk ook *beuyt* III 148, dat door MULLER met een vraagteken tot de *ui*^{2}-groep wordt gerekend. Daar ik de *euy* bij v. R. niet in onmiskenbare *ui*^{1}-woorden aantrof, ligt de veronderstelling voor de hand dat *uy* en *euy* twee verschillende klanken voor hem representeerden. Het historisch-verdiept taalgeografisch onderzoek zal nog moeten uitmaken, aan welk gedeelte van Holland dit *uy-euy*-verschijnsel bizonder eigen is ge-

353 Bij C. LOUIS LEIPOLDT, JAN VAN RIEBEECK, vind ik op blz. 282 vermeld: ‘Die Taal van die Dagboek van v. RIEBEEK. Unpublished thesis. M. DU PLESSIS, Pretoria University 1934’. Het is mij niet bekend of dit proefschrift sindsdien is gedrukt.

weest[354]. De door MULLER opgegeven bronnen wijzen meer naar het zuiden dan het noorden. Men vergelijke ook wat VAN HELDEREN en SÉWEL over de 'Rotterdamse' *eui* zeggen (Expansie 98-9).

3. Nederlandse *ee* voor oude *â*

kees I 154, *leegh lant* I 92, *leger* II 118 'lower', *leeghte* II 119.

4. Woorden met *oo* resp. *eu* voor oude *u*

Het aantal *eu*-voorbeelden is groter dan in onze schrijftaal: *deurcoelen* I 346, *geut* I 574, *haesneuteboomen* I 396, *jeudinneken* I 352, *clappermeulens* I 384, *meulenaer* II 469, *neuten* I 359, *rosmeulen* II 173, *veulen* III 481 naast *hoonigh* I 335, *noten* II 548 enz. Naast *seugen* III 197 ontsnapt schr. eenmaal *zuygende zogen* III 727. *Deur* komt vrij veel voor, maar **veur* vind ik niet in mijn aantekeningen. Interessant is de schrijfwijze *verbij* (o.a. III 323) corresponderend met het huidige Afr. *verby.* Dat de uitspraak bij v. R. ook al zo was, blijkt uit de hypercorrecte vorm: *op de voorhaelde wijse* III 311. De schrijfwijze *coegels* III 109 en II 354 pleit misschien voor *oe*-klank (al vindt men ook *voegels* II 476). *Botterkarn* I 162 en *botterblom* I 368 representeren v. R.'s uitspraak waarschijnlijk beter dan de vele *boter*-gevallen.

5. Nederlandse *oe* uit oude *ô*

Echt Hollands is *blom* I 368, *blommen* I 396 'bloem dragen', misschien ook *Woonsdagh* II 434. Opmerkelijk is de geregelde *oy* voor *oei* in voorbeelden als: *besnoyd* I 115, *groyen* II 86, *groysaem* II 93, *moyten* II 609 (de diftong van *uytroyen* II 121 is normaal). Op het leenwoord *trop* II 233 'troep' zij hier terloops gewezen.

6. Nederlandse *ee* uit oude *ai*

Echt Hollands zijn de schrijfwijzen: *bleyck* I 435, *blijckers dogge* II 597, *gedeylt* II 437, *teyckenen* I 334, *verdeylde* III 103, *vleys* I 81.

7. Nederlands *uw*

354 L. TEN KATE, Aenl. I 120 zegt: 'De Maaslander maakt ook nog onderscheid tussen eúy en úy, dog door geene agtbare Schrijvers vind ik zulk gebruik of gewettigt, of, als tot des Gemeenelands Taale behoorende, erkent'.

Geregeld vormen als *douwen* II 27 (daarentegen *opduwen* III 209), *grouwelijck* III 253, *in de loute* II 264, *onder 't louw* II 567, *schou* I 509, *verstouwen* III 154, *waerschouwen* I 495.

8. Ontwikkelingen voor *r*

Voor de beoordeling der *ar/er*-wisseling zijn van belang: *arch denckende* II 243, *barm* III 185 ‘berm’, *barmer* II 264 ‘vissoort’, *garst* II 231, *harder* I 37 ‘vissoort’, *harten* III 184 ‘herten’, *carnemelck* III 195, *Carsdagh* II 613, *carssen* III 625, *karsschepen* III 14, *parcken* II 231, *parckien* II 89, *pardrijsen* III 196, *partinent* II 190, *taruw* II 231, *tarw* I 354, *uytgemargelt* I 200, *vervarsinge* II 86 enerzijds

naast *beestemerckt* III 165, *dwers* I 521, *ergh listig* II 49, *erten* I 40, *hert* II 41 ‘hart’, *verckens* I 342, *veruw* III 110, *werm* I 331 anderzijds.

Voor het naast-elkaar-voorkomen van *èèr/aar* vgl. *eerde* II 48, *eerde wallen* III 185, *geerne* II 499, *heertbrandt* II 519, *Meert* I 158, *muylpeert* III 693, *neerstigh* II 366, *saetperel* III 577, *steert* II 341 enerzijds naast *aertvruchten* III 194, *gepaerst* III 14, *kaerszen* I 563, *karels* I 334 ‘kerels’, *paert* III 693, *Parel* II 81, *swavelstaerten* II 91, *vaerdigh* II 114, *vaersen* III 83 en *varsen* II 615 anderzijds.

Ter vergelijking diene: *aen flersen* I 157 ‘aan stukken’. Verdere opmerkelijke vormen: *het affsturven* III 88, *affsturff* II 82, *bedurven* I 274, *gesturven* II 98, *verburge* I 364 ‘verborgen’, *verdurven* I 365, *mergen* I 393 naast *margen* II 289 ‘morgen land’, *vermorwt* III 109 ‘vermurwd’, *burg* III 648 naast *barg* III 408 ‘gesneden mannelijk varken’. Daarentegen *vorcken* III 76, terwijl men **vurken* zou verwachten (in het Afr. hebben *burg* en *vurk* gelijke vocaal)

9. Weglating van *t*

De vormen *Clapmusbergh* II 264 (maar *mutsken* II 145), *vermesselen* II 105, *soubaster* II 486, *leysman* III 649 en *sleghste* II 63 ‘slechtste’ verraden de normale Hollander. *Hij comp* II 12 is thans stedelijk Zuidhollands. Maar andere voorbeelden van *t*-weglating zijn mij niet bepaald opgevallen. De *t* van *ganst cout weer* III 180 kan hypercorrect zijn of schrijffout.

10. Het gedrag van intervocalische *d*

Normaal-Hollands zijn *houwen* II 74 ‘houden’, *couw* III 365 ‘koude’, *moerconijn* III 163, *Muyen* II 32, *cropslae* I 395, *smeên* I 518, *schouwerblat* III 205, *spaen* I 563, *verkouwen* II 623 ‘koud worden’, *zuydelijck* I 572 enz. Van belang is de hypercorrecte vorm *gehouden* II 402 i.p.v. **gehouwen*: [een hottentot] werd met de houwer [sabel] in de bil *gehouden* II 402. Veelzeggend is ook *luide* voor ‘lui’: dat deze [Hottentotse] natie te *luyde* is om daer moeyten om te doen I 304. Men bedenke hierbij dat de vorm *lui* voor ‘luide’ in de 17de eeuw veelvuldig gebruikt werd, zie WNT VIII 3205 en Brieven-Reigersberch (ed. ROGGE 208): maer en dient evenwel niet lu gheroepen.

11. Zogenaamde ‘dubbele’ meervouden

Deckgaerdens III 28, *gecommitteerdens* I 297, *heckens* I 170, *vlacktens* I 113, *vlaggens* I 567, II 138. Vgl. VAN HAERINGEN. De meervoudsvorming in het Nederlands, Med. N.A. Lett. N.R. 10, no. 5, blz. 17. OPPREL, Het dialect van Oud-Beierland 29, noemt *beddes*, *hekkes*, *hemdes*, *muddes*, *mugges*, *brugges*, *vlagges*, *vraeges*, die mij als Noordhollander geheel vreemd aandoen. De 17de-eeuwse Delvenaar VAN LEEUWENHOEK schrijft *naeijnaeldens*, *schobbens*, *pissebeddens*, *pennens* (JUDI MENDELS in NTg XLI 128).

12. Behandeling van vreemde woorden:

cammeraet III 168, *jelours* II 412, *spenagie* I 157, *lemoen* II 217, *voor een sevilen prijs* I 181, *marseeren* I 556.

13. Diminutiva

Een stellige gevolgtrekking uit de schrijfwijze der verkleinwoorden valt niet te maken. In II 50 vv. komen nog al wat diminutiva aan het licht van het type: *anckertien* 114, *Annetien* 51, *arackien* 71, *araeckien* 59, *een jongh borsien* 66, *'t ronde bossien* 55, *bulletiens* 109, *fluytscheepien* 86, *'t houtbaytien* 65, *huysiens* 77, *juffershontien* 115, *luchien* 75, *ossies* 94, *praeties* 127, *proe***ff***ien* 50, *'t Robbejachien* 70, *sackien* 98, *scheepies* 91, *scheepie* 87, *schuytien* 82, *tabackien*[355] 93, *thuyntien* 53, *het Tulpien* 54, *volckien* 76, *volckie* 123, *walletien* 57, *wy***ff***ien* 61. Moet men uit de schrijfwijzen *bo***ss***ien*, *o***ss***ies*, *proe***ff***ien*, *wy***ff***ien* met dubbele spirant opmaken, dat *i* niet als *j* geïnterpreteerd moet worden? *Scheepie* en *volckie* wijzen op *n*-loosheid. Men zou hier dan vrijwel het prototype der Afr. diminutiva hebben, maar in de rest van het Dagverhaal komt het type niet zo veelvuldig voor. Is in dit *ien*-gedeelte dus een andere schrijver aan het werk geweest? (omtrent de tekstverantwoording zie boven blz. 291). De algemene traditie der *-tje(n)*-diminutiva maakt het moeilijk, erachter te komen welke uitspraak er toen geheerst heeft. Misschien geeft de schrijfwijze van het woord voor ‘artisjokken’ enige aanwijzing: *aertjessooken* I 396, *aertjesocken* II 538, *aertjes socken* I 559, *artiessocken* II 94, *artjessocken* II 95. Als de palatalisering van *-sjok* naar voren is geschoven, zoals de consequente schrijfwijze *-sock* suggereert, zou hier sprake kunnen zijn van een parallelisme met de diminutief-uitgang. Er waren twee grafische moeilijkheden op te lossen: de gemouilleerde *t* (waarvoor ons schrift geen apart teken bezit) en de zwakbeklemde *ie*-achtige klank, die normaliter in Germaanse woorden niet voor kan komen. Soortgelijke worstelingen in spelling bij *foelje* II 548 - *foeli* II 552 - *foely* III 20 - *foelie* III 575, *goenysacken* II 240, III 37 - *ginje* III 401. Vgl. ook het gebrek aan systeem bij *esparges* I 35 - *spargies* I 559, *spinnagie* II 594, *laccage* II 53. In het Afrikaans (en in sommige Hollandse dialecten) is in al deze gevallen de definitieve overwinning aan de *-ie*, in onze schrijftaal meestal aan de *-e*. Niet onmogelijk, dat men in de 17de eeuw een (nauwelijks foneem te noemen) klank gehandhaafd heeft, die men òf door *-ie* kon weergeven òf door *-e*, mits vergezeld van een *j* (die het onbestemde gemouilleerde karakter bevredigend kon aangeven) of wel door het woord als Franse ontlening op *-age* in zijn traditionele

355 In I 243 de merkwaardige schrijfwijze *tabacquin.*

vorm te laten. Volledigheidshalve zij hier vermeld, dat ik uit het (slechts schaars ingevulde) questionnaire van het materiaal-Willems voor Culemborg de diminutiva *kleintjie* en *lieffie* optekende.

14. Kent Van Riebeeck reeds de aanspreekvorm *jullui*?

De vorm *uluyden (ulieden)* waarvan v. R. zich in D II herhaaldelijk bedient, is zeer opmerkelijk. Hij gebruikt hem nl. niet alleen (wat normaal is) in de objectief (ten eynde *u luyden* geen ongeval van de in woonders overcome 237, wort *ulieden* toegesonden 399), maar vooral ook in de subjectieve vorm: dat *uluyden* een goeden handel aentrefft 238, dat *uluyden* een goede crael maeckt 238, sal *uluyden* sien hoe u de windt dient 246, *Ulieden* cunt der proef affnemen 250, sal *ulieden* sich gansch stil houden 250, *Ulieden* schrijfft 400. Daar ik een dergelijke nominatief-vorm in de literatuur nog niet heb aangetroffen[356], heb ik mij afgevraagd, of we hem niet als een verkapt, vertaald *jullui (jelui*, *joului)* moeten interpreteren.

Luiden of *lieden* kan v. R. niet g e z e g d hebben[357], bij een Hollander kan de enige 'mundgerechte' vorm slechts -*lui* geweest zijn. Bewijzend is de hypercorrecte vorm *luide* voor *lui* 'lazy' (zie boven blz. 294).

In v. R.'s tijd was de gebruikelijke s c h r i f t e l i j k e aanspraak *U.E.*, waarvan v. R. zich in zijn officiële briefwisseling dan ook geregeld bediende. Daarnaast vindt men in het meervoud ook *gijlieden* of *gijluiden*: deftige vormen die naar algemene opvatting nimmer tot de Hollandse spreektaal hebben behoord.

Maar de brieven van v. R., waarin men *uluyden* aantreft, zijn alle tot zijn ondergeschikten gericht en kenmerken zich min of meer door een vaderlijke toon. Men vgl. vooral de brieven aan RIJCK OVERHAGEN (die door v. R. zeer geapprecieerd werd, zie D II 403). We kunnen er wel in komen dat voor de weinig gekunstelde v. R. het officiële *U.E.* in dit kader toch wel wat uit de toon moest vallen. Maar anderzijds was het nooit aanschouwde *jelui (joului)* in brieven (!) voor die tijd toch wel wat kras. VAN RIEBEECK maakt, naar het schijnt, een compromis en schrijft *ului(den).* Even vraagt men zich af, of hem daarbij de

356 Maar dat kan aan mijn gebrekkige belezenheid liggen. Bij het cursorisch doorlezen der vroegste Kaapse stukken trof ik nog een enkele anonymus die *ul*(*ieden*) in de nominatief bezigde. Me dunkt de vorm zal ook in patria nog wel aan het licht komen.

357 Tijdens de correctie raadpleegde ik veiligheidshalve nog even de originele stukken op het Rijksarchief. Daarbij is mij gebleken, dat BRILL herhaaldelijk *ul* eigenmachtig heeft opgelost tot *ulieden.* Het was onbegonnen werk, àlle vormen te controleren, maar de steekproeven, die ik nam, brachten geen enkele *ulieden*-vorm aan het licht. Ik vermoed dus, dat v. R. meestal *ul* heeft geschreven, een enkele maal afgewisseld door *u luyden.*

bekende afkorting *U.L. (= Uwe(r) Liefde*, waarnaast ook *jouwerliefde* voorkwam, zie WNT VII 452) min of meer voor ogen heeft gestaan.

VERDENIUS drukt NTg XXXVI (1942) 249-55 zijn twijfel uit 1° of *jullie* vóór de tweede helft der 19de eeuw voorkomt, 2° of het Zuidhollands is, 3° of het Afrikaanse *julle* als bewijskrachtig mag worden opgevat voor een overgeëerfd *jullie (-ui).*

Wat de beide eerste punten betreft kan ik thans op de vorm *julluy* uit de klucht 'Kees de Windbuyl'[358] anno 1750, blz. 3 wijzen[359]. Deze klucht heeft, ook in de plaatsaanduidingen, een duidelijk Rotterdams coloriet en heeft betrekking op Kees van Oeveren, die 18 Nov. 1694 te Rotterdam is geboren[360]. Ik noem enkele taalbizonderheden, die op een Zuidhollands karakter van deze klucht wijzen: *deurpel* 'drempel', *zeurgt*, *bedurven*, *besturven*, *ruyzy*, *deuitje*, *vier* 'vuur', *borretje* 'bordje', *heit* 'heeft', *ribbens*[361].

De nominatief *julluy* (daarnaast ook *jyluy*) is hiermee dunkt me ruim een eeuw geantedateerd en kan gevoeglijk tot de Zuidhollandse woordenschat van de 18de eeuw worden gerekend.

Anderzijds is een 'Afrikaans' *jully* blijkens VAN OORDT (Taalargief 3, 36) anno 1741 overgeleverd: wat hebt *jully* met mij te doen, Laat mij maar gaan. Men vgl. hiermee de oudste (schriftelijke) vorm aan de Kaap voor 1703: '(die vrou van 'n Kuiper antwoord 'n paar dronkaards met die woorde:) Neen! daar *jy luyde* de drank gehaald hebt daar ken je naar toe gaan'. In de 18de eeuw 'leefden' in Rotterdam èn aan de Kaap de vormen *jijlui* en *julluy (jully)* dus naast elkaar en in beide landen is de eindoverwinning aan de *u*-vorm geweest, n'en dépaise de haast volledige verdonkeremaning in geschrifte. Dat geeft toch te denken.

Zonder de *jijlui*-vormen van VERDENIUS alle weg te willen cijferen, mag toch de vraag worden gesteld, of niet een deel daarvan verkapte

358 Vgl. C. VAN RHIJN in Rotterdamsch Jaarboekje 1892, 276.

359 Op blz. 36 *jyluy.*

360 Verschillende bizonderheden heb ik te danken aan een scriptie van mejuffrouw G.M.J. DUYFHUIZEN over de taal van deze klucht.

361 Merkwaardig zijn de verkorte infinitieven als *verkoop*, *werk*, *steek*, geen kool meer te *verkoop* (6), begin jyluy maar eens *werk* daaraan, Me zel geen vinger in de as mooge *steek* (37). Ik weet deze, haast 'Afrikaans' aandoende, vormen niet in enig verband te plaatsen. Evenmin als de vorm *dronkwijf* (2): zou ik met een *dronkwijfs* heuyk te kerk gaan? Ik ben te eerlijk opgevoed, om myn beene te zetten, daer een *dronkwyf* heit gestaan, ook blz. 41 *Dronkwyf.* Vgl. Afr. *dronklap.* (WNT III 3425 geeft ook het adjectief *dronk* als 'gewestelijk in Z-Ndl.', maar een deel der citaten is ten onrechte in dit verband ondergebracht en behoort bij *dronke*(*n*)).

jullie-vormen zijn geweest, die men echter ongaarne s c h r e e f omdat het verband met het pronomen *jij* nog te duidelijk werd gevoeld. Naast de gesproken x-vorm die het gemiddelde van geschreven *jijlui-jullie* vertegenwoordigde is de (schaars g e s c h r e v e n maar niettemin springlevende) vorm *juilie* overgeleverd, die HEEROMA (Ts LVII (1938) 80 vv. aanzienlijk heeft weten te antedateren (1709) en wel als Z u i d h o l l a n d s (uit eigen waarneming ken ik het ook uit Haarlem). Ik vraag mij af, of niet deze verschillende schrijfwijzen op pogingen berusten om in wezen één vorm *j-lie(ui)* weer te geven, die in de huidige Hollandse omgangstaal doorgaans als *je-lie*, *jullie*, *jollie* gerealiseerd wordt. Die aarzelingen in geschrifte waren vooral bij de nominatief verklaarbaar, omdat de Systemzwang zich hier het meest deed gevoelen. Bij de objectieve en possessieve vormen behoefde daarvan echter minder sprake te zijn, omdat *jou* (dat in veler uitspraak evengoed als *jui* - in presto-uitspraak ook als *jö* of *jŭ* - gerealiseerd kon worden) hier tevens grammaticaal-‘correct’ was. Bij de discussies over ons pronomen komen deze possessieve en objectieve vormen soms wel eens in het gedrang, men redeneert nog veelal of de nominatief eigenlijk de vorm-bij-uitstek is en de meeste frequentie heeft, wat - vooral in dit geval - zeer te bezien staat. Er dient op gewezen te worden dat de eerste Afrikaanse objectief *jouwluy* op 1742 is gedateerd (Taalargief 3, 37). Is dit nu een naar het leven ‘beluisterde’ vorm, of is de *ou* door grammaticale Systemzwang begunstigd? Vast staat, dat de nominatief *jully* op dat moment reeds bestond. Vast staat ook, dat geschreven *jijlui* en *joului* in het Hollands èn Afrikaans uiteindelijk tot de *u*-vorm zijn samengevallen. Dat de vorm met *u* (of een daarmee zeer verwante vocaal) in de hogere taal een zware strijd had, blijkt uit het doodzwijgen gedurende minstens een eeuw. Toen (op zijn laatst) triomfeerde in objectief en possessief gebruik de *u*-vorm definitief op de (geschreven) *ou*-vorm. Ligt het niet voor de hand om aan te nemen dat er in werkelijkheid toen ook maar één (gesproken) vorm voor a l l e ‘naamvallen’ is geweest? Bewezen is dat in Afrika *ons* en *wij* reeds waren samengevallen[362]. Triomf dus van de objectief-possessief op de subjectief. Kan zich daarnaast een grammaticaal gedifferentieerd *jijlui-joului* in de omgangstaal hebben gehandhaafd? Dit zijn toch juist ‘vertrouwelijkheids’woorden bij-uitstek.

Begrijpelijk dat het verzet tegen het samenvallen-tegen-alle-regelen-der-grammatica in Holland het sterkst geweest is. Vandaar enerzijds de neiging tot verzwijgen van het gehele pronomen, anderzijds een

362 Het objectieve en possessieve *ons* begon het reeds anno 1691 op de nominatief *wij* te winnen. Zie FRANKEN in TWK VI (1927) 197 vv.

ombuigen naar de grammaticaal-'juiste' vorm. Maar een enkele maal 'betrappen' wij een schrijver op de nominatieven *jullie* en (zeer zelden) *joului* (zie NTg XXXV (1941) 168). Dit zijn echter vermoedelijk naïeve vormen die nader bij de werkelijke uitspraak hebben gestaan dan de 'grammaticale' *jijlui*-vormen.

Wat het gebruik van *joului* als subject betreft, dit is inderdaad uiterst zeldzaam en Noordhollands, dat kan ik VERDENIUS niet ontstrijden[363]. Maar is dit voldoende om aan te nemen dat het u i t s l u i t e n d Noordhollands was? We weten toch, dat in Zuid-Holland de neiging om nominatief en possessief dooreen te mengen groter is dan in Noord-Holland (vgl. Zuidhollandse nominatieven *hun*[364], *haar*, *hullie* en ook *U*).

Bij mijn opvatting van *uluiden* als een verkapt *j(o)ullui* moet men bedenken, dat de beleefde nominatief *U(we)* in de 17de eeuw niet 'ongehoord' was. Ik heb dat onlangs trachten aan te tonen[365] en vond mijn mening later nog bevestigd door twee onmiskenbare *u*-gevallen bij MARIA VAN REIGERSBERCH[366]. Wat MARIA kon overkomen kon 30 jaar later ook bij VAN RIEBEECK gebeuren, d.w.z. v. R. kòn zeer wel, als hij zich wat liet gaan, een schriftelijk *u* tegenover één persoon gebruiken, maar een zodanige 'slordige' vorm was in 'officiële' correspondentie met Heren XVII ontoelaatbaar.

Gaat men met mij accoord dat *jullie* uit *joului* is ontstaan[367], dan wordt de vorm *ului(den)* als verkapt *uwlui* een rationele vondst[368] waarop formeel niets is aan te merken. *Jou(w)* is 'verdeftigd' tot *u(w)* dat nodig was, omdat men *joului* nu eenmaal niet kòn schrijven, maar het 'vorschriftsmässige' stijve *U.E.* - min of meer potsierlijk tegenover eenvoudige mensen, die v. R. zonder twijfel dagelijks met *jij* en *jou* aansprak - was ontweken.

Hoezeer de ware aanspreekvorm taboe was, blijkt uit een brief aan

363 Dankbaar aanvaard worde het citaat uit SARA BURGERHART II 267: ik hoop dat hij zulk een braaf man zal worden dat *joului* nog eens met hem, als *joului* kaptein, aan den dans zult raken (NTg XXXII (1938) 268). Het citaat is welkom omdat het, eens te meer, het samenvallen-in-klank van nom. en poss. bewijst.

364 De nominatief *hun* heeft in de laatste jaren een ongekend succes gehad en is vèr uitgezwermd over zijn oorspronkelijke ontstaansgebied. Ik hoorde hem o.a. reeds op de Veluwe en in Arnhem.

365 'De voorgeschiedenis van het beleefde pronomen U' in 'Verzamelde opstellen voor Prof. J.H. SCHOLTE' [1947] 15-21.

366 De zeventiende-eeuwse aanspreekvorm *U* in de nominatief in Ts LXV (1948) 286.

367 De literatuur pro en contra vindt men vermeld bij SCHÖNFELD 265.

368 Ik vestig de aandacht op een nom. *oulieden* bij HOOFT (Warenar 440): omdat het *oulieden* zijt, niet zo zeer omdat ik werkelijk aan het 17de-eeuws bestaan van een dergelijke 'Brabantse' vorm geloof, als wel om de analogie met de gedachtengang die ik bij v. R. veronderstel.

RIJCK OVERHAGEN (D III 8-9), waar aan v. R. in de aanhef inderdaad een *U.E.* ontsnapt, maar waar dezelfde vorm door passieve constructies of telegramstijl verder kennelijk wordt gemeden. Deze opzet leidt zelfs tot uitdrukkelijke w e g l a t i n g in de volgende zinnen: ‘ende meenen wij, dat het nu aldaer well sult cunnen stellen...'t is seer goet dat ons telckens laat weeten hoeveel schapen ende conijnen datter aenteelen, 't welcke noyt moet vergeeten’.

Bij raadpleging der vele *uluiden (ulieden)*-plaatsen bij v. R. valt op, hoe gemakkelijk men ons *jullie* daarvoor kan transponeren. Slechts enkele malen verzet de omgeving zich daartegen: sal *ulieden sich* gansch stil houden II 250, willen niet twijffelen, off *uluyden* sal *sigh* in allen voornamentlijcq quijten II 457, ende dierhalven goet sal wesen *ulieden haer* best doen II 539, maer moet *ul. hun* ginder soo lange behelpen III 647.

Genitieven als: uyt *ulieder* jongste II 248, tot *ulieder* particuliere eere II 248, tot *ulieder* eygen gerieff II 249 herinneren wat hun vormingswijze betreft aan de Zeeuwse volksvorm *julder<joulieder.*

Vóór de populaire gevoelswaarde van *uluiden* pleit de omstandigheid, dat het herhaaldelijk met de meervoudsvorm van het werkwoord wordt gebruikt[369]: soo *sullen uluyden* met deselve tegelijck van hier t' seyl gaen II 221, soo is 't dat *uluyden moeten* trachten te bevorderen II 237, Renocheloshoorens *moeten uluyden....*soo veele handelen als becomen cundt II 248, *Ulieden moeten* oock niet vergeten te vuyren II 250. De keuze tussen een ‘verholen’ *gijlieden* òf *jullie* is hier niet moeilijk.

De vorm: op *ulieden* gedaenen eisch II 344 is, naar 't mij voorkomt, transparant genoeg om een possessief *joului* te laten doorschemeren (het eerste possessieve *joului*-citaat ‘*joului* schriften’ voor Holland is van VAN EFFEN, zie WNT VII 304). Dat hiervoor - tegenover eenvoudige lieden - in de 17de eeuw een cas. obl. van het deftige *gijlieden* gefungeerd zou hebben, acht ik moeilijk denkbaar. Zelfs voor L. TEN KATE (Aenl. I 472) was *gijlieden* immers nog een ‘pedant’ woord. Het heeft (in het zuiden) wel een genitief *ulieder* in het leven kunnen roepen, maar zijn pedante herkomst moet het ontstaan van een possessief *ulieden* in Holland onmogelijk gemaakt hebben. Nòch in geschrifte nòch in de dialecten is een dergelijke possessief overgeleverd. De interpretatie van dit unicum *ulieden eisch* als *j(o)ullui eisch* acht ik voorlopig de enig mogelijke. Ze past in de stijl van deze brieven terwijl het algemeen gebruik van het Afr. *julle* (subj., obj. èn poss.) de vroege aanwezigheid van *joului* in het Afr. niet onaannemelijk maakt. Maar

369 Ook eenmaal bij *gijluiden*: ende *gijluyden* daeromme te langer *cunnen* uytblijven II 239.

een dergelijk woord ‘kon men toch niet schrijven’. Dit past geheel in het kader der eeuwenlange verdonkeremaning van het natuurlijke *jij*, *je*, *jou*, waarop MULLER Ts XLV (1926) 108 met zoveel nadruk de aandacht heeft gevestigd, een toestand die ons zo sterk herinnert aan ‘de brieven onzer grootouders of ouders die elkaar zelfs in de allerintiemste brieven niet “jij-jouwden”, maar “gij-uwden” of zelfs “U.E.” enz. schreven’.

Men kan het er nog over oneens zijn, of de vocaal van het subjectieve *jullie* ‘klankwettig’ op een *ij>e* of (zoals in de objectieve en possessieve vorm) op *ou* teruggaat. Doch met bovengenoemde citaten voor ogen zal men het wellicht niet meer onaannemelijk achten dat Holl. *jullie* en Afr. *julle* van gelijke herkomst zijn. Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat het pronomen reeds - tegelijk mèt het vele andere taalmateriaal van VAN RIEBEECK c.s. - in Afrika is ‘ingevoerd’ vóór het nog de kans gekregen had zich in geschrifte te consolideren. Maar blijkens het gelijke eindresultaat van de stamvocaal in beide landen mag men ook een gelijke oer-vorm veronderstellen. Ik geef toe, dat stringente bewijzen voor de 17de eeuw nog ontbreken, maar anderzijds wordt ‘invoering’ van dit pronomen nu eenmaal onwaarschijnlijker, naarmate men verder in de tijd komt. Men hoede er zich voor om de terminus a quo uitsluitend afhankelijk te maken van de toevallige eerste overlevering. Zo ergens, dan blijkt juist bij de overlevering der aanspreekvormen, dat schriftelijke en mondelinge traditie niet evenwijdig gaan, ja niet zelden diametraal tegenover elkaar schijnen te staan.

15. De flexie

Een bespreking der flexie-moeilijkheden - zoals die beneden bij de buitenlanders DE SMIT en MEERHOFF gegeven wordt - heeft bij VAN RIEBEECK geen zin. Immers wij hebben hier te doen met een ontwikkeld man, die een normale Hollandse school-opleiding heeft gehad en die in zijn grammaticaal gebruik niet karakteristiek afwijkt van de gemiddelde beschaafde Hollander in patria.

C. Diverse taalverschijnselen in alfabetische volgorde

ABBERDAEN III 425; *AECKERS* I 336 ‘eikels’, naast *AERTACKERS* III 188; *AELDOORN* II 95, volgens WNT suppl. ‘kruisbes’; *AERDT* II 466, 482: *in den aerdt geraecken.* Komt overeen met Afr. *in die aard kom* ‘wanneer iem. 'n hoeveelheid saad van 'n bepaalde soort kry en daardeur in staat gestel word om verder self saad te wen’. Zie DU P. SCHOLTZ in TWK 1947, 24;

AERTBESIEN II 95. Blijkens de ‘aardbei’-kaart (Taalatlas III 14)

overheerst thans in Zuid-Holland de vorm *arebei.* Maar *eerebees* verschijnt in het uiterste zuiden en in de aansluitende zoom van Brabant vindt men *er*(*re*)*bezie.* Het tegenwoordige *erbezie*-gebied moet wel groter geweest zijn. Waar zou anders de 'deftige en wetenschappelijke naam *aardbezie*' (WNT) vandaan zijn gekomen? Of v. R. het schrijftaalwoord bezigt, dan wel de vorm van zijn dialect, valt niet uit te maken (al zal hij *aert* stellig als *èèrt* hebben uitgesproken);

AJUYN III 196. Uit het materiaal AG blijkt dat alle Zuidhollandse eilanden *juin*(*juun*) hebben. De vorm *juin* vindt men verder vermeld voor Alblasserdam K 53, Asperen K 76, Giesendam K 97, Groot Ammers K 19, H.I. Ambacht K 58, Hoekse Waard K 86, Oud-Alblas K 58, Sliedrecht K 96. *Juin* is dus een typisch zuid-Zuidhollandse vorm. De mededelingen voor Hillegersberg K 7: *juin* (zelden), Rotterdam K 5 *uien*, *juin*, Vlaardingen K 42a *uie* soms *juin*, doen vermoeden dat het *juin*-gebied in moderne tijd is ingekrompen. Dordrecht K 94 geeft nog de volle vorm *ajuin.* V.R. bezigt waarschijnlijk de vorm die hem van huis uit eigen is geweest. Elders gebruikt hij, vermoedelijk met gedifferentieerde betekenis, de noordelijker vorm *ui.* Het woord *ajuin* is blijkbaar reeds vroeg (vóór 1685) door de Hottentotten ontleend: Zij eeten niet anders, als bollen van de bloemen, die zij ajuintjes noemen (Reizen I, 167);

ARREBEYT II 596, *ARREBEYDEN* II 597, *ARREBIJTSAME* III 7; *ATTRAPEREN* II 61, 64, zie DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 26.

BAKEN II 161 reeds voor 'grensteken' gebruikt, zie DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 26; *BANDYT* II 177 meer overeenkomende met de huidige Afr. betekenis dan met de (huidige) algemeen-Nederlandse, zie TWK 1947, 28; *BEEST*, mv. *BEESTEN* pass. 'runderen', ook in de composita *beestekraal*, *beestevleys*, *beestewachter*, zie TWK 1947, 28; *BEILEN* I 37, zie WNT, Overdiep (Katwijk 82) herkent dit woord in Katwijks *baale*; *BELHAMER* I 310 'belhamel'; *BESOETELDE* II 115 'bezoedeld', ook de vorm van de Statenbijbel; *BESTIAEL* passim 'vee'; *BLOES-BLOESEN* II 107, 243 en III 308, 485: praet. van 'blazen', nog heden te Katwijk in gebruik; *BLOMMEN* I 396 'bloem dragen', zie DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 30 s.v. *blomtyd*; *BOEBAS* I 113: *ossen off boebas*, houdt dit verband met WNT *boeba*?; *BOGAERD* II 190, volgens WNT 'vooral in de Zuidelijke gewesten'; *BOGBANDT* I 355: *ende alsdoen oock 2 messen op sijn bogbandt drouch*, niet in WNT; *BOLCKVANGER* II 394, de betekenis moet zijn 'middel om iemand in te pakken, voor zich in te nemen', niet in WNT; *BUL* I 160, zie boven blz. 158; *BULTSACKEN* II 53 'strozakken'; *BURGEN* III 648, zie boven blz. 192.

CHAMPANTJES II 464, zie WNT s.v. *sampan*;

DASSEN I 92, niet ‘meles’ maar ‘procavia Capensis’, zie hierover het art. van DE NEVE in Ts LV (1936) 177 vv.; *DECKGAERDENS* III 28 ‘dunne lat waaraan riet of stroo op een dak bevestigd wordt’ (WNT); *DEURDRIFT* III 192: *passagie ofte deurdrift*, zie DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 35; *DINGSDAGH* pass., zie boven blz. 194; *DOODEETERS* III 7 ‘nietsnutters’; *DOUBBEN* II 54: *ende 't cleyne* [*scheepien*] *sien op doubben en weder voor de wint terughkeren*, niet in WNT, zie echter s.v. *opdobberen*; *DROOGE TIJT* II 101, 182, zie DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 36; *DURABLE* II 35 ‘duur’, zie TWK 1947, 37.

EGELVERCKEN II 61. Uit de ‘egel’-kaart (Taalatlas I 10) blijkt dat *egel* geen autochthoon Hollands woord kan zijn, maar van Brabantse origine is. V.R. zal hier het deftige woord gebruikt hebben, terwijl hij anders *ijser varken* bezigt: *een ijser-offte egelvercken* II 80. Voor de betekenisverandering zie dat woord;

EVENHOUT II 86:*...stormpalen...heel hardt en meest groen evenhout wesende*, dus ‘ebbenhout’?, deze vorm niet in WNT; *EBBENHOUT* I 422; *EYERS* II 457;

FLAEUW III 487 ‘uitgeput’, zie DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 37; *FNAESJEN* III 111 ‘pluisje’, zie WNT;

GANSCH ENDE GAER II 236, III 168; *GEBROCHT* II 44, 76, part. van ‘brengen’; *GELLICH* I 329 ‘galachtig, lijdende aan de ziekte die *galligheid* genoemd wordt’, de vorm *gellig* ‘alleen gebruikelijk in het oosten van ons land, met name in Gelderland’ (WNT); *GEST* II 128 ‘gist’; *GRIP* III 241 ‘greppel’ (*greppen* II 186), als de veronderstelling van WNT juist is, dat de *i* berust op ontronding van de oude *u* dan zou *grep (grip)* een ingwaeonisme zijn, vgl. *kneppel*; *GROFFTE* II 401 ‘grofheid’; *GROM* III 195 ‘ingewanden’; *'T GUNDT* II 470, III 319 ‘hetgene’, ‘Met name in Noord-Holland’ zegt WNT, maar H. DE GROOT gebruikt het ook (zie ROGGE, Brieven-Reigersberch 275, 278);

HACHJEN III 427 ‘stukje vlees’, zie WNT s.v. *hacht*;

HANGEN I 23: *in het hangen van den berg*, daar hetzelfde woord ook door MEERHOFF gebruikt wordt, moet men aannemen dat het zeer verbreid is geweest; het tegenwoordige Afr. *hang* is daaruit organisch en klankwettig ontstaan en het is niet nodig daarvoor het Duitse *Hang* te hulp te roepen, dat trouwens zelden en dan alleen ‘in poetischer Sprache’ (Paul) gebruikt wordt;

HANGELS II 134 ‘hengels’; *'T HEERTJEN SPELEN* III 681; *HETTE* II 326 ‘hitte’; *HOENDERS* I 384, *HOENDER* (mv.) II 132; *HOENDERHUYS* I 473; *OVER HOL OVER BOL* III 6: *tot 61 stux* [*schaepen*] *toe over hol over bol daerin* (nl. in de kloof] *gevallen*,

IJZER VARKEN I 67, II 80. De positieve mededeling van KILIAAN: ‘ijseren vercken Holl. j. eghel’ alsmede de woorden van JUNIUS: ‘ijseren vercken Hollandis’ laten geen twijfel aan de Hollandse oorsprong van het woord. Het feit dat het in het Afr. is opgenomen weegt zwaarder dan het volkomen ontbreken ervan op de huidige ‘egel’-kaart. Men bedenke dat de egel alias ‘stekelvarken’ in Holland betrekkelijk zelden gezien wordt en dat de school steeds zijn best heeft gedaan om de ‘juistere’ vorm *egel* ingang te doen vinden. In Afrika is de naam overgegaan op het ‘echte’ stekelvarken. Vgl. BOSHOFF 114: ‘In Afrik. is die algemene uitspraak *ystervark* en dit is, sover ek weet, die enigste naam in Afrik. vir dié dieresoort (“hystrix cristata” Linnaeus)’;

JA II 579: *ja soo slim* ‘nog wel zo’, vgl. WNT VII 17; *JE* III 647: *daer je noyt ter deghen hebt opgepast* (het enige *je*-geval dat me in D is opgevallen); *JEUDINNEKEN* I 352 ‘jodinnetje’. Dat de *eu* van *jeud* niet op umlaut behoeft te berusten blijkt uit de WNT-citaten van EVERAERT, C. HUYGENS, LANGENDIJK. In Ts LXII (1943) 89 vermeldt mej. DRAAK een vorm *Jeud*, die vermoedelijk wel Hollands zal zijn;

-K (auslautend *-nk* voor *-ng*), zie onder *pingh*; *CARGASOENTJEN* II 336 ‘vrachtje’; *CASSEN* II 120 ‘kisten’; *KEES* I 154 ‘kaas’, maar daarnaast *KAES* I 157; *CLAVER* II 84; *CLONCQ* I 336: *een cloncq* [stomp] *aen 't hooft*, niet in WNT; *KNEPPEL* II 495; *COEGEL* II 354, III 109; *COMBAERSEN* III 621, zie boven blz. 281; *KOMBUIS* I 43, zie DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 9; *COMBUYSCNECHT* III 168; *COMMEN* II 590, 593 enz. Vgl. *genommen* III 8; *KOPEN*, *VERCOFT* II 527; *CORENSAAYTIJT* III 190, zie TWK 1947, 9;

COSTEN I 380, II 422 ‘konden’. Bij de 17de-eeuwse Delvenaar VAN LEEUWENHOEK (en bij HUYGENS) vindt men ook *begost* (JUDI MENDELS in NTg XLI 128). ‘Vir Mansvelt is die vorm *begos* nog gewoon. TRICHARDT gebruik dit nog wel eens, nou is dit natuurlik heeltemal verouderd. 'n Verwante vorm *kos* vir *kou* [l. *kon*] word nog onder die gekleurdes in die Westelike provincie gebruik’ (DU PLESSIS MULLER in TWK XVII 38). *Kos* ook in Katwijk (OVERDIEP 155);

CREKELBOOMEN II 188, *CREKELBOSSEN* III 180, zie WNT VII 149; *CREPELBOS* II 74, *CREUPELBOS* II 79; *CROEGH* III 390: *een vette maeltijt ofte croegh*, *soo 't den gemeenen man noemt*, zie ook WNT; *CROOTEN* I 82: *crooten offte roode beetwortelen*, het woord *kroten* is naar ik meen Zuidhollands, het Noordhollandse *bieten* trof ik niet aan, wel eenmaal het collectief *biet* I 209 en *bietwortelen* I 351; *CUNDIGHEN* III 186: *afgecundigt.*

LACCAGE II 53; *LEGGEN* II 86, III 149 enz. 'liggen'; *LEMIEREN* I 246: *met lemieren* [aanbreken] *van den dagh*; *LEMOENBOOMTIES* II 52; *LOCJEN* III 330: *de baly met een locjen daerin*, zie WNT VIII 2635; *LOMPEN* II 123 'prul, nietsnut';

MARDIJKERS I 22; *MARSEERDEN* I 556; *MATERIE* II 267 'etter', in de volkstaal nog zeer gebruikelijk; *MEREDICK* II 183, *MIEREDICK* II 195 'mierik'; *MILIE* II 336, 602, *mily ofte turcxse taruw* II 465; *MISGREEP* I 558 naast *MEST* II 122, 480; *MOMVATEN* II 429, niet in WNT; *MORSELEN* III 168: *aen morselen* 'te pletter'; *MOVEEREN* III 304, 309, volgens DU P. SCHOLTZ geen ontlening uit het Portugees (TWK 1935, 23-4). Vgl. TWK XIV (1935/6) 23: 'Dit het mij gemoveer om nou voor die eerste maal in jou karant t schrijwe';

OEGST II 521, III 244, 459; *OUGSTTIJT* III 211; *OFF* II 96, 238 'af'; *OFFSCHEYT* II 74 'afscheid'; *OMMERS* II 600; III 22, nog zeer gebruikelijk in de Hollandse omgangstaal, het is de voorloper van Afr. *mos*; *OMPAGGEREN* II 45, zie boven blz. 282; *OM VERT* I 84 'omver'; *ONS* (nominatief?) II 576: *ons sijnde wel te vreden*; *OPROCKENAERS* III 190 'opruiers'; *ORANCAEN* II 155 'orkaan'; *OYEN* II 340: *uytgejongde oude oyen* (vgl. Afr. *ou-ooi*), zie DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 16;

PAGGER, zie *OMPAGGEREN*;

PADT III 487. De bredere betekenis bij v. R. is reeds gesignaleerd door DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 18 en 35. Maar die is in het huidige Zuid-Holland nog bekend. Op IJselmonde spreekt men van een 'verrotte pad', wanneer de 'weg' slecht is. Zie ook o.a. de citaten van CATS in WNT en Dek, Het Kruiningensch Dialect. Wanneer v. R. *wagenpadt* gebruikt (zie ben.) dan moet *padt* bij hem reeds de algemene betekenis 'weg' hebben;

PAMPIEREN I 342; *PANNEKOECKEN* II 267: *wat dat te pannekoecken had*; *PARTIJE* III 397: *ende aldaer partije wijnstocken doen planten* 'enige'; *PATTATTISSEN* II 80 'zoete aardappel'; *PEGAPEGA* III 190;

PINGH III 416 'pink', misschien moet men hieruit afleiden, dat v. R. ook andere woorden op *-ng* met *-nk* heeft uitgesproken. Deze *-nk*-uitspraak zou dan naar het zuiden van Holland wijzen (vgl. VAN WEEL 48). Vgl. over de verhouding *-ng/-nck* in geschrifte het uitvoerige materiaal bij HEINSIUS, Taal des Statenbijbels 43-8;

PINSTERNAKER II 53 'pastinaca sativa', *PASTENAKEL* III 100; zie WNT s.v. *pinksternakel*; *PORCELEYN* III 10, 183 'postelein'; *PORY* III 696 'prei'; *PRESUMEEREN* II 233 'aannemen';

QUEBOOMEN III 430 'kwee'; *QUEECQUE* II 459, maar *QUEECK*

II 70, volgens WNT *kwekwe* [dus met korte vocaal] of ook *kwekku* in Geld. en Overijsel, de brief waar het woord *queecque* in voorkomt is van RIJK OVERHAGEN, geboortig uit Steenwijk (Ov.);

QEUEN III 408: *ende sendt ons de twee qeuen, daer ul. laest van geseght hebt, om hier op te leggen ende mesten, volwassen qeuen* III 408. Uit de 'jonge-varkens'-kaart van mej. VAN GILSE (Taalatlas II 1) blijkt dat *keu* een typisch Middennederlands woord is, waarvan het verbreidingsgebied het zuidoosten van Zuid-Holland mede omvat;

RAMMELAER II 206, 372. Uit de kaart van 'het mannelijk konijn' (Taalatlas II 12) blijkt dat *rammelaar* voor 'mannelijk konijn' in Zuid-Holland nauwelijks (meer) bekend is. Wel vindt men het nog in Zeeland, terwijl in Noord-Brabant *remmelèèr* gebruikelijk is. HEEROMA meent in WNT dat het 'blijkbaar meer een woord uit de schrijftaal dan uit de volkstaal' is. Het valt moeilijk te zeggen, of dat ook voor het 17de-eeuwse Zuid-Holland geldt;

RAMMELASSEN II 535, 538; *REGENTIJD* I 22, zie DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 21; *REYNOSTERS* I 264, *RENOSTERS* II 508, 575, *RENOCHEROS* I 435, *RENOCHELOSHOORENS* II 248; *RITSJENS* I 399 'Spaanse peper'; *ROERVINCK* II 610 'opruier'; *ROGH* II 231 'rogge'; *RONTSOM* III 203 'rondom';

SCHACHERYE I 391; *SCHAPECRAEL* III 242, zie DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 24; *SCHAPENWACHTER* I 196 enz.; zie TWK 1947, 24;

SCAPPEEREN III 156, *SCIAPPEEREN* II 504 'ontsnappen', niet in WNT, blijkens de uitspraak met *sch* oude ontlening. Het woord is ook geboekstaafd bij TRIGARDT, zie DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 24. Het hoeft niet uit het Vlaams ontleend te zijn, maar kan uit de taal van VAN RIEBEECK c.s. afkomstig zijn. Men behoeft niet a priori de vele vreemde woorden bij TRIGARDT voor on-Afrikaans te houden, maar kan ze veeleer als een bewijs beschouwen dat in Afrika van de aanvang af een flinke dosis deftig taalmateriaal aanwezig is geweest;

SCHELLEN II 115: *erten sonder schellen*; *SCHOFFT* III 720. De betekenis is verwant met die van Afr. *skof*, zie DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 25; *SCHORFFT* II 403, *schurffde schapen* II 458; *SCHOOT* I 279: *canonschoot*, vgl. Afr. *skoot* 'schot'; *SCHORBERGEN* III 166 'steile bergen', niet in WNT; *SCHOTICH* II 563 'scheutig'; *SCHOUW* III 699: *de vlag tot een schouw, een sjou wagen* II 222; *SEYER* III 242: *Caepse seyer*; *SEYSEN* II 521 'zeis'; *SINCKELINGEN* III 622 'stekjes'?; *SLOBBERINGHE* II 614 'vloeibaar voedsel'; *SLOFFICHEYT* III 75; *SOEBAT* II 449,

gesoubat II 228, *SOUBASTER ofte flickfloyster* II 486; *SOOALS* II 240 'zodra', Afr. *soos*, zie DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 27; *SPEULS* II 197, vgl.: *is van een merrypaert daer den esel mede gespeelt had een muylpeert geworpen* III 693; *SPIEREN* II 582: *twee spieren die op 't eylandt gespoelt sijn*, vgl. BOEKENOOGEN: 'een lange dikke spar van glad hout met weinig kwasten' (niet verwerkt in WNT); *SPORLINGH* II 262 'last, moeite', zie WNT *sporreling*; *SPORRYSAET* II 493, *SPARRY* III 242. Zie WNT *spurrie.* 'Hierdie onkruid bestaan vandag nog en is algemeen bekend as sporrie (Spergula arvensis)' aldus A.J. DU PLESSIS, Die Geskiedenis van die graankultuur (Annale STELLENBOSCH XI (1933) B, afl. 1). Is dit 'onkruid' door VAN RIEBEECK geïmporteerd?

SPOUGEN II 609 'spuwen'; *SPRUIT* I 9, 22; III 725 'kleine rivier': *spruitjens van rivierkens*; *STIERMAN* II 169, *gestiert* II 64; *STIJFF* I 353 'ruim': *stijff vier morgen*, vgl. *stijff* 3 *weecken out* I 565; *STRANT* I 230: *de strant*; *STRUELLEN* III 331 'struiken'; *SULUYDEN* II 425 'zijlieden' (druk- of schrijffout?); *SWALPEN* II 271 'balken'; *SWAVELSTAERTEN* II 91, 120 'zwaluwstaarten';

TALINGEN III 196, *TEELINGSBAY* III 461; *TIGER* III 185; *TROP* passim, zie boven blz. 293; *IN TROQUE* II 327 'in ruil';

UYTSUYPERIJE III 431 'uitzuigerij'; *UYTLEGGERSE* III 607;

VADERLANDSCH I 530, II 94, zie DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 31; *VANGEN*: *GEVONGEN* III 713; *VERBROT* II 99 'verknoeid'; *TE VERDE* II 305, III 99; *VERGANGEN* I 379: *vergangen saysoen*; *VERHAEL* III 108: *tot verhael comen*, zie DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 33; *VERNUTSCHAP* II 74: *verdragh van continueerende vernutschap*; *VERPLEXT* II 127 'verwonderd'; *VERSLIMMEREN* III 222; *VIERTJEN* II 362 'vuurtje', *'t vieren* II 457; *VLECKEN* II 384 'schoonmaken van vis'. Vgl. Afr. *vlek* 'oopsny' (OVERDIEP, Katw. 73: 'gevlekte haering is v l a k g e m a a k t e haring, die gebakken wordt); *VLESCH* III 710: *een vlesch wijn*; *DES VOORDEMIDDAGHS* III 749; *VRACK* III 357, 580, 585, 738 'wrak', *VRACKJEN* III 407; *VRIJVEN* II 241; *VREMPT* I 172, III 393; *VREMD* III 146, *VREEMPT* II 48; *VROUCH COST* I 340 'ontbijt', men vgl. TRICHARDT's *vroegstuk* bij DU PLESSIS MULLER in TWK XVII 56, DUMINY's *morge stuk* bij DU P. SCHOLTZ in TWK 1947, 14; *VRUNDEN* I 335, III 135; *VRUNTSCHAP* I 338; *VUYLES BALY* II 588 'vuilnisvat';

WAGENPADT I 526, 530 enz. zie onder *PADT*; *WIE ENDE HOE* II 113; *WIJNAPPEL* III 749 'soort van appel'; *WOLF* II 275 'hyena', vgl. SCHONKEN 126.

2. De taal van Fredrick[370] de Smit

A. Inleidende opmerkingen

Van den aanvang der Kaapse vestiging af onderscheiden we bij de bewoners een Hollandse kern temidden van niet-Hollanders en in onze gedachtengang is het dus consequent om, na de bestudering van een bij uitstek representatieve figuur voor de kern, om te zien naar een representant voor de vreemdelingen. Wanneer daarbij mijn eerste keuze is gevallen op de, vrijwel onbekende, journalist FREDRICK DE SMIT, dan ben ik mij ten volle bewust dat het beeld, dat wij ons van diens taal kunnen maken, verre van volledig is. Zoals steeds wanneer het geldt het bestuderen van een niet-geconsolideerde 'mengtaal' (hier mag men de term gebruiken), wordt het beeld misschien meer negatief dan positief bepaald. Het vergankelijk karakter van echte mengtaal verlokt nu eenmaal, krachtens zijn aard, elke a f s c h r i j v e r tot retouche en de a u t e u r (die immers wel weet, dat hij niet zo vast in zijn taalkundige schoenen staat) is daar zelf allerminst afkerig van. Sporadisch opgetekende zinnetjes in verhaspelde taal maken zelden een betrouwbare indruk, ook al wordt gesuggereerd, dat ze 'zo uit de mond van de spreker' zijn opgetekend[371].

Het journaal (1662/3) van FREDRICK DE SMIT kenmerkt zich door tal van bizonderheden, die reeds voor de uitgever GODÉE MOLSBERGEN aanleiding waren om aan te nemen, dat de schrijver geen Hollander was: 'Hij was de joernalist, volgens zijn woordekeus blijkbaar niet een Nederlander, misschien dezelfde, die in 1664 als FREDERICK AMBROSIUS VAN BERGEN, scheepscorporaal, vermeld wordt' (Reizen I 66). Inderdaad blijkt deze zelfde man niet alleen (onder *65*) op onze lijst van 1664 voor te komen (zie boven blz. 242), maar bovendien op een lijst van 'ziecken en impotenten' van 1663[372].

Toevallig ontdekte ik de (juistere) personalia van onze journalist nog als 'Fredrick de Smith van Coningsbergen' op de auctie-lijst (Maart 1663) van ROELOFF DE MAN[373]. Men zal beide Fredricks toch wel

370 De schrijfwijze van deze voornaam in de vroegste stukken is gewoonlijk Fredrick, niet Frederick.

371 Men leze de taalkundige opmerkingen die b.v. een echt-Hollandse journalist maakt over Friese of Groningse taalgewoonten: ze zijn er veelal naast. Ieder taalkundige weet uit ervaring, hoe moeilijk objectieve taalwaarneming is. De leek, die de taal van het profanum vulgus gade moet slaan vanuit zijn vaste moedertaal-burcht, ziet noodzakelijk scheef en zijn ongeoefend oor hoort verkeerd.

372 Deze lijst is niets anders dan een verlengstuk van de monsterrol van 1663 (fol. 741 van Kol. Arch. 3975), maar hij is door de binder op een verkeerde plaats gebonden. Dit is G. MOLSBERGEN ontgaan.

373 Fol. 760 van Kol. Arch. 3975. Hij kocht '1 combaers en 23 silvere penningskens wegende 8 1/2 loot'.

voor een en dezelfde persoon moeten houden (de naam Fredrick ontmoet men weinig). Het lijkt mij niet wel denkbaar dat FREDRICK DE SMIT zich zo lange tijd aan de Kaap (en in actieve dienst van de Compagnie) zou hebben kunnen ophouden zonder daar gage te betrekken[374]. Verwisseling van plaatsnamen komt in deze boekhouding wel meer voor. Dat er één Fredrick uit Bergen zou zijn en één uit Koningsbergen, lijkt wat al te toevallig.

Het journaal van F. DE SMIT, in de vorm waarin het ons is overgeleverd, kenmerkt zich door de volgende bizonderheden[375].

B. Grammaticale verschijnselen

1. Nederlandse *ij* uit oude *î*

Evenals bij v. R. blijkt bij DE S. de diftongering reeds te zijn voltrokken, of liever gezegd: DE S. wist dat de *ij* veelal diftongisch werd uitgesproken. Bewijzend zijn *gesijt* 97 ‘gezegd’ en *clijn* 108 111 ‘klein’ naast *cleyn* 112. Maar *sijn* 77 80 99 100 ‘zien’ en *dijn nacht* 68 ‘die nacht’ bewijzen 's mans onvastheid (het Koningsberger dialect diftongeert niet, maar wèl natuurlijk het Hoogduits, dat hij stellig beheerst zal hebben). De consequente schrijfwijze *begien* (‘een os’, misschien verwant met het soort dat men tegenwoordig in Afrika *poenskop* noemt?) kan wijzen op een relict-*ie.* Nagegaan zou moeten worden, of dit relict ook in Holland nog voorkomt.

De *ie* van *driegend* 93 ‘dreigende’ gaat terug op oude *ai.* Deze *ie* is Hollands (BREDERO, COSTER, LUYKEN, SPIEGHEL), maar nadere localisering is mij niet mogelijk.

2. Nederlandse *ui*

De S. schrijft consequent *uy*: *buyck* 72, *bruyn* 73, *gebruychen* 109, *huysches* 79, *spruyt* 71, *vogelstruysen* 78. Ook vóór r: *uyr* 82 (*vier* zie woordenlijst). Van een aparte spelling voor ui^2 is geen blijk (geen wonder bij een buitenlander): *ruylden* 80, *geruylt* 71. Maar volledigheidshalve moet op één spelling *verrylen* 100 de aandacht gevestigd worden. Is dit iets meer dan een schrijffout, dan kan de vorm *heywel* 68 ‘heuvel’ (zie beneden blz. 320) hiermee misschien vergeleken worden. Hier zou men met gevallen van ontronding te doen hebben, die men in die tijd eigenlijk niet bij een blanke kan verwachten.

374 Over de betrouwbaarheid der monsterrollen zie boven blz. 266.

375 Ten einde de vergelijking te vergemakkelijken heb ik de verschijnselen genummerd zoals bij de beschrijving van VAN RIEBEECK's taal (boven blz. 292 vv.). De paginering, waarnaar ik verwijs, is die van de uitgave in GODÉE MOLSBERGEN, Reizen I 66-113. Hier en daar raadpleegde ik ook veiligheidshalve nog het origineel, maar een systematische vergelijking bleek overbodig, daar de uitgave van G.M. over 't geheel betrouwbaar is.

3. Nederlandse *ee* voor oude *â*

Geen voorbeelden, vgl. *laechte* 80.

4. Woorden met *oo*, resp. *eu*, voor oude *u*

Honich of *honinck* passim. Het enige *eu*-voorbeeld is *kreupel* 85 109, vgl. *crupel* 78. Opmerkelijk is de *oe* in *sloetelkettingen* 94, dat toch wel met *eu* zal zijn uitgesproken; maar *oe*-spelling voor *eu*-klank komt bij mijn weten in het laat-17de-eeuwse Hollands niet meer voor. Kan het Nederduits schr. hier parten hebben gespeeld? *Te voeren* 74 zal (evenals *vernoemen* 74) wel met *oo*-klank gelezen moeten worden. Zodoende hebben wij ook geen volkomen zekerheid omtrent de uitspraak van *coegels* 68.

5. Nederlandse *oe* uit oude *ô*

Verkorting in *genochsaem* 78 96, *mosten* 109, vgl. *trop* 87. Voor *oei* meestal *oy*: *begroyt* 98, *groyt* 95 (slechts eenmaal *groeyen* 78), *moyyelycke* 97, *moyelijck* 101, *moyelicke* 70, *moyielickhijt* 93 (eenmaal *moeyelijck* 68), *moyte* 101, *vermoyt* 105, *vermoythijt* 71. Vgl. echter *zeekoeyen* 78. De vocaal van vormen als *genooch* 102 en *moosten* 102 109 moet als *ŏ* geïnterpreteerd worden, die op Koningsbergse wijze werd gehanteerd. Zie beneden en vgl. ook *coosten* 91 111 ‘konden’, *begoosten* 73, *gevoonden* 71.

6. Nederlandse *ee* uit oude *ai*

Vleesch 87, *haertevlees* 107, maar geen *ey*-spellingen.

7. Nederlandse *uw*

Normale Hollandse *ou* heeft *waerschouden* 82, vgl. echter *grusaem* 91. Geen andere voorbeelden.

8. Ontwikkelingen voor *r*

Afgezien van *hartebeesten* 112, *teruggewarts* 98 (en de leenwoorden *parteeren* 109 en *sargient* 75) geen *ar*-gevallen, maar in plaats daarvan wel *aer*: *aerbeyt* 109, *het haert maerseeren* 85 (daarnaast een enkele maal *masseren* en *marseren*), *haertebeesten* 67, *haertevlees* 107, *quaertier* 72, *swaerte* 93 ‘zwarte’. De *ae* in deze

gevallen is on-Hollands, daarentegen zeer gewoon in het Nederduits[376]. Men vindt *er*- in *sterten* 94, *schergie* 100 ‘charge’, *serdienemans* 108, *werm* 88. Voor het naast-elkaar-voorkomen van *èèr/aar* vgl. *geerne* 106, *neerstich* 84 enerzijds, naast *gaeren* 84 ‘gaarne’, *gaere* 85, *ezelspaerden* 87, *paerdestall* 103. Op zichzelf staat *bescheermen* 91.

9. Weglating van *t*

-*ts* ontwikkelt zich tot -*s* in: *grooste* 72 87, *heeste* 69 80 ‘heetste’, *laeste* 67, *neerwaers* 85, *oostwaers* 101, *plaes* (passim, theoretisch is het natuurlijk mogelijk dat *plaats* in het gesproken Hollands nooit een *t*

376 Vgl. meer in 't bizonder voor Koningsbergen: MITZKA DDG VI 114.

heeft gehad), *rustplaes* 85, *'s avons* 71 73, *gequest* 71 (behoeft nooit een *t* te hebben gehad). Daarentegen correct *rouaensche muts* 95 (zie v. R. *clapmus*). Klankoverdrijving in *courst* 71, *mitsbaer* 100, *mitsluckten* 103, *ongantse koe* 87.

-t valt af in: *geruych* 79 ‘gerucht’, *geoorloc* 84 (het woord staat in het hs. op de uiterste rand, terwijl er een stukje van het papier afgescheurd schijnt te zijn), *heeff* 77, *hooff* 94, *conschap* 82, *voorhooff* 94, *nach* 85, *naerich* 82, *ontpack* 73, *ontren* 78 (zal wel schrijffout zijn, overigens *omtrent* of *ontrent* passim). Klankoverdrijving in *elft* 80 ‘elf’, *loopt* 92 ‘loop’, misschien ook *rustplecht* 110 ‘rustplek’. *Sicht* 92 ‘zich’ zal in dit verband wel als gewone schrijffout moeten worden opgevat. Een bizonder geval is *hiel* 95, mv. *hielen* 100, praet. van ‘houden’.

Het weglaten van de *t* in de verbinding *ts* was in de 17de eeuw zeer gewoon bij ongeoefende schrijvers. Men vgl. bij de 17de-eeuwse Delvenaar VAN LEEUWENHOEK de vormen: *plaas*, *koorsige*, *laast*, *omwinsel*, *grooste*, *onstucken* (JUDI MENDELS in NTg XLI (1948) 127).

10. Het gedrag van intervocalische *d*

De hypercorrecte vorm *te waerschouden* 82 wijst uit dat de inlautende *d* na *ou* was weggevallen op dezelfde wijze als bij v. R. Dan is er nog de vorm *beestenmeelck huye* en *draechhuyen*, die G. MOLSBERGEN 95 als ‘ooien’ en ‘draagooien’ interpreteert. Maar de vorm *huy* voor ‘ooi’ komt in het gehele Nederlandse taalgebied niet voor[377]. Moet het woord niet als ‘huiden’ worden opgevat? Weliswaar vind ik geen gewag van een substantief **draaghuid.* Maar *huid* werd volgens WNT vroeger ook gebruikt voor ‘leren zak’: ‘Hieraf had ic een huyt vol (van wijn)’. Evenals de honing zal ook de ‘beestenme(e)lck’, of althans het zuivelproduct, dat zich daaruit moest ontwikkelen, in zakken zijn gedaan. De mogelijkheid daarvan blijkt uit een mededeling in het reisverhaal van JOHANN SCHREYER, Reise nach dem Kaplande 1681[378] (eerste druk 1679) blz. 46: ‘Auff eine dergleichen unlustige Weise machen ssie auch ihre Butter, und das geschicht also: Die Milch schütten sie in einen ledern inwendig rauchen Sack, in welchen unten ein Löchlein, welches sie zubinden, alsdenn nehmen ihr zwey den Milch-Sack, ieder bey einen Ende, schütten und werffen die Milch so lang in einander, biss Butter wird, als denn lassen sie die Butter Milch durch das Löchlein abfliessen, thun die Butter heraus, welche dann, wie leichtlich zu erachten, voll Haar ist, das einen davon eckelt:

377 Taalatlas III 3. Aan enige relatie met het hier en daar in Groningen geboekstaafde *heu*(*j*) (met hypercorrecte *h* in overigens *h*-loos gebied) valt niet te denken.

378 Dl VII van de Reisebeschreibungen von deutschen Beamten und Kriegsleuten im Dienst der Niederländischen West- und Ost-Indischen Kompagnien, Den Haag: NIJHOFF.

Ihnen aber eckelt nicht, denn sie können alles hinein essen, woran wir einen Eckel und Abscheu haben'. Vgl. nog DU P. SCHOLTZ TWK 1947, 40 s.v. *Hottentotsakmelk.*

Met enige aarzeling zou ik nog de m o g e l i j k h e i d willen opperen, dat *huye(n)* een hypercorrect-geronde spelling is voor *hijen* (men vgl. boven blz. 309 *rylen* en *heywel* en zie beneden blz. 320 v.). Het mnl. *hie* heeft de betekenis van 'wijfje', maar heeft soms ook (door verwarring met het pers. vnwd *hi*?) de betekenis van 'mannetje'. GODÉE MOLSBERGEN zou dan toch gelijk hebben, al is het dan een geheel ander woord dan *ooi.* Maar de betekenis 'zakken' lijkt mij rationeler.

11. Zogenaamde 'dubbele' meervouden zijn mij niet opgevallen.

12. Behandeling van vreemde woorden:

Amonitie 94, *begien* 73, *citto* 76, *maersseerden* 73 (*gemasseert* 69), *manniere* 84, *offecier* 93, *pareeren* 93, *parteeren* 109, *preperatie* 99, *presomeeren* 90, *pryckel* 78, *randevou* 94, *repieteerde* 90, *revier* passim, *victalie* 67.

13. Diminutiva

Afgezien van één kennelijke schrijftaalvorm *revierken* 69 bedient schr. zich van de volgende verkleinwoorden: *bosches* 69 110, *het Ronde boschen* 72, *boschjes* 93, *begroyt met bosschys* 98, *boschies* 110 112, *een boschie* (hoeveelheid) *coraelen* 95, *een bossie coraelen* 108, *huysches* 79, *huyschien* 99, *huysies* 101, *huyssies* 101 110, *huyssiens* 101, *vaties* 87 'vaatjes', *vaetjes* 88, *plaeties* 94, *Sonquashuyscies* 87, *reviertien* 67, *honinchsaeckien* 89 -'zakje', *soepien* 92 'zoopje', *steenbockien* 108. Vgl. *souties* 88 101 'zoetjes', *soeties* 105, *soetties* 110. Apart staat *uygentches* 108 111 'uitjes'.

Deze buitenlander behelpt zich behalve met de bekende middelen ook nog met de *sch* en *ch* (en *sc*). Wie bovenstaande uitgangen kritisch beschouwt, zal tot de slotsom moeten komen, dat de Hollandse diminutiva die DE S. hoorde, niet eindigden op -*n*[379] en dat de uitgangen *ie*-'houdend' waren. In verband met wat boven blz. 295 omtrent VAN RIEBEECK werd opgemerkt maak ik er nog op attent dat naast *passagie* 70, *boschage* 72, *schenckagie* 77, *schergie* 100 'charge' ook de, reeds modern-Afrikaans aandoende, vorm *packasie* 74 voorkomt.

14. Aanspreekvormen komen in dit journaal niet voor.

15. De flexie

In plaats van ons ten aanzien van de flexie op de toevallige staat van zaken bij VAN RIEBEECK te concentreren, willen wij ons rekenschap

379 WREEDE 1663: een *jongetie* 'filius'.

trachten te geven van de algemene toestand in het Holland dier dagen. Immers nergens is de werkelijke taaltoestand sterker gecamoufleerd dan juist bij de flexie. Hoe stond de 17de-eeuwse Hollander daartegenover? 'Men krijgt de indruk' aldus DE VOOYS, Nederlandse Spraakkunst[2] 62, 'dat er, vooral in de jongere periode [dit slaat ook reeds op het Middelnederlands] sterke afbrokkeling van de flexie op te merken viel, vooral in de Noordelijke gewesten, en wellicht uit reaktie daartegen òf pogingen tot kunstmatig archaistisch herstel, òf fouten door misverstand, verschrijvingen en slordigheid, al is VAN HELTEN telkens geneigd in de oude stamvorm de oorzaak te zoeken'. Wanneer dergelijke chaotische ontwikkelingen reeds aan het groene hout in Holland waren waar te nemen, hoe moest het dan met het Hollands in Afrika gaan? En als een en ander reeds bij BREDERO tot 'grenzenloze slordigheid' leidde (DE VOOYS 62), hoe kon dan in 't bizonder een buitenlander (in Afrika!) nog enig touw aan de flexie vastknopen?

De voorzichtige methode van VAN HELTEN om zó lang bij oude toestanden aan te knopen, totdat de breuk met het verleden overtuigend is gebleken, is bij de bestudering van een autochthone schrijver stellig te verkiezen, maar men mag zich afvragen, of deze methode ten aanzien van een buitenlander, van wie vaststaat, dat hij alleen met het contemporaine taalmateriaal heeft kunnen woekeren, niet te veel eer is. Neem b.v. vormen als *onze nachtlaeger*, *onze goedt*, *onse speck*, *onse broodt*, *een cleyne reviertien*, *een grootte quaertier*, *een grootte uyr gaens*, *naer lange aenhouden*, *een hooghe geberchte*, *een halve uyr*, *op een andere geberchte.* Ik kan mij niet aan de - ik geef gaarne toe: enigszins aprioristische en nog niet voldoende gefundeerde[380] - indruk onttrekken, dat dit even zovele 'omgekeerde' vormen zijn, die op een verkapt v e r l i e s (en wel een 17de-eeuws verlies) der flexie-uitgangen wijzen. Wanneer men daarnaast zet vormen als: *ons*[381] *nachtrust*, *ons reys*, *ons rustplaes*, *ons dorst*, *in den kleyn valeye*, *op een bequaem plaets*, *enen* (er staat *even*) *hoogh berch over*, *tussen groot geberchten*, dan schijnt

380 Men stelle zich de wetenschappelijke fundering van die mening niet te eenvoudig voor. Ze zou een zeer uitgebreid statistisch onderzoek vereisen van een onoverzienbare hoeveelheid 16de- en 17de-eeuws materiaal, waarvan we weten, of kunnen vermoeden, dat het andere taaltoestanden camoufleert.

381 De gedachte aan een 'oudheid' moet men dunkt me laten varen, wanneer men bij VAN HALTEREN (Pronomen 39) leest, dat *ons* voor *onse*(*n*) reeds in de 16de eeuw 'minder gangbaar' was (al somt hij wel een reeks plaatsen op). Hoe het zij: dat een 'echte' Hollander dier dagen *ons nachtrust*, *ons reys* en tegelijk *onze goedt*, *onse broodt* zou hebben gezegd is niet aan te nemen. L. TEN KATE (Aenl. I 485) constateert 'dat het Possessivum *onze* bij een volgend Masc. & Fem: zig volledig houd, zelf in de dagelijkste Praettael'. Men zegt *ons kind* 'dog nooit *Ons Vorst*, nogte *Ons Dienstmeid*'. Wel trof ik in de 17de eeuw *Ons Heer* en *Ons Lievrouw* aan, die op mij de indruk maken van eerbiedwaardig ouderwetse vormen.

er een zeker evenwicht tussen de vormen mèt en zonder *-e*, maar de hardnekkigheid waarmee de auteur steeds van *de bruyn en de wit* spreekt ('ossen' zijn bedoeld) wijst op een voorkeur voor de flexie-loze vorm[382].

Deze tweeslachtige toestand is in wezen dezelfde als in het huidige Afrikaans. 'Daarom sien ek in die bewaring van die totaal oorbodige *-e* in werkwoordelike en byvoeglike vorme soos *bidde*, *buie*, *drywe* en *harde*, *droë*, *dowe* 'n bewys dat die Nederlandse taaltradisie in Suid-Afrika nooit heeltemal onderbroke was nie' (D.B. BOSMAN, Ontstaan 98). De beide groepen, die het taalkundige leven van de beginperiode aan de Kaap hebben beheerst (de taalbehouers en de taalkinders, zie beneden blz. 337 vv.) zijn hier dus in hun uitwerking op heterdaad betrapt - reeds in 1663! Op blz. 346 zal echter nog op de invloed van een derde groep worden gewezen: die der, taalkundig 'autonoom' geworden, Kapenaren. Van de regelloosheid hebben zij profijt getrokken tot het maken van een verfijnd rhytmisch (en stilistisch) verschil, dat in de taal van taalbehouers nòch taalkinders aanwezig was. Er is nauwelijks een ander taalverschijnsel te noemen, waarbij de drie elementen van het Afrikaans zo verrassend aan het licht komen.

Bij de zwakke werkwoorden is ook duidelijk een voorkeur voor versmelting van enkelvoud en meervoud waar te nemen. Herhaaldelijk vinden we in het enkelvoud *wy maerserde*, *doen veranderde wy cours*, *daer wy wat ruste.* De zaak wordt echter vertroebeld, doordat de *n*'s ook in andere gevallen nogal eens wegvallen (ook in de geschriften van Hollanders natuurlijk een veel voorkomende kwaal) en bovendien door het feit dat in de 17de eeuw de *n* ook vaak in het enkelvoud gebruikt werd (type *hij leefden*, vgl. VAN HELTEN, Vondel's Taal § 56): *'t welck ons mitsluckten* 103.

Zodoende komt de nivellerende tendentie ten gunste van het enkelvoud sprekender aan het licht bij de sterke werkwoorden: [*wij*] *ging* soo reyckelijck 2 uren 67, *wij...liedt* 72 'wij lieten', alwaer ons weder *voorgemelde persoonen by quaem* 72, daernae *ging* [*wij*] weder 83, hierontrent *sloegh wy* ons neder 90, daer *wy* voor ons wat reegenwater *bequaem* 95, *wy...naem* hem op 105. Allemaal 'vergissingen'[383],

382 Hierbij is dus ook uitgegaan van de veronderstelling, dat het flexie-loze adjectief n i e t de voortzetting is van de oude uitgangloze vorm. Immers uit de formuleringen bij SCHÖNFELD, Hist. Gr. § 103 en VAN HELTEN, Vondels Taal I § 84 blijkt een relictkarakter, dat men juist bij een Duitser moeilijk kan veronderstellen. Dat het verschijnsel in de 17de eeuw niet (meer) algemeen Hollands was, mag men ook vermoeden op grond van de kaarten van PETERS in OT V (1936-'37) 371; VII 23.

383 Immers, zonder nader bewijs zullen we deze vormen niet mogen beschouwen als reguliere voortzettingen van het Middelnederlandse type *gincwi* (VAN HELTEN Spr. § 213). Misschien is er één geval van nivellering der praesensvormen: '*heb* hier van 8 tot 4 uyren oock windt uyt zee' 79. Hier eist het zinsverband *hebben.*

die een Hollander niet in zo groten getale zou kunnen begaan. Vormen als *dorste* 88 'dorst' (subst.), *morasse* 74 bewijzen dat DE S. er - wat de stomme *-e* betreft - maar 'met de muts naar gooit'. Een apokriefe indruk maakt ook *wierde* 69 'werd' (ontstaan uit Hollands *wierd* + Duits *wurde*?). Ik mag in dit verband wijzen op de infinitieven *belast*, *stel* en *val* die we reeds in 1671 geboekstaafd vinden, ditmaal niet van een Duitser maar van een Waal: JAN DU PREE (TWK VI 200). Taalkinders van verschillende herkomst maken dus verwante fouten.

Vaak gebruikt DE S. het perfectum, waar wij het imperfectum zouden gebruiken : naer een uyr wachtens *sijn sy* weder by ons *gecoomen* [kwamen zij] 82, *sijn wy* weder dadelijck *vertrocken* [vertrokken wij] 83, gevraecht of sy niet wisten waer de Namaquas haer opheilden, *hebben* ons *geantwoort* [antwoordden zij] 83, *sijn wy* haest op de hoogste deses berch *gecoomen* [kwamen wij] 83 enz.

C. Diverse taalverschijnselen in alfabetische volgorde[384]

ALDERWEGEN 93; *AETEN* 109 'eten'; *AMONITIE* 94; *ASSAGAYEN* 95;

BACKALAYEN 93; *BEESTEN* passim 'runderen'; *BEESTIAEL* 95; *BEGIEN* 73 'soort van os', *î*-relict, zie boven blz. 309; *BEGO(O)STEN* 73 106, bij de 17de-eeuwse Delvenaar VAN LEEUWENHOEK (en bij HUYGENS) eveneens *begost* (zie JUDI MENDELS in NTg LXI (1948) 128; *BESCHAERINGE* 91, HESSELING 91: *Pitsjaeringh* 'bijeenkomst, scheepsraad'; *BOESVALLEYE* 113. Hebben we hier het gezochte *boes* van *boesman*? Of is het slechts een toevallige ontsporing? Zie FRANKEN TWK XVI (1937/8) 77 vv.;

BOVEN 71: het goedt *boven* [i.p.v. *naar boven*] te draegen, vgl. 72, ook 109; *BROCHTEN* 108; *BUYCKDELLINGHE* 72; *BUL* 100, 109;

DASSEN passim; *DAE* 'daar' 72, 96; *DATTE* 100: ende *naerdatte* sy van ons gehoort hadden; *DE* [i.p.v. *het*] 83: sijn wy haest op *de hoogste* deses berch gecoomen; *DIE* [i.p.v. *de*] 77: *die* reys weder met 4 man aen te neemen; *DIESHALVERS* 70; *DOENS* 90, zie het art. van VAN COETZEM in Leuv. Bijdr. XXXVII (1948); *DOOR* passim; *DORSTE* (subst.) 88; *DRIEGENDE* 93 'dreigende';

ELANDEN 87, 105. Verkl. Afr. Wb. *eland* 'groot soort Afrikaanse

384 Het leek mij practisch deze - helaas al te beknopte - lijst aan te vullen met een paar eigenaardigheden (gemerkt met *) die ik bij andere contemporaine Duitsers als MULLER, CRUSE en WREEDE aantrof (hun journalen zijn eveneens afgedrukt in Reizen I). Het is ons immers niet zozeer om Fr. DE SMIT te doen als wel om de taal van de gemiddelde Duitse tijdgenoot-van-VAN-RIEBEECK, die zich van het Hollands bedient.

wildsbok'; *ERNEEREN* 79; *EYNDEN* 67 'eenden'; *ESELS* 103: *wilde esels*; *EZELSPAERDEN* 87;

GEDOCHT 76 'gedacht'; *GEERNE*, zie boven blz. 310; *GENOCHSAEM*, zie boven blz. 310; *GENOOCH* 102; *GEWACH* 99 'gewaar?'; *GROFF* 69 *een groffe leeuw*;

HANGEN 81: onder *'t hangen* van een hooghe berch, zie boven blz. 303; *HARTEBEESTEN*, *HAERTEBEESTEN*, zie boven blz. 309; **HARTE BEESTEN* 216 (door WREEDE vertaald als 'dura animalia'!); *HETTE* 90, 96, 101; *HEYWEL* 68 'heuvel'; *HIEL* 'hield', zie boven blz. 311; *HONICH*, *HONINCK* passim; *HOTTENTOOTS* 69; *HUFTEN* 94 'heupen'; *HUYEN* 95 'huiden', zie boven blz. 311;

**YSER VARCKEN* 220 (WREEDE);

KABRIESEN 86, volgens BOSHOFF, Etim. Wb. i.p.v. *karbiesen*; *KLIPLOOPPERS* 98; *COEGELS* 68; **KOEY* 220 'Vacca' (WREEDE); *CONEYNEN* 98; *CONNEN* 91; *CORAELE* 82 'kafferkraal'; *COSTEN* 68 'konden';

LAECHTE 80; *LANGE* (bijw.) 73: *lange still te staen*; *LANGWAEGEN* 70, Verkl. Afr. Wb. *langwa* 'verbindingsbalk of yster tussen 'n wa se voorstel en agterstel'; *LEEREN* 72 'ladders'; *LEGGEN* 76 'liggen': *laeten leggen*, *leggen blyven* 76; *LUYT* 100 'laut': *luyt monster*;

MAERSEREN passim, *GEMASSEERT* passim (ook MULLER: **marseren* 21); *MATRIE* 103 'etter'; *MIJN* (acc. van *ik*) 89: *ontmoeten sy mijn*, vgl. 97; *MORASCH* 69, *MORAS* 71, *MORASSE* 74; *MOVEREN*: *GEMOVEERT* 68; *MOST* 'moest', *mosten*, zie boven blz. 310;

NEERSTICH, zie boven blz. 310; *NOORDEN* 81: *overmits de sonne heel noorden was*, zie ook 70;

OF 72: *ter rechter handt of* 'af'; *OY* geschreven voor *oei*, zie boven blz. 310; *OMTRENT* passim, *ONTRENT* passim; *ONSRIEGE* 113;

PACKASIE 74; *PAERDESTALL* 103; *PARTEEREN* 109; *PASSADO* 103; *PAT* 89; *PRESOMEEREN* 90; *PRYCKEL* 78;

QUAERTIER 72;

RANDEVOU 94 (ook bij MULLER 17); *REEBOCKEN* 77, Verkl. Afr. Wb. '*ribbok*, soort van antiloop waarvan die rooie (*Cervicapra fulvorufula*) in berge en die vale (*Pelea capreola*) op vlaktes hou'; *REYNOSTER* 67, *RENOSTERS* 111, *RYNOSTERS* 111, **RYNOSTER* 216 (WREEDE); *RESCONTEREERDEN* 109; *REYSVEERDIGH* 82; *REVIER* passim;

SAMLEN 79; *SARGIENT* 75; *SCHERGIE* 100 'charge'; *SCHOOT* 84: *hebben wy eenen schoot gedaen* 'schot'; *SELVIGE* 111; *SERDIENIS* 69, *SAERDINUS* 71, *SEERDINIS* 71, *SERDIENE*-

MANS 107, *SERDIENIOS* 111; *SLINCK* 100: *in syn slincker borst*; *SPRUYT* 71: *een spruyt van de voorgemelde revier*, *een spruytent reviertien* 108, 109; *STEENBOCKIEN* 108, Verkl. Afr. Wb. *steenbok* ‘kleiner soort Afrikaanse wildbokkie (Calotragus tragulus)’;

STERTEN 94; *STEYLDER* 110; *STOUQTE* 69 ‘stokte’; **STRAND* 21: *de strant* (MULLER); **STRUELLEN* 124 (CROESE);

T weggevallen in *hooff* enz. zie boven blz. 310; *TERUGGE* 92; *TOEBACK* 92, *TOBACK* 79, 108; *TROP* passim;

UYGENTCHES 108, 111, Verkl. Afr. Wb. *uintjie*;

VERRYLEN 100; *VERSLIMMEREN* 101; *VERVLOOTEN* 68; *VICTALIE* 73, 84, 97; *VIER* 89, *VYEER* 69, *VIEREN* 76 en 106 ‘vuur maken’, *VUER* 76; *VLEESCH* 87; *VOGELSTRUYSEN* 67, *VOEGELSTRUYSEYEREN* 111; *VOLDEN*, *GEVOLT* 87, 89 ‘vulden, gevuld’; *VO(OR)DER* 75 en 111 ‘verder’; *VOORDEREN* 76; *VRINDELIJCK* 93;

WAER 68 ‘was’, zie blz. 321, 328; *WATERVALEYE* 67; *WATERVEYGEN* 78; *WERM WATER* 88; *WILGENBOOMEN* 78, Verkl. Afr. Wb.: *wilkerboom* ‘soort blaarwisselende boom wat veral langs waterlope welig groei (*Salix* spp.)’;

ZEEKOEYEN 78, **ZEEKOEY* 222 (WREEDE).

De hottentottica lingua, die WREEDE in 1663 beschrijft (Reizen I 215-24) bevat o.a. **FORT* (castellum), **DRIEF* (vinum), **KROYING* (currus), die toch wel Hollands en **BLEE* (coorn = frumentum) dat Frans moet zijn[385]. Een merkwaardige vorm is **K'HOUCKAKENEY* ‘gallina’ (KOLB schrijft: *kõukekerey*), waarin ik het Hollandse *kok*, *kok*, *een ei* meen te herkennen. Vgl. Papiaments ‘galienja ta kantá weboe’, dus: ‘de kip zingt ei (Sp. *huevo*)’, zie Ts LII (1933) 285.

Voor de waardering van het taalkundig materiaal van ons journaal is het nuttig dat we ons even rekenschap geven van het gezelschap dat deze tocht heeft volbracht.

Deelnemers[386] waren:

385 Daterend van de schipbreukelingen in 1660 van het Franse schip La Maréchale? Van de schipbreuk van de Haerlem in 1647 weten we, hoe snel de Hottentotten met de schipbreukelingen fraterniseerden en hun taal overnamen: ‘De inboorlingen waren al zo ver in het Nederlands dat zij ‘die van 't schip Haerlem...meest alle bij haer namen (conden) noemen, ende eenige woorden spreecken’ (Stichter 56).

386 Zie de lijst Reizen I 66, waarbij ik echter nog enige plaatsen van herkomst heb opgespoord, voor zover mij dat mogelijk was. De nrs zijn die van de bevolkingslijst van 1664 (zie boven blz. 240 vv.). DIRCK ROOTCO(O)P, DIRCK MEYER kon ik niet verder identificeren, maar dat hoeft allerminst een bewijs te zijn dat ze niet op de lijsten voorkomen. Ze kunnen schuil gaan onder de vele Dirken en Hendrikken.

11.	Pieter Cruythoff van LIN (bij Krefeld), leider
12.	Pieter van Meerhoff van KOPENHAGEN
114.	Johannes Dorhagen van GRONAU
65.	Fredrick de Smith van KONINGSBERGEN, journaalhouder
215.	Bartholomeus Rudolphus 'van 'T WEERT'. In 1664 heet hij 'Van Waerden'
88.	Hendrick Hagens van LOCHUM
163.	Pelagius Weckerleyn uit COSNITZ (bedoeld zal wel zijn het dorp Kösnitz in Saksen, hoewel men ook zou kunnen denken aan Koschnitz in Stiermarken)

Dirck Rootco(o)p van BREMEN[387]
Hendrick Struyver[388] [van AMSTERDAM]

148?	Laurens Hofman van LALANDT (fol. 758 van Kol. Arch. 3972). Kan dit dezelfde zijn als *148* Laurens Asmussen van Tonningen adelborst? Maar ik vind op Laaland geen Tonningen.

Dirck Meyer, 1661: van LUYNENBURGH

54.	Dirk Wessels van 't ampt te HARPSTEDE. Ik kan dat alleen localiseren als Harpstedt zuidwestelijk van Bremen; men bedenke dat de namen op *-stedt* in Noordduitse uitspraak met lange *ee* worden uitgesproken
105.	Jan Wessels, eveneens uit HARPSTEDE [broer van *54*]

387 In de auctie-lijst-DE MAN wordt hij DIRCK ROOTKOOP genoemd; hij koopt nogal wat (in 't geheel voor 73 realen (of guldens?)).

388 Niet: stuyver, zoals G. MOLSBERGEN schrijft; ook fol. 758-9 van Kol. Arch. 3972 heeft Struyver. Blijkens de monsterrol-1661 is hij van Amsterdam.

Van de 13 deelnemers (gedurfd aantal voor die tijd[389]) is de overwegende meerderheid uit het buitenland: 8 Duitsers, 2 Denen, de overige 3 zijn misschien Nederlanders, al kan men het slechts van twee met stelligheid zeggen.

Grote vertrouwdheid met de Nederlandse taal zal men bij de deelnemers uit de vlak bij onze grenzen gelegen plaatsen Gronau en Lin zonder meer mogen veronderstellen. Met dat al: een minderheid van Nederlanders (laat staan 'Hollanders'). Toch is dit journaal in het Hollands opgesteld: een Hollands dat, als men zich niet door de enigszins onbeholpen spelling van de wijs laat brengen, nog niet zo slecht is en dat in zijn vocalisme, consonantisme en woordenkeus principieel niet zo belangrijk afwijkt van dat van VAN RIEBEECK. DE SMIT heeft zijn oor kennelijk goed te luisteren gelegd. Wanneer hij wat eigenaardig omspringt met zijn geschreven flexie-*e*'s en -*n*'s, dan pleit dat niet tegen zijn oor. Men kan hier gerust de vraag stellen,

389 Ook de reis van PIETER VAN MEERHOFF in 1661 werd met 13 personen ondernomen (Reizen I 46).

hoe zou een buitenlander, die de ‘Nederduytsche Spellinghe’ niet op school geleerd had, uit deze warwinkel ooit wijs kunnen worden? Vormen als *plaes*, *heeste*, *heeff*, *voorhooff*, *hiel* (voor hield), *huysies*, *een bossie*, *packasie*, *revier*, *offecier* heeft hij g e h o o r d . Dat ook hij, als kind van zijn tijd, voortdurend buigingen maakt naar de boekentaal, baart geen verwondering (de Statenbijbel zal op reis wel niet ontbroken hebben[390]). Maar ik zag uit deze periode nog geen geschrift met zo duidelijke concessies aan de spreektaal. Hoe ‘echt’ doet b.v. een vorm aan als *datte* in de zin: *naerdatte* sy van ons gehoort hadden, dat wy te nacht waeren aengetast, gingen sy naer de voedtstappen sijn (zien) waerdat....’. Dit is een geval van ‘congruentie’ tussen voegwoord en meervoudige werkwoordsvorm, dat als specifiek Hollands verschijnsel eerst drie eeuwen later zou worden ontdekt[391]. We zijn DE S. dankbaar voor deze vorm, omdat hij de opmerkelijke continuïteit van de volkstaal tegen-alle-schrijftraditie-in zo aardig illustreert, zelfs in deze Duitse echo.

De groep CRUYTHOFF-DE SMIT vertrok 21 October 1662 en keerde terug 1 Februari 1663. Ruim drie maanden hebben deze 13 mannen lief en leed van deze aan ontberingen zo rijke ontdekkingsreis gedeeld. Welke taal hebben zij met elkaar gesproken? Een eventuele Nederduitse conversatie tussen de gebroeders Wessels, de Luneburger Meyer en de Bremer Rootco(o)p kan voor de anderen nauwelijks ‘toon’-aangevend geweest zijn, want dit dialect kon door de Koningsberger De Smit, de Rijnlander Cruythoff en de Sakser Weckerleyn moeilijk worden gevolgd, terwijl deze laatste drie (afkomstig uit zo ver uiteen-liggende delen van de Duitse periferie) elkaars moederdialect ook niet goed verstonden. Theoretisch kan de mogelijkheid worden toegegeven, dat de ‘Duitsers’ (maar voelden ze zich als zodanig?) Hoogduits met elkaar hebben gesproken. Maar in de algemene conversatie stuitte dit op het bezwaar dat de Nederlanders, de beide Denen en waarschijnlijk ook de Gronauer en de man van Lin daar weinig preferentie voor gevoeld zullen hebben. Het is nuttig om zich de details van een dergelijke situatie voor ogen te stellen, omdat we hier vermoedelijk in miniatuur en in kort tijdbestek zien gebeuren, wat zich aan ‘de’ Kaap in het groot en gedurende een langer tijdsverloop heeft voor-

390 Zo schrijft hij voortdurend *ontrent*, een (schrijf?) vorm, die hij o.a. uit de Statenbijbel kan hebben (HEINSIUS 51).

391 Zie VAN HAERINGEN, Congruerende voegwoorden (Ts LVIII (1939) 161 en het daar geciteerde art. van ROGIER (Ts. v. Taal en Letteren XXVII (1938)). Daarop signaleerde VERDENIUS een paar voorbeelden bij BREDERO en VIJGH hoewel V.'s indruk is dat ze ‘in de geschreven kluchtentaal niet zo heel veel voorkomen’ (Ts LX (1941) 126-7).

gedaan. Hierbij verlieze men niet uit het oog, dat de journaalhouder, die toch wel gekozen moet zijn, omdat hij wat van het vak verstond, zijn journaal naar zijn beste vermogen in het Hollands heeft trachten op te stellen. Duits kan het origineel moeilijk geweest zijn, want in een door een Hollander v e r t a a l d e tekst hadden niet zoveel spelfouten kunnen zitten.

Ik meende mij niet te mogen onttrekken aan een onderzoek naar de vraag, of DE SMIT in zijn taal ook 'Koningsbergse' sporen verraadt. Daartoe raadpleegde ik allereerst MITZKA, Lautlehre des Niederdeutschen in Königsberg in DDG VI (1920) 113 vv. Wanneer men ziet, dat de *n* na *ə* ook in het Koningsbergs geregeld afvalt (MITZKA 164) wordt de nonchalante behandeling van de *n* in ons journaal nog begrijpelijker. Apokoperings-onzekerheden zouden mede aan Koningsbergse nawerking bij De S. te danken kunnen zijn, wanneer men weet dat ook het tegenwoordige Koningsbergs geregeld apokopeert (MITZKA 189). Maar daar de verdwijning van *-n* èn de apokope ook Hollands zijn, zal men niet met stelligheid kunnen uitmaken wat ten slotte de doorslag heeft gegeven. Afziende van de reeks van parallellen, die men verder bijeen zou kunnen brengen (dat valt niet moeilijk bij een vergelijking van Nederlands met het zo na-verwante Nederduits) wil ik bizonder de aandacht vestigen op de, voor ons hs. zo eigenaardige, verwarring van *ǒ* en *oo* blijkens *Dickoop* 69, *gevoonden* 71, *verboorgen* 73, *begoosten* 73, *voorderen* 76, *Cruythooff* 77 95 101, *woorden* 77 102, *coosten* 91 111, *genooch* 102, *moosten* 109 naast *droch* 73 'droog', *gedrocht* 79, *hogh* 80, *beloffden* 91, *opperhoffden* 91. De gevallen krijgen misschien enig perspectief, wanneer we daarnaast leggen de constatering van MITZKA (DDG VI, 123): 'In ursprünglicher geschlossener Silbe ist wgm. *o* gewöhnlich als *o* und *oə* zu beobachten'. M. constateert *klopə* naast *kloəpə*, *doxdər* naast *doəxdər* enz., waarvan de *o*-vormen dunkt me aan Hoogduitse invloed zijn toe te schrijven terwijl de *oə* autochthoon zal zijn. Zie ook M.'s verwijzing naar FISCHER 'der unechte Diphthong [die FISCHER met *oa* weergeeft] kam F. als d a s a l l e i n R i c h t i g e vor'.

De éénmaal voorkomende vorm *verrylen* 100, die men in deze vroege periode niet bij een blanke in Afrika verwacht, kàn verklaard worden door det feit dat het dialect van Koningsbergen ook geregeld ontrondt: *Preisse*, *Leitnant*, *Deiwel* voor 'Pruisen, luitenant, duivel'[392]. Ook *heywel* 'heuvel' is misschien wel overeen te brengen met een Koningsbergse articulatie-gewoonte (men zegt *hewel*, MITZKA 127;

392 Volgens HOFFHEINZ 'curirt der Ostpreusse mit heulenden Kreitern' (Altpreuss. Monatsschrift IX (1872) 457); *oi* en *ei* zijn dus tot één foneem samengevallen.

maar het gaat er hierom, hoe De S. de Hollandse *eu* in zijn uitspraak realiseerde). Op de mogelijke betekenis van *huien* (voor *hijen*?) in dit verband werd boven blz. 312 gewezen. Maar laat ons liever niet te veel conclusies persen uit zo luttele gegevens.

Verleidelijk zou het zijn om het zeven-tal enkelvoudsvormen van het meervoudig praeteritum, die wij in het journaal waarnemen, in verband te brengen met een Koningsbergse eigenaardigheid, die wij bij HOFFHEINZ t.a. p. 454 als volgt beschreven vinden: 'In der 1. Person[393] des Plurals fehlt sogar *en*: erst hatt wir kaffe getrunken, denn nahm wir eine soda und abendbrot ass wir zu haus'. Maar afgezien van de onmogelijkheid om de terminus a quo van dit verschijnsel voor Koningsbergen te bepalen[394] vinden we beneden blz. 326 in de taal van MEERHOFF d e z e l f d e tendentie tot vervanging van het meervoud door het enkelvoud. We doen dus beter, het als een 'Afrikaniserende' eigenaardigheid te beschouwen, die deze b e i d e buitenlanders gemeen hebben.

Het komt mij voor dat we voorlopig nog het meeste houvast voor Koningsberger taal hebben aan het *oo-o*-verschijnsel (*coosten* enz.). Van belang is ook de verlenging *ar>aer*, zie noot 140 en 176. Voor 'Duitse' herkomst[395] pleiten verder *waer* 68 'was', *nachtlaeger* 68, *dae* 72 en 96, *deren loopt* 92 'deren Lauf' *huften* 94 'heupen', *den onseren* [?] *Hottentots gelijck* 95, *onsreige* 97, *onsriege* 113, *denen* [deren?] *corael* 111, *samlen* 79, *erneeren*[396] 79. Opvallend is verder de herhaaldelijk gebruikte uitdrukking *boven draghen* voor 'naar boven dragen'.

Ik koester geenszins de illusie, dat het mij gelukt zou zijn, in het bovenstaande een 'beeld' van de taal van F. de S. te ontwerpen; hij zal wel 'anders', d.w.z. slechter, hebben gesproken. Dit 'taalkind' (dat zichzelf ook wel als zodanig gevoeld zal hebben) heeft kennelijk de bedoeling gehad, zijn journaal in een schappelijke Hollandse vorm te gieten en zal daarbij de taalkundige hulp van anderen niet hebben versmaad. Maar al zal er heel wat zijn geretoucheerd, zuiver Hollands is het eindresultaat niet geworden en zo zijn er dus nog allerlei 'trekjes' blijven staan, die eigen moeten zijn geweest aan de taal van de journaal-houder-zelf.

Maar wàt is er nu individueel in dit materiaal en wàt is typisch-voor-de-taalkinder g r o e p ? Bij deze staat van zaken zal men een

393 Aldus HOFFHEINZ; volgens WINKLER, Dial. I 9 zegt men echter ook: *sei* [mv.] *fung* an fröhlich to send 'vingen aan'.

394 Voor de apokope daarentegen kunnen we op grond van de taalgeografische structuur wel aannemen, dat zij reeds in de 17de eeuw haar beslag had gekregen.

395 De spelling *wieder* (Reizen I 91) berust op een drukfout; in het hs. staat *weder.*

396 Dit germanisme komt echter bij tal van Nederlandse auteurs voor.

controle-proef op andere ‘taalkinders’ niet overbodig achten. Men stelle echter zijn eisen omtrent een te verwerven taal-‘beeld’ niet te hoog. Anecdotische mededelingen omtrent ‘krompraters’ zijn er (later) voornamelijk omtrent de gekleurde bevolking en ‘kromschrijvers’ komen niet zo gauw aan bod. Voor de oudste periode kan als zodanig eigenlijk alleen PIETER VAN MEERHOFF dienst doen, wiens taal in de volgende paragraaf kort zal worden behandeld.

3. De taal van Pieter van Meerhoff

A. Inleidende opmerkingen

PIETER VAN MEERHOFF van Kopenhagen[397] is volgens D III 441 ‘anno passato’ [8 Maart 1659] ‘hier gecomen met het schip de Princes Royal voor soldaet, die sedert provisioneel is gebruyckt als onderbarbier’. Hij heeft de volgende reizen meegemaakt:

1. JAN DANCKAERT's tocht (12 Nov. 1660-20 Jan. 1661)
2. PIETER CRUYTHOFF's tocht (30 Jan 1661-11 Maart 1661)
3. PIETER VAN MEERHOFF's landtocht (21 Maart 1661-20 April 1661)
4. De tocht CRUIJTHOFF-DE SMIT (21 Oct. 1662-1 Febr. 1663)
5. De tocht van JONAS DE LA GUERRE (11 Oct. 1663-22 Jan. 1664)

Van reis *2*, *3* en *5* heeft VAN MEERHOFF ‘als die wel ter pen en oock eenighsints in de teyckenkunst ervaren is’[398] het journaal bijgehouden. Op 2 Juni 1664 trouwde hij[399] met de Hottentotse tolkin Eva ‘die toen al een tweetal kinderen, die een blanke vader hadden, bezat’. In 1667 deed M. een tocht naar Mauritius en Madagascar. Bij de Antongil-baai werd hij met acht man overvallen en vermoord door inlanders[400].

In Kol. Arch. 3973 fol. 180 zien wij een proeve van VAN MEERHOFF's Nederlands[401], die een tamelijk ‘echte’ indruk maakt:

Aen mein edellen Heer Jan van Riebeeck/ wie laten u edelheijt weten, dat wie sein got loff ontrent de 6 meil van 't fort aff, wie ue

397 ‘Blykbaar 'n Duitser en nie 'n Deen nie’ zegt D.B. BOSMAN, Kultuurgesk. II 7. In dat geval wordt hij voor ons onderzoek van type-vreemdeling gespecialiseerd tot type-Duitser (zijnde de meest voorkomende vreemdeling). Op een mogelijk danisme wordt blz. 330 gewezen.
398 Reizen I 115.
399 Hij was toen 27 jaar, de bruid 21 (GODÉE MOLSBERGEN, Jan van Riebeeck en zijn tijd 129).
400 Reizen 1 117.
401 Zeer onnauwkeurige tekst van BRILL in D III 517, beter is die van GODÉE MOLSBERGEN, Reizen I 46.

weten, dat ons ossen begenen heur wel te skichen, anders niet dan wie bevelen sein edelheijt met sein Eedelle frou ende kiender onderden alderhoogsten bescherminge den 31 Januarij 1661

was geteyckent

PIETER VAN MEERHOFF

Terecht beschouwt GODÉE MOLSBERGEN dit als ‘een aardig voorbeeld van Hollands van vreemdelingen in Compagniesdienst’.

Vergelijkt men echter de journalen van de onder *2* en *3* vermelde tochten, dan bemerkt men spoedig, dat aan de taal dáárvan sterk gevijld is. Slechts hier en daar zijn er afwijkingen van het normale Hollands. Voor ons doel ‘beter’ (dus van Nederlands ‘taal’standpunt ‘slechter’) is echter het journaal *5* en het is te betreuren, dat GODÉE MOLSBERGEN dat slechts verkort (en niet in allen dele spelling-getrouw) heeft uitgegeven. Het is weliswaar niet geheel zo primitief als het boven-afgedrukte briefje[402]. Maar in de eerste plaats maakt het briefje de indruk van bij wijze van aardigheid en vluchtig improviserend te zijn neergeschreven. En in de tweede plaats zijn er tussen dit briefje en de redactie van het latere journaal bijkans drie jaar verlopen, waarin VAN MEERHOFF ‘wel ter pen’ ruimschoots gelegenheid kan hebben gehad om zijn Hollands te verbeteren. Timide was hij stellig niet. Het klinkt bij een zo ‘draufgängerische’ en vitale persoonlijkheid, die blijkbaar vrij ontwikkeld en voor allerlei karweitjes te vinden was, niet onaannemelijk, dat zijn gesproken Hollands tijdens zijn langdurig verblijf vrij behoorlijk geworden is. Met de spelling lag hij nog altijd overhoop. Maar dat komt meer voor bij personen die de taal niet op school geleerd hebben. Zoveel is zeker dat de kopie van zijn journaal, zoals die in Kol. Arch. 3976 (ongepagineerd) is overgeleverd, nog wel als ‘voorbeeld van Hollands van vreemdelingen’ dienst kan doen. Het schijnbare nadeel dat de eerste helft *a* weer van een andere kopiist is dan de tweede *b*, blijkt voor ons in werkelijkheid een ‘safety in numbers’ te zijn, want hierdoor worden we versterkt in de mening dat de doorlopende abnormaliteiten aan VAN MEERHOFF-zelf moeten worden toegeschreven. De kopiist van *b* kàn, blijkens schrijfwijzen als *heyd* ‘heide’, *moed* ‘moede’, *seijd* ‘zijde’ (die alleen in *b* voorkomen) een Noordhollander geweest zijn, maar er zijn overigens te weinig aanwijzingen om dat met stelligheid te kunnen beweren.[403]

402 Maar herhaaldelijk vindt men eigenaardigheden van het type *ontrent*, *ons beesten*, *siende* (zijnde), *van den groote hitte*, geheel te vergelijken met *ontrent*, *ons ossen*, *wie* (wij), *onder den alderhoogsten bescherminge* van het briefje. Met *frou* vergelijke men het hypercorrecte *vlau* beneden blz. 330.

403 Dat hij een ‘man van studie’ was, kan wellicht blijken uit het feit, dat hij bij de auctie-DE MAN ‘4 boucken’ kocht.

B. Grammaticale verschijnselen

1. Nederlandse *ij* uit oude *î*

Dat bij v. M. de *ij* een diftongische waarde kon hebben, blijkt uit *sijden b* praet. van 'zeggen' en *clyn a* 'klein'. Diftongisch zijn natuurlijk ook *seyde a*, *weysen a*, *verbleyt ab*, *valy a* naast *valey a* en *leijt b* 'ligt'. Anderzijds kan *siende a* 'zijnde' moeilijk anders dan met monoftong geïnterpreteerd worden, van *verbliven a* geldt hetzelfde. Tegenspraak is er ook tussen *rickelyck a* en *reyckelyck a.* Hoe moet *prijckel b* uitgesproken worden? Eenmaal schrijft v. M. *dreven a* voor 'drijven'. Zodoende geeft deze tekst geen zekerheid omtrent de uitspraak van *tyger a* en *olyff bomen a*, maar in *rijnosters b* kan geen diftong gehoord zijn. Verder tekende ik nog op *yder a*, *ijder b.*

2. De Nederlandse *ui*

Geen aanwijzing voor een verschillende uitspraak van *ui*[1] en *ui*[2]. Vgl. *huysies a*, *cruijt b*, *muijl esel b*, *spruyt a*, *spruijt b* met *verruylen a.* In reis *2* schreef v. M. (of zijn kopiist) nog *gereult*, *reuylde.* De vorm *buucq* (Reizen I 118) is onjuist. Het hs. heeft *buijcq.* Aanwijzingen voor monoftongische uitspraak vond ik niet.

3. Nederlandse *ee* voor oude *â*

Geen voorbeelden, vgl. *lager a* 'lower'.

4. Woorden met *oo*, resp. *eu* voor oude *u*

De enige *eu*-voorbeelden zijn *deurcomen a*, *ghij meugen a*, *gestuert a*, daarnaast *hoonigh b*, *hoonig b.*

5. Nederlandse *oe* uit oude *ô*

Verkorting in *genog a*, *moste(n) ab.* Ten aanzien van de ontwikkeling van *ôi* is er verschil tussen beide helften: *moyelijck*, *moyelickheyt*, *moyte*, *vermoyt* passim in *a*; *moeyte*, *vermoeyt* in *b.*

6. Nederlandse *ee* uit oude *ai*

Geen voorbeelden van *ey.*

7. Nederlandse *uw*

Normale Hollandse *ou* heeft *waerschouwen a.*

8. Ontwikkelingen voor *r*

Starck is regel in *a* (in *b* 1 × *starcq*, 1 × *sterck*). Vgl. verder *aert b* ‘aarde’, *gaern ab*, *geern b*, *wilde paerden a*, *een Ioncq versje b* ‘vaarsje’.

9. Weglating van *t*

Vgl. *heeste a*, *laeste a*, *plaes a*, *vergeselschap a*, *onthiel a* (*gequest a*, *rijs* naast *rijst b*). Daarentegen *verd* naast *veerd b.*

10. Het gedrag van intervocalische *d*

Dorst leyen a is algemeen Hollands. Geen aanknopingspunt vond ik voor *vereylten a* ‘verijdelden?’. Een Noordhollandse indruk maken *heyd b* ‘heide’, *moed b* (haar leven moed), *op seijd* en *op dese zeijdt b.*

Daar deze *d*-voorbeelden uitsluitend in *b* voorkomen (vgl. *a seyde*) kunnen ze van de kopiist afkomstig zijn (eenmaal heeft *b ter zeijen.*

11. Dubbele meervouden vond ik niet bij v. M.

12. Behandeling van vreemde woorden

bosschagie a, *bossagie b*, *capitayn a*, *capteijn b*, *coralen* (sieraad) *b*, *coralen* (woningen der Hottentotten) *a*, *marsseerden b*, *medecyn a*, *negery a*, *passado b*, *passient a*, *presumeerden ab*, *randevou ab*, *rendevous b*, *revier ab* passim, *schenckagie a*, *tobacq a*, *taback a*, *victualie a*, *victalie ab.*

13. Diminutiva

Reviertien a, *revierken ab.* Een zeer ‘echte’ indruk maken *ossie*[404] *b* en *een sopie brandewijn a.* Mag men uit de dubbele *ss* van *ossie* en de enkele *o* van *sopie* concluderen, dat de *i* niet als *j* geïnterpreteerd moet worden, doch dat men de woorden moet uitspreken als in het huidige Afrikaans (en Hollands)? Geheel alleen staat *revierjen* in *b.* Diminutiva van dit type komen in Noordhollandse teksten meer voor. Dus ook van een Noordhollandse afschrijver? Het kan ook een gewone schrijffout zijn.

14. Kende Van Meerhoff het pronomen *j(o)ullui*?

Op de informatie naar de onbekende rivier Vigita Magna (een vraag die de Hottentotten wantrouwig en wrevelig placht te maken) gaat het journaal aldus voort: ‘maer ons versoeck voor ditmael waer onmogelyck te volbrengen, want *ul hebt* noch 8 a 10 dagen Werck eer *ghy* daer *cont* comen en in de selvige tyt niet een dronck water te becomen maer soo verre wy trachten aldaer te wesen souden wy inde regentyt by haer comen als dan souden sy ons brengen waer wy begeerden te wesen’. Het sprongetje van indirecte naar directe rede is, zoals men ziet, zeer onbeholpen, maar niettemin hebben we hier te doen met een (voor die tijd nog unieke) poging om Hottentotten sprekend in te voeren. De Hottentotten zouden dus de blanken met *ghy* èn (synoniem daarmee) met *ul* hebben aangesproken? Wat kan daarvan aan zijn? Het boekenwoord *ghy*[405] is in de mond van Hottentotten niet te verwachten, maar wanneer men (wat haast vanzelf spreekt) *ul* als *ul.* (d.w.z. afkorting van *ului*) interpreteert, hebben wij hetzelfde pronomen dat VAN RIEBEECK bezigde (zie boven blz. 296 vv.) en dat door mij als een verkapt *j(o)ullui* werd opgevat.

404 Eenmaal ook *osje.*

405 Even verder (er is een krijgsraad gehouden om te delibereren) heet het: ‘Mannen wat dunckt u...*ghij meugen* u meeningh daer aff seggen’. De ‘echtheid’ van de *eu* zowel als de *-en* is even sprekend als de onechtheid van *ghij.* Wanneer men al niet een *j(o)llui* wil substitueren, dan toch op zijn minst een *je*: *je* meugen je meeningh daer aff seggen.

15. De flexie

v. M. heeft grotendeels dezelfde moeilijkheden als DE SMIT. Een teveel constateren we in *a*: *al onse goet*, *met onse goet*, *en onuytspreeckelyck*

groote geberghte, *een hooghe geberchte*, *sijn achtersten been brack*, *grooten moyte doen*, *de oppersten capitayn* en in *b*: *een hooge geberchte*, *vanden groote hette*, *den grootsten hette*, *een groote uijr gaens*, *den grootste hette*, *een moij lopende revierken.*

Daartegenover echter vaker een te-weinig, nl. in *a*: *een cleyn Revier*[406], *een cleyn water valey*, *aen de ander seyde*, *een van ons ossen*, *onse een os die syn been gebroocken had*, *een moy reit valy*, *ons beesten*, *een ander rivier*, *gans vol levendigh wormen*, *ons rust plaets*, *clippachtigh bergen*, *ons nachtrust*, *eenige ander natie*, *droncken van eenig dranck*, *van ons heer Commandeur* en in *b*: *eenig van de haere*, *ons beesten*, *ons tent*, *dat de een* [*rynoster*] *3 a 4 mael onder voet viel*, *een cleijn water kuyl*, *in ons uijt reijs*, *ons buijcq*, *ons rustplaets*, *ons wagen*, *op ons te rugh reijs*, *2 groote uijr gaens.*

Neiging tot versmelting van enkelvoud en meervoud bij zwakke werkwoorden in *a*: *spande wy*, *wy mochte*, *waer over wy ons verbleyde*, *vervolgdons meer gemelde Cours* en in *b*: *waer over wij ons seer verblijde*, *waer op wij antwoorde.* Hypercorrect: *want ons victualie minderden a*, *'t welck datelyck geschieden a.*

Herhaaldelijk gebruik van het enkelvoud der sterke werkwoorden, waar het meervoud op zijn plaats zou zijn. Zo in *a*: des nachts ontrent 9 a 10 uur *is* daer weder twee wolven by ons gecomen, daer *wy* ons beesten uyt spanden en *liet* een weynigh rusten, de wyl wy alhier rusten *is* daer 20 a 30 hottentoos by ons gecomen, des voormiddachs *is* daer drie hottentoos by ons gecomen, int marcheren *is* van ons twee camelen gesien welcke beesten noyt voor desen *is* vernomen, waer onder twee vande namaquas *waer* d[i]e op de Iacht hadden geweest. Ook in *b*: wij waren altemael gants flaeuw vanden grooten dorst die *wij* desen geheelen dagh geleden *had*, hier *is* oocq twee van ons volcq achtergebleven, ontrent 1 uer na ons *is* de twee man bij ons gecomen, voordat de son ondergingh *is* daer omtrent een 30 hottentots bij ons gecomen, dewijl wij rusten *is* daer eenige Sonquas by ons gecomen, des voor middaghs *is* daer 23 hottentots bij ons gecomen, hier zijnde *is* daer twee vervaerlijcke rijnosters recht op ons in comen lopen, sijn sij weder na haer *coralen* vertrocken die omtrent 2 a 3 uren gaens hier van daen *lach.*

Hieruit blijkt dat de tendentie tot het nivelleren der werkwoordvormen in de mond van ‘Hollands’-sprekende vreemdelingen t o e n r e e d s aanwezig was en wij kunnen vermoeden dat in de taal, waarvan VAN MEERHOFF zich met de zijnen (o.a. met zijn Hottentotse vrouw Eva) bediende, o.a. het werkwoord *zijn* reeds ‘Afrikaans’ werd ge-

406 ‘Rivier’ komt een enkele maal onzijdig voor in het Nederlands.

conjugeerd. Uit deze citaten blijkt tevens duidelijk de toen reeds aanwezige tendentie om het praeteritum prijs te geven voor het perfectum (men zie voor een en ander ook reeds de taal van DE SMIT).

Praesens voor imperfectum in: daer nae *loopt* hy nae syn huys *haelde* een handt vol hassegaien en *quam* recht op ons in loopen, onder desen *comt* hem een ander capitayn te gemoet daer hyder[407] een hassegay op in stucken *sloegh*, doch op het laest *cregen* sy hem de hassegay uyt syn handen, wy *vraegden* enz. *a*, als dan *sijn* wij weder bij d' oliphantsrevier *gecomen* op ons rustplaets daer wij den 16den [Novem]ber van daen *vertrecken* waer over wij verblijt *waren*, hier *ontpackten* wij ons beesten en *sijn* des nachts *verbleven* enz. *b.*

Er mogen, buiten de nummering om, nog enkele bizonderheden van VAN MEERHOFF's taal worden opgesomd, v. M. verwart reeds *de* en *die* blijkens: onse cours N: O 't O: genomen vervolgden *de* soo ontrent 3 uuren *a*, syn daer 23 Sonquas by ons gecomen waer onder twee vande namaquas *waer*[,] *de* op de Jacht hadden geweest *a*, wij hadden haest niet een beest *de* meer over wegh costen *b* (*de* is verkapt **die* voor grammaticaal *dat*).

M. hoorde soms een toonloze vocaal in *aan* en *een*: *En* onuytspreeckelyck groote geberghte *a*, en ½ uur *a*, *en* weynigh daer nae *a*, tot hier *en* toe[408] *a* [geen voorbeelden in *b*].

Svarabhakti in *alberrigh aff b*, *ellick b*, *warem b. Daen a* geschreven voor *dan* (contaminatie van *dan* en *da*?). De uitdrukking *op de reys begeven* (passim) doet denken aan Duits *auf die Reise. Een moderighe valey a* herinnert aan het Duitse *moderig.*

Is *meenigh*, 2 × in *a* voorkomende, een schrijffout voor *mening* of sprak hij zo?

Het gebruik van *mede* in: dat wy [de schapen] niet *mede* ons dreven conden *a* is mij alleen uit het Zeeuws en Brabants bekend.

Verkeerd gebruik van het lidwoord in: lieten *de* resterende[409] van ons goet halen *a*, in *de* Journael van CORNELIS DE CRETSER *a*; het zal wel moeten worden geïnterpreteerd als een verkapt *die* (zie ook boven: *niet een beest de*; er had moeten staan: *niet een beest*, *dat*).

Waer wordt geregeld gebruikt i.p.v. *was* (vgl. Deens *var* of Duits

407 Typisch hypercorrect (*d*)*er*-gebruik van een vreemdeling. Zoals men weet is het moeilijke onbeklemtoonde *er*, waarover vreemdelingen zo vaak struikelen, naderhand geheel uit het Afrikaans verdwenen (zie beneden blz. 347).

408 Hebben we hier het prototype van de uitdrukkingen *soëntoe*, *daentoe*, *waentoe*? (zie boven blz. 212).
Dat M. in een uitdrukking als *tot hier en toe* niet slecht gehoord heeft, blijkt uit de brieven van M.v. REIGERSBERCH (ed. ROGGE 197): *Dat is tot daer en toe.*

409 Elders juister: *het resterende van de dach a.*

war). In het ouderwetse Nederlands kan *waer* wel als konjunktief gebruikt worden, maar meestal niet in de indicatief[410]. Vgl.: alsoo het laet *waer*, door dien daer geen kans *waer*, overmits de revier soo diep *waer.* De vorm *was* trof ik slechts tweemaal aan (in *b*). Dit gebruik van *waer* voor *was* kan men ook tegenwoordig nog bij matig in het Nederlands geverseerde Duitsers waarnemen. Duitsers die op dit stadium van geoefendheid blijven staan, kenmerken zich veelal tevens door een overmatig gebruik van *die* i.p.v. *de*: ik *waar* even bij *die* kruidenier om suiker te halen (terwijl geenszins een aanwijzend voornaamwoord bedoeld wordt); ik constateer slechts de correlatie zonder dat ik een taalkundige of psychologische verklaring weet te geven. Op hetzelfde niveau schijnen *quaem* 'kwam' en *laech* 'lag' te staan.

Worde voor 'werd' (in *a* en *b*) kan wel door het Duitse *wurde* zijn veroorzaakt[411]: wij saegen dat het water geduurigh lager *worde*, die van den oliphant doot geslagen *worde.* Een anorganische *-e* heeft ook *wierde*[412]: die inde uijtreijs van ons *wierde* gegraven *b*, dezelfde vorm, die wij ook reeds bij F. DE SMIT (zie blz. 315) constateerden. De meer normale vorm vindt men in *a*: de Capitaijn *wierdt* van ons beschoncken.

Wendingen, die op een natuurlijke omgangstaal wijzen, zijn: *het koebeest gaven wij vier platen Cooper voor b*, *anders nergens van dan van honger ende dorst b.* Bij herhaling vinden we de constructie: wij mosten alevenwel ons beesten alhier ontpacken, *en laten deselvige een weijnigh rusten*; alwaer wij genootsaeckt waren ons beesten te ontpacken *en laten de selvige wat rusten* (nog enige malen nagenoeg met dezelfde woorden)[413]. Vreemde constructies: *alwaer wy syn aen een passagie gecomen*, aengesien wy gans geen waeter vernamen *wy togen* aent graven, tot dat *wij sijn* aen een drooge revier *gecomen.* De constructie *dese Capitayn syn corael* is reeds boven (blz. 283) besproken.

C. Diverse taalverschijnselen in alfabetische volgorde

Onder verwijzing naar datgene wat onder ditzelfde hoofd op blz. 289 vv. en 308 vv. is opgesomd uit de taal van VAN RIEBEECK en DE SMIT meen ik, behoudens een enkele nieuwe opmerking, met een globaal register te kunnen volstaan:

AERT b: *die hadden sij boven de aert laten leggen*; *AFFGEDREVEN b*:

410 Het ligt op de weg van degene, die een vreemde taal leert om een gebruik als dat van *was* naast *waer* als onnodige luxe te beschouwen (op dezelfde wijze hebben de 'taalkinders' in Afrika vrijwel alle onbeklemde pronomina als onnodige ballast over boord geworpen, zie beneden blz. 347 vv.).

411 Maar het komt op Nederlands taalgebied toch ook wel voor. Zie WEYNEN, De Nederlandse Dialecten 56.

412 Ik vestig de aandacht op v. WEEL § 189: 'de 1. Pers. Sing. luidt soms: *wiere*'.

413 Deze constructies doen mij 'oostelijk' aan, maar ze zijn meen ik on-Hollands.

overmits ons beesten ende schapen gans affgedreven waeren inde bossagie;

BEESTIAEL a, *BEESTIAL b*; *BEGOST ab*. Bij VAN LEEUWENHOEK (en eveneens bij HUYGENS) *begost* (JUDI MENDELS in NTg XLI (1948) 128); *BOUTEN a*; *BEWILLIGEN a*; *BOSSCHAGIE a*, *BOSSAGIE b*; *BRINGEN b*;

DASSEN b; *DE* verward met *die* (zie blz. 327); *DEUR a* 'door'; *DOCHTEN a* 'dachten'; *DOEN ab* 'toen', *DOORNBOSCH b*, *DORENS a*; *DROEVIGH ab* 'bedroefd';

EGEN b: *den egensten dagh*, vgl. *dreven* 'drijven' (blz. 324); *EN* voor 'aan' en 'een', zie blz. 327; *ENT b over ent comen*;

FLAEUW b 'uitgeput';

GANS, in *b* meestal *gaens* geschreven: *gaens flaeuw*, *gaens droevigh*, *gaens en geheel*, 1 × *gaengs mager*; in *a gans droevigh*, *gansch droevigh*; *GEDIERTE a* 'wild dier'; *GEVOGELT a*, Afr. *gevoëlte* (met *-e*);

HANGEN b: *in 't hangen van 't geberchte* (zie boven blz. 303 en 316); *HASSEGAIEN a*; *HETTE b*; *HOTTENTOOS ab* passim;

K in auslaut: *nae lanck soeckens a*, *jonck b*; *KALVERS b*; *CAMELEN a*: *in 't marcheren is van ons twee camelen* (giraffen) *gesien welcke beesten noyt voor desen is vernomen*; *CAPITAYN a*, *CAPTEIJN b*; *CLIPSTEENEN a*; *KLIP b*: *onder een groten klip begraven*, hier wordt het woord dus in de huidige Afr. betekenis gebruikt; *CLOFF a*: *by ons genaemt de cloff van de oliphants Revier*; *KOEBEEST b*; *KOMIJNE KAES b*; *KOOCKER b*; *CORALEN b* 'sieraad'; *CORALEN a* 'woningen der inboorlingen'; *COSTE(N)* naast *KONDE(N)* in *ab* 'konden' (praet); *QUAEM b* als praet. van 'komen';

LAEGER a, *NACHT LEGER a*, *NACHT LAEGER b*; *LAEGH b* als praet. van 'liggen'; *LAMMERS b*; *LEEREN b* 'ladders'; *LEGGEN ab* 'liggen', *LEYT b* 'ligt';

MALCANDER a; *MARSSEERDEN b* 'marcheerden'; *MEDE a* 'met': *synde dat wy se niet mede ons dreven conden*; *MEDECYN a*; *MORAS b*, *MORASSIGH b*;

NEGERY a;

OLYFF BOMEN a 'olea verrucosa', vgl. Afr. *olienhout*; *ONTRENT* in *a* en *b* meer gebruikt dan *OMTRENT*; *OVERLEGGEN b*: *wij lijdent op alle manieren over* 'wij overlegden';

PASSADO b; *PASSAGIE ab*; *PRESUMEEREN ab*, zie TWK XIV (1935/6) 29: 'Die veldkornet het presummatie gemaak dat het een rooiriem was'. 'Hull presumeer die skuit moes te ná aan die wal gelê het';

RANDEVOU ab, *RENDEVOUS b*; *RADT b*: *een radt daer hadden sij het beslach aff genomen* 'wiel'; *RENOSTERS*: *RENOSTERS PAEDEN a*, *RIJNOSTERS PADEN b*; *REVIER ab* passim; *RIET*

VALEY ab, vgl. Afr. *rietvlei*; *RIJS b* ‘rijst’; *RUGH b*: *een rugh ter zeijen het geberchten*;

SCHOEN b ‘schoenen’; *SCHOOT a* ‘schot’; *SIN*: *hadde geen quaet in sin a*, de weglating van het lidwoord is mij niet uit het Duits of Nederlands bekend, maar wel uit het Deens: *have Noget i Sinde*; *SOECKTEN a* ‘zochten’; *SPRUYT ab*: *een spruijt van een revierjen*;

TABACK a, *TOBACK a*, *TABACQ b*; *TEGENS ab* passim; *TYGER ab*;

UL ‘jullie’ zie boven blz. 296;

VICTALIE ab, *VICTUALIE a*; *VLAU a*, *FLAEU(W) b*; *VLOOTEN a* ‘per vlot transporteren’; *VOOR b*: *waerdoor wij wel presumeerden dat sij niet voor ons loegen*, de betekenis is ‘dat zij ons niet belogen’ (is hier sprake van het objekt met *vir*? zo vroeg reeds?); *VRUNTSCHAP b*;

WAER ‘was’, zie boven blz. 327; *WAERSCHOUWEN a*; *WOLFF ab* ‘hyena’; *WORDE* ‘werd’, zie boven blz. 328.

4. Samenvatting: summiere karakteristiek van de taal die anno 1662 als toonaangevend werd beschouwd

Indien de taal van het Dagverhaal respresentatief geacht mag worden voor het taalgebruik der Hollandse elite aan de Kaap en als inderdaad de taal van de beide vreemdelingen DE SMIT en VAN MEERHOFF in hoofdzaak als een echo op het taalgebruik der leidende Hollanders moet worden beschouwd, dan zal het ‘toon’aangevende Hollands op het eind van RIEBEECK's bewind zich o.a. gekenmerkt hebben door de volgende trekken[414]:

1. De *ij* werd, behalve in enkele relicten als *iver* en *tiger*, diftongisch uitgesproken.
2. De *ui* was een diftong. Sommigen zullen in hun uitspraak nog een verschil hebben gemaakt tussen ui^1 en ui^2, maar van dit verschil is in later jaren geen blijk.
3. *Kees* en *leegh* zullen nog tot de taalschat hebben behoord, al kwamen daarnaast ook *kaes* en *laeg* in gebruik.
4. Tot de vaste taalschat behoorden nog: *deur* ‘door’, *geut*, *jeudin*, *meugen*, *meulen*, *neut*, *steuren*, al krijgen *honig*, *noot* enz. al hun kansen. *Zog* en *botter* zijn vermoedelijk ‘echter’ dan *zeug* en *boter.* Van **veur* is geen blijk.
5. *Blom*, *blommen*, *genog*, *mosten* en *trop* waren nog de gewone vormen. Wellicht werden vormen als *groyen*, *moyelijck* enz. anders uitgesproken

414 Voor de verantwoording dezer reconstructie vergelijke men dus de paragrafen 1, 2 en 3 van dit hoofdstuk.

dan thans, maar de latere taal geeft voor dit vermoeden geen verder houvast.

6. Vrij stellig waren *bleyck*, *deylen*, *teyckenen* en *vleys* de gewone vormen, al begonnen de aequivalenten met *ee* reeds hun kansen te krijgen.

7. De huidige Nederlandse *uw*-woorden werden nog met *ou* uitgesproken: *douwen*, *grouwelyck*, *loute*, *schou*, *waerschouwen.*

8. Woorden als *garst*, *harder*, *harten* 'herten', *Carsdagh*, *kars*, *tar(u)w*, *uytgemargelt*, *vars* zullen wel met *ă* zijn uitgesproken. Of men werkelijk *merckt*, *dwers*, *hert* 'hart', *verckens*, *werm* g e z e g d heeft, staat te bezien.

De woorden *eerde*, *geerne*, *heert*, *Meert*, *peert*, *neerstich*, *perel*, *steert*, *vers(je)* heeft men vrij stellig met *èè* uitgesproken. De *ae*-schrijfwijzen van deze zelfde woorden zullen wel een concessie aan de schrijftaal zijn.

Burg was het gewone woord voor 'gesneden mannelijk varken', men mag aannemen dat ook **vurk* voor 'vork' werd gezegd.

9. De *t* in de verbinding *st* werd in de onbevangen omgangstaal weggelaten: *grooste*, *heeste*, *laeste*, *leysman*, *messelen*, *musi*, *plaes*, *soubaster.* De *t* viel veelal af in *geru(y)ch*, *heeff*, *hooff*, *nach*, *narich* enz.

10. Behandeling van inlautende *d* als in het huidige Hollands: *huyen*, *houwen*, *cropslae*, *leyen*, *moerconijn*, *schouwer*, *verkouwen.* Bij de drie schrijvers trof ik echter geen voorbeeld aan van *d*>*j*-ontwikkeling na *aa*, *oo*, *oe.*

11. Dubbele meervouden waren gewoon: *heckens*, *vlacktens*, *vlaggens.*

12. Vreemde woorden werden sterk ver-Hollandst: *marsseeren*, *offecier*, *passient*, *seviel* 'civiel', *preperatie.*

13. Diminutiva van het type *bossie*, *ossie*, *proeffie*, *scheepie*, *sopie*, *wyffie* waren zeer gebruikelijk. Dat ook **fluitjie* en **hontjie* werd gezegd, kan nog niet met stelligheid worden aangetoond, maar is waarschijnlijk op grond van de vorm *prakjes maekers* 'praatjesmakers' bij ETIENNE BARBIER (anno 1739), zie boven blz. 136. Men zei reeds *packasie* voor 'pakkage'.

14. Misschien was de vorm *j(o)ullui* 'jullie' reeds in gebruik.

15. De geschreven taal-usus van VAN RIEBEECK mag evenmin representatief geacht worden voor de ware flexie van de omgangstaal dier dagen als b.v. de spelling DE VRIES en TE WINKEL voor de 19de-eeuwse flexie. In menig opzicht wordt de ware toestand misschien beter benaderd door de taal-weergave van onbevangen buitenlanders. Hierbij dient echter niet uit het oog te worden verloren, dat de taal dier buitenlanders uiterst labiel was en onderhevig aan allerlei invloeden, ó ó k d i e d e r i n b o o r l i n g e n (wat bij de taal der echte Hollanders veel minder het geval geweest zal zijn). Zo vertoont zich voor onze

ogen een ietwat verward beeld, waarin men niet altijd vaste normen kan ontdekken, maar waarvan niettemin enige kenmerkende eigenaardigheden mogen worden opgesomd:

a. *Onze nachtlaeger*, *onze goedt*, *een hooghe geberchte* naast: *ons nachtrust*, *ons dorst*, *ons wagen*, *een bequaem plaets* wijzen op grote onzekerheid.
b. *Wy maerserde*, *wy spande*, *wy mochte* wijzen op een samenvallen van enkelvoud en meervoud in het zwakke praeteritum (dit zal bij VAN RIEBEECK, ondanks zijn grammaticale s c h r i j f w i j z e , ook reeds het geval geweest zijn).
c. Ook bij het sterke praeteritum was reeds neiging tot samenvallen: *wij ging*, *wij had*, *wij liedt*, *wij quaam*, *wij sloegh*, *wij naem*, *zij waer* 'waren', *zij lach* 'lagen'.
d. Het werkwoord *zijn* werd reeds (althans bij VAN MEERHOFF) als in het huidige Afrikaans vervoegd: *is* daer drie hottentoos by ons gecomen, *is* daer twee vervaerlijcke rijnosters recht op ons in comen lopen enz. We zijn hier naar 't mij voorkomt geheel in dezelfde taalsfeer als anno 1750: 'dat mijn kinders in de duijnen gereden *is* om vlees te schieten....daar *is* mensche op een plank aan de Strant gekoomen by mijn kinders' (Taalargief I 6).
e. Preferentie van perfectum boven (normaal) imperfectum: *sijn* sy *gecomen* 'kwamen zij', *hebben* ons *geantwoord* 'antwoordden zij'.
f. Gebruik van praesens voor imperfectum: *loopt* 'liep', *comt* 'kwam'
g. Verwarring van *de* en *die* en gebruik van *de* (spr. *die*?) voor 'het'-woorden.
h. Misschien reeds object met *vir* in: dat sij niet *voor ons* loegen.

16. Tot de 'Afrikaanse' woordenschat behoorden onder meer: *aeckers*, *beesten* 'runderen', *begost*, *brocht*, *bul*, *burg*, *Dingsdagh*, *docht*, *gansch ende gaer*, *gedierte* 'wild dier' *gunt(er)*, *hangen* 'berghelling', *ijzer varken*, *klip* 'steen', *kombuis*, *koey*, *cost* 'kon', *leeren* 'ladders', *leggen* 'liggen', *oegst* 'oogst', *pad* 'weg', *renosters*, *schoot* 'schot', *spougen* 'spuwen', *spruyt* 'kleine rivier', *swavel* 'zwaluw', *vergangen* 'verleden', *vogelstruyssen* en 'onjuiste' woorden voor nieuwe begrippen als *dassen*, *elanden*, *esels*, *eselspaerden*, *camelen*, *olijff bomen*, *reebokken*, *tygers*, *wilgenboomen*, *wolven* enz.

Ook Maleise en Portugese woorden als: *assagayen*, *backaleyen*, *beschaeringhe*, *champantjes*, *kabriesen*, *koralen* (in de beide betekenissen), *lemoenboomties*, *Mardijkers*, *milie*, *negery, ompaggeren*, *passado*, *soubatten*, *in troque* waren reeds volop in gebruik.

Stelt men de vraag, of de taal der pioniers uit hetzelfde hout was gesneden, dat karakteristiek is voor het latere Afrikaans, dan meen ik, dat bovengenoemde 16 punten ons het recht geven om deze vraag in algemene zin bevestigend te beantwoorden.

Zesde hoofdstuk
Groei van het Afrikaans

Hollands en Hollands-in-vreemde-mond als componenten

De populaire voorstelling, dat in 1652 in Afrika een potje op het vuur is gezet met een 'mengsel' van alle mogelijke dialecten[415], begoten met een flinke scheut 'Maleis-Portugees' (zelf alweer een 'mengtaal'), waar in 1688 en volgende jaren Frans werd bijgevoegd en waar toen, en vooral in de volgende eeuw, veel Duits (in al zijn dialecten) doorheen werd gehutseld, deze haast onuitroeibare voorstelling is in strijd met de feiten, zoals wij die in het overgeleverde Afrikaans waarnemen. Het Afrikaans in zijn huidige vorm is in wezen veel 'zuiverder' en 'onvermengder' dan men uit de, meer op 'afwijkingen-van-het-Nederlands' dan op overeenstemming gerichte linguistische literatuur zou opmaken. In dit opzicht nader ik dus de oude opvatting van KRUISINGA. Maar toch is m.i. het Afrikaans niet zonder meer 'de zuivere ontwikkeling van een Nederlands dialekt'[416], hoezeer de vele in dit boek gereproduceerde dialectkaarten dit ook schijnen te bevestigen. 'Taalmenging' heeft nl. wel plaats gevonden in die zin, dat 'Oer-Afrikaans' (17de-eeuwse echo van taalkinders op een in wezen Zuidhollands dialect) een compromis heeft aangegaan met het Hooghollands, waarmee het immers steeds intiem verbonden is geweest. Maar aanwijzingen, dat er met één van de àndere talen (Hottentots, Portugees, Maleis, Frans, Duits) een even innig compromis is aangegaan, ontbreken. Wat er aan vreemde bestanddelen uit die talen is opgenomen is organisch niet zo zeer met het Afrikaans vergroeid en, voor zover het aanwijsbaar is, valt het m.i. onder het begrip 'ontlening'. Aan het amalgameren van talen en dialecten zijn natuurlijke grenzen gesteld; men kan daarmee niet ad libitum voortgaan. Dat wat in de Nederlandse (of liever Hollandse) bloem kon beklijven

415 Een dergelijke voorstelling reeds bij HAHN in 1882: 'The Dutch patois can be traced back to a fusion of the country dialects of the Netherlands and Northern Germany' (geciteerd bij BOSMAN, Oor die ontstaan van Afrikaans 16).

416 KRUISINGA in Taal en Letteren XVI (1906) 417.

is in het Afrikaans opgenomen, maar onnoemelijk veel vreemd taalgoed is verstoven in alle winden, gelijk stuifmeel dat nooit op een passende stamper belandde.

Ik veronderstel een vorm van (Zuidhollands-getint) 'Oer-Afrikaans', die veel meer uit de band is gesprongen dan de Europees-gepolijste vorm, die door het huidige Afrikaanse 'AB' wordt gerepresenteerd[417]. Dit is een postulaat, dat ook SCHUCHARDT en HESSELING nodig gehad hebben (al drukken ze zich anders uit). Het is nl. alsof op een bepaald ogenblik is 'ingegrepen' in wat S. en H. aanduiden als een creoliseringsproces. Op grond van zuiver taalkundige overwegingen krijgt men de indruk, dat op zeker tijdstip aan de Afrikanisering een 'halt!' is toegeroepen gevolgd door een 'terug!' Ik laat in 't midden, of dit een gevolg is van de actie-VAN RHEEDE (zie boven blz. 279) òf wel, dat de woorden van VAN RHEEDE slechts als symptoom van een algemeen veldwinnende opvatting zijn te beschouwen 'dat het zo niet langer ging'. De mogelijkheid van individuele invloed (vooral als aan bepaalde maatregelen de nodige kracht werd bijgezet) behoeft m.i. ook voor deze tijd nog niet geheel te worden uitgeschakeld. Immers, het aantal blanke inwoners kan men voor 1685 op een 500 taxeren, d.w.z. niet meer dan van een bescheiden dorp waarin de jeugd echter nog maar schraal vertegenwoordigd was. Het feit, dat met zoveel nadruk 'von höchster Stelle' op bandeloze taaltoestanden was gewezen, kan trouwens voor de energieke SIMON VAN DER STEL aanleiding zijn geweest, het euvel krachtiger dan tot dusver te bestrijden.

Vragen we nu, waarheen men 'terug' wilde, dan was zonder twijfel het (al niet meer bereikbare) ideaal: naar een zuiver-H o l l a n d s -sprekende jeugd.

Maar gaandeweg heeft zich de norm van dat Hollands verwijderd van het (ouderwetse) dialectische Zuidhollands van VAN RIEBEECK c.s., en wel in de richting van het Hooghollands.

Terwijl zich nu enerzijds, met name in de 18de eeuw, deze verwijdering voortzette, werd anderzijds het Afrikaans naar het (nieuwere) Hollands 'opgetrokken'. De Zuidhollandse dialectismen (het werd reeds op blz. 231 v. met nadruk betoogd) kunnen onmogelijk nà 1687 'in' het Afrikaans gekomen zijn, maar zijn in werkelijkheid typische 'relicten' uit de tijd, toen de Hollandse taal in Afrika nog een veel sterkere (bij het toenmalige milieu passende) Zuidhollandse kleur bezat. Het 'Oer-Afrikaans' zal dus veel méér Zuidhollands-dialectisch taalgoed hebben bezeten, dat echter heeft moeten plaats maken voor

417 HESSELING onderstreept herhaaldelijk (zie o.a. blz. 64) dat hij zich 'de Afrikaanse gesproken taal van 't eind der 17de eeuw [niet voorstelt] als ongeveer gelijk aan de hedendaagse'.

het (ook in school en kerk beoefende) niet-dialectisch gekleurde Hooghollands of Nederlands.

Het 18de-eeuwse verhollandsingsproces van het Oer-Afrikaans is dus te vergelijken met de 'Hollandse' beïnvloeding van het Fries en onze oostelijke dialecten[418], die een kwarteeuw geleden nog door eminente geleerden (W. DE VRIES!) met klem werd ontkend (zie boven blz. 49 v.). Wel wilden velen een zekere mate van 'bederf' en 'verwording' der dialecten toegeven, maar, daar zij dat niet als 'ontwikkeling' beschouwden, werd het bij de 'historische' dialectologie veelal buiten beschouwing gelaten, of op zijn hoogst met misprijzen of droefenis gesignaleerd. Het is de houding van de uitsluitend historische historicus, die door THOMAS MANN[419] zo geestig is gekenschetst: 'Er weiss dass Professoren der Geschichte die Geschichte nicht lieben, sofern sie geschieht, sondern sofern sie geschehen ist; dass sie die gegenwärtige Umwälzung hassen, weil sie sie als gesetzlos, unzusammenhängend und frech, mit einem Worte als "unhistorisch" empfinden'. Het is dezelfde houding, die anno 1685 VAN RHEEDE (en niet alleen hij) aannam tegenover de 'kromme en bijnae onverstandelijcke' taal, die zich aan de Kaap vormde onder omstandigheden, die toen, zonder vrees voor tegenspraak, als 'gesetzlos, unzusammenhängend und frech' konden worden gekarakteriseerd.

Aanvaardt men evenwel de door VAN RHEEDE geschetste situatie als historisch (geworden) feit, dan heeft men dunkt me enig houvast voor de hypothese van een (vermoedelijk nog naar groepen gedifferentieerd) 'Oer-Afrikaans'. Zodra men echter aanwijzingen heeft, dat dat is geboren en een zekere mate van consolidatie heeft bereikt, verwerft het daarmee het recht op individuele beschouwing. Vanuit eigen gezichtshoek bezien moeten dan echter alle concessies aan de taal der niet-krompratenden als 'bederf' van het 'echte' Oer-Afrikaans worden gequalificeerd. Dat is een logische consequentie, wanneer men zich nu eenmaal verstrikt in een terminologie, die in feite op subjectieve w a a r d e r i n g s verschillen berust.

Wie bezwaar heeft tegen de term 'Oer-Afrikaans' zal wellicht de naam 'Kaaps' willen aanvaarden. Dat zich reeds bij VAN RIEBEECK's vertrek een zekere 'Kaapse' taal-usus had ontwikkeld, bleek boven uit de taal der pioniers. Indien die usus zelfs al in de (zo zeer aan oude traditie gebonden) schrijftaal aan de dag treedt, hoe veel te meer reden

418 Met dien verstande, dat het Hollands in onze oostelijke provinciën een vreemde indringer is, terwijl het aan de Kaap sinds de vestiging der blanke gemeenschap aanwezig was. De historische verbondenheid tussen Hollands en (Oer-)Afrikaans was dus veel groter dan b.v. tussen Hollands en Fries.

419 In zijn novelle 'Unordnung und frühes Leid' 35.

is er om een sterke 'Kaapse' kleuring van het mondelinge gesprek der (in meerderheid niet-Hollandse) bewoners aan te nemen. De krachten, die het Kaaps in het leven hebben geroepen, waren immers van het begin af aanwezig! In dit licht bezien wordt de veronderstelling steeds onwaarschijnlijker, dat het Afrikaans zich in de 18de eeuw schuchter en stap voor stap 'uit' het Hollands zou hebben 'ontwikkeld'. In werkelijkheid was het Afrikaans (zij het in Kaaps 'ontwerp'), althans in de mond van de Kaapse jeugd van 1685, reeds aanwezig. Het heeft sindsdien twee eeuwen aan Nederlands 'bederf' bloot gestaan, maar 'was niet dood te krijgen'. Deze hardnekkige conservatieve aard heeft het met zijn Zuidhollandse 'moeder' gemeen. En zodoende zijn, trots alle bouleversering talrijke Zuidhollandismen tot op de huidige dag geconserveerd, zelfs zulke, die thans in Zuid-Holland-zelf zijn uitgestorven of op uitsterven staan. Daarbij dient men te bedenken, dat de 'moeder' van het Kaaps niet aan de geboorte van haar kind is gestorven en dat zij altijd groot gezag bij haar spruit heeft gehad, al heeft de discipline in de vlegeljaren wat te wensen gelaten.

Men verwondere zich niet over het feit, dat het Afrikaans zich in geschrifte nauwelijks verried. Niemand had de ambitie om het tot schrijftaal te promoveren. In het 18de-eeuwse Europa was het immers evenzo gesteld: al wat naar 'dialect' of 'volkstaal' zweemde, kreeg in geschrifte geen kans. De zo sterk gecultiveerde deftige schrijftaal bedekte als een ijskorst alle taalkundige onderstromingen, al hadden die natuurlijk in de 18de eeuw evengoed hun voortgang als in welk ander tijdvak ook.

Wij dienen ons thans rekenschap te geven van de factoren, die het taalleven bij en na de geboorte van het Afrikaans hebben beheerst.

Het meest statische element in het taalproces is de gewoonte om zich van een overeengekomen (spreker en aangesprokene bekende) klanksubstantie te bedienen ter aanduiding van begrippen. Welnu, VAN RIEBEECK c.s. hebben op de taalkundige loop van zaken in Afrika vermoedelijk meer invloed gehad dan enige andere kring ooit heeft kunnen hebben: ze hebben de traditie geschapen om (Zuidhollands-getint) Hollands te spreken.

Anderzijds hebben buitenlanders van het type, waarvan DE SMIT en VAN MEERHOFF toevallig naar voren getreden exponenten zijn, aan die Hollandse traditie de hand trachten te houden, maar het is hun niet gelukt (het kon hun ook niet gelukken, omdat ze buitenlanders waren).

Ziehier twee elementaire krachten, een overwegend statische en een dynamische, die allereerst het taalleven der kolonie beheersten.

Hierbij is van belang, te weten, dat de van de buitenlanders uitgaande divergerende tendentie niet op een b e w u s t s t r e v e n dier buitenlanders berust. Het is een dynamiek tegen wil en dank (wat de onweerstaanbaarheid allerminst verkleint!). De volwassen vreemdelingen wilden wel Hollands spreken (ze deden het ook naar hun mening), maar ze konden zich onvoldoende perfectionneren, vooral omdat het aantal norm-gevende Hollanders percentsgewijze steeds kleiner werd. De tendentie - ook bij vreemdelingen - om coûte que coûte alles te verhollandsen, kan aardig geïllustreerd worden door de namen der monsterrollen. De HEINRICH's en PETER's (immers: althans voor zover het Duitsers betreft, kunnen de doopnamen kwalijk anders geluid hebben) staan te boek als HENDRIKKEN en PIETERS. Van de 41 JANNEN van de monsterlijst van 1664 zijn haast de helft buitenlanders. Ook overigens zijn de namen der buitenlanders, evenals de plaatsnamen, stelselmatig verhollandst. De bekende Hollandse schroom tot hantering van eigen moedertaal in den vreemde bestond in de 17de eeuw nog niet! Ook met het Frans zouden immers spoedig daarop korte metten gemaakt worden. Men zou dan ook een vergissing begaan, indien men de (in onze moderne ogen) zwakke positie van het 17de-eeuwse Hollands zou willen bezien in het huidige licht van het kleine Holland-tussen-de-mogendheden.

Ondoelmatig voor taalkundige doeleinden is de antithese tussen ‘blijvers’ en ‘gasten’. Een ‘gast’ als VAN RIEBEECK heeft immers meer invloed op de gang van zaken gehad dan, om maar iets te noemen, de buitenlandse stamouders (‘blijvers’ dus) die in 1664 aan de Kaap aanwezig blijken te zijn en die immers geen aantoonbare sporen van hun moedertaal in de taal hunner nakomelingen hebben vermogen te doen beklijven. Hieruit is duidelijk, dat ook ik de voorkeur geef aan de principiële scheiding tussen ‘taalbehouers’ en ‘taalkinders’ waarmee D.B. BOSMAN[420] de beide factoren, die het taalleven aan de Kaap aanvankelijk beheersten, op gelukkige wijze aanduidt[421].

VAN RIEBEECK en de mensen uit zijn (Zuid-)Hollandse kring waren ‘taalbehouers’. Was deze, op zichzelf kleine, groep homogeen gebleven, dan zou men in Afrika thans over 't geheel Hollandser spreken dan in Holland-zelf (nog heden zijn trouwens *blom*, *pers*, *neut*, *nuwe*, *vurk* enz. ‘echter’ Hollands dan *bloem*, *paars*, *noot*, *nieuw*, *vork* enz.).

Tegenover de ‘taalbehouers’ stonden dus de ‘taalkinders’ van het

420 Laatstelijk in Kultuurgesk. II 15.

421 Moge het onwelluidende ‘Vreemdelinge-Nederlands-teorie’ verdwijnen! De naam ‘taalkinders’ die BOSMAN TWK VI 140 bezigt, is fraaier en praegnanter.

type-VAN MEERHOFF[422], d.w.z. zij die, ondanks hun goedbedoelde pogingen om de Hollandse traditie na te bootsen, daarin niet geheel konden slagen (gelijk boven blz. 308 vv. is uiteengezet). Hun invloed op de taal der volwassen Hollanders-zelf kan niet groot geweest zijn, maar wel kreeg het opgroeiend geslacht der aan de Kaap geborenen de taalinvloed der vreemdelingen-groep te verwerken, vooral toen de vreemdelingen, zoals tegen het einde der 17de eeuw, nog meer in de meerderheid kwamen.

In wezen is de antithese tussen taalbehouers en taalkinders te herleiden tot de, sinds DE SAUSSURE algemeen bekende, tegenstelling tussen 'esprit de clocher' en 'intercourse' - ook in zijn paradoxale gevolgen. Het Afrikaans is oorspronkelijk ontsproten aan de 'intercourse', maar heeft ten slotte als uiting van 'esprit de clocher' de overwinning behaald. Het Hollands in Afrika, dat aanvankelijk aan de vaderlandse esprit de clocher was te danken, heeft in de 18de eeuw (mede dank zij de invloed van kerk en school) zijn machtige rol in de intercourse vervuld, maar zag zich door de latere historische gebeurtenissen ten slotte tot de honoraire functie van 'eerste vreemde taal' (wel te verstaan in N e d e r l a n d s e uniform) verkozen. Men dient hierbij altijd weer in het oog te houden, dat de dialectische kleur van het Hollands, dat in de 18de eeuw telkens opnieuw (door de ambtenaren) werd geïmporteerd, niet meer in die mate aanwezig was, als ten tijde van VAN RIEBEECK. Het 'zuivere' Hollands aan de Kaap nam dus ten volle deel aan het verdeftigingsproces in patria. Het Afrikaans heeft zich, naar aan de hand van verschillende voorbeelden kon worden aangetoond, niet aan dat proces onttrokken, maar het volgde slechts voor zover het met zijn aard als omgangstaal overeen viel te brengen. De 'openheid' voor deftige invloed blijkt echter ten duidelijkste uit klankleer en woordenschat, daarentegen neemt men reeds vroeg een instinctief (later wel-bewust) verzet waar tegen flexiemoeilijkheden, geslachten enz.

Wanneer men VAN RIEBEECK nu beschouwt als de representant-bij-uitstek van de oude garde, die de Nederlandse of liever Hollandse taal in de jaren vóór 1664 naar Afrika heeft overgebracht, dan moet er steeds weer de nadruk op worden gelegd, dat het Hollandse taalmateriaal, dat de oude garde ter beschikking stelde, voor een groot deel door niet-Hollanders werd gehanteerd. Uit de lijst van 1664 (zie boven blz. 240 vv.) blijkt, hoe groot het aantal taalkinders t o e n a l was. Op grond van de verhoudingen der localiseerbare blanken moet

422 Ik wens nogmaals te onderstrepen, dat ik hier slechts een naam gebruik om een type aan te duiden.

worden aangenomen, dat de Noord- èn Zuidhollanders tezamen 25% van het geheel nog niet konden halen en op 264 localiseerbare blanke bewoners blijken 117 buitenlanders te zijn (waarbij de 24 Vlamingen nog als Nederlanders zijn gerekend[423]).

Zolang men zich met theorieën over het ontstaan van Afrikaans heeft opgehouden, heeft men dan ook 'invloeden' van vreemde bevolkingselementen (Hottentotten, Maleiers, Fransen enz.) aangenomen. Niet over die invloeden in-algemene-zin plachten de meningen uiteen te lopen, maar over het bizondere aandeel van elke bevolkingsgroep afzonderlijk.

Maar als die invloed er inderdaad is geweest (wat ook ik aanneem), dan moet die zijn uitgegaan van de vreemdelingen als Hollands-sprekende (radbrakende) vreemdelingen, n i e t a l s h a n t e e r d e r s v a n h u n m o e d e r t a a l . De situatie wordt te eenvoudig voorgesteld, als men spreekt van een met huid en haar overnemen van 'elementen' uit de vreemde taal. Er zit nog een schakel tussen: de 'vreemde' echo, zoals de Hollander die heeft opgeroepen. Die echo is nòch zuiver Hollands nòch geheel vreemd, al kan men wel misschien zeggen: meer Hollands-dan-vreemd b e d o e l d . Vat men de zaak aldus op, dan wordt het ook begrijpelijk, waarom men zich bij heel wat vervormingen op parallellen uit b.v. het Frans èn het Portugees of Maleis, of het Frans èn het Duits kan beroepen. Er zijn immers tal van verschijnselen, waarmee àlle vreemdelingen bij hun hanteren van het Hollands gelijke moeite hadden. Allicht dat de vreemdelingen dan ook vaak in dezelfde richting uitgleden. Hoe zal men nu kunnen uitmaken, wie de stoot tot bepaalde nieuwe ontwikkelingen (van Hollands standpunt: 'fouten') hebben gegeven? Het naarvorenbrengen van het ene vreemde bevolkingselement ten koste van het andere voert m.i. licht tot apriorisme.

Boven werd reeds aangetoond, dat de bekende 'draai' in de taal van Afrika reeds vroeg moet zijn begonnen. Terwijl men vroeger over 't algemeen van mening was, dat die in de 18de eeuw zijn beslag kreeg, grijpt men thans meestal terug naar de drempel van 17de naar 18de eeuw. Maar naar mijn overtuiging is dit te laat[424]. De praegnante

423 BOSMAN zegt Kultuurgesk. II 1: 'VAN RIEBEECK se helpers het bestaan uit Nederlanders en Duitsers - drie Nederlanders teen een Duitser, wat die mans betref'. In 1664 beliep het aantal localiseerbare Nederlanders (Vlamingen en Hollanders meegerekend) 147, dat der Duitsers 82, dus nog niet geheel 2 N e d e r l a n d e r s tegen 1 Duitser. Dat het aantal localiseerbare 'Duitsers' 24 h o g e r was dan dat der 'Hollanders' bleek reeds op blz. 257.

424 Van belang is het feit, dat kennelijke Afrikanismen als *ons soek*, *ons denk*, *ons sel* reeds in 1706 g e b o e k s t a a f d zijn en een nom. *ons* zelfs in 1691 (FRANKEN TWK VI (1927) 197 vv.). Uit de staaltjes van het vroegste Hugenoten-Hollands, die FRANKEN TWK XVII (1939) 95 vv. meedeelt, krijgt men de indruk dat de taal, die de Hugenoten om zich heen hoorden, reeds sterk ge-afrikaniseerd was. Een en ander versterkt mij in de overtuiging, dat de bedding, die hier door FRANKEN is bloot gelegd in hoofdzaak een directe voortzetting is van de eerste 'spruiten' die wij bij typen als DE SMIT en VAN MEERHOFF constateren.

term ‘draai’ (een volop dynamisch begrip) is bij mijn weten afkomstig van HESSELING en kan ons vooral goede diensten bewijzen, wanneer we ervan doordrongen zijn, dat de dynamiek o n m i d d e l l i j k n a d e e e r s t e v e s t i g i n g in werking is getreden.

Strict genomen waren ook een groot deel der oostelijke en zuidelijke Nederlanders ‘kinders’ ten aanzien van het Hollands, zij het in mindere mate dan de Duitsers en Skandinaviërs. Een vaste grens is hier niet te trekken. Maar men mag van de meesten veronderstellen, dat ze - dank zij het Hollandse overwicht ter zee - al enige Hollandse ‘vooropleiding’ hebben gehad. Met deze imponderabele factor moet men trouwens bij alle buitenlanders rekening houden. Het is b.v. moeilijk aan te nemen, dat mensen als CLOETE, HANS RAS, ALBERT GILHUIJZEN en zoveel anderen kersvers uit Keulen, Angeln, Burgsteinfurt enz. zijn geïmporteerd. Maar uit de personalia der oudste bewoners blijkt overtuigend, dat de antithese goed-Hollands contra vreemdelingen-Hollands v a n d e n a a n v a n g a f (en zelfs reeds aan boord) heeft geheerst. Bij een dergelijke staat van zaken springt eens te meer in 't oog, van welke eminente betekenis de o u d s t e Hollandse kern geweest moet zijn.

Bij een nadere bestudering van het in dit hoofdstuk gestelde probleem zullen we ons nu bij het feit hebben neer te leggen, dat het taalkundig feitenmateriaal ons juist voor de allerbelangrijkste groeiperiode (1662-1700) vrijwel geheel in de steek laat. Het is echter waarschijnlijk, dat de tweeheid taalbehouers-taalkinders in deze periode bij het opgroeiend geslacht der echte Kapenaars min of meer tot een eenheid moet zijn samengesmolten, die de markantste trekken van het ‘Riebeecks’, ‘Smits’ en ‘Meerhoffs’ in zich verenigde. D.w.z. er ontstond, vooral bij de jongeren, een taalusus, die zich kenmerkte door Zuidhollandse kleur èn door deflexie-verschijnselen.

Waarschijnlijk had zich dit Kaaps of Oer-Afrikaans reeds min of meer gevormd vóór de komst der Fransen. Of hebben de Franse taalkinders er nog de laatste stoot aan gegeven? Vóór hoge ouderdom pleiten: 1° de Zuidhollandse kleur van het Afrikaans in zijn huidige vorm en 2° de geringe dialectische schakeringen van het Afrikaans. Over het belang van het eerste punt behoef ik, na alles wat reeds is opgemerkt, niet meer uit te weiden. Het tweede punt vormt voor de taalgeograaf een aanwijzing, dat het Kaaps reeds in hoofdzaak zijn

Afrikaanse gestalte hàd aangenomen binnen de grenzen van het kleine gebied, dat tot 1700 was gekoloniseerd (men vgl. het kaartje bij S.A. LOUW, Die Ekspansie van Afrikaans, in Kultuurgesk. II 28).

Het in zijn Zuidhollandse trekken conservatieve Afrikaans kan niet l a t e r , als 't ware bij toeval, zijn uniform karakter over de gehele uitgestrektheid van zijn gebied hebben g e k r e g e n . Dit zou alleen denkbaar zijn als gevolg van een voortdurende uitstraling van het Kaapse cultuurcentrum. Maar voor een zó grondige nivellering der volks- of omgangstaal vanuit een cultuurcentrum zal men zelfs in Europa met zijn veel kleinere afstanden en intensievere verkeersmogelijkheden nergens een parallel vinden.

Liever dan aan een langzame 'verkleuring' van de diaspora in 'Kaapse' richting te geloven, ga men ervan uit, dat het Kaaps met huid en haar naar de diaspora is o v e r g e p l a n t . Naar een gebied dus, dat men als een taalkundig vacuum kan beschouwen. Immers de taal der inboorlingen ging in hoofdzaak langs die der blanken heen. 'Ekspansie van Afrikaans' heeft dus o p h e t g e h e e l der taal betrekking en is veel grondiger dan wat men ten onzent wel als Hollandse of Brabantse expansie (wel te verstaan van enkele aparte verschijnselen) pleegt aan te duiden.

Bij een dergelijke reconstructie kan ook het Franse element ongedwongen worden verdisconteerd. De Fransen zullen wel eerst in hoofdzaak 'verkaapst' geweest zijn, vóór ze naar noord en oost zijn uitgezwermd. Ware dit niet zo, dan zouden er toch allicht streken zijn aan te wijzen met méér of minder Franse elementen, maar daarover zwijgt de linguistische literatuur[425].

Onaantastbaar lijkt mij bovendien VAN RHEEDE's constatering, dat omstreeks 1685 reeds 'een gebroken spraek gefondeert' werd en 'dat de kinderen van onze Nederlanders haer dat mede aanwennen'. Een v e e l h e i d van idiomen was weliswaar i n p o t e n t i e aanwezig. Maar de Duitsers (trouwens voor 80% Nederduitsers) hebben zich in het openbaar verkeer niet van het Duits bediend, de Skandinaviërs hebben geen Deens, Zweeds of Noors kunnen gebruiken (tenzij onder vier ogen met een speciale landsman), de Nederlanders hebben zich (evenals in patria) min of meer gericht naar het Hollands. Kortom in het openbaar verkeer hebben wij p r a c t i s c h alleen met een taalkundige tweeheid te maken: de taal van de Hollandse taalbehouers en de (voorlopig nog min of meer gedifferentieerde) pogingen der taalkinders om Hollands te spreken. Hierbij mag niet

425 Alleen wijst men wel eens op de vélaire uitspraak van de *r* in streken, waar veel Fransen hebben gewoond. Ik acht het niet onaannemelijk, dat hier inderdaad sprake is van Franse invloed.

uit het oog worden verloren de geleidelijke verschuiving van accent, die m.i. rationeel is. De taalkinders van 1685 hadden niet meer uitsluitend dezelfde normen van een kwarteeuw geleden voor zich en verlegden de scheidslijn taalbehouers/taalkinders ten gunste van de laatste.

Zo kon het gebeuren, dat de mensen, die voor VAN RIEBEECK en de zijnen nog volop 'taalkinders' geweest zouden zijn, zichzelf anno 1700 als 'taalbehouers' konden voelen, vooral tegenover de totoks, die nu verder uit Europa zouden worden geïmporteerd. Als 'Kaapse taalbehouers' hebben zij dan ook verder hun taalkundige missie in noordwaartse en oostwaartse richting vervuld. Maar van centralistisch Hollands standpunt beschouwd bleven zij nog steeds 'taalkinders'.

Hierbij dient echter op een belangrijk feit de aandacht te worden gevestigd. Even zeker als allen, die aan de Kaap hun jeugd hadden gesleten, het 'Kaaps' machtig geweest moeten zijn, even veilig kan men ook aannemen, dat velen van hen (en daaronder zeker de meest-ontwikkelde blanken) ook het normale Hollands met enig gemak beheersten. Met andere woorden, er ontstond t w e e t a l i g h e i d met als noodzakelijk gevolg: de taalkundige groepering-in-drieën, die men in alle tweetalige landen kan waarnemen. Aan de rechtervleugel stonden de eentalig-Hollandse ambtenaren, uiterst-links de eentalig-Afrikaniserende analfabeten[426], daartussen ontwikkelde zich een sterker en sterker wordend centrum van 'Kapenaren', die - al naar het milieu waarin zij zich bevonden - afrikaniseerden dan wel 'vaderlandse' allures konden aannemen. Gaat men alleen al de geschiedenis na van het begrip 'vaderlands' in Afrika, dan vindt men enig houvast voor de richting, die de georiënteerdheid van de gemiddelde Afrikaner moest nemen. Stellig nog gedurende langer dan een eeuw heeft het Hollands voor elk rechtgeaard Kapenaar onbetwist aan de top gestaan (daaraan kon zelfs de, tot het dubbele van de Nederlandse stijgende Duitse toevloed niets meer veranderen). Ware het anders geweest, dan had het Hollands al sinds lang moeten verdwijnen.

D a n k z i j d e t w e e t a l i g h e i d bleef dus het Hollands in deze kolonie (waar het aantal Hollanders in de loop van de 18de eeuw een steeds geringer percentage der bevolking ging vormen) nog gehandhaafd. Maar het 'Kaaps' heeft van deze situatie òòk in zeer ruime mate geprofiteerd. De winst was van tweeërlei aard. In de

426 De term is natuurlijk wat te summier om daarmee alle slaven te omvatten. Voor ons doel hebben wij hen (evenals andere vreemdelingen) alleen nodig, voorzover zij zich van een ge-afrikaniseerd Hollands bedienden. Voor de rest zijn hun talen (afgezien van enkele leenwoorden en syntaktische wendingen, die zij z e l f in hun 'Hollands' gebruikten) langs het Hollands afgegleden.

eerste plaats werd het Kaaps geschraagd en in zijn gebruikssfeer verwijd door het feit, dat allen er zich van bedienden die, met steeds meer recht, als de autochthone heren en meesters aan de Kaap beschouwd konden worden. Maar in de tweede plaats moest het feit, dat verreweg de meeste beschaafden het 'Kaaps' als taalinstrument hanteerden, noodzakelijk tot k w a l i t e i t s v e r b e t e r i n g van deze, nog steeds niet geheel geconsolideerde, taal leiden.

Men zal mij tegemoet kunnen voeren, dat hiervan in geschrifte niet voldoende blijkt en dat dit alles dus hypothese moet blijven. Neemt men echter eenmaal de tweetaligheid aan, dan is men wel verplicht, zich alle consequenties daarvan duidelijk voor ogen te stellen. Het komt mij voor, dat de 18de-eeuwse teksten toch voldoende transparant zijn om de tweetaligheid als feit te aanvaarden. Bij het lezen dezer bronnen bevinden wij ons, taalkundig beschouwd, in Hollands vaarwater, maar met plekken, waar wij Afrikaans drijfhout menen te herkennen. Veelal zijn dit in werkelijkheid geen stukken drijfhout, maar toppen van een onder water zich uitstrekkend 'Kaaps' continent, dat geheel voor onze ogen zou komen te liggen, zodra wij het water kunnen laten aflopen.

Men moet goed van de camouflage-techniek der tweetaligen op de hoogte zijn om oudere teksten uit tweetalige gebieden op de juiste wijze te interpreteren. 'Opduikende' nieuwigheden ontpoppen zich later nogal eens als toevallig blootgekomen 'relicten' van een oudere taallaag. Het 'nu al!' waarmede de geduldige onderzoeker der oude bronnen een citaat verwelkomt, zal niet zelden met een 'nu pas!' worden beantwoord door degene die op goede gronden meent te mogen veronderstellen, dat deze eigenaardigheid ondergronds van het begin af aanwezig is geweest. Tot deze opvattingen ben ik vooral gekomen door de reeks van afrikaniserende tendenties die ik reeds bij de oude pioniers waarnam en die dan spoorloos uit de Afrikaanse literatuur schijnen te verdwijnen om 50, 100 en 150 jaren later weer 'op te duiken'. Bij een dergelijke staat van zaken kan men zich in de positiebepaling wel eens 180 graden vergissen.

Anno 1685 waren de taalkinders-in-Hollandse-zin, naar ik boven blz. 263 heb trachten aan te tonen, nog niet g e o g r a f i s c h gescheiden van de Hollandse taalbehouers. Als VAN RHEEDE uitdrukkelijk constateert, dat de k i n d e r e n v a n o n z e N e d e r l a n d e r s zich de 'gebroken spraek' aanwennen, dan is het duidelijk, dat beide groepen door- en naast elkaar leefden. Ik moge nogmaals de parallel trekken met de verhoudingen in de stadjes en dorpen van onze dialectsprekende oostelijke provinciën. Kinderen uit Hollandse gezinnen, die zich daar vestigen, zullen in de familiekring wel Hollands blijven

spreken, maar daarnaast leren zij 'spelende' (in de dubbele betekenis van het woord) het plaatselijk dialect. Niet altijd heeft dat de volledige sympathie der ouders en ook VAN RHEEDE zal in zijn afkeer van het verbasterde patois in zijn dagen wel niet alleen gestaan hebben. Maar het feit ligt ertoe, dat in de Kaapstad evenals in de overgrote meerderheid van de provinciale steden in patria een tweetaligheid was ontstaan in die zin, dat er naast het Hollands der ambtenaren een 'Kaaps' dialect leefde onder hen, die zich reeds 'Kapenaren' begonnen te voelen.

De symbiose tussen Hollands en Kaaps is op zichzelf even 'normaal' als de symbiose tussen Hollands en Groningens in Winschoten of tussen Hollands en Overijsels in Zwolle of Deventer. Van een 'taalstrijd' kan in die tijden slechts sprake zijn in de gemoedelijke en vreedzame zin zoals de taalstrijd zich in onze oostelijke provinciën (en m.m. in geheel Neder-Duitsland) afspeelt. D.w.z. Hollands werd gehoord in het ambtelijk verkeer, bij het onderwijs en bij de godsdienst-oefeningen. Kaaps daarentegen in het ongedwongen verkeer met mede-Kapenaren, Hottentotten en slaven. Beide idiomen moeten elkaar wederkerig hebben beïnvloed. Tegelijk nam echter het Hollands, als gezegd, een meer en meer H o o g -Hollandse kleur aan, het Kaaps volhardde enerzijds in conservatieve uitspraak, maar bleef anderzijds open voor Hoog-Hollandse invloeden. Reeds het 'taalkinderlijk' karakter van het Kaaps brengt mee, dat de Hollandse invloeden zéér sterk geweest moeten zijn. Bestreek het Afrikaans het gebied van het vrije veld en al wat daar leefde en werkte, het Hollands vulde voortdurend aan uit zijn gehele cultuurbezit. Een toestand dus, die alweer herinnert aan de verhouding tussen gemeenlandse taal en dialect in Europa.

Hoe moet men zich nu de 'groei' van het Afrikaans voorstellen?

Het feit, dat het Hollands als permanente metgezel en moeder van het Afrikaans heeft gefungeerd, moet natuurlijk consequenties voor de groei hebben gehad. Maar in de vlegeljaren van het Afrikaans (ruw geschat van 1660-87) heeft het zich wel op bedenkelijke wijze (ik stel mij in mijn terminologie weer even op het Hollandse standpunt) aan het moederlijk gezag onttrokken, dank zij de openlucht-sfeer waarin het opgroeide. Een groot deel van de correctieve invloed van het ouderlijk huis was uitgeschakeld. Menige 'pa' bediende zich trouwens zelf van een gebrekkig Hollands. Zo werd de taal van het opgroeiend geslacht niet zo zeer door de familie bewaakt als men dat in kleine Europese taalgemeenschappen (waar het vreemde 'gevaar' trouwens veel geringer is) pleegt te doen. Men denke aan het aangename klimaat, waardoor een veel buitenzijn der kinderen in alle jaargetijden

ten zeerste in de hand werd gewerkt. Kortom men mag zeggen: bij de jeugd was in die jaren het hek van de dam. Voeg hierbij nog de bij ons dieper dan bij andere volken gewortelde overtuiging, dat spreektaal iets geheel anders is dan schrijftaal, dan kan men zich toch nog voorstellen dat niet allen (vooral niet de in de Kaap reeds min of meer geacclimatiseerden) aan een gebroken kinder-Hollands zó veel aanstoot namen als VAN RHEEDE, mits de kinderen maar leerden zich van een goede schrijftaal te bedienen (dat wil o.a. ook zeggen, dat zij de Statenbijbel goed konden lezen).

Met de veronderstelde labiele toestand van vrijgevochtenheid, normloosheid en loszijn van traditie komt wonderwel overeen de 'draai', die valt te constateren in de naamgeving van verschillende planten en dieren. Men vgl. hierover J. DU P. SCHOLTZ in 'Uit die geskiedenis van die naamgewing aan plante en diere in Afrikaans (Kaapstad 1941). 'Algemeen bekende name is hier toegepas op plante en diere wat met die oorspronklike draers van dié name al heel weinig gelykenis vertoon - tot ergernis[427] van latere natuurondersoekers soos Le Vaillant, Lichtenstein, Burchell en andere' (9). 'Die Afrikaanse *elf (Temnodon saltator)* en *spierinkie (Atherina breviceps)* behoort glad tot verskillende ordes as die Nederlandse visse en die naamgewing berus hier dan ook slegs op 'n heel oppervlakkige gelykenis' (10). 'Die Afrikaanse *korhane* lyk maar min op die Europese *korhaan*, veel meer op die Europese *trapgans*' (11). 'In Afrika worden die groter patryse *(Francolinus capensis) fisant* genoem, terwyl wat in Nederland onder *fazant* verstaan word, glad ander voëls is' (11). 'In Nederland is die vinke lede van die onderfamilie *Fringillinae*, waertoe ook die mossie behoort, terwyl by ons die vinke oor die algemeen veel groter voëls is' (11). 'Wat by ons 'n *tier* heet, die *Panthera pardus*, heet in Nederland 'n *panter* of *luipaard*' (12). 'In Afrikaans word die diere wat in Nederlands *hyena* heet, nl. die *Hyaenidae*, *wolf* genoem' (12). 'Wat in Nederland *jakhals* genoem word, is 'n diersoort wat iets van die wolf en die vos het. Ons *jakhalse* behoort ook tot die familie *Canidae*, maar lyk meer op die Europese vos as op die jakhals, veral ook wat hul geesteseienskappe betref' (12).

Bij de naamgeving der planten doen zich soortgelijke verschuivingen voor: 'Meermale het hulle boomsoorte wat glad geen gelykenis met Europese bome vertoon nie, behalwe dat die grein van die hout met dié van sekere soorte ooreenkom, na die bewuste Europese bome genoem. So kom ons aan die name *boekenhout (Myrsine melanophleos)*, *esseboom (Ekebergia capensis)*, *rooi-els (Cunonia capensis)*, *wit-els*

427 Een ergernis die met die van VAN RHEEDE verwant is.

(Platilophus trifoliatus) en *wildepeer* (*Olinea cymosa*, e.a.) (16). Over de naam *Rood Elze* lijkt BURCHELL haast verontwaardigd: 'Its colonial name is *Rood Elze* (Red Alder), although the tree has not, in any point of view, the least resemblance to the Alder of Europe' (16 noot).

Deze namen dateren grotendeels uit de periode van vóór 1715, waarbinnen ook de bekende vervorming van het Hollands heeft plaats gehad. Ze passen bij de voorstelling, die wij ons van de toestanden ten tijde van de grootste 'taalkinder'rijkdom hebben gemaakt: die van een los-zijn van traditie, zoals wij ons dat in de Europese maatschappij nauwelijks kunnen voorstellen.

Uit de beide componenten 17de-eeuws Hollands èn Hollands-in-vreemde-mond heeft zich bij de 17de-eeuwse jeugd-in-Afrika een nieuwe taal gevormd, waarvan de ene component bij benadering bekend is, terwijl we omtrent de andere slechts zeer vage voorstellingen kunnen krijgen. De formule Kaaps = Hollands + vreemdelingen-Hollands bevredigt niet, want als er iets karakteristiek voor de taal der Kapenaren is, dan is het juist het sterke minus (aan flexie-uitgangen enz.) tegenover het Hollands. Op zijn hoogst zullen we kunnen zeggen, dat dezelfde neigingen, die in het vreemdelingen-Hollands hebben bestaan, zich hebben voortgezet in het Kaaps. Maar aangezien die neigingen bij de verschillenden nationaliteiten en rassen uiteraard verschillend, soms lijnrecht tegengesteld, waren, is het duidelijk dat we verscheidene ervan tegen elkaar weg kunnen schrappen en dat ten slotte die naar vereenvoudiging en nivellering zal overwegen. Hiermede komt echter een geheel n i e u w e f a c t o r in het geding, die voor de verdere 'groei' van het Afrikaans van verstrekkende gevolgen is. Uit de Hollandse wetmatigheid plus de vreemdelingen-chaos resulteert een nieuwe (Kaapse) wetmatigheid: de eerste Kaapse 'auto'-nomie.

Wanneer mijn boek nu als het ware een doorlopend betoog is geworden om de identiteit, het parallelisme of op zijn minst de grote verwantschap van Kaapse en Hollandse wetmatigheid in het licht te stellen, aanvaarde men dat als een noodzakelijke reactie tegen overdreven mengingstheorieën en beweringen omtrent allerlei vreemde invloeden of 'spontane' ontwikkelingen, die bij nauwgezet onderzoek nòch vreemd nòch spontaan blijken te zijn.

Kennen we eenmaal de volledige Hollandse achtergrond van het taalkundig gebeuren aan de Kaap, dan zullen we met meer succes kunnen pogen de eigen-Kaapse trekken van het Afrikaans tot hun recht te laten komen. We moeten erop verdacht zijn, dat een aanzienlijk deel dàarvan op vreemde invloeden teruggaat. Hiermede komt de zoëven verkondigde opvatting der 'Kaapse autonomie' niet in het gedrang. Het is eenvoudig een kwestie van oorzaak en gevolg:

het valt nu eenmaal moeilijk te geloven, dat ingrijpende taalwijziging of -vereenvoudiging zomaar ‘vanzelf’ komt. Laten wij pogen dat nader toe te lichten met enig concreet feitenmateriaal.

In een aantal gevallen, waar het Hollands oude doubletten met zware en lichte klemtoon naast elkaar handhaaft (*jij* naast *je*, *hij* naast *-(h)ie*), is in het Afrikaans alleen de zware vorm in leven gebleven.

Dit is een zeer karakteristieke trek, die m.i. geredelijk aan vreemd-taligheid van een aanzienlijk deel der taalgebruikers kan worden toegeschreven. Ik zou hier allereerst de woorden van J.J. LE ROUX tot de mijne willen maken, die deze in geheel ander verband (nl. n.a.v. de dubbele ontkenning) bezigt: ‘dat die aanwesigheid van 'n groot aantal vreemdelinge aan die Kaap, daaronder slawe en Hottentot-bediendes, die behoefte aan 'n nadruklike manier van praat sterk moet laat voel het’ (Kultuurgesk. II 65). Wie vreemde talen onderwezen heeft, of Hollands aan vreemdelingen, kent bovendien de moeilijkheden met de zwakbeklemde woordjes en tussenvoegsels. Een vreemdeling, die het tot *moet-ie* en *schrijft-ie* gebracht heeft inplaats van *moet hij* en *schrijft hij* is al aardig op weg om ‘colloquial Dutch’ te leren. Een Hollander, die inplaats van *eine Frau*, *einen Apfel* als het pas geeft ook *'ne Frau* en *'nen Apfel* weet te gebruiken, beschikt al over een zekere flux de bouche in het Duits. Het goede gebruik van het zwakbeklemde *er* (hij ziet *er* goed uit, ik heb *er* drie) leren vreemdelingen zelden tot in de perfectie. Het is dan ook spoorloos uit het Afrikaans verdwenen. Als aankondiger van het subject is het g e s u b s t i t u e e r d (zo mag men het uitdrukken) door het zware *daar*. Uit de Hollandse v o l k s taal kan dat onmogelijk verklaard worden (zelfs VAN RIEBEECK schrijft: hoeveel schapen dat *er*...sijn). Het moet zich m.i. op soortgelijke wijze hebben ontwikkeld als Afr. *dit* voor *'t* (zie beneden blz. 350).

De vreemdeling vraagt: ‘wat is *tu* en *ton* in het Hollands?’ En wanneer het antwoord luidt *jij* en *jouw*, vormt hij een zin als ‘heb *jij jouw* hoed vergeten?’ Hierop is ten aanzien van betekenis en grammaticale juistheid niets aan te merken, al zal geen Hollander hier de zware vormen bezigen. Waartoe zich met moeilijke doubletten op te houden, wanneer men zich met één vorm ook kan redden? Het is, blijkens mijn ervaring, de typische reactie van iemand, die een vreemde taal wil trachten te leren spreken. De vreemdelingen aan de Kaap konden het blijkbaar heel goed zonder *je* stellen. Karakteristiek is in dit verband, dat, tegenover Holl. *(ik) dank je*, het Afr. *dankie* is ‘uitgeweken’ naar de diminutiva[428]. Door de meeste Afrikaners

428 Op Z u i d hollandse (Rotterdamse) grondslag is, zoals we blz. 132 zagen, het samenvallen van *dankje* (dim. van dank) en *dank-je* (= ik dank je) vanzelfsprekend. Maar 't geval staat wat te veel op zichzelf om er conclusies uit te trekken.

zal het ook wel - evenals trouwens veelal het Holl. woord *dankje* (stellig in *bedankje*) - als diminutief worden gevoeld: ‘Ook TRICHARDT voel die *U* [cq. *je*] reeds nie meer nie: b.v. ‘*dit is de dankie*’ (DU PLESSIS MULLER in TWK XVII (1939) 37).

Dat de doubletten *ek/ik* historisch geheel anders beoordeeld moeten worden is proefondervindelijk aangetoond: ‘Ons het nog nie die stryd tussen die “ek-manne” en die “ik-manne” vergeet nie. Altwee groepe het by hoog en laag gesweer dat hulle nooit die vorm van die teenstanders gebruik nie. Waarheid is egter dat elke Hollandse Afrikaner sowel die *ɛk*-vorm as die *ək*-vorm gebruik, alnamate hy meer of minder klem lê op die voornaamwoord’ (LE ROUX-PIENAAR, Afr. Fon. § 932). Dit zijn dus geen oude doubletten.

Van een obj. of poss. *me* vindt men in de Afrikaanse literatuur geen gewag. In de Kaapse bronnen van de 18de-19de eeuw (maar vgl. ook reeds DE SMIT) vindt men herhaaldelijk de acc. *mijn* (vgl. o.a. Taalargief 2, 21), een echt Hollandse vorm, die zeer verbreid is en in de 17de eeuw ook al wàs, bij een Delvenaar als VAN LEEUWENHOEK zelfs ‘regelmatig’ (JUDI MENDELS in NTg XLI (1948) 125).

Ook het lichte Holl. -*ie* naast het zware *hij* is verloren gegaan.

Het zou voor de hand liggen om aan te nemen, dat dit Holl. -*ie* in geïnverteerd verband (daar is-*ie*) de regelrechte voortzetting is van Mnl. *hi* en dus als *î*-relict moet worden beschouwd. Maar waarom dan alleen *(h)ie* en niet een klankwettig daarmee overeenkomend *sie*, *wie*, *jie*? En waarom is een relict-*(h)ie* dan n i e t bewaard in onze oostelijke provinciën? Immers daar heeft men uitsluitend het type doar kumpe ‘daar komt hij’, wat heff*e* ‘wat heeft hij’ (op dezelfde voet als Holl. daar komt*se*, wat heeft*se*). Personen oostelijk van de IJsel, die zich van -*ie* voor -*hij* bedienen, doen dat naar 't mij voorkomt onder Hollandse invloed.

Ik zie op zichzelf geen reden, waarom heeft*i* zich in het Hollands klankwettig anders ontwikkeld zou moeten hebben dan heefts*i* ‘heeftse’. Bij ‘Hollands’-sprekende Overijselaars ving ik wel eens vormen op als: wat sech-*e* ‘wat zegt hij’, wat doet-*e*, dat mach-*e* niet doen. Zulke vormen collideren voor zover ik zie met geen andere en waren op zichzelf dus zeer goed bruikbaar geweest. Ook in het Hollands! Wat is de oorzaak, dat ze daar niet naar boven hebben kunnen komen?

Dat Zuidhollands -*ie* in kom-*ie* ‘kom je’ niet oud is, maar op *je* terug moet gaan, is boven blz. 132 reeds gebleken. Ten onrechte zegt TINBERGEN in NTg II (1908) 248: ‘het ontstaan van *ie(i)* uit *hi*, door prof. LOGEMAN betwijfeld op grond van we<wi en je<ji wordt misschien aannemeliker als men let op *ie* uit *ji* in “Hebbie dat gedaan?”

"Kommie gauw?" "Loopie daar al lang?" zoals hier in gemeenzame omgangstaal veel gehoord werd'. Hetzelfde *-ie* vindt men echter ook in de obj. en poss. (trekk*ie* jurk recht) en daar is immers nooit een *jî* aanwezig geweest.

Het feit echter, dat het Rotterdams met zijn overigens zo wetmatige ontwikkeling der enclitische pronomina, alleen *-die* of *-tie* kent (toe*die*, speelde*die*, as*tie*, liep*tie*) geeft te denken. 'Voor Rotterdam komt *ie* niet in aanmerking' (Mevr. DE WILDE-VAN BUUL in Ts LXII (1943) 299) - merkwaardige parallel met het Afrikaans: in beide talen is het bestaan van een enclitisch *(h)ie* niet aanwijsbaar.

Neemt men voor het oudste Hollands in Afrika een toestand aan als in het huidige Rotterdams, nl. een algemeen *die* (in sandhi: *tie*) naast *hij*, dan lijkt een verklaring mogelijk. *Die* heeft nl. (naar bij VAN MEERHOFF bleek, zie blz. 327) in Afrika reeds zéér vroeg de functie van lidwoord aangenomen, d.w.z. van een zwak-beklemd woordje, en paste dientengevolge niet meer in het pronominale systeem, dat de 'lichte' pronomina vrijwel over de hele linie versmaadde. Ik vraag mij af, of een algemeen gebruikt enclitisch *(h)ie*, waarop de dodende kracht van de homonymie immers minder vat heeft, anders wel zó gemakkelijk zou kunnen verdwijnen.

Te Voorschoten zijn volgens OVERDIEP § 126 dubbele vormen te constateren (liep*i*-liep*ti*, gaff*i*-gaf*ti*, viel*i*-viel*die*). Maar voor 't overige bezitten we nog te weinig materiaal om uit te kunnen maken, of we in Zuid-Holland moeten uitgaan van een algemeen *die (tie)* dan wel of de *-ie*-vormen primair zijn.

Hoe het zij, de Afrikaners hebben *-ie* verworpen en zeggen: wanneer kom *hy* (met volle diftong), waar de Hollanders in ongedwongen taal slechts komt-*ie* kunnen zeggen. In 't zinsverband komt in 't Afrikaans ook *-y* voor (een vorm met diftong-handhaving èn tegelijk *h*-verlies, die in het gesproken Hollands feitelijk ondenkbaar is). De *y* wordt in 't Afr. als morfeem-bepalend à tout prix gehandhaafd. Vgl. Afr. dáár-s-*y* met Holl. daar-ís-*ie.* De klemtoonverspringing wijst op een breuk in de continuïteit. De Afr. differentiëring *hy-y* moet dus wel nieuw zijn.

Parallel daarmee kent het Afr. tegenover een 'sterk vorm' *hom* slechts een 'swak form' *om.* De Hollandse nultrap *'m* (waarvan men de ouderdom trouwens moeilijk zal kunnen bepalen) is in het Afr. niet bekend.

Tegenover het *(h)y*-monopolie staat het feit, dat het possessieve *se* zich naast *sy* (zijn) ten volle heeft gehandhaafd. Men bedenke de enorme frequentie van dit woord, dat zich voor het Afr. taalgevoel bijna tot genitief-suffix heeft ontwikkeld: moeder *se* bybel.

Anderzijds is het vr. pers. vnwd *ze* verloren gegaan, het Afr. kent alleen *sy*, dit in overeenstemming met het *(h)y*-monopolie. Ook van de Holl. doubletten *haar-'er(der)* is in 't Afr. alleen *haar* nog over[429].

Hoe sterk de neiging tot het overboordwerpen der lichte vormen was, blijkt uit de interessante Afr. vorm *dit* voor het onzijdige pers. voornaamwd. Deze vorm heeft nòch in het Mnl. nòch in het Holl. ooit bestaan en is te opmerkelijker, daar in het Afr. van het onzijdige geslacht overigens vrijwel geen spoor meer is te bekennen. Hij berust op een (historische) 'vergissing' en verraadt, men zou haast zeggen: een bewuste verbreking der continuïteit. Juist in verband met het, in dit boek meer dan eens onderstreepte continu-karakter van de Holl.-Afr. ontwikkeling dient op dit 'hypercorrecte' Afr. *dit* als pers. vnwd het volle licht te vallen. Wel zeer grondig is het oude *'t* 'weggeopereerd', zelfs in de sandhi is er niets van overgebleven. De Afrikaner zegt: *d*is moontlik, waar een Hollander alleen kan zeggen: *t*is (*'et* is) mogelijk. In ons verband is het vooral van belang, omdat het eens te meer in het licht stelt, dat, voorzover er tegenwoordig in het Afr. een antithese tussen zware en lichte vormen bij de pronomina bestaat, dit een kwestie is van nieuwe ontwikkeling.

Dat het Holl. *we* uit het Afr. totaal is verdwenen, kunnen we, na het voorafgaande, min of meer als vanzelfsprekend beschouwen. Wanneer *wij* daardoor in de val als het ware is meegesleept, zal dat - o.a. - zijn toe te schrijven aan de sterke positie van *ons* als objectief én possessief (waarin het Holl. *ons* en *onze* reeds grotendeels waren samengevallen). Bovendien kwam *ons* nog extra tegemoet aan de Afr. neiging tot nivellering van zware en lichte vormen ten koste van de laatste. Dat ook andere invloeden kunnen hebben meegewerkt, behoeft niet a priori te worden ontkend. Maar in ons verband meende ik toch de aandacht te moeten vestigen op de Systemzwang van de hele groep. Vgl. *ons* (subj.) -*ons* (obj.) -*ons* (poss.) met *julle-julle-julle*, *hulle-hulle-hulle* en (desnoods) *u-u-u.*

Het voorkomen van de zware vormen *julle* en *hulle* naast (betrekkelijk) lichte vormen *jul* en *hul* is toe te schrijven aan intern-Afr. (dus nieuwe) ontwikkeling, al stoelen ze op het Holl. *joului*>*jullie* en *hunlui (heurlui)*>*hullie.*

429 Het is vermoedelijk uit het Hooghollands; OPPREL kent alleen *heur* en (*d*)*ər.* Terecht spreekt KERN (Ts XLVIII (1929) 89) van de 'strijd tussen 't inheemse *heur* en 't geïmporteerde *haer*' die reeds in de ME is begonnen. Het huidige Afrikaans heeft mèt de deftige Hollanders ten slotte het oorspronkelijke schrijftaalwoord *haar* verkozen boven het dialectische *heur.* Vgl. de substitutie van *waarskou* door *waarsku* blz. 124 vv. en van *an* door het deftige *aan* blz. 186 vv.

Het blijft erbij, dat van alle lichte vormen, die het 17de-eeuwse Hollands moet hebben bezeten, alleen de possessieve vorm *se(n)* nog in het Afr. is overgebleven.

De wet van het prijsgeven der lichte pronominale vormen geldt ten volle ook voor de lidwoorden: *de* heeft het veld moeten ruimen voor *die.* Wij noemen dit laatste nu wel een aanwijzend vnwd (ter onderscheiding van *de*), maar voor de gemiddelde taalgebruiker is hier dunkt me minder sprake van een verplaatsing van de ene woordklasse naar de andere, dan wel van een tegenstelling van lichte en zware vormen.

De bovengenoemde 'sprongmutatie' in de sandhi *(dis<'et is)* doet de vraag rijzen, of er in de Afrikaanse sandhi nog andere soortgelijke 'sprongen' zijn aan te wijzen. We zitten hier met de grote moeilijkheid, dat de Hollandse sandhi-regels nog onvoldoende zijn bestudeerd en omtrent het Afr. merken Le Roux-Pienaar, Afr. Fon. § 845 op: 'Die arbeidsveld is nog te onontgonne om te probeer om 'n volledig stel sandhi-reëls vir Afrikaans op te stel'. De 15 regels van Le R.-P. vat ik in telegramstijl aldus samen: 1. *onbillyk>ombillyk*, 2. *kantjie> kaintjie* (*n* gemouilleerd), 3. *onkruid>ongkruid*, 4. *wil jy>wi-jy*, 5. *moet jy>moe-jy*, 6. *almal>amal*, 7. *wil nie>wil-ie*, 8. *potdeksel>poddeksel*, 9. *kapblok>kabblok*, 10. *dis 'n dik ghwarrieboom>k* van *dik* wordt stemhebbend voor stemhebbende explosief, 11. *ander>anner*, 12. *kelder>keller*, 13. *erdepot>errepot* (vgl. Holl. *arebeien*, *aarappele*), 14. *December>Decemmer*, 15. *diensbode>die(n)sbode* (met nasale *ie*).

Wanneer ik met mijn Hollandse articulatiegewoonte vergelijk, gelden dezelfde sandhi-regels voor het Hollands met uitzondering van de gevallen 7, 11, 12 en 14.

In de aansluitende paragrafen maken Le R.-P. echter nog attent op de volgende verschillen met het Nederlands:

1. Afr. spr. *pit-boom* (niet als Holl. *pidboom*), *pakdag* (niet *pagdag*).
2. Afr. *liefde-de* (niet *lievde*), *huis-dier* (niet *huizdier*), *af-was* (niet *avwas*).
3. *as die>assie* (niet *azdie*), *nes die>nessie* (niet *nez-die*), *of die>offie* (niet *ovdie*).

Voor zover er 'systeem' in deze afwijkingen van het Hollands zit, kan men zeggen, dat zij berusten op een ten onder gaan van stemhebbende consonanten en dus een sterkere positie van de stemloze. Hetzelfde verschijnsel, dat wij ook bij de *v*, *g* en *z* waarnemen, die behoudens de bekende uitzonderingen hun stem in het Afr. hebben verloren.

Men gaat wellicht te ver, als men hieruit de conclusie trekt, dat ook de bovengenoemde afwijkingen wijzen in de richting van voorkeur voor de zware vormen. Hierbij immers wordt, enigszins subjectief,

aangenomen, dat de stemloze vormen werkelijk als ‘zwaar’[430] worden gevoeld tegenover de lichte stemhebbende. Maar wel is er sprake van een zeker streven naar ‘de’ ene woordvorm, ‘het’ woord-los-van-alle-sandhiregels.

Van logisch standpunt beschouwd vallen de ontwikkelingen, die wij in de voorafgaande blzz. hebben besproken, onder dat wat JESPERSEN ‘Progress in language’ noemt. Wanneer VENDRYES de *univocité* van een taal (suivant lequel chaque fonction grammaticale doit s'exprimer par un seul signe et chaque signe exprimer une seule fonction (VENDRYES, Le langage 192) een onbereikbaar ideaal noemt, dan verbiedt ons dat geenszins om bij vergelijking van twee zo nauwverwante idiomen als het Hollands en het Afrikaans, een Afrikaans prae te constateren. Teleologische gerichtheid van de taalontwikkeling wil VENDRYES echter slechts zeer incidenteel aannemen: ‘L'esprit ne transforme jamais complètement son système morphologique; il ne porte son effort à la fois que sur une partie - très menue - du système; et comme les actions qu'il exerce sur les différentes parties ne sont jamais dirigées par une volonté accomplissant un dessein méthodique, mais suggérées seulement par le hasard des circonstances, le résultat d'ensemble est en général dépourvu de cohérence et d'homogénéité’. Kortom, wat aan de ene kant door een toevallig complex van oorzaken aan logische doelmatigheid wordt gewonnen, pleegt op andere fronten veelal weer verloren te gaan.

Daar er geen denkende geest achter zit, die de taalveranderingen logisch richt, moet men omtrent ‘le progrès du langage’ sceptisch zijn, aldus meen ik de opvatting van VENDRYES te mogen weergeven. ‘Le rôle du linguiste est fini quand il a reconnu dans le langage le jeu des forces sociales et les réactions de l'histoire’. Wanneer V. onder *linguiste* verstaat: taalhistoricus, dan zijn deze woorden mij uit het hart gegrepen. Maar bij het ‘spel’ der sociale krachten mag de rol van de school (althans: het leren) geenszins buiten beschouwing worden gelaten. Ook de school is een uiting van sociaal leven, al wilden de romantici ons het tegendeel doen geloven. Hiermede is de ‘denkende en overleggende geest’ als factor ingeschakeld. Het komt er daarbij voorlopig minder op aan, of men de invloed groot of gering acht, dan wel op het feit dàt hij als factor der taalontwikkeling wordt erkend. Aanvaardt men die invloed in principe, dan meen ik, dat hiermee tevens de baan vrij is gemaakt voor een verklaring van de vèrgaande pronominale vereenvoudiging in het Afr. Het is m.i. niet mogelijk,

430 Emfatisch meen ik ze wel te mogen noemen. Ik kan me voorstellen dat de Hollander in het hoogste affect deze drie sandhiregels toepast als in het Afrikaans.

die geheel aan 'toeval' toe te schrijven, er zit wel degelijk systeem en 'zin' in. Het is de zin voor de bovengenoemde *univocité*, waarvan ieder blijk geeft, die op snelle en gemakkelijke wijze een vreemde taal wil leren spreken. Waartoe zich met moeilijke doubletten op te houden, wanneer men zich met één vorm kan redden? Het is blijkens mijn ervaring de typische reactie van iemand, die een hem vreemde taal wil leren. Welnu, het aantal vreemdelingen, dat in de 18de eeuw aan de Kaap Hollands wilde leren spreken, was groter dan het aantal Hollanders zelf. Ik laat de strijdvraag nu rusten, of men de neiging tot *univocité* als bewust of onbewust (dan wel als halfbewust, wat mij het aannemelijkst lijkt) moet beschouwen, maar dàt dit streven vanouds heeft bestaan, is ook reeds bij het onderzoek van de taal der pioniers gebleken.

Wanneer ik de draad van mijn betoog hiermede voorlopig als afgesponnen beschouw, dan wil ik daarmee allerminst een 'fini' in de bovengenoemde zin suggereren. Het 'spel van krachten' is door mij meer aangeduid dan ontleed, de opgewekte 'reactions de l'histoire' zijn met enkele voorbeelden toegelicht, maar niet systematisch over de gehele linie nagegaan. Het ligt echter in de rede, dat in een boek over 'Herkomst en Groei' de beginperiode en de e e r s t e tendenties der ontwikkeling het meest tot hun recht zullen moeten komen. Een behandeling der latere perioden en een beschouwing van het Afrikaans-in-zijn-volle-wasdom liggen trouwens m.i. minder op de weg van wie geen zoon des lands is.

Besluit

Bij het vertrek van VAN RIEBEECK in 1662 was Hollands Zuid-Afrika reeds een levende werkelijkheid, zij het ook in miniatuur. Er was een kleine[431] volksplanting van Nederlandse, meer in 't bizonder Hollandse, allure. De omvangrijke administratie der kolonie geschiedde in het Hollands en de journalen der ontdekkingsreizen werden gevoerd in een taal, die een Zuidhollandse kleur verraadt. Wie zich in VAN RIEBEECK's Dagverhaal, in de vele in- en uitgaande stukken, de reisjournalen enz. heeft verdiept, wordt vervuld van diep ontzag voor dit handjevol Hollanders dat een dergelijk cultureel werk op een der knooppunten van het wereldverkeer in zo korte tijd heeft kunnen verrichten. Immers zelfs in 1664 kan het aantal echte ‘Hollanders’ een getal van 70 nog niet veel te boven zijn gegaan. Toch waren met name onder hen de eigenlijke ‘cultuurdragers’, die het Hollandse cachet voorgoed aan de kolonie hebben gegeven. Ten dele is de sterke positie van het Hollands te danken aan het feit, dat ook in het moederland (en niet alleen in de zeven provinciën, maar ook in aansluitende gewesten als Oost-Friesland, Bentheim en Kleef) het Hollands de suprematie had boven de andere provinciale dialecten. Maar niettemin, op welk een innerlijke kracht wijst toch deze zegevierende penetratie van Hollandse taal (en dus ook cultuur) in Zuid-Afrika!

Aanvaarden wij eenmaal de realiteit van wat zich aan ons als een ‘wonder’ voordoet (gewend als we nu eenmaal zijn aan 20ste-eeuwse massaalheid), dan gaat ons een licht op over de Zuidhollandse kleur van het Afrikaans. Wat ons bij al onze statistische berekeningen maar niet kon gelukken: het ontdekken van een aannemelijke grondslag voor het overwegen van het Zuidhollandse element, wordt nu in eens duidelijk: de bestuurlijke en culturele leiding der kolonie was tijdens VAN RIEBEECK grotendeels in Z u i d hollandse handen! VAN RIEBEECK was weliswaar te Culemborg (twee uur over

431 Het volledige zielental (blank èn zwart) bedroeg ongeveer de helft van die van het eiland Marken in 1850.

de grens) geboren, maar hij is blijkens de nieuwste gegevens (blz. 289) als 'Schiedamse jongen' opgegroeid en geeft ook in zijn Dagverhaal blijk van Zuidhollandse georiënteerdheid. Hij trouwde een Rotterdamse vrouw en gaf zijn zwager de Rotterdammer VAN DER STAEL een positie als 'cranckbesoeker en schoolmeester', na het commandeurschap de hoogstbezoldigde betrekking. In hun (met kinderen gezegende) gezinnen, die het centrum der kolonie vormden, is zonder twijfel Zuidhollands gesproken. Op VAN RIEBEECK volgde in rang de 'ondercoopman' GABBEMA, een geboren Hagenaar. Tot de staf benoorden verder de assistenten CORNELIS DE CRETSER en VAN RIEBEECK's neef, CAREL VAN OPDORP, beiden Culemborgers. Dit zijn belangrijke factoren, die de sterke positie van het Zuidhollands in de periode-VAN RIEBEECK aannemelijk maken. Men moet wel in het oog houden, dat dit het enige tijdvak uit de Afrikaanse historie is, waar men van een duidelijk Zuid-hollandse suprematie kan spreken. Een Zuidhollands overwicht nu wordt onaannemelijker, naarmate wij later in de tijd komen. Voor de retrospectief te werk gaande historicus, die op zoek is naar Zuidhollandse taalinvloeden, wordt de periode-VAN RIEBEECK een 'nu of nooit'. Verwerpt men het 'nu', dan betekent dat feitelijk de vervanging van de historische documentatie door de macht van het blind werkende 'toeval'. Dan zij men echter ook consequent en operere niet meer met de schimmen van anonieme 'Alblasserwaarders', 'Maaslanders' enz., die wèl voor een taalkundige surprise zouden hebben gezorgd, maar die tevens de statisticus zouden hebben weten te verschalken.

Hier moet een veel voorkomende drogredenering worden gesignaleerd. Zeker, het is een bekend feit, dat de Alblasserwaarders in patria hun oude dialect betrekkelijk nog goed geconserveerd hebben en de Afrikaners hebben óók veel oud Zuidhollands bewaard. Geenszins dwingend echter is de conclusie, dat Afrika dùs zijn taal uit de thans als meest conservatief te boek staande gewesten zou hebben 'betrokken'.

Wie de oudere monsterrollen en de andere Kaapse stukken in het Rijksarchief raadpleegt, ontvangt niet de indruk, dat er veel muizengaatjes zijn overgebleven, waardoor de enkeling stilletjes de Kaap zou hebben kunnen binnendringen; verborgen groeps-immigratie is m.i. uitgesloten. Trouwens de Kaap was in de 17de eeuw allerminst populair, de stukken wijzen op een sterk streven onder vele immigranten om dat 'vervloeckte land' te verlaten (blz. 262).

Boven (blz. 263) is waarschijnlijk gemaakt, dat de 'Boeren' zich als aparte 'groep' pas later gesepareerd kunnen hebben; levensvatbaarheid heeft een aparte boerenstand pas kunnen krijgen tegen het einde der 17de eeuw.

Terwijl tijdens de periode-VAN RIEBEECK het Zuidhollands voorgoed een overheersende positie aan de Kaap heeft weten te veroveren, is onder de eerste vrijburgers het Zuidhollandse element zó gering, dat de vrijburgers-als-groep (indien zij al Zuidhollands hebben gesproken) hun taal alleen in de Kaapstad kunnen hebben opgedaan (blz. 260).

Te denken geeft het feit, dat in de lijst van COLENBRANDER vóór 1666 geen enkele Zuidhollandse stamvader of -moeder wordt vermeld[432]. Toch leefde en bloeide (blijkens de taal der pioniers) het Nederlands-met-Zuidhollandse-kleur reeds aan de Kaap. En als niet alle tekenen bedriegen, was het Zuidhollandse (en Zuidhollands-beïnvloede) element bij de omstreeks 1662 opgroeiende Kaapse jeugd in kwaliteit en anciënniteit, maar toch ook in kwantiteit, goed vertegenwoordigd (zie blz. 273) al is het dan in deze jaren nogal 'vlottend' geweest.

De 22 Zuidhollandse stamvaders en stammoeders, die in de nu volgende periode 1666-87 (ten getale van 0 tot maximaal vijf[433] per jaar) binnenkwamen, zullen het hunne hebben bijgedragen tot bestendiging der Zuidhollandse kleur[434], maar aangezien de Noord- en de Zuid-hollandse immigratie van stamouders vrijwel in evenwicht zijn (dat later ten gunste van Noord-Holland zal worden verbroken, zie blz. 233 v.) is er geen plausibele reden om aan te nemen, dat deze nieuwelingen de specifiek Zuidhollandse kleur zouden hebben veroorzaakt. Ik acht het trouwens onmogelijk, dat de draai in Zuidhollandse richting (op een bevolking die de 400 blanken reeds naderde) toen nog kon worden bewerkt.

De grote omwenteling, die zich in Afrika waarschijnlijk vóór 1687 op taalkundig gebied heeft voltrokken, mag ons niet de ogen doen sluiten voor de sterk conservatieve trekken, die wij in woordenschat en fonologisch systeem waarnemen en die ook tot uiting komt

432 Hun aantal kan verborgen zijn in de 10 'Nederlanders' tegenover een totaal van 38. Op grond van een eenvoudige waarschijnlijkheidsrekening kan men toch wel zeggen, dat het uiterst gering (en niet erg 'prominent') moet zijn geweest. Over WILLEM VAN DER MERWE zie blz. 235.

Onder de 'seditieuze[6]' boeren (waaronder trouwens maar 4 stamvaders waren) was slechts één (vroeg vermoorde) Zuidhollander (blz. 260).

433 Dit is het toevallige topcijfer van 1671, maar daartegenover staan vele jaren, waarvoor geen enkele nieuwe emigrant-stamouder wordt vermeld.

434 Een nader onderzoek der familieverhoudingen tussen nieuwelingen en reeds (tijdelijk) gevestigden zou gewenst zijn. Zij moeten m.i. bij de gehele kolonisatie een grote rol hebben gespeeld. Men denke aan de vele familieleden - en verdere relaties - die VAN RIEBEECK naar de Kaap heeft gehaald. Men vraagt zich onwillekeurig wel eens af, of de gebruikelijke aanspraak met 'oom' en 'neef' wellicht reeds dateert uit de tijd van VAN RIEBEECK.

in de onwrikbare handhaving van het (schijnbaar zwakke) Afrikaans temidden van een rijk-geschakeerde bevolking van blank, zwart en bruin. Zo er iets is, wat dat conservatisme kan illustreren, dan is het wel de e e n h e i d v a n h e t A f r i k a a n s over de gehele uitgestrektheid van Zuid-Afrika.

Wanneer we het taalkundig gebeuren aan de Kaap zien tegen de achtergrond van de Nederlandse immigratie, dan lijkt de vraag naar het uit patria betrokken 'bloed' aan betekenis te verliezen. Volgens de gegevens van COLENBRANDER 113 hebben wij in anderhalve eeuw (1657-1807) 942 Nederlandse stamouders 'geleverd'. Laten het er een paar honderd meer zijn[435], dan komt het aantal ongeveer overeen met het zielental van Urk anno 1850. Meer dan gemiddeld 8 Nederlandse, aan de procreatie deelnemende, vrijburgers per jaar kunnen er nauwelijks geïmporteerd zijn. Op goede gronden mag men echter aannemen, dat de taal der na 1700 gevestigde nieuwe burgers onder invloed is gekomen van die hunner (reeds volop 'Kaapse') collega's en niet omgekeerd (zie blz. 231). De Nederlandse invloeden op de taalhabitus dier dagen zijn niet aan hen, als enkelingen, gebonden, maar zijn meer algemeen-cultureel van aard en gingen uit van kerk, school en Nederlandse ambtenaren. In taalkundig opzicht kwamen deze nieuwe immigranten, met name buiten de Kaapstad, te staan tegenover een fait accompli, dat (waarschijnlijk vóór 1687) reeds min of meer beklonken was.

We komen dus tot de conclusie, dat VAN RIEBEECK, gesteund door zijn prominente Zuidhollandse helpers de Hollandse taaltraditie aan de Kaap heeft gevestigd en naar vermogen gehandhaafd. Reeds tijdens zijn bewind waren de eigenlijke 'Hollanders' in de minderheid, maar het Hollands handhaafde zich, ook tegen een steeds-groter-wordende meerderheid van vreemdelingen in.

In een 'onbewaakt ogenblik', waarschijnlijk in de slappe tijd na VAN RIEBEECK en vóór SIMON VAN DER STEL heeft het Hollands der jeugd (die opgroeide tussen zóveel vreemdelingen) een Kaapse 'draai' gekregen. Mede uit deze (ondanks alles toch nog 'Hollandse') kindertaal schijnt het Afrikaans te zijn gegroeid, dat enerzijds wel revolutionnair is vereenvoudigd, maar anderzijds toch opvallend conservatieve trekken vertoont. Zijn neiging tot zelfhandhaving deed niet onder voor die van het Hollands. Ook het Afrikaans is van een m i n d e r h e i d

435 Maar dat is al aan de ruime kant. Volgens THEAL waren de overgeleverde namen die van 'n a g e n o e g d e g a n s c h e H o l l a n d s c h s p r e k e n d e b e v o l k i n g van Zuid-Afrika' (COLENBRANDER 11).

uitgegaan, maar het heeft zijn onverzettelijkheid-tegen-de-meerderheid-in behouden tot op de huidige dag.

Vasthoudend bleef de Afrikaner ook in zijn voortdurende binding met de 'deftige' taal van het moederland (Statenbijbel). Van een beginnende 'cel-deling' tussen Hollands en Afrikaans kan men nauwelijks spreken vóór 1860. Tot die tijd werd de gemeenschappelijke buiten-celwand als bescherming tegen weer en wind algemeen aanvaard. De (niet naar buiten gewende) wand tussen beide cel-gedeelten was zeer poreus en vergemakkelijkte een vreedzame symbiose der beide karaktervaste getrouwen. Dit is de oorzaak geweest van beider behoud (zie blz. 342).

Met stijgende verbazing leren we uit de stukken, hoe weinig Hollanders het taalkundig karakter der kolonie in de 17de eeuw hebben bepaald. De Nederlander zal een gevoel van droefheid niet geheel kunnen onderdrukken, wanneer hij ziet, dat de krachten van het eens dominerende Hollands ten slotte toch niet meer toereikend bleken tot zelf-handhaving. Doch die weemoed wordt getemperd door het verblijdend inzicht, dat, dank zij de onbezweken vitaliteit van het Afrikaans, toch een onnoemelijke hoeveelheid Hollands en Nederlands taalbezit aan gene zijde van de evenaar is bewaard gebleven. En er is geen reden te vrezen, dat het huidige Afrikaans in levenskracht zou achterstaan bij het naar Afrika overgebrachte 17de-eeuwse Hollands.

Toen VAN RIEBEECK bij zijn vertrek het door hemzelf aangelegde manuscript van zijn 'Caepsen hoveniers almanack' aan zijn opvolger overhandigde, kon hij nog geen aandacht hebben voor taalkundige zaailingen, zoals schrijver dezes in hoofdstuk II heeft trachten te determineren. Toch behoren zij tot de teelt van het zaad, dat viel op de goede aarde:

ENDE OPGEWASSEN ZIJNDE, BRACHT HET HONDERTVOUDIGE VRUCHT VOORT.

Summary

In the first chapter (p. 1-40) the author deals with the problem of the relationship between race (tribe) and language. In 1806 the percentages of Dutch, German, French and 'other nationalities' in the composition of the 'Afrikaans' people were 53:28:15:4. But these data can by no means be realized in linguistic coinage. French influence on Afrikaans has been very small. There are only a few German loan-words in Afrikaans and a great part of them have been adopted by the medium of 'High' Dutch.

It is shown by the author that the traditional maps of the old Germanic tribes are unreliable for linguistic purposes. VAN GINNEKEN's race-theory is untenable.

The lack of visible German influence on Afrikaans has always caused some astonishment. Some scholars found the explanation in the fact that the greater part of the German immigrants migrated from Low Germany. The Low German dialects, just like Dutch, have not taken part in the 'Lautverschiebung' (shifting of consonants) and it is not always possible to discover whether the words are of Dutch or of Low German origin. But there is no evidence that Low German has played an important part in the Cape Colony. In Low Germany itself the Low German language disappeared from all schools in the course of the 17th century. The last Low German Bible is dated 1623.

In chapter II (p. 41-207) it is shown that the mother-country of Afrikaans must lie in the north western part of the continent where the Old Germanic *î* and *û* have become diphthongs and outside the Lautverschiebung territory. On the basis of a great number of dialect-maps it is pointed out that only the old province of Holland can be considered as the cradle-land of Afrikaans, particularly, the southern part of the modern province of South Holland.

Especially the maps of 'beetje' (a little bit), 'tafella' (drawer), 'moedervarken' (sow), 'paars' (purple), 'eikels' (acorns), 'koe' (cow), 'nieuw' (new) are to be mentioned. Characteristic of the environs of

Rotterdam are *bietjie*, *laai*, *zog*, *pêrs*, *akers*, *koei* and *nuut*, just the same words (and almost with the same pronunciation) as in Afrikaans. The Afrikaans diminutives *bietjie*, *boekie*, *kappie*, *huisie*, *boompie* agree with the diminutive type of Oud-Beierland as described by Opprel. A general survey of all dialect maps, so far published, confirms that the dialects of the southern part of the province of South Holland are characterized by a maximum of parallels with Afrikaans.

In chapter III (p. 208-228) it is proved by negative demonstration that only South Holland can be considered as the cradle-land of Afrikaans. The arguments for eastern influences vaguely suggested by some scholars do not gain any support in the extensive dialect material of Friesland, Groningen, Drente, eastern Gelderland, Limburg and obviously not from Low Germany.

DOM. SMITS' arguments for Flemish influence cannot stand the test of expert criticism.

The vocal system of the Zealand dialects diverges too widely from Afrikaans for the language to have originated there.

The possibility of the existence of nearer relations to the dialects of North Holland has already been disproved by BOEKENOOGEN.

In Afrikaans some Brabant relations may probably be found. They may have their origin in seventeenth century conditions, when the southern (Brabant) influence of the middle ages geographically overlapped that of the province of Holland, to a greater extent than is the case nowadays.

The probability of Brabant (mass-)immigration must be ruled out, since Brabant has always been a purely Catholic country and Catholics were unwelcome within the area of the East Indian Company.

Nevertheless Afrikaans is not purely the result of a regular development of the dialects of South Holland. There are many Afrikaans words and linguistic phenomena that are not dialectal at all but must have been adopted from 'High'Dutch. Words as *waarsku* (in stead of *waarskou*), *koning* (in the dialects of Holland: *keuning*), *aan* (in stead of Dutch colloquial *an*) must be of dignified origin. Many others, though in Holland belonging to the written language, have become colloquial in Africa. Historically they must be considered as mots savants, schoolbook-words, dignified language. Numerals, for instance, and names of months, days, seasons are pure (High)Dutch. That reminds us of J.J. LE ROUX's statement, 'In former times High Dutch was a stilistic form of Afrikaans'.

Although Afrikaans partly takes its origin from the dialects of South Holland, this does not necessarily mean that most of the immigrants come from South Holland, as is described in chapter IV

(p. 229-288). This statement may appear paradoxical but the lists of 'free burgher' ancestors prove that the immigrants of South Holland never exceeded 27 per cent.

The fact that the descendants of the Huguenots also speak Afrikaans tinged with South Holland peculiarities proves that Afrikaans already possessed that shading before 1687. At that time there were at the utmost 63 'South Holland' children and 22 South Holland adults, to a population of 573 white people.

It is not probable however that only the ancestors took an active part in the development of the language. There was also a floating population of Dutchmen (Government officials, civil servants) whose influence should not be left out of account. The earlier their cultural activity, the greater their influence must have been on the linguistic development in Africa.

The muster roll of 1664 (published in extenso p. 240-256) contains a complete register of the population of the Cape that approximately reflects conditions at the end of the VAN RIEBEECK period. From 264 inhabitants that can be localized 58 are from the old province of Holland, 147 from the Low Countries in general (including prov. of Holland and the Flemish provinces of Belgium) and 82 Germans. So the percentage of Germans exceeds that of the 'Hollanders' in the narrower provincial sense of the word. Perhaps half of the latter were from South Holland. Nevertheless Afrikaans possesses an indubitable 'Holland' stamp and the South Holland tinge is undeniable. The question arises whether a population from all parts of Western Europe, like that of 1664, ever could come to a 'Holland' compromise if not the position of the Holland language had already been firmly established in 1664. Hence, if South Holland ever has had a strong position in Africa it must have been during the VAN RIEBEECK period (1652-1662).

Remarkable is the fact that from the oldest list of 'free burghers' only one was a native of South Holland (he was murdered in 1659). It is quite impossible that this group of old free burghers should have spoken a Holland dialect with South Holland features *on their own initiative*. In the 17th century the Cape Town was still the only centre of Holland culture and language.

In 1664 there must have been more children than appears from the documents. At the end of the VAN RIEBEECK period the Holland element among them must have been preponderant in quality, perhaps also in quantity. The centre of social and family life was the circle of VAN RIEBEECK-VAN DER STAEL.

The muster roll confirms D.B. BOSMAN's view that during the

first years of the colony there were neither Portuguese nor Malay elements of any importance at the Cape. Nevertheless VAN RIEBEECK and his circle use Portuguese and Malay words. Moreover VAN RIEBEECK and especially the foreigners DE SMIT and VAN MEERHOFF show ‘Africanderisms’ in their language before there can be question of Portuguese and Malay infiltration at the Cape. There is some vacillation between *de* and *die.* The use of the singular form for the plural of verbs is often found in VAN MEERHOFF's journal (voormiddachs *is* daer weder omtrent 30 hottentotts by ons gecomen). The construction *deze Capitayn sijn corael* is used before there can be any question of Creolo-Portuguese influence (*Pedro suo filho*). DE SMIT and VAN MEERHOFF ‘drop’ their *t*'s in *heeff*, *hooff*, *nach*, *naerich* etc. (cf. Afr. *herfs*, *vernuf*, *sug*). This is characteristic of the dialects of The Hague, Rotterdam and nearly all the little towns of South Holland. It is not necessary to assume Malay influence as HESSELING does.

Chapter V (p. 289-332) gives an analysis of the language of the Pioneers JAN VAN RIEBEECK, FR. DE SMIT and PIETER MEERHOFF.

The basis of VAN RIEBEECK's language must be the spoken language of South Holland. FR. DE SMIT (from the city of Konigsberg) apparently tries to write the same language as VAN RIEBEECK but he does not always succeed. His linguistic slips and derailments are of great interest for the reconstruction of the language he heard in his circle. The Dane (?) PIETER VAN MEERHOFF makes similar ‘mistakes’. The question, whether the language of the pioneers was made of the same stuff as modern Afrikaans, may be answered in the affirmative.

In chapter VI (p. 333) the popular conception that Afrikaans is a ‘mixture’ of all kinds of European dialects is refuted. Yet it is not the pure development of one (South Holland) dialect. Linguistic ‘mixing’ took place in the restricted sense that a postulated archetype of ‘Afrikaans’ reached a compromise with ‘High’ Dutch. In the Dutch population of Africa during at least two centuries ‘High’ Dutch was the permanent companion of Afrikaans. There was a friendly symbiosis of two languages that up to 1860 lacked the distinguishing features of a ‘language struggle’. It is unthinkable that this state of things should have had no consequences for the development of Afrikaans. In fact there are many words in modern Afrikaans that can only have been adopted through the medium of ‘High’ Dutch, particularly a kind of dignified ‘schoolbook’ Dutch. Many Afrikaans words of Dutch origin have never been colloquial in Holland itself.

The two chief sources of Afrikaans, the old dialects of South Holland on the one hand and ‘High’ Dutch on the other, are reflected in the vocal system. In some respect Afrikaans is of a pronounced

conservative ‘Holland’ dialectal character, still more conservative than the dialects of Holland itself, which are gradually disappearing. In other respects Afrikaans has gone through the same development as Dutch during two centuries. *Waarskou* has made place for the more dignified *waarsku* like Dutch *waarschouwen* for *waarschuwen. An* has definitively lost its former position against originally dignified *aan.* It is very interesting that Afrikaans has been more fanatically opposed to *an* than the colloquial language in Holland itself. In the mother country the substitution of *an* by *aan* is still in progress.

In many respects the earlier situation in Africa can be compared with the bi-linguism in Friesland and the other eastern provinces of the Netherlands. The Frisian dialects have been thoroughly influenced by the language of Holland. An earlier generation of linguists hesitated to call that a ‘development’. They preferred terms like ‘corruption’, ‘decay’. In their descriptions they aimed at the ‘genuine’ dialects and suppressed all traces of ‘decadence’. So these descriptions do not give a true picture of l i v i n g speech. From this point of view the postulated archetype of Afrikaans, Oer-Afrikaans, has suffered considerable ‘corruption’ from the side of ‘High’ Dutch.

In the preceding chapter the author already called attention to some ‘africanizing’ tendencies of DE SMIT and VAN MEERHOFF's. It is almost certain that these tendencies must have strongly increased in the period extending from 1662-1685. We can hardly assume that the real Dutch immigrants have used a strongly africanized language but the foreigners so much the more. The younger generation must have ‘murdered’ the language. There were only a minority of real ‘Hollanders’ in Africa. In linguistic respect the children lacked a stereotyped pattern at which to aim. The state of education was unsatisfactory, in many years of this period no classes were held at all. There can be no doubt that VAN RHEEDE's description of the contemporary youth and their language is right. VAN RHEEDE describes the awkward age of Afrikaans, the years of breaking bounds and kicking over the traces. In the following years, the period of the energetic SIMON VAN DER STEL, there was an endeavour to fight against the neglect of the rising generation and their language. ‘Back to youth speaking a pure Dutch’ may have been the watch-word. But this ideal could no longer be attained. Attainable was only ‘to get the situation in hand’. This must have been the situation in the 18th and 19th centuries. High Dutch was maintained as the language of church and school and as the official language. Afrikaans, the new-born africanized form of colloquial Dutch was suited for oral intercourse in the ‘veld’.

The most static element in language process is the habit of using traditional 'clusters' of sounds for the expression of ideas. In Africa VAN RIEBEECK c.s. may have exercised more influence on the linguistic state of affairs than any circles afterwards did, because they created the tradition of speaking a South Holland shade of Dutch. In BOSMAN's line of thought they are 'taalbehouers' (language maintainers). On the other hand foreigners like DE SMIT and VAN MEERHOFF and so many others have t r i e d to uphold that Dutch tradition but they could not completely succeed, because they were foreigners. Like D.B. BOSMAN, the present writer calls them 'taalkinders' (children inexperienced in using the Dutch language). So in the matter of language a preponderantly static force and a dynamic one have determined the situation of the first period. With the growing increase of foreign elements the dynamic force could gain a more dominating effect. It is especially the language of the Cape-born generation that has undergone the effect of the predominant foreign population. In fact the antithesis between taalbehouers and taalkinders exactly corresponds to DE SAUSSURE's antithesis of 'esprit de clocher' and 'intercourse'.

The 'draai' (shifting, bent) in the indigenous Dutch language of the C a p e p e o p l e , especially of the youth, must have become fixed before the arrival of the French. The new-born 'Cape Dutch' language must have combined the features of VAN RIEBEECK's language on the one hand and that of foreigners like DE SMIT and VAN MEERHOFF on the other. Hence the combination of South Holland tinge and deflexion in the language of the Cape. The uniformity of Afrikaans all over the vast territory of South Africa proves that the new language must have gained its most characteristic features before 1700.

Since that time the tables were more or less turned, Afrikaans became the language of taalbehouers and 'High' Dutch a medium of 'international' intercourse. The position of pure Dutch was strengthened by the fact that it was recognized without contradiction as the medium for school, church and government.

The friendly symbiosis of Dutch and Afrikaans was equally 'normal' as the bi-linguism in Dutch provinces like Friesland and Groningen. Hence during approximately two centuries there has been no question of a 'language struggle' between Dutch and Afrikaans as actually there has been between Dutch and English since 1806.

Afkortingen

AB = Algemeen Beschaafd. De term is hier en daar, zonder pretentie van wetenschappelijke exactheid, gebruikt om de niet plaatselijk-dialectisch gekleurde omgangstaal van het westen provisorisch aan te duiden.
AfdA = Anzeiger für deutsches Altertum.
AG = materiaal, bijeengebracht door het Aardrijkskundig Genootschap in twee enquêtes (1879 en 1895). De enquêteformulieren zijn afgedrukt in J. TE WINKEL, De Noordnederlandsche Tongvallen en tevens in TAG XV (1898). De binnengekomen antwoorden worden thans bewaard in het Dialectenbureau der Kon. Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. De volledige fotocopieën dezer antwoorden kunnen geraadpleegd worden in het Bureau van de Leidse Taalatlas.
Akademie-materiaal = Deze aanduiding heeft betrekking op diverse vragenlijsten, die bewaard worden in het Dialectenbureau.
BEZOEN = H.L. BEZOEN, Klank- en Vormleer van het Dialect der gemeente Enschede (Diss. Amsterdam 1938).
BOEKENOOGEN = G.J. BOEKENOOGEN, De Zaansche Volkstaal (1897).
BOSHOFF = S.P.E. BOSHOFF, Volk en Taal van Suid-Afrika (Diss. Amsterdam 1921).
BOSHOFF, Etim. Wb = S.P.E. BOSHOFF, Etimologiese Woordeboek van Afrikaans (1936).
D.B. BOSMAN = D.B. BOSMAN, Oor die Ontstaan van Afrikaans, tweede druk (1928).
BOSMAN-V.D. MERWE = Tweetalige Woordeboek [in twee delen] deur D.B. BOSMAN, I.W.V.D. MERWE en ander (1931-35).
COLENBRANDER = H.T. COLENBRANDER, De afkomst der Boeren (1902).
D = Dagverhaal van JAN VAN RIEBEEK, uitgeg. door W.G. BRILL deel I-III (1884-93).
DSA = Deutscher Sprachatlas in vereinfachter Form bearb. v. WREDE (1926 vv).

EXPANSIE = G.G. KLOEKE, De Hollandsche expansie in de 16de en 17de eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten (1927).
FOKKEMA = K. FOKKEMA, Het Stadsfries (Diss. Utrecht 1937).
FRANCK = J. FRANCK, Mittelniederländische Grammatik (1910).
Fr-vW = FRANCK-VAN WIJK, Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal (1912).
FRINGS = AUBIN-FRINGS-MÜLLER, Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden (1926).
FriWb = Friesch Woordenboek bewerkt door W. DIJKSTRA, I-III (1900-11).
HEEROMA HD = K. HEEROMA, Hollandse Dialektstudies (Diss. Leiden 1935).
HEINSIUS = J. HEINSIUS, Klank- en buigingsleer van de taal des Statenbijbels (Diss. Amsterdam 1897).
HELLINGA, Opbouw = W. Gs HELLINGA, De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands (1938).
VAN HELTEN = W.L. VAN HELTEN, Middelnederlandsche Spraakkunst (1887).
HESSELING = D.C. HESSELING, Het Afrikaans, tweede druk (1923).
H Top. Dial. = Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie.
HWb = Haags Woordenboekje, afgedrukt in Ts LVII (1938) 1-56.
JUNIUS = HADRIANUS JUNIUS, Nomenclator omnium rerum (1567).
KARSTEN = G. KARSTEN, Het Dialect van Drechterland I-II.
TEN KATE = LAMBERT TEN KATE, Aenleiding tot de kennisse van het verheven deel der Nederduytse Sprake (1723).
Kil. = KILIANUS, Etymologicum Teutonicae linguae, uitgave 1777.
Kultuurgesk. = Kultuurgeskiedenis van die Afrikaner onder redaksie van C.M. VAN DEN HEEVER en P. DE V. PIENAAR [tot dusver zijn deel I en II verschenen].
TER LAAN = K. TER LAAN, Nieuw Groninger Woordenboek (1919).
LEIBBRANDT = H.C.V. LEIBBRANDT, Letters Despatched Vol. III.
LASCH = AGATHE LASCH, Mittelniederdeutsche Grammatik (1914).
Leuv. B = Leuvense Bijdragen.
Med. NA Lett. = Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde.
Med. VA = Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie.
MEERHOFF = PIETER VAN MEERHOFF, Dagverhaal (Rijksarchief: Kol. Arch. 3976 ongepagineerd).

MOLEMA = H. MOLEMA, Woordenboek der Groningsche Volkstaal (1887).
MORITZ = E. MORITZ, Die deutschen am Kap unter der holländischen Herrschaft 1652-1806 (1938).
Neoph. = Neophilologus.
NGN = Nomina Geographica Neerlandica.
NTg = De Nieuwe Taalgids.
OPPREL = A. OPPREL, Het dialect van Oud-Beierland.
OTt = Onze Taaltuin.
OVERDIEP, Katwijk = G.S. OVERDIEP, De Volkstaal van Katwijk aan Zee (1940).
PLANTIJN = C. PLANTIJN, Thesaurus Theutonicae linguae, Schat der Nederduytscher Spraken.
RADEMEYER = J.H. RADEMEYER, Kleurling-Afrikaans (1938).
Reizen I = E.C. GODÉE MOLSBERGEN, Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd. Eerste deel: Tochten naar het Noorden 1652-1686.
Rhein. Wb = Rheinisches Wörterbuch, hrsg. v. JOSEF MÜLLER (1928 vv).
(T.H.) LE ROUX Klankl. = T.H. LE ROUX, Beschrijvende Klankleer van het Afrikaans (Diss. Leiden 1910).
LE ROUX-PIENAAR = T.H. LE ROUX en P. DE VILLIERS PIENAAR, Afrikaanse Fonetiek (1927).
SCHÖNFELD = M. SCHÖNFELD, Historische Grammatica van het Nederlands, vierde druk (1947).
SCHONKEN = F.TH. SCHONKEN, De oorsprong der Kaapsch-Hollandsche Volksoverleveringen (1914).
SCHOTHORST = W. VAN SCHOTHORST, Het Dialect der Noord-West-Veluwe (Diss. Utrecht 1904).
Sp = C. SPOELSTRA, Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandsch-Gereformeerde kerken in Zuid-Afrika, deel I.
Stadsrek. Leiden = A. MEERKAMP VAN EMBDEN, Stadsrekeningen van Leiden I-II (1913-4).
Stichter = E.C. GODÉE MOLSBERGEN, De Stichter van Hollands Zuid-Afrika Jan van Riebeeck (1912).
Suppl. = C.B. VAN HAERINGEN, Supplement bij FRANCK-VAN WIJK Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal (1936).
Taalargief = L.C. VAN OORDT, Die Kaapse Taalargief 1-3 (1947 vv).
Taalatlas = Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland, uitgeg. door G.G. KLOEKE (Leiden 1939 vv).
TAG = Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap.

Te W = J. TE WINKEL, De tongval van Delfland bij Huygens (Ts XVIII (1899) 161-81).
Ts = Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
TWK = Tydskrif vir Wetenskap en Kuns.
VERDAM = VERWIJS-VERDAM, Middelnederlandsch Woordenboek I-IX.
Verh. NA Lett. = Verhandelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde.
Verkl. Afr. Wb = Verklarende Afrikaanse Woordeboek saamgestel deur KRITZINGER-LABUSCHAGNE-DE V. PIENAAR-RADEMEYER-STEYN, tweede druk (1947).
VILJOEN = W.J. VILJOEN, Beiträge zur Geschichte der Cap-Holländischen Sprache (Diss. Straatsburg 1896).
V.D. WATER = A. VAN DE WATER, De Volkstaal in het Oosten van de Bommelerwaard (1904).
v. W(eel) = M.A. VAN WEEL, Het dialect van West-Voorne (Diss. Amsterdam 1904).
WEYNEN, Onderz. = A.A. WEYNEN, Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant (Diss. Nijmegen 1937).
WIELLIGH = G.R. VON WIELLIGH, Ons geselstaal (1925).
WNT = Woordenboek der Nederlandsche Taal.
WREEDE = G.F. WREEDE's Hottentotse Woordelijst, afgedrukt als bijlage bij Reizen I.
Zakformaat = Materiaal van een in 1923 over Nederland en België uitgezonden enquête. Men vgl. hierover NTg XVII (1923) 103-6 en GROOTAERS-KLOEKE, Handleiding bij het Noord- en Zuid-Nederlandsch Dialectonderzoek 20-6. Binnengekomen zijn ruim 1000 antwoorden, die bewaard worden in het Bureau van de Leidse Taalatlas te Leiden.

Ten behoeve van het Nederlandse taalgeografisch onderzoek heb ik in 1925 een eenheids-grondkaart ontworpen, die (met de daarbij behorende plaatsnaamregisters) is gepubliceerd in GROOTAERS-KLOEKE, Handleiding. Wie de plaatsnamen wil localiseren, kan zich van deze handleiding bedienen, dan wel van de uitgave van Pée-Meertens in Bijdr. en Meded. der Dialectencommissie. Ten gerieve van de lezer heb ik bij minder-bekende Nederlandse plaatsen de plaatsnrs van bovengenoemde kaartregisters vermeld.

In de citaten is slechts bij uitzondering de § vermeld; indien niet uitdrukkelijk anders is aangegeven, verwijzen de getallen naar de paginering van het geciteerde.

Register

In het register is niet naar volledigheid gestreefd. Het leek o.a. overbodig alle taal-details van VAN RIEBEECK, DE SMIT en VAN MEERHOF, die in hoofdstuk V reeds alfabetisch geregistreerd zijn, hier nog eens te vermelden. De blzz. van de kaarten zijn **vet** gedrukt, terwijl het in kaart gebrachte woord in de officiële Afrikaanse, Nederlandse èn Engelse vorm is vermeld (de kaart van de 'gesneden beer' kan men dus b.v. onder *burg*, *barg* èn *hog* vinden). Duidelijkheidshalve is bij de Engelse woorden uit het register een *E* gezet. De *y* is als *ij* gealfabetiseerd; de als *k* uitgesproken *c* staat onder *k*.